

स्व. श्रीमान् नेमचंढ पोपटलाल वोरा
(सी. डे वोरानी कंपनीवाणा)

નિવેદન

મારા પૂજ્ય મુરખી તુલ્યસ્વ. શ્રી નેમચંદ પોપટલાલ વોરાના નામથી અંકિત ગ્રંથમાળાના પ્રથમ પુષ્પતરીકે બુદ્ધ બુદ્ધ જૈન પૂર્વાચાર્યો તથા મહત્તમ દુર્લભરાજ પ્રણીત જૈન સામુદ્રિકતા (૧ હસ્તસંલ્પવની, ૨ સામુદ્રિકતિલક તથા ૩ સામુદ્રિકશાસ્ત્ર) ત્રણ ગ્રંથો અને ૪ હસ્તકાંડ ૫ અર્ધચૂડામણિસાર નામના ચૂડામણિ વિષયના બે ગ્રંથો, જૈન સામુદ્રિકતા પાંચ ગ્રંથોના નામથી જનતા સમક્ષ મૂકતા મને અવર્ણનીય આનંદ થઈ રહ્યો છે

આ ગ્રંથની સારા પ્રમાણમાં નકલો ખરીદવા માટે સ્વર્ગસ્થ નેમચંદ પોપટલાલ વોરાના સુપુત્ર સ્નેહી શ્રી જગતચંદ્ર વોરા તથા મારી દરેકે દરેક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં મુખ્ય ઉત્તેજન આપનાર સ્નેહીશ્રી માણેકલાલ ચુનીલાલ શાહ જે. પી. નો તો જેટલો આભાર માનું તેટલો જોઈએ છે. કારણ કે તેઓની ઉત્તેજના વિના તો હું સાહિત્ય પ્રકાશનમાં આટલી બધી પ્રગતિ ન જ કરી શક્યો હોત.

આ ગ્રંથના સંપાદક શાસ્ત્રી હિમતરામ જાની સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિષાચાર્ય છે અને જ્યોતિષની દરેકે દરેક શાખાઓમાં તેઓશ્રી નિપુણતા ધરાવે છે આ ગ્રંથનું શુદ્ધ અને સુંદર સંપાદન કરવામાં તેઓનો જ મુખ્ય ફાળો છે હવે પછી તેમના તરફથી તૈયાર થએલા (૧) શ્રી હીરકલશ જન જ્યોતિષ, (૨) અર્ધકાંડ (ઉપલબ્ધ સઘળા અર્ધકાંડો) વિસ્તૃત સમજુતી સાથે તથા દરરોજના બજારની દરેક વસ્તુઓના ભાવો બાણવા માટે લોભીયારૂપ તથા (૩) અન્દ્રોન્મિલન અને (૪) પ્રશ્નસુંદરી નામના ચૂડામણિ વિષયના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવનાર છે, તે તરફ જનતાનું ધ્યાન દોરવાની આ તક લઉં છું અને આ સંપાદન આ રીતે કરી આપવા માટે તેમનો આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલા ત્રિરંગી ચિત્રો તથા સામુદ્રિકતા અંગોપાંગોના ચિત્રો સુપ્રસિદ્ધ કલાકાર શ્રીયુત્તર વિશંકર રાવળની બતી દેખરેખ નીચે શ્રી ગુજરાત કલાસંઘમાં તૈયાર કરાવવામાં આવેલા છે તે માટે મુરખી રવિશંકર બાઈનો

તથા લોકેટ ઉપરનું ચિત્ર ઉદેપુરમાં આવેલ શ્રી વલ્લભીમાન જ્ઞાન મંદિરના સંચાલકે
 યતિશ્રી અનોપચંદ્રજીએ મને આપ્યું હતું તે માટે તેઓશ્રીનો અને પ્રાંતે, નવપ્રભાત
 પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના માલિક શ્રીયુત્તમશિલાલ ઇગ્ગનલાલ શાહનો અથા સમયસર છાપી
 આપવા માટે આભાર ગાનવાની આ તક લઉં છું

સંવત ૨૦૦૩ના આસો સુદી પૂર્ણિમા
 (શરદ પૂર્ણિમા)
 બુધવાર તા. ૨૬-૧૦-૪૭

નિવેદક-
 સારાભાઈ મણિલાલ નવાળ
 નાગજી ભૂદરની પોળ,
 અમદાવાદ.

સંપાદકીય નિવેદન

પરમાત્માની કૃપાથી હસ્તસંજીવન આદિ સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો જનતા સમક્ષ મૂકતાં મને અનહદ આનંદ થાય છે. આ ગ્રંથોના સંશોધન અને સંપાદન પાછળ લગભગ દસ વર્ષનો પરિશ્રમ છે અને આટલા બધા દીર્ઘકાળના પરિશ્રમ બાદ જ્યારે સુચારુ સંસ્કરણ પ્રગટ થાય, ત્યારે સંપાદકને જે હર્ષ થાય છે, તે સમાનધર્મા બંધુઓને સ્વાનુભવાઓનું હોઈ તેનું વિવેચન અસ્થાને છે.

આ એક પાંચ ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે અને તે દરેકના કર્તા જૈનધર્માવલંબી હોવાથી આ સંગ્રહને “જૈનસામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ સંગ્રહમાં (૧) હસ્તસંજીવન (૨) સામુદ્રિકતિલક (૩) પ્રાચીન સામુદ્રિકશાસ્ત્ર (૪) હસ્તકાંડ અને (૫) અર્હતચૂડામણિ સાર એમ કુલ પાંચ ગ્રંથો લેવામાં આવ્યા છે.

આ પાંચ ગ્રંથો તેમના નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે અને હસ્તસંજીવન માટે એક વિસ્તૃત ભૂમિકા તથા તેના કર્તાનો વિશદ પરિચય આ ગ્રંથમાં જ આપવામાં આવ્યો છે. બીજા ગ્રંથો માટે જે કહેવાનું છે. તે પણ નિમિત્તશાસ્ત્રના નિબંધમાં આવી ગયું છે. છતાં અહિં તે સંબંધિ અવશિષ્ટ વિવેચન કરવું ઠીક છે.

સામુદ્રિકતિલક એક જ્ઞાતવ્ય ગ્રંથ છે આ ગ્રંથ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે હસ્તસંજીવનકારે આ ગ્રંથનાં ઘણાં વાક્યોનો પોતાના લાખ્યમાં પ્રમાણ તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે ગ્રંથની મહત્તા માટે આ બાબત ઉલ્લેખનીય છે શરીર સામુદ્રિક માટે આ ગ્રંથ સર્વાંગ સુંદર છે એમજ કહેવું પડશે પરંતુ તે સાથે કવિત્વની દૃષ્ટિએ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે ગ્રંથકારનો આર્થા ઉપર કેટલો સુંદર અધિકાર નતમેલો છે, તે તો છંદોચ્ચના નિપુણોને જ સમન્વય તેવું છે વૃત્તરત્નાકર નામના સંસ્કૃત છંદોચ્ચનાના ગ્રંથમાં ટીપ્પણમાં આચાર્યના લક્ષણનું પૂર્ણ ઉદાહરણ બતાવવા માટે આ ગ્રંથની આર્થાનો ઉપયોગ કરેલો છે ગ્રંથકાર પણ પોતે પોતાના કવિત્વ અને છંદોનૈપુણ્ય માટે અભિમાન રાખે છે. અને ઉપરોક્ત બાબતથી સાબિત થાય છે કે તે બ્યાજબી છે

ગ્રંથ ૮૦૦ આર્થાઓમાં લખાએલો છે. પોતાનો પરિચય ગ્રંથકારે પોતે જ આપ્યો છે એટલે તે જોવાથી સમજી શકાશે કે પાટણના રાજમંત્રીઓ કેવલ રાજકીય બાબતમાં જ નહિ, પણ ગ્રંથ રચનામાં પણ કેટલા બધા કુશળ હતા ? રાજપુરુષો પણ ઉત્તમ સાહિત્ય રચી શકે છે, તેનો આ ગ્રંથ ઉમદા નમુનો છે

ગ્રંથકાર પાટણના મહારાજાધિરાજ કુમારપાલનો (મંત્રી) મહત્તમ છે અને તે નરતુરગગજશકુન પરીક્ષામાં ચતુર્થ રાખે છે. પોરવાલ જ્ઞાતિમાં જન્મેલા

નિમિત્તશાસ્ત્રમાં વિવેચન કર્યું છે અને તેની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરી ગતાવી છે આ ગ્રંથ કેની કૃતિ છે ? તે સમજાતું નથી પણ અતિપ્રાચીન છે એ નિર્વિવાદ છે

આ પાંચે ગ્રંથો પૈકી હસ્તસંજીવનના અત્યાર પહેલાં જે ત્રણ જગ્યાએથી પ્રકાશન થયેલાં છે પરંતુ અમારું સંપાદન તેમાં નવીજ ભાત પાડે છે. એ તો વાંચકોને અને વિવેચકોને સમજાશે આ પુસ્તકના સંપાદનમાં અમોએ ગ્રંથકારની જ સંશોધિત મનાતી વિજયપુરના શાસ્ત્રવિશારદ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિજી જ્ઞાનમંદિરના ભંડારની હસ્તલિખિત પ્રતનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ પુસ્તકના મૂળ તેમજ ભાષ્યના દરેક પાઠોનું શોધન તથા વિવેચન કરવામાં અમોને ઉપાધ્યાયજી શ્રી સિદ્ધિમુનિજી તથા શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિજીના પ્રશિષ્ય શ્રી હેમેન્દ્રસાગરજીએ અમૂલ્ય સહાય આપી છે અને સંશોધન કરતી વખતે વિજયપુર જ્ઞાનમંદિરના સંચાલકોએ જે અનુકૂળતા કરી આપી છે, તે ઉદ્દેખનીય છે

આ સિવાય અમદાવાદ હાલેલાના ઉપાશ્રયમાંથી શ્રી ચંચળબહેનના ભંડારની હસ્તલિખિત પ્રતનો ઉપયોગ કરવામાં ઉપાશ્રયના વહીવટદારો પૈકી શેઠશ્રી પનાલાલ ઉમાભાઈએ અમોને ઘણી સારી સગવડ પુરી પાડી છે તે માટે તેમનો આભાર માનીએ છીએ હસ્તસંજીવનના રચયિતા ઉપાધ્યાયજી શ્રીમેઘવિજયજીનો વિસ્તૃત પરિચય પંડિત અંબાલાલ ત્રેમચંદ શાહે સિંધો જૈન ગ્રંથમાળાના દિગ્વિજય મહાકાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં આપેલો છે, તે ઉપરથી અત્રે આપેલો છે; જે માટે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

કવિનો પરિચય

શ્રી મેઘવિજયજી ઉપાધ્યાયનો જન્મ ક્યાં અને ક્યારે થયો, તેમજ તેઓ ક્યાં સુધી ગૃહસ્થ તરીકે હતા તે સંબંધી પરિચય ક્યાંયથી પણ જાણી શકાયો નથી, તેમ તેમના સાધુ જીવનમાંની પણ વધુ માહિતી મળતી નથી

તેઓએ પોતાની પ્રત્યેક કૃતિઓના અંતે પ્રશસ્તિ રચી છે, જેમાં પોતાનું નામ, ગુરુ શ્રી કૃપાવિજયજીનું નામ અને શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ પ્રતિ ભક્તિ-અતિરેક દર્શાવતી પંક્તિઓ મળી આવે છે શ્રી વિજયપ્રભસૂરિએ તેમને ઉપાધ્યાયપદ આપેલું તેથી તેમની પ્રતિ તેઓ આ પ્રકારે કૃતજ્ઞતા દર્શાવતા, એમ જણાઈ આવે છે

તેઓ સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી મહાકવિ હતા; એ તેમની અનેક કાવ્ય-રચનાઓથી જણાઈ આવે છે કિરાત, માઘ, નૈપધ, મેઘહૂત આદિ કાવ્યના સતત વાચનથી તેમને સમસ્ત કાવ્યો કંઠસ્થ હશે, એ તેમની તે તે કાવ્યોની સમસ્યાપૂર્તિઓથી માલમ પડી આવે છે તેઓ દર્શન-તત્ત્વજ્ઞાનના પંડિત હતા; એ તેમના ‘યુક્તિપ્રબોધ નાટક’ પરથી જણાઈ આવે છે. એ નાટકમાં તેમણે તે વખતના પ્રધાનતઃ દિગંબર મતાનુયાયી બનારસીદાસના સિદ્ધાંતોનું આવેશપૂર્વક

ખંડન કર્યું છે અને તેથી ઇતરદર્શનોના ખંડનાત્મક દૃઢમાર્ગને મૂકીને જૈનદર્શનના નવીનમત સંસ્થાપકનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરવાનો નવીન માર્ગ અપનાવ્યો છે. વ્યાકરણમાં શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની ‘સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન-લઘુવૃત્તિ’ને તેમણે ‘હેમકીમુદી’ અપર નામ ‘ચંદ્રપ્રભા’ રચીને ગોઠવી સરળ અને વિશદ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ સિવાય તેમણે એથી નાની ‘લઘુપ્રક્રિયા’ અને તેથી થોડી નાની ‘હેમશબ્દચન્દ્રિકા’ રચીને વૈયાકરણ તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી છે. સૌથી ધ્યાન ખીંચે તેવા તેમના ન્યોતિપવિષયક અભ્યાસને લગતા ગ્રંથો છે. જૈન આચાર્યોમાંથી શ્રી ભદ્રબાહુએ રચેલી કૃષ્ણદેશ વિષયક ‘ભદ્રબાહુસંહિતા’ અને શ્રી કાલકાચાર્યે રચેલી ‘કાલકસંહિતા’ નાં નામો મળે છે, પણ હસ્તરેખાના વિષયમાં ‘હસ્ત-સંભવન’ જેવું સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત સંસ્કૃતની વિસ્તૃત ટીકા સાથે બીજા કોઈએ રચેલું જણાતું નથી તે સિવાય ‘ઉદયદીપિકા’, ‘વર્ષપ્રબોધ’, ‘પ્રશ્નમુદરી’ વગેરે ગ્રંથો તો ન્યોતિપના વિશિષ્ટ અભ્યાસી તરીકેનું અપૂર્વ કૌશલ બતાવી આપે છે તેઓ અધ્યાત્મવિષયના પણ મોટા વિદ્વાન હતા એ તેમના ‘માતૃકાપ્રસાદ’ અને ‘અર્હદ્વીતા’ વગેરે ગ્રંથોથી જાણી શકાય છે તેમનું ‘સમસંધાન મહાકાવ્ય’ તો એક અદ્ભૂત ગ્રંથ છે, જેમાંથી સાત મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો એક જ પદ્યમાંથી સાત અર્થ દ્વારા નીકળે છે, એ તેમનો અનેકાર્થક શબ્દલઢાળ બતાવી આપે છે.

તેઓ ગુજરાતી ભાષાના પણ સિદ્ધહસ્ત કવિ-લેખક છે, એ તેમની જૈન ધર્મ દીપક, જૈન શાસન દીપક, આહારગવેષણા વગેરે કેટલીક ગુજરાતી કૃતિઓ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

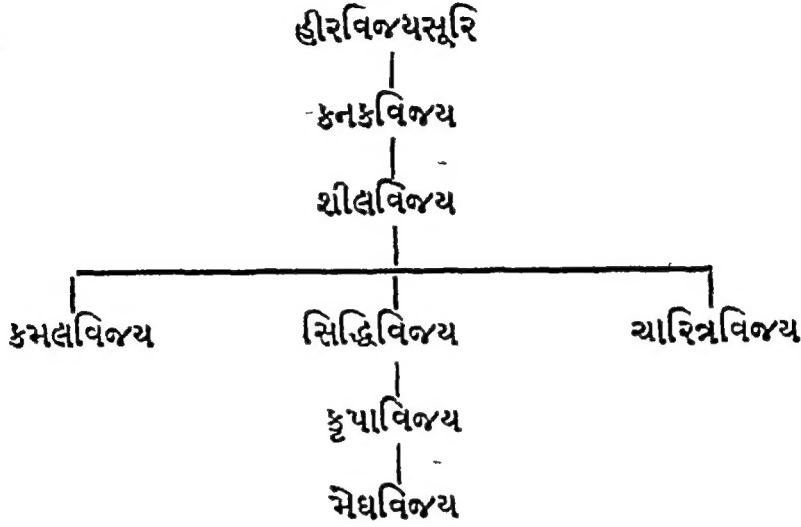
આમ તેઓ પ્રતિભાશાલી કવિ, સ્ફુરન્મતિ, દાર્શનિક, પ્રયોગવિશુદ્ધ વૈયાકરણી, સમયજ્ઞ ન્યોતિપી, આધ્યાત્મિક આત્મજ્ઞાની હતા, એ તેમના ગ્રંથોમાંનાં તદ્દિપયક આવેખનો પરથી જાણી શકાય છે.

તેઓ ઉપા યશોવિજયજી અને ઉપાવિનયવિજયજીના સમકાલીન વિદ્વાન હતા, છતાં એક બીજાને ક્યાંય કોઈનું નામ ઉલ્લેખ્યું નથી, તેથી જૈન પરંપરામાં ચાલી આવતી નામ ન ઉલ્લેખવાની રુઢિથી જાણી શકાય છે કે તેઓ પણ તેમના જેવા જ સમર્થ હતા અને તેથી સમાન સામર્થ્યના કારણે એક બીજાને ન ઉલ્લેખ્યા હોય એ સ્વાભાવિક લાગે છે.

તેમના ગુરુ શ્રી કૃપાવિજયજીની ‘શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ નિર્વાણુરાસ’ સિવાય કોઈ રચના ઉપલબ્ધ થઈ નથી છતાં તેઓ મોટા કવિ હતા એ તેમણે જ્યાં ત્યાં કરેલા ઉદ્દેશોથી જણાઈ આવે છે. વળી તેઓ પદ્મદર્શનના પ્રખરવેત્તા અને

સાહિત્ય તેમજ સિદ્ધાન્તના પંડિત હતા.^૧ શ્રી કૃપાવિજયજીના દીક્ષા અને શિક્ષા ગુરુ ક્રમશઃ શ્રી કમલવિજયજી અને શ્રી સિદ્ધિવિજયજી હતા. તે બંને ગુરુઓએ સન્માનક નગરમાં હુમ્પકોને હરાવી જયશ્રી પ્રાપ્ત કરી હતી.^૨

તેમના ગુરુઓનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે છે:—

કવિના ગ્રંથોમાં છેલ્લામાં છેલ્લું સં. ૧૭૬૦ માં રચાયેલું ‘સમસંધાનમહાકાવ્ય’ મળી આવે છે અને ‘વિજયદેવમાહાત્મ્યાવવરણ’ જેની લિપિ સં. ૧૭૦૬ માં થયાની પહેલવહેલી રચના સાલ મળે છે આમ તેમનો ૫૦ વર્ષ સુધીનો ગ્રંથોનો રચનાકાલ તો નોંધાયેલો મળે જ છે, પણ તેમની બાલ્યાવસ્થા અને છેલ્લી વૃદ્ધાવસ્થાનાં કુલ ૨૦-૨૫ વર્ષ ઊમેરીએ તોયે ઓછામાં ઓછું તેઓ ૮૦ વર્ષ કે તે કરતાં થે વધુ જીવ્યાનું અનુમાન થાય છે

તેમની પ્રત્યેક કૃતિ સંશોધિત-સંપાદિત થઈ પ્રકાશમાં આવે તો તેમના અખંડ વ્યક્તિત્વની ઝાંખી થઈ શકે છતાં તેમના જેટલા ગ્રંથો મળી આવે છે તેની નોંધ જ્યાં ત્યાંથી એકત્રિત કરી અને તેમાં શું વિષય આવે છે તે નીચે મુજબ વિષયવાર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે

૧ “ય. પટ્ટતર્કવિતર્કકર્કશમતિ સાહિત્ય-સિદ્ધાન્તવિત્ પ્રાણમ્રક્ષિતિપ કૃપાદિવિજય. પ્રાજ્ઞો વિનેયસ્તયોઃ । તત્પાદામ્બુજમૃદ્ધમેઘવિજયોપાધ્યાયલબ્ધાઽસ્ત્મના ગ્રન્થો મેરુમહી-ઘરાવધિરયં સિદ્ધિશ્રિયે નન્દતાત્ ” ॥ ૧૬ ॥ —યુક્તિપ્રવોધનાટક, પ્રાન્તપ્રશસ્તિ ।

૨ “આઘ શ્રીકમલાદિમશ્ચ વિજયસ્તસ્યાનુજન્મા બુધ. શ્રોસિદ્ધેવિજયોઽપ્ર તૌ મમ ગુરો-ર્દીક્ષાઽનુશિક્ષાગુરુ । શ્રીસન્માનકનામ્નિ ધામ્નિ મહસો દ્રઢે વિજિત્ય ક્ષણાલ્લુમ્પાકેન્દ્ર-ગણાન્ જયશ્રિયમમૂ સંપ્રાપતુર્વિશ્રુતામ્ ॥ ૧૫ ॥ —યુક્તિપ્રવોધનાટક, પ્રાન્તપ્રશસ્તિ ।

અન્યકારે રચેલા અન્યોની વિષયવાર નોંધ

(કાવ્યપ્રધા)

૧ શાંતિનાથચરિત્ર—તેમા રચનાગમય નોંધો નથી આ કાવ્યમા નેપધીય-મહાકાવ્યની ગમત્યાપૂર્તિ છે તેમા મોળમા ત્રીય કંઠ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું ચરિત્ર વર્ણન છે વીરવિજય મુનિ સ ૧૭૧૦મા વિજયપ્રભાસૂરિ ગન્યા તે પછી આ કાવ્ય રચાયુ હશે. કેમકે તેની પ્રચલિતમાં શ્રી વિજયપ્રભાસૂરિ રચના કરેલું છે આ કાવ્ય ‘જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા’મા પ્રકાશિત થયેલું છે.

૨ દેવાનન્દમહાકાવ્ય—સ ૧૭૨૭મા આ કાવ્ય માગવાટના માદરી નગરમા રચાયુ હતું? આ કાવ્યમાં ‘માધકાવ્ય’ની ગમત્યાપૂર્તિ છે અને શ્રી વિજય દેવસૂરિ તેમજ શ્રી વિજયપ્રભાસૂરિનું ગણિતવાર્જન છે. આ કાવ્ય ‘સિંધી જૈન અન્યમાલા’મા પ્રગટ થયુ છે.

૩ કિરાત સમસ્યાપૂર્તિ (૧)—આ કાવ્યનુ નામ જુ છે તે ન્તાડી શકાયું નથી પણ તેમા ‘કિરાતાળુ’નીયકાવ્યની ગમત્યાપૂર્તિ નો છે ન એનીકેક પ્રતિ આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિ પાસે હતી જેની પ્રેરકાળી મેં કેટલાય વર્ષો અગાઉ તેમને કરી આપેલી, એ સમરણ ઉપરથી જણાયુ છે. તે પ્રતિ મને મળી શકી નથી તે બે સર્ગાત્મકજ હતી સભવતઃ કયાયથી તેની પૂરી પ્રતિ મળી આવે.

૪ મેઘદૂતસમસ્યાલેખ—આમાં ગ્યના સમય આપ્યો નથી આ કાવ્ય ‘મેઘદૂત’ કાવ્યની સમસ્યાપૂર્તિરૂપ હોઈ એક પત્ર રૂપે છે કવિને બાદપદ પાંચમ પછી આ પત્ર પોતાના ગચ્છાચાર્ય શ્રી વિજયપ્રભાસૂરિ, જેના તે સમયે દેવપાટણમા સ્થિત હતા તેમને નવરંગપુર—અવરંગાળાદ્યો લખ્યા છે આ ગમત્યાના અંતે કવિને લખ્યુ છે ક-વિજયદેવસૂરિની ભક્તિ માટે માધકાવ્યની ગમત્યાપૂર્તિદ્વારા અને શ્રી વિજયપ્રભાસૂરિની ભક્તિ માટે મેઘદૂત કાવ્યની ગમત્યાપૂર્તિરૂપે તેમની પ્રશંસા કરી છે? આ કથનમા અંથકારે પોતાની બે કૃતિઓનો અનુક્રમ બતાવ્યો છે. તેથી

૧ “ગચ્છાધીશ્વરહીરવિજયાડઽસ્નાયે નિકાયે ધિયાં પ્રેપ્ય પ્રાવિજયપ્રભાડઽપ્તમુગુરો શ્રીમત્તપાડઽજ્યે ગણે । શિષ્ય પ્રાણમણે કૃપાદિવિજયસ્યાડઽશાસ્યમાનાપ્રણીક્ષ્યકે વાચ-કનામમેવવિજય શસ્ત્રાં સમસ્યામિમામ્ ” ॥ —શાંતિનાથચરિત્ર, પ્રતિગ્વર્ગપ્રાન્તે ।

૨ “મુનિનયનાયેન્દુમિતે (૧૭૨૭) વર્ષે હવેણ સાદર્શનગરે । ગ્રન્થ પૂર્ણ. સમજનિ વિજયદશમ્યામિતિ શ્રેય ” ॥ ૮૫ ॥ —દેવાનન્દમહાકાવ્ય પ્રાન્તપ્રગણ્તિ ।

૩ “સ્વાસ્તિશ્રીમદ્ભુવનદિનરૂઢીરતોર્થાભિનેતુ પ્રાપ્યાદેશં તપગણપતેર્મેઘનામા ચિનેયઃ । જ્યેષ્ઠસ્થિત્યાં પુરમનુસરન નચ્ચરકં સસર્જ સ્તિગચ્છાયાતરુષુ વચર્તિ રામગિર્વાંચમેષુ ” ॥ ૧ ॥ —મેઘદૂતસમસ્યાલેખ, પ્રારમ્ભ ।

૪ “માધકાવ્યં દેવગુરોમેઘદૂત પ્રભાપ્રભોઃ । સમરયાર્થે નિર્મમે મેનવણિદત ” ॥ ૨૩૬ ॥

—મેઘદૂતસમસ્યાલેખ, પ્રાન્તભાગ ।

જાણાય છે કે માધસમસ્યાપૂર્તિ પછી જ મેઘહૂતસમસ્યાપૂર્તિ બની. એટલે સં. ૧૭૨૭ પછી જ તે રચાયું. આ અથ ‘આત્માનન્દજનસા-ભાવનગર’ તરફથી પ્રગટ થયેલો છે.

૫ સસંધાન મહાકાવ્ય—રચના સમય સં. ૧૭૧૦^૧ આ કાવ્ય કતોની શક્તિ માટે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરાવે તેવું છે કેમકે તેમાં એક જ શ્લોકમા સાત પુરુષોની કથા કહેવામાં આવી છે ઋષભદેવ, શાંતિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીરસ્વામી, રામચંદ્ર અને કૃષ્ણચંદ્ર—આ સાતે મહાપુરુષોના જીવન ચરિત્ર આ કાવ્યના પ્રત્યેક શ્લોકમાં વર્ણિત છે અન્ય પ્રમાણ ૪૪૨ શ્લોકનું છે. અંથકાર સ્વયં લખે છે કે, “આચાર્યહેમચંદ્રસૂરિનું બનાવેલું ‘સસંધાનકાવ્ય’ હતું પરંતુ તે હવે મળતું ન હોવાથી મેં આ નવું બનાવ્યું છે.”^૨ આ અંથ “જન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા” માં પ્રગટ થયેલો છે અને આચાર્ય શ્રી અમૃતસૂરિજીએ તેના પર ટીકા બનાવી હમણાં જ સૂરતથી પ્રગટ કરેલો છે

૬ દિગ્વિજય મહાકાવ્ય—આ મહાકાવ્યનો રચના સમય આપેલો નથી આમાં શ્રી વિજયપ્રભસૂરિનું જીવનચરિત્ર છે તેર સર્ગોનું આ કાવ્ય અંથકારે બનાવેલા કાવ્યોમાં સૌથી મોટું છે (સિધી જન અથમાલામા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે)

૭ લઘુત્રિપટ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર—હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલા ‘ત્રિપટ્ટિશલાકા’ના દશે પર્વોને સંક્ષેપમાં લગભગ ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણમાં પદ્યરૂપે આલેખ્યો છે.^૩ આ અંથ મુદ્રિત થયો નથી.

૮ ભવિષ્યદત્તકથા—પચમીમહાત્મ્ય ઉપર ભવિષ્યદત્તની કથા, શ્રી વિજય-રત્નસૂરિ સં. ૧૭૫૦ માં ગચ્છપતિ બન્યા પછી પદ્યરૂપે આલેખેલી છે^૪ આ અથ ‘દાનદયામૃતહિસ્મતઅથમાલા’મા પ્રગટ થયો છે.

૯ પંચાખ્યાન—પૂર્ણભદ્રે રચેલા મૂળ પંચાખ્યાનને ગદ્યરૂપે સંસ્કૃતમા આલેખેલું છે આ અન્ય મુદ્રિત થયો નથી.

૧ “વિયદ્રસમુનીન્દુનાં (૧૭૬૦) પ્રમાણાત્ પરિવત્સરે । કુતોડયમુદ્યમ પૂર્વાચાર્યચર્યા-પ્રતિષ્ઠિતઃ”

—સસંધાનમહાકાવ્ય, પ્રાન્તપ્રશન્તિ ।

૨ ‘શ્રોહેમચન્દ્રસૂરીશૈ સસંધાનમાદિમમ્ । રચિતતદભમે તુસ્તાદિદં તુષ્ટયે સતામ્” ॥

—સસંધાનમહાકાવ્ય, પ્રાન્તપ્રશન્તિ ।

૩ “કૃપાવિજયનામકવીન્દ્રાઃ સાન્દ્રચાન્દ્રમહસો યશસા તે । તદ્દિનેયવાગ્ વિનયાડ્ઢ્યો નિર્મમે જિનપવિત્રચરિત્રમ્” ॥ ૬૦૩ ॥ —લઘુત્રિપટ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પ્રાન્તપ્રશન્તિ ।

૪ ‘તવાગણામ્બોજસહસ્રમાનુ સૂરિર્જયો શ્રોવિજયપ્રમાહ્વ ।

તત્પદ્મદોષ શ્રમણાવનીપ પ્રમાસતે શ્રીવિજયાદિરત્નઃ ॥ ૭૬ ॥

રાજ્યે તદોયે વિજયિન્યજસ્રં પ્રાજ્ઞાઃ કૃપાદેર્વિજયા વમૂલુઃ ।

શિષ્યો હિ મેઘાદ્વિજયસ્તદોયોડન્વમૂદુપાધ્યાયપદપ્રતિષ્ઠામ્ ॥ ૭૭ ॥

વ્યરોરચ્છદ્ ધીરગમીસ્વાચ્ચા સુજ્ઞાત્રવોધાય કથાપ્રબન્ધમ્ ।

સ વાચક પશ્ચમિકાતપસ્યાફલેન ભોક્તું શિવરૂપલક્ષ્મીમ્” ॥ ૭૮ ॥

અધ્યાત્મમત જણાવી તેનું આવેશપૂર્વક ખણ્ણન કર્યું છે. આ મત સં. ૧૧૮૦માં નીકળ્યો એમ જણાવ્યું છે ‘દ્રવ્ય ક્રિયાઓ છે તે કષ્ટક્રિયાઓ છે માટે અધ્યાત્મમાં દીન રહેવું’ એવી તે મતની માન્યતાનું અને દિગમ્બરો સ્વેતામ્બરોથી ૮૪ બાબતોમાં ભિન્ન પડે છે તે દિગમ્બરમતનું પણ ખંડન કર્યું છે આ ગ્રંથનું પ્રમાણ ૪૩૦૦ શ્લોકનું છે. ૧ આ ગ્રંથ શ્રી વિજયરત્નસૂરિના રાજ્યમાં સંવત ૧૭૫૦ પછી બનાવેલો છે ૨ આ ગ્રંથ રતલામ-ઋષભદેવ-કેશરીમલપેઢી તરફથી પ્રગટ થયો છે

૧૨ ધર્મમંજુષા-આ ગ્રંથનો રચના સમયે મળી શક્યો નથી તેમાં હુંડકોના મન્તવ્યોનું ખંડન છે. આ ગ્રંથ અમુદ્રિત છે, વડોદરા અને આગરામાં તેની પ્રતિઓ છે

વ્યાકરણગ્રંથ

૧૩ ચન્દ્રપ્રભા (હૈમકૌમુદી)-રચના સમય ૧૭૫૭ ૩ આ ગ્રંથ વ્યાકરણનો છે. શ્રી હૈમચંદ્રસૂરિ રચિત ‘સિદ્ધહૈમચન્દ્રવ્યાકરણ’ને કૌમુદીના રૂપમાં મૂકીને પ્રસ્તુત ગ્રંથ બનાવ્યો છે. આની રચના ૪આગરામાં થઈ હતી, જેનું ગ્રંથ પરિમાણ ૮૦૦૦ શ્લોકનું છે ૫ આ ગ્રંથ કૌમુદી માફક પોતાના શિષ્ય ભાનુવિજય માટે બનાવ્યો ૬ અને સૌભાગ્યવિજય તેમજ મેરુવિજયે તપાસ્યો હતો ૭ આ ગ્રંથ ‘મેસાણા-શ્રેયસ્કર મંડળ’ તરફથી પ્રગટ થયેલો છે

૧ “ચતુઃસહસ્રીશ્લોકાનાં શતત્રયસમન્વિતમ્ । પ્રમાણમસ્ય ગ્રંથસ્ય નિર્મિતં તત્કૃતા સ્વયમ્ ” ॥ ૧ ॥

૨ “તત્પદ્મભૂષા મહસાઽતિપૂષા સુવર્ણનૈર્મલ્યવિધાનભૂષા । વિરાજતે શ્રીવિજયાદિરત્નઃ પ્રભુઃ પ્રમાધ્યાપિતદેવરત્નઃ ॥ ૪ ॥

તેષાં રાજ્યે મુદાઽકારિ વાઙ્મયં યુક્તિવોધનમ્ । મેઘાદ વિજયસંજ્ઞેન વાચકેન તપસ્વિના ” ॥ ૫ ॥

—યુક્તિપ્રવોધનાટક, પ્રાન્તપ્રશસ્તિ ।

૩ “વિજયન્તે તે ગુરવઃ શેલશરર્ષીન્દુવત્સરે (૧૭૫૭) તેષામ્ । આદેશાદ્ દેશપતે સ્થિતિઃ કૃતારાજધાન્યન્તઃ

૪ “ચાતુર્માસ્યામસ્યાં નામ્ના શ્રીઆગરાવરાઽઽધ્યાયામ્ । નાનાયોગૈરુચિતૈરચિતાચન્દ્રપ્રભા સુધિયા ॥ ૮ ॥

૫ “સ્વાઙ્ગે સાષ્ટસહસ્રલક્ષણધર કલ્પાભિષેકઃ સુરે સેન્દ્રૈઃ સાષ્ટસહસ્રમાનસહિતૈઃ કુમ્ભૈશ્ચ વૃત્તે સ્તુતઃ । ગ્રંથેઽપ્યષ્ટસહસ્રસમ્મિતતયા સલ્લક્ષણૈર્લક્ષિતે કુર્યાત્ સોઽભ્યુદયં ધિયાં સમુદયં વીરશિલોકીગુરુ ” ॥ ૧૪ ॥

૬ “શ્રીમેઘવિજયનામ્નોપાધ્યાયોઽધ્યાયતત્પરઃ પરમઃ । ચન્દ્રચન્દ્રપ્રભાં ચક્રે ભાનુદયવુદ્ધિ-વૃદ્ધિકરો ॥ ૧૧ ॥

મદ્વોજિનામ્ના ભવદીક્ષિતેન સિદ્ધાન્તયુક્તા ઘર કૌમુદી યા ।

શ્રીસિદ્ધહેમાનુગતા વ્યઘાયિ સૈવાશ્રિયા ભાનુવિભોદયાય ” ॥ ૧૨ ॥

૭ “હેમચન્દ્રસુગુરો વિનયસ્ય સિદ્ધે શાસ્ત્રાર્ણવોઽલમ્બત પૂર્ણદર્શા રસેન ।

દીપોત્સવસ્ય દિવસે કુશલેન યોઽસૌ સૌભાગ્ય-મેરુવિજયાદિભિરીક્ષ્યમાણ ” ॥ ૧૫ ॥

—ચન્દ્રપ્રભાવ્યાકરણ, પૂર્વાર્દિપ્રાન્તપ્રશસ્તિ ।

ત્રીજા અંગ સૂત્ર સાથે ખતાવ્યો છે આનું ખીજું નામ 'મેઘમહોદય' પણ છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બંને ભાષામાં છે, હિંદી-ગુજરાતી ભાષામાં અનૂવાદિત થઈ પ્રગટ થયેલ છે.

૧૭ રમણશાસ્ત્ર-યદ્યપિ આ ગ્રંથ મળ્યો નથી. પરંતુ ઉપર્યુક્ત 'મેઘમહોદય'માં તેનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ ગ્રંથ પણ પોતાના શિષ્ય મેરુવિજય માટે લખ્યો હતો.

૧૮ હરતસંજીવન-આ ગ્રંથના પરપ શ્લોકો છે. તે ઉપર કર્તાની સ્વોપજ-વૃત્તિ 'રેખાશાસ્ત્ર' નામે છે. આ ગ્રંથ હસ્તરેખાના વિષયમાં ભારતીય જ્યોતિષનું સપ્રમાણ સુરેખ વર્ણન પૂરું પાડે છે. તેનું ખીજું નામ 'સિદ્ધજ્ઞાન' પણ છે આ ગ્રંથ 'મોહનલાલજી ગ્રંથમાલા'માં પ્રગટ થયો છે અને ભાષાંતર તથા ચિત્રો સાથે આ ગ્રંથમાં આપેલ છે.

૧૯ ઉદયદીપિકા-આ ગ્રંથમાં પ્રશ્ન કાઢવાની પદ્ધતિ માટેનું વિશદ વર્ણન છે. સં ૧૯૫૨ માં શ્રાવઠ મદનસિંહ માટે પ્રશ્નોત્તરરૂપે રચેલી છે. આ ગ્રંથ છપાયો નથી.

૨૦ પ્રશ્નસુન્દરી-આ ગ્રંથમાં પણ પ્રશ્ન કાઢવાની પદ્ધતિનું દંઠમાં વર્ણન છે. આની પ્રશસ્તિમાં કૅટલાક ગ્રંથોનો રચનાક્રમ પણ જણાવ્યો છે ૨ આ ગ્રંથ અમારી સિરીઝમાં હવે પછી પ્રસિદ્ધ થશે.

૨૧ વીસાચંત્રવિધિ-આમાં વીસાચંત્રની વિધિનું વર્ણન છે. જે પદ્માવતી સ્ત્રોત્રના અન્તર્ગત કાવ્ય વિવરણ પર વૃત્તિ સમાન છે. તેમાં અર્જુન પતાકા,^૩

૧ "નત્વાર્હન્તં પાર્શ્વભાસ્વદ્રૂપં શઙ્ખેશ્વરસ્થિતમ । શ્રીશ્રાદ્ધમદનાત્ સિંહે ધર્મલાભ પ્રતન્યતે ॥૧॥
—ઉદયદીપિકા, પ્રારમ્ભ ।

૨ "ચર્યાસૌ પ્રશ્નસુન્દર્યા યુર્યા માધુર્યશાલિનામ । ધ્યાનકેનીનુકાર્યા (?) ધાર્યા ત્વાર્યા-
દિભિઃ શ્રિયે ॥ ૧ ॥

પ્રેષ્યરતપાગણપતેર્વિજયપ્રમાણ્યસૂરીશિતુ કવિકૃપાવિજયસ્ય શિષ્ય ।

ચક્રે વિચાર્ય રચનાં સાઽસ્તુ નિત્યા ભોગશ્રિયે સમનુયોજિતધર્મલાભાત્ ॥ ૨ ॥

સૂર્યાચન્દ્રમસૌ યાવદ્ યાવન્મેરુમહીધરઃ । શ્રીપ્રશ્નસુન્દરીસિદ્ધ્યૈ તાવત્ ત્રિપુરસુન્દરી ॥૩॥

પદ્માવતી નાગલોકે મધ્યલોકે પ્રમાવતી । શ્રુતદેવીશ્વરી તૂદ્ધર્વલોકે ત્રિપુરસુન્દરી ॥ ૪ ॥

તદ્ મુસ્ત (?) મેઘવિજયૈ વત્વકૈઃ (ત્રાવકૈઃ) પ્રશ્નસુન્દરી । વિહિતા ધર્મલાભેન કૂરતા
ગર્કતો (મશ્કતી) શ્રિયાઃ ॥ ૫ ॥

આયં સામુદ્રિકં નામ્ના દ્વિતીયં લોકવિશ્રુતમ્ । સૂક્ષ્માક્ષરં તૃતીયં સ્યાત્ તુર્યં ત્રિપુરસુન્દરી ॥૬॥

પદ્માવત્યભિધાનામં શુદ્ધં પ્રકરણં સ્મૃતમ્ । પદ્મમં પદ્મમૈર્વાચ્યં સંશોધ્યાધિકધોધનૈઃ" ॥૭॥

—પ્રશ્નસુન્દરી, પ્રાન્તપ્રશસ્તિ (આચાર્ય શ્રીક્ષમાભદ્રસૂરિપાસેથી પ્રાપ્ત) ।

૩ "શ્રીમેઘવિજયઃ પ્રાપ્તોપાધ્યાયપદવિશ્રુતઃ । ભૂવિશ્વેત્યાદિકાવ્યસ્ય વ્યાખ્યાનં ચક્રવાનિદમ્ ॥૧॥
વિજયચંત્રપ્રભાવે—

વિજયયંત્ર વાપરવાની વિધિ છે આ ગિવાય બીજાં ટેટલાંક ચંત્રો રચ્યાં હોય એમ પણ જણાય છે. ૧આ ગ્રંથ અમારી સિરીઝમા પ્રગટ થયો છે. મૂલ્ય પાંચ રૂપિયા છે.

(આધ્યાત્મ)

૨૨ માતૃકાપ્રસાદ-રચના સમય સં ૧૭૪૭. આ ગ્રંથ આધ્યાત્મવિષયનો છે. આ ગ્રંથમાં “ ૐ નમઃ સિદ્ધમ્ ” વર્ણુસાય પર વિવરણ કર્યું છે અને ૪ શબ્દનું રહસ્ય સ્પષ્ટરૂપે બતાવ્યું છે પ્રસ્તુત ગ્રંથ ધર્મનગર (ધરમપુરી)માં બનાવ્યો એવું સ્વયં ગ્રંથકારે જ લખ્યું છે. ૨

૨૩ બ્રહ્મબોધ-આ ગ્રંથ યદ્યાપિ મળ્યો નથી પરંતુ સંભવતઃ તેમાં આધ્યાત્મિક વિષયોનું વર્ણન હશે, એમ લાગે છે.

૨૪ અર્હદ્દીપ્તિ-આ ગ્રંથના ૨૬ અધ્યાયો છે અને તેમાં જીવનદર્શનનું વર્ણન સ્પષ્ટરૂપે કર્યું છે આ ગ્રંથ “ મહાવીર ગ્રંથ માલા ”માં પ્રગટ થયો છે ૩

૧ “પદ્યં શકુનસ્તેટાનાં સ્થાનાદ્ વિશતિયન્ત્રકમ । નિશ્ચિતં મેઘવિજયશ્રિયા વિભવવૃદ્ધિદમ્ ” ॥૨॥
અર્હપદેન વિશયન્ત્રવ્યવસ્થા—

“પ્રાચીનાનુચાનેંસ્ત્રિભાગદાનાદિદૈવકોષેડપિ । કૃતગુણયન્ત્રં રચિત મથાણદ્યન્ત્રં હૃયે દોષે ” ॥૨॥

“તન્માગાંનુગતધિયોપાધ્યાયપદસ્થમેઘવિજયેન । વિહરજ્જિનયન્ત્રમિદ્ધ સ્ફુટોકૃતં

વિજયકરમ્ ” ॥ ૩ ॥

“ રેફસ્ય દ્યક્ષનત્વેનૈકોનત્વે પદ્મ ધા સ્થિતા । અર્હપદાદ્ વિશયન્ત્રં

મેઘાદિવિજયોદિતમ્ ” ॥ ૧૨ ॥

“ પદ્માવતીસ્તવને કથિતવિગતિયન્ત્રપ્રતિષ્ઠા—

“વાચકૈર્મેઘવિજયવિંશદ્યન્ત્રસુસૃચિતમ્ । શ્રીવીર-પાર્શ્વયત્પદ્માનુભાવાદસ્તુ સિદ્ધિદમ્ ” ॥

વિજયયન્ત્રાષ્ટમગત્યા યદનમત્તવિગતિયન્ત્રપ્રતિષ્ઠા—

“ દેવ્યા પદ્માવત્યા ભગવત્યા સ્વપ્નકથિનયન્ત્રમ્ય । સંવાદાર્થ વિવૃત

વાચકમેઘાદિવિજયેન ” ॥ ૧૦ ॥

“તપાગચ્છેશ્મરીગવિજયપ્રભસેવક । કૃપાદિવિજયધીરાણાં શિષ્યોડર્હચ્છાસનશ્રિયે ” ॥૪૨॥

—અનુભૂતસિદ્ધવિશાદિકલ્પસંગ્રહ ।

૨ “ ૐ નમઃ સિદ્ધમિત્યાદેર્વર્ણામ્નાયસ્ય વર્ણનમ્ । ત્રક્રે શ્રોમેઘવિજયોપાધ્યાયો

ધર્મસાધનમ્ ॥

સંવત્સરેડશ્વવાર્ધ્યશ્વભૂમિતે (૧૭૬૭) પોપ ઉજ્જવલે । શ્રીધર્મનગરે ગ્રંથ.

પૂર્ણશ્રિયમશિશ્રિયત્ ” ॥

—માતૃકાપ્રસાદ, પ્રાન્તપ્રશસ્તિ ।

૩ “ હતોડધિકં કિઞ્ચન માતૃકાયા વ્યાખ્યાનમાદેશ મયા ચિતસ્ય । શ્રીતત્ત્વગીતાહિત-
સત્પતીતાડધ્યાયેષુ મધ્યેયધિયોત્તરેષુ ” ॥

—માતૃકાપ્રસાદ ।

વળી તેમણે ‘ પંચતીર્થસ્તુતિ-સટીક ’, તેમજ ‘ ભક્તામરસ્ત્રોત્ર ’ પર ટીકા રચી છે સિવાય કવિએ અનેક ગુજરાતી કૃતિઓ-૧ જૈનધરમદીપક, ૨ જૈન શાસન-દીપક ૩ આહારગવેષણા, ૪ શ્રી વિજયદેવસૂરિ નિર્વાણરાસ, ૫ કૃપાવિજય નિર્વાણરાસ, ૬ ચોવિશ જિન સ્તવન, ૭ પાર્શ્વનામસ્ત્રોત્ર, વગેરે રચેલા મળી આવે છે.

સર્વ છેલ્લે હસ્તસંલગ્નના તલસ્પર્શી અભ્યાસી અને સંશોધક સ્વર્ગસ્થ શ્રીમદ્વાચાર્ય શ્રી વિજયક્ષમાભદ્રસૂરિશ્ચરણને અમો અહીં યાદ કરીએ છીએ. તેઓએ આ પુસ્તકના મૂળ અને લાખ્યનું જલ્દ ધર (પૂર્વ પંજળ) મા મહતા સોમેશ્વરના પુત્ર દયારામના પુસ્તક ઉપરથી સંવત ૧૭૬૫ શકે ૧૬૬૦ના વૈશાખ વદ ૧૨ મંગળવારે અવસ્થી ટીકારામ ભવાનીદત્તે લખેલા પુસ્તક ઉપરથી સંશોધન કર્યું છે આ સંશોધનનો આ પુસ્તકના સંપાદનમાં છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. સ્વર્ગસ્થની મનઃકામના હસ્તસંલગ્નનું સર્વાંગ સુંદર સંપાદન જોવાની હતી પણ કાળખગથી તેઓ આ બ્રંથના પ્રકાશન પૂર્વેજ સ્વર્ગસ્થ થયા છે. એ શોચનીય છે સ્વર્ગસ્થ સંપાદન કરેલું મૂળ અને લાખ્ય સાથેનું હસ્તસંલગ્નનું પુસ્તક તથા પ્રશ્નસુંદરીની શ્રીમદ્દની હસ્તલિખિત પ્રતો અમોને જ્યોતિષશાસ્ત્રાભ્યાસી તપસ્વી મુનિશ્રી કાન્તિવિજયજીએ ઉપયોગ કરવા આપી છે એટલે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

આમ અમો હસ્તસંલગ્નના મૂળ તથા લાખ્યનું સંપૂર્ણ સંપાદન કરવા શક્તિમાન થયા છીએ આ સંગ્રહમાં હસ્તસંલગ્નને મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે આપેલું છે. અને તેમા આવતાં ચક્રો, કોષ્ટકો વગેરેને સારી રીતે સમજાય તેવી રીતે રજુ કરેલાં છે. વિશેષમાં હસ્તસંલગ્નના વિષયને માર્મિક રીતે સમજાય તે માટે ભૂમિકા તથા નિમિત્તશાસ્ત્ર સંબંધી વિસ્તૃત નિબંધ પણ આ સંગ્રહમાં સામેલ કરવામાં આવ્યા છે. એટલે હસ્તસંલગ્નનું આ સંપાદન અભ્યાસકોને રુચિકર થઈ પડશે. એમા જે મત છેજ નહિ

સામુદ્રિકશાસ્ત્રની આ પહેલા એક આવૃત્તિ જુના હિંદી ભાષાન્તર સાથે સામુદ્રિકશાસ્ત્ર નામથી વેંકટેશ્વર પ્રેસમાંથી બહાર પડી હતી. આ પુસ્તકના ભાષાન્તરમાં જે કંઈ ત્રુટીઓ હતી તે બધી આમાંથી દૂર કરી છે. અને બ્રંથ સારી રીતે મગજમાં ઠસે, તે માટે ગ્રંથકારોક્ત પશુ પક્ષી સાથેના મનુષ્ય અંગ પ્રત્યંગનાં સરખાવેલાં લક્ષણોને વિવિધ ચિત્રોથી દર્શાવેલાં છે. ભાષાન્તર તથા વિષય સ્પષ્ટિકરણ કરવામાં કયાથ રાખવામા આવી નથી અને અત્યારપૂર્વે શરીર સામુદ્રિકના છપાએલાં દરેક પુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તકને રમણીય, વિશદ તથા મર્મેદ્ધાટન કરવામાં આવ્યું છે. જે પ્રાણીઓના અંગ પ્રત્યંગનું સંપૂર્ણ નિર્દર્શન ન થયું હોય તો સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર સમજતુંજ નથી આ ત્રુટી અમોને ઘણી સાલતી હતી. અત્યાર પહેલાં કોઈ

પણ સંપાદક કે પ્રકાશકનું તે તરફ ધ્યાન જ ગયું નથી સર્વ પ્રથમ આમાં જ આ પ્રયત્ન થયેલો છે આ ચિત્રો ગુજરાતના અમર્યા કલા વિવેચક ચિત્રકાર શ્રી રવિશંકર રાવળે તૈયાર કર્યા છે એટલે તેની સુદરતા તથા પ્રમાણિકતા માટે કહેવાનું જોડતું જ નથી

સામુદ્રિક નિલકની આ ગુજરાતી સચિત્ર આવૃત્તિ સર્વ પ્રથમ જ થાય છે અન્યાર પહેલાં ઉપર જણાવ્યું. તેમ વેક્ટરેશ્વર પ્રેસનું મૂળ અને હિંદી ભાષાન્તર મળતું હતું ઘણાંક વર્ષો પહેલાં શ્રીયુત રઘુનાથ શાસ્ત્રી પટવર્ધને સામુદ્રિક નિલક નામના ગ્રંથમાં આ પુસ્તક મરાઠી ભાષાન્તર સાથે સંપાદન કર્યું છે. પરંતુ અમારું સંપાદન સ્વતંત્ર જ છે અને તે સહેજે સમજાય તેમ છે

સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, હસ્તકાંડ, આ બે ગ્રંથનું સંપાદન હિંદની કોઈ પણ ભાષામાં થયેલું જણવામાં આવ્યું નથી સર્વ પ્રથમ આ સંગ્રહમાં જ તે હોવામાં આવ્યાં છે. સામુદ્રિકશાસ્ત્રના શ્લોકો ઘણા પુસ્તકોમાં ઇતિસ્તત. જોવામાં આવે છે. વિવેક વિલાસકારે તેના ઘણા ઉપયોગ કર્યો છે આ ગ્રંથ અતિ પ્રાચીન છે એટલું જ કહવું ગમી જાય છે.

હસ્તકાંડ કે જે ચૂડામણિના વિષયનો જ ગ્રંથ છે. તેની પ્રત અમોને પાટણના દ્વારેલીયા વાડાના ભંડારમાંથી વિદ્વદ્વર્ધ સુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે મેળવી આપી હતી તેઓશ્રીના કહેવા મુજબ અત્યારસુધી અમદાવાદ તથા પાટણના જૈન ભંડારોની, જાણવામાં આવેલી લગભગ ૫૦૦૦૦ પત્રાસ હજાર જેટલી હસ્તપ્રતોમાં હસ્તકાંડની ખીલ કોઈ પ્રત નથી આવી હોઈલ પ્રત મેળવી આપવા માટે તેઓશ્રીના જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે

અહિં ચૂડામણિના પ્રતાકારે ઘણી જ અશુદ્ધ રીતે મહાવીર ગ્રંથમાળા ધૂળીયાથી પ્રકાશિત થયો હતો આ પ્રકાશન ઉપરથી જ અંગ્રેજીમાં પાઠ સાથે અહીં તેને મુદ્રવામાં આવ્યો છે

હસ્તકાંડ તથા અહિં ચૂડામણિની ખીલ પ્રતોના અસાવમાં પાઠશુદ્ધિ તથા અર્ધમગતિ ઘણી જ કઠીન થઈ પડી હતી, પરંતુ ઈશ્વરકૃપાથી અમોએ તેની જાને તેટલી શુદ્ધતા અર્ધમગતિ અને ભાષાન્તર તેના જ જેવા અદ્રોન્મિલન, પ્રશ્નસુંદરી વગેરે ગ્રંથોના અભ્યાસકારા કરી છે આમ હોવા છતાં ક્ષતિ રહી ગઈ હોય તે તજજ્ઞ વિદ્વાનો હંમશીર ન્યાયથી અમોને ક્ષમા કરશે, એમ આશા છે

આ પાંચ ગ્રંથોના પ્રકાશનમાં ભાઈશ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાએ તનમન ધનથી કામ કર્યું છે ગાદલી ગંધી મોંઘવારીમાં ઉંચા આર્ટ પેપર ઉપર સચિત્ર

આવૃત્તિ બહાર પાડવાનું સાહસ ગુજરાતના પ્રકાશકોને અચંપો પમાડનારું લાગશે
આ બંધોનું પ્રકાશન તેમના જેવા સાહસિકથી જ થઈ શક્યું છે હિસાબ ગણનારની
દૃષ્ટિ આમાં આવે જ નહિ ક્રૂર અંધારે અટવાતા પ્રાચીન શાસ્ત્રના ઉદ્ધારની ધગશ જ
આ દાર્ય કરાવી શકી છે તેઓની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર થાય એમ હરકોઈ સહુદય
ચાહે જ. ઈશ્વર તેમને સફળ બનાવે, અને હવે પછી પણ તેમણે કરવા ધારેલાં
હીરકલ્પશ જેન ન્યોતિષ, અદ્યકાંડ તથા ચંદ્રોન્મિલનના પ્રકાશનનો તેમને
સુયોગ પ્રાપ્ત થઈ સફળતા મળે તેવી પરમાત્મા પાસે અભ્યર્થના છે ઇતિ શમ્

મણિયાશાની ખડકી પાસે,
ખાડીઆ, અમદાવાદ.
વિજયાદશમી
સં. ૨૦૦૬ વૈક્રમી

હિમ્મતરામ મહાશંકર જાની
ન્યોતિષાચાર્ય.

જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ આમૃત	૧-૧૬
૨ નિમિત્તશાસ્ત્ર (નિબંધ)	૧૭-૫૦
અટ્ટાનિમિત્ત, આદ્ય-નિમિત્તશાસ્ત્રના લક્ષણો	૧૮
અવધિષ્ઠા પ્રથમ નિમિત્ત	૨૧
અપ્પચાત્ર . દ્વિતીય નિમિત્ત	૨૫
અપ્પચાત્ર-તૃતીય નિમિત્ત	૩૧
ભોક્ષશાસ્ત્ર-ચતુર્થ નિમિત્ત	૩૮
અજ્જનશાસ્ત્ર ..૫મ નિમિત્ત	૪૩
લક્ષ્યશાસ્ત્ર . ૫મ નિમિત્ત	૪૩
દિપાતશાસ્ત્ર ..સપ્તમ નિમિત્ત	૪૪
અતરીક્ષ શાસ્ત્ર . અટ્ટમ નિમિત્ત	૪૫
સિદ્ધાન્ત જ્યોતિષ લક્ષણ	૪૭
દોશ જ્યોતિષ લક્ષણ	૪૮
સદિના જ્યોતિષ લક્ષણ	૪૮
અટ્ટાનિમિત્તનો સદિનામાં સમાવેશ	૫૦
૩ પ્રથમ પ્રમુખ	શ્લોક
દુરનસંદર્ભન	૧-૫૧૮
દર્શનાધિકાર ૧	૧-૧૭૭
અ શાસ્ત્રપીઠિકા હસ્તપ્રદાનશાસ્ત્રાવ: ૧	૧-૧૮
૫ દાનદર્શનમાં પુણ્યસાધનાશ્વાય. ૨	૧-૨૧
દાનમાં ગ્રુ તીર્થ, પાંચ ચિહ્નચતુર્થી	૧-૨
ચોવિંશતિ નિતેશ્વર, ત્રિવેણી, ૫૨૫૨મેઘી	૪-૫-૬
સિદ્ધસિદ્ધા વગેરેના દર્શન	૮
દાનદર્શન માટે ન્યાસ	૧૦
અદાગદિ મોળ સ્વર	૧૧
દાનમાં પાર્શ્વનાથ, અવધેવ	૧૮
અને ગ્રુ દેવનાગો	૧૯
દાનમાં સર્વતોમકચક્ર	૨૧
૬ નામમાળાશ્વાય ૩	૧-૧૫
દાનનામ	૧-૨
અનુષ્ઠનામ	૩
અનુની નામ	૪-૫
અનુનીના નામ	૬

મુખમાના નામ	૬	૬૩
અનામિકા નામ	૭	૬૩
કનિષ્ઠિકા નામ	૭	૬૩
વિશ્વાનામ	૮	૬૩
અગ્રુષ્ઠમૂળના નામ	૮	૬૩
મધ્યમધના નામ	૯	૬૩
કરણના નામ	૯	૬૩
હસ્તપૃષ્ઠના નામ	૧૦	૬૩
હસ્તતલના નામ	૧૦	૬૩
નખ નામ	૧૧	૬૪
પિતૃરેખાના નામ	૧૨	૬૪
માતૃરેખાના નામ	૧૩	૬૪
આમૃરેખાના નામ	૧૩	૬૪
અગ્રુલીમૂળ નામ	૧૪	૬૪
હાથના પ્રમાણના નામ	૧૫	૬૪

ક હસ્તવિલોકનાધ્યાય ૪

ગુરુ પાસે હાથ દેખાડવા જવાનો વિધિ

ગુરુનું લક્ષણ

ગુરુએ ગમવાનો નિયમ

રાત્રીએ હાથ જોવાનો નિયમ

સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસકના હાથનો નિયમ

ગુરુને ભેટ આપવી

દ દર્શનાધિકાર: ૫

તિથિચક્ર

વારચક્ર

નક્ષત્રચક્ર

રાશિચક્ર

ચંદ્રચક્ર

વર્ષચક્ર

માસચક્ર

પક્ષચક્ર

દિનચક્ર

મટિકાચક્ર

દશાચક્ર

લગ્નચક્ર

દ્રેષ્યાણુચક્ર

યોગચક્ર

૧-૧૭

૧-૫

૬-૭

૮-૧૦

૧૧

૧૨-૧૫

૧૬-૧૭

૧-૧૦૫

૧-૧૮

૧૯-૨૬

૩૦-૩૩

૩૪-૩૫

૩૬-૩૭

૩૮-૪૯

૫૦-૫૮

૫૯

૬૦-૬૩

૬૪-૬૭

૬૮-૭૩

૭૪-૭૭

૭૮

૮૯-૯૦

૬૫

૬૬

૬૬

૬૭

૬૭

૬૭

૬૮-૮૮

૬૮

૭૩

૭૫

૭૫

૭૬

૭૬

૭૮

૭૯

૮૦

૮૧

૮૧

૮૨

૮૩

૮૩

દિશ્ચક્ર	૮૧-૮૬	૮૪
દેહચક્ર	૮૭-૯૩	૮૫
દત્તચક્ર	૯૪-૯૬	૮૬
દત્તના પાંચ વર્ણ રસાદિ વર્ણન	૯૭-૧૦૫	૮૬
સ્વર્ગનાચિકાર ૨	૧-૫૪	
પ્રતિવિધિ	૧-૫	૮૮
પ્રથમ સમય જ્ઞાન	૬-૬	૯૨
વર્ણજ્ઞાન પ્રકાર	૧૦-૧૧	૯૨
કુમારીપૂજન અને પ્રથમ પ્રકાર	૧૧	૯૨
નૃસિંહ પ્રકાર	૧૬	૯૨
શ્રીમદ્વ્ય પ્રકાર	૨૫	૯૩
૮૪ પ્રકાર	૨૭	૯૩
ભોજન પ્રકાર	૨૮	૯૩
આહાર પંચગવ્ય	૩૦	૯૪
ઉપાસના	૩૭	૯૫
દત્તોપરિ અંગજ્ઞાન	૪૦	૯૫
અધોભાગાદિ વર્ણજ્ઞાન	૪૫	૯૬
નૃસિંહજ્ઞાન	૪૭	૯૬
પાશ્વર કેવલી	૫૨	૯૭
પેગાચિમર્શનાચિકાર: ૩	૧-૨૪૧	૯૮-૧૩૭
દાશ ભેદામાં મિદ્ધિ	૨	૯૮
પેગાચિ ભેદાનો ક્રમ	૪	૯૯
દાશ ક્રમ આપનાર દાસનુ લક્ષણ	૧૦	૧૦૦
પદ્મિનય લક્ષણ	૧૧	૧૦૦
કથેશ્વરીનું લક્ષણ	૧૨	૧૦૦
દત્તપીઠનું લક્ષણ	૧૫	૧૦૧
આંગીરિયોનું લક્ષણ	૨૦	૧૦૧
આંગીરિયો ઉપરથી આધુર્ન	૩૪	૧૦૪
દયાળ ઉપરથી આધુર્ન	૩૮	૧૦૪
પદ્મિનયનું ક્રમ	૩૯	૧૦૫
પેગાચિનું ક્રમ	૪૨	૧૦૫
પેગાચિના સામાન્ય રીતે ગુણદોષ	૫૩	૧૦૭
પેગાચિની મર્યાદા	૫૭	૧૦૭
દત્તચિન્તન સુત્ર	૬૭-૧૦૦	૧૦૯-૧૧૫
૨૦ વિધના પ્રકાર અને ક્રમ	૬૯	૧૦૯
મુનિચાર	૭૧	૧૧૦
ધર્મદેવતા	૭૩	૧૧૦
મુનુરેખા	૭૫	૧૧૦

પક્ષ અને ભાગ્યરેખા	૭૮	૧૧૧
જન્મકાળ જાણવાની રીત	૮૧	૧૧૧
મૃત્યુના કારણનું જ્ઞાન	૮૨	૧૧૨
ભોગ રેખા	૮૭	૧૧૨
સંતાન રેખા	૮૮	૧૧૩
દ્રવ્યલાભ જ્ઞાન	૯૧	૧૧૩
માતાપિતાના મૃત્યુનું જ્ઞાન	૯૪	૧૧૪
સ્નેહ અને કૃતૃત્વ જ્ઞાન	૯૫	૧૧૪
પશ્વાદિ ભયજ્ઞાન	૯૭	૧૧૪
હસ્તચિન્હસૂત્ર સમાપ્ત		
આયુરેખાનું સ્વરૂપ અને ફળ	૧૦૧	૧૧૫
ધનરેખા „ „ „ „	૧૦૮	૧૧૬
ગોત્રરેખા વિચાર	૧૧૩	૧૧૭
ઉર્ધ્વરેખાના ભેદ	૧૧૬	૧૧૭
ઋરેખા	૧૨૬	૧૧૯
દીક્ષારેખા	૧૩૦	૧૧૯
રેખાત અને જરરેખાઓ	૧૩૬	૧૨૦
લક્ષણોનું બાધકત્વ ઉદાહરણ સાથે	૧૩૫	૧૨૦
સંતાન રેખા	૧૩૯	૧૨૧
ભાઈ ભાંડુતી રેખા	૧૪૩	૧૨૧
દિવારાત્રી જન્મજ્ઞાન	૧૫૧	૧૨૨
હાથમાં બત્રીસ લક્ષણો	૧૫૬	૧૨૪
ચિન્હોનું ફળ હસ્તબીજ અથોક્ત	૧૫૭-૧૭૧	૧૨૪-૧૨૬
આંગળીઓનાં ચક્રોનું ફળ	૧૭૨	૧૨૬
મત્સ્યાદિ ચિન્હોનું અંથકરોક્ત ફળ	૧૭૫	૧૨૭
શૈવ સામુદ્રિકોક્ત ચિન્હોનું ફળ	૧૮૮	૧૨૯
કરરેહા પ્રકરણકારોક્ત ચિન્હોનું ફળ	૧૯૪	૧૩૦
બંદિરેખા કરરેહા પ્રકરણકારોક્ત	૨૦૪	૧૩૧
કાકપદનું લક્ષણ અને ફળ „	૨૧૦	૧૩૨
પદ્મીરેખા	૨૧૧	૧૩૨
ભાગ્યરેખા	૨૧૨	૧૩૨
ધર્મરેખા	૨૧૬	૧૩૨
ઉદયપીઠા રેખા	૨૧૬	„
અધર્મરેખા અને સમાધિ મરણરેખા	૨૧૮	૧૩૩
વતરેખા અને ભિક્ષારેખા કરરેહા પ્રકરણકારોક્ત	૨૧૯	૧૩૪
મૃત્યુરેખા કરરેખા પ્ર૦ અને ભોજરાજોક્ત	૨૨૩	૧૩૪
ઋરેખા અને મિત્રરેખા	૨૨૬	૧૩૫
પદરેખા	૨૨૭	૧૩૫

વાદનરેખા	૨૦૮	૧૩૫
રોરેખામાં મતભેદ	૨૦૯	૧૩૫
તથાલક્ષણ	૨૧૧	૧૫
ચાનારેખા-વિદ્યારેખા	૨૧૨	૧૩૫
શત્રુરેખાઓ અને મિત્રરેખાઓ	૨૧૪	૧૩૬
આંગળીઓની પાંચમી રેખાઓનાં ક્રમ	૨૧૫	૧૩૬
વિદ્યોવાધિકાર ૯	૧-૪૧	૧૩૫-૧૪૪
વિનોપદ	૧	૧૩૬
નખલક્ષણ	૨	૧૩૬
આંગતલક્ષણ	૫	૧૩૮
રંગોની રેખાઓ નાળાંથી વિશેષ ક્રમ	૧૭	૧૩૮
પુન્યના ડાબા દાખલ વર્ણન	૨૧૭	૧૪૧
ઉપસદા	૪૨	૧૪૨
અશાલંકાર	૪૩	૧૪૩
ક્રિતીયગ્રંથ		
સામુદ્રિકતિલક	૧-૧૬૦	૧૪૫-૨૧૬
પ્રથમોડધિકાર	૧-૨૮૮	૧૪૫-૧૬૬
મંગલચરણ	૧	૧૪૫
સામુદ્રિચાત્રની ઉત્પત્તિ	૨	૧૪૬
અનુચિત્વાદ	૧૪	૧૪૭
પગના તળીયાનું વર્ણન	૨૫	૧૪૮
પગની આંગળીઓ અને નખનું વર્ણન	૩૫	૧૫૦
પગની પીડનું વર્ણન (યુદ્ધી અને એકી ગાયે)	૪૫	૧૪૮
પગની નળીનું વર્ણન	૫૦	૧૪૭
પગના નળા ઉપરનાં કંવાટા	૫૧	૧૪૪
પગના ઢીચાણ, ગાદળ અને તે ઉપરનાં કંવાટા	૫૧	૧૪૫
કટિલાગ, પગના ચાપા	૬૩	૧૫૬
શુદ્ધ	૬૮	૧૫૭
વૃષણ, શિશુ	૬૯	૧૫૮
વીર્ય, મૂત્ર	૮૫	૧૬૧
અધિર	૯૨	૧૬૨
અસ્તી, નાભિ,	૯૫	૧૬૨
કુક્ષી, જઠર, (પેટ)	૧૦૧	૧૬૨
કમર, પેટની વસ્તી, હૃદય	૧૦૯	૧૬૫
વક્ષ-સ્થળ (છાતી, સીનો) સ્તન	૧૧૩	૧૬૬
ગંગાની હાંસડી, ખભા, ખગલ	૧૧૮	૧૬૬

બાહુ, હાથ, પંજો અને હથેળા	૧૨૪	૧૬૮
પેચો, હાથની પીઠ, હથેળાનો રંગ	૧૩૦	૧૬૯
મીન (મત્સ્ય) આદિ ચિહ્નો, રેખાઓ	૧૩૬	૧૬૯
પીઠ (બરડો) ગરદન, ગળુ	૨૦૦	૧૭૯
ચિથ્પુક, હડપચી, ઝડપા, દાઢી	૨૦૬	૧૮૦
ગાંડસ્થળ, કપોલ, મુખ	૨૧૧	૧૮૧
ઝોડ	૨૧૮	૧૮૨
દાંત	૨૨૨	૧૮૩
જીભ	૨૨૮	૧૮૪
તાળવુ, ગળાની ધંટડી	૨૩૨	૧૮૫
હાસ્ય	૨૩૫	૧૮૫
નાસિકા (નાક, નસકોરો) છીક	૨૩૭	૧૮૫
આંખ	૨૪૫	૧૮૭
પાંપણ, નિમેષ	૨૫૯	૧૮૯
રૂદન, બ્રમર	૨૬૬	૧૯૧
કાન, કાનની પટ્ટી	૨૭૨	૧૯૨
માથું, કપાળ, કપાળની રેખાઓ	૨૭૭	૧૯૨
વાળ	૨૯૪	૧૯૫
શરીર	૨૯૬	૧૯૫
દ્વિતીયોઽધિકારઃ	૧-૬૯	૧૯૬-૨૧૦
ક્ષેત્રના આઠ વિભાગ	૧	૧૯૬
સહિતિ „	૨	૧૯૬
સાર „	૬	૧૯૭
અનૂક „	૧૩	૧૯૮
સ્નેહ „	૧૬	૧૯૮
ઉન્માન	૨૦	૧૯૯
અમાણુ	૨૪	૧૯૯
માન	૩૩	૨૦૧
ક્ષેત્ર	૫૫	૨૦૪
અકૃતિ	૬૧	૨૦૫
મિશ્રક	૬૮	૨૦૬
મનુષ્યનાં ૩૨ લક્ષણો	૮૮	૨૦૯
તૃતીયોઽધિકાર	૧-૪૬	૨૧૧-૨૧૭
આવર્ત (ભમરીઓ)	૧	૨૧૧
ગતિ	૧૪	૨૧૨
છાયા (કાન્તિ)	૧૯	૨૧૩

અન (અવાજ)	૨૦૧	૨૧૪
અધ	૨૧	૨૧૫
અર્ધ	૨૪	૨૧૫
અર (ચેતન-પ્રભાસ)	૧૬	૨૧૬
અનુચીતિકાર. સ્ત્રી નામદ્રિષ્ટ	૧-૧૮૮	૨૧૭-૨૧૮
સ્ત્રી નામદ્રિષ્ટની પ્રતિમા	૧	૨૧૯
પરના લગીયા અને તેમાના ગિની	૧૧	૨૨૦
પરના અર્થ	૧૨	૨૨૦
પરની આંગળીઓ	૧૬	૨૨૧
પરની આંગળીઓના નામ	૧૭	૨૨૧
ધુટીઓ	૧૮	૨૨૧
ગાંધી	૨૦	૨૨૨
ગાંધી (દીવાળ)	૨૧	૨૨૩
ઉઠ (સાથળ)	૨૨	૨૨૩
કટિ	૨૩	૨૨૩
નિત મ	૨૪	૨૨૪
શાખા (નિદ્રા)	૨૫	૨૨૪
ગુલાંન	૨૬	૨૨૫
ગરિત	૨૭	૨૨૫
નાભિ	૨૮	૨૨૫
કુશી	૨૯	૨૨૫
પડમા	૩૦	૨૨૫
પેટ	૩૧	૨૨૬
પત્ની	૩૨	૨૨૬
હાથ	૩૩	૨૨૬
વક્ત્ર અથવા	૩૪	૨૨૬
સ્તન	૩૫	૨૨૭
જાતુ (ગળાની દાંડી)	૩૬	૨૨૭
ખલા	૩૭	૨૨૭
ખાલ	૩૮	૨૨૭
ખાલ (હાથ)	૩૯	૨૨૮
હાથની આંગળીઓ	૪૦	૨૨૮
હાથના નામ	૪૧	૨૨૮
હાથની પીઠ	૪૨	૨૨૮
ગાંધી	૪૩	૨૨૮
ચિત્ર (હાથથી)	૪૪	૨૨૮
ગાંધી	૪૫	૨૨૮
કપોલ (ગાંધી)	૪૬	૨૨૮

મુખ	૧૩૬	૨૩૬
ઝોઠ	૧૪૨	૨૩૬
દાંત	૧૪૮	૨૩૭
જીભ	૧૫૩	૨૩૮
તાળવુ	૧૫૭	૨૩૮
હાસ્ય	૧૬૦	૨૩૯
નાક	૧૬૧	૨૩૯
છિંક	૧૬૨	૨૩૯
આંખ	૧૬૩	૨૩૯
પાંપણો	૧૭૨	૨૪૧
અમરો	૧૭૪	૨૪૧
દાન	૧૭૭	૨૪૧
લલાટ	૧૭૯	૨૪૨
માથું	૧૮૩	૨૪૨
વાળ	૧૮૫	૨૪૨
પચ્ચમોઽધિકાર.	૧-૧૪૯	૨૪૩-૨૬૪
વ્યંજન, પ્રકૃતિ અને મિશ્રક્રમા		
તલ, મસ લાંચન ઇલાદિ	૧	૨૪૩
પ્રકૃતિ (વાતપિત્તકફાદિ)	૧૬	૨૪૫
અ કાંક પ્રકૃતિ.	૧૭	૨૪૫
અ પિત્તપ્રકૃતિ:	૨૨	૨૪૩
ક વાતપ્રકૃતિ	૨૬	૨૪૭
પ્રકૃતિ (દેવ વિદ્યાધરાદિ ૧૨ પ્રકારની)	૩૨	૨૪૮
સ્ત્રીનાં કેટલાંક વિશેષ લક્ષણો	૪૫	૨૫૦
પશ્ચિમી, હસ્તિની, ત્રિવિણ્ણી, શખિણી	૫૮	૨૫૧
પતિનો માત કરનારી સ્ત્રી	૬૫	૨૫૨
સ્ત્રીઓનાં કેટલાંક ખરાબ લક્ષણો	૭૧	૨૫૩
મૃગી, વડવા (ઘોડી) અને કરિણી	૯૨	૨૫૬
આદિ કામશાસ્ત્રોક્ત ભેદ		
સ્ત્રીના કામિની સંઝાનું કારણ	૯૬	૨૫૭
સંહતિ ઇત્યાદિનો સંક્ષેપ	૯૯	૨૫૭
સ્ત્રીની વર્ણ (રંગ) ની પ્રસંગ	૧૦૪	૨૫૮
વર વર્ણનીનું લક્ષણ	૧૧૦	૨૫૯
ગંધ	૧૧૧	૨૫૯
આવર્ત (અમરીઓ)	૧૧૬	૨૬૦
સરવ	૧૨૮	૨૬૧
સ્વર	૧૩૦	૨૬૨

ગનિ	૧૪૭	૨૬૮
જાયા	૧૪૦	૨૬૮
કપિ પૂર્ણાત (અશાલ દાર)	૧	૨૬૯
૨ છત્રીયગ્રન્થ.		
ગામુદ્રિદ આ ન	૧-૨૧૨	૨૬૯+૨૪૧૩
પ્રથમોડધ્યાય		
દાય જોવાની રીત		
૩૨ લગ્ન, તેમજ સ્ત્રીનું સંશ્લિષ્ટ વર્ણન	૧-૪	૨૬૯
દ્વિતીયોડધ્યાય		
પુરુષના બેઠા પ્રત્યજોનાં કૃત	૧-૧૨૬	૨૭૧-૨૬૪
પાદ(પગ) લક્ષણ	૧	૨૭૨
નખાધિકાર	૧૦	૨૭૨
જવાધિકાર	૧૭	૨૭૩
મેઘ ગનિનીયં વિજાલધિકાર	૨૩	૨૭૪
દંધિનાધિકાર	૩૧	૨૭૫
કુટુમ્બધિકાર	૪૧	૨૭૬
ઉપધિકાર, નાભાધિકાર	૪૩	૨૭૭
સ્તન લક્ષણાધિકાર	૪૬	૨૭૮
કરેબા લક્ષણાધિકાર	૪૮	૨૭૯
મુખાધિકાર	૮૫	૨૮૧
ગણધિકાર	૯૦	૨૮૨
ગોળાધિકાર	૯૨	૨૮૩
દંતાધિકાર	૯૩	૨૮૪
જીભાધિકાર	૯૪	૨૮૫
તાલધિકાર	૧૦૦	૨૮૬
સ્વરાધિકાર	૧૦૨	૨૮૭
નાસિકાધિકાર	૧૦૪	૨૮૮
(અગ્રધિકાર) આળ	૧૦૭	૨૮૯
(કર્ણધિકાર) કાન	૧૧૦	૨૯૦
લલાટાધિકાર	૧૧૩	૨૯૧
વાળ (શ્વેદાધિકાર)	૧૨૩	૨૯૨
ત્રણાદિ	૧૨૫	૨૯૩
તૃતીયોડધ્યાય		
શ્રી લક્ષણાધિકાર	૧	
કેવી કન્યા વરવા લાયક છે ?	૧	૨૯૦
કન્યા પરીક્ષાની રીત	૫	૨૯૧

પગ	૯	૨૯૧
પગના તળીયાના ચિહ્નો, અંગળીઓ	૧૨	૨૯૧
પગની ઘુંટીઓ	૧૯	૨૯૨
કટિથી ગળા પર્યંતનાં લક્ષણો	૨૨	૨૯૩
નાભ	૩૧	૨૯૪
નિતંબાદિ નાભિ કુક્ષી વગેરે	૩૭	૨૯૫
સ્તન	૪૧	૨૯૬
ગ્રીવા અને જીભ	૪૫	૨૯૬
તાળવું, હાંત, ઓઠ	૪૯	૨૯૭
નાસિકા	૫૩	૨૯૭
આંખો	૫૫	૨૯૭
મુખ	૫૯	૨૯૮
લલાટ	૬૧	૨૯૮
સ્વર. કર્ણ, નાભિમાં ભમરી આદિ	૬૫	૨૯૯
સ્ત્રીનાં ખરાબ લક્ષણો (વ્યભિચારાદિ)	૬૯	૨૯૯
સ્ત્રીનાં સારાં ખોટાં લક્ષણો	૭૨	૩૦૦
પશ્ચિન્યાદિ લક્ષણો	૧૧૧	૩૦૬
ઉપસંહાર	૧૨૧	૩૦૭

૪ ચતુર્થો ગ્રન્થ:

હરતકાંડ	૧-૧૦૦	૩૦૮
વિષય પ્રતિષ્ઠા	૧	૩૦૮
પરિભાષા પ્રકરણ	૬	૩૦૮
લાભાલાભ	૧૧	૩૦૯
મુખ દુઃખ	૧૮	૩૧૧
જીવિત મૃત્યુ	૨૧	૩૧૧
જય પરાજય	૨૭	૩૧૨
ભૂચ્છન્ન ભંગાદિ	૩૨	૩૧૩
ચિંતા પ્રકરણ (મૂક પ્રશ્ન)	૩૪	૩૧૩
વર્ણિધર્મ પ્રકરણ	૫૬	૩૧૬
દિગ્ પ્રકરણ	૬૦	૩૧૭
કાલ પ્રકરણ	૬૬	૩૧૮
અર્ધકાંડ પ્રકરણ	૭૧	૩૧૯
ગર્ભ પ્રશ્ન પ્રકરણ	૭૫	૩૧૯
ગમાગમ પ્રકરણ	૮૦	૩૨૦
વર્ષા પ્રકરણ	૮૫	૩૨૧
શત્યોદ્ધાર પ્રકરણ	૮૭	૩૨૧
ચોરચિંતા પ્રકરણ	૯૦	૩૨૨
મંગલાચરણ વગેરે	૯૨	૩૨૨

૫ પંચમો ગ્રન્થ

અહિચ્યુડામણિ સાર: (પ્રાકૃત)

ગાથા

૧-૭૩

૩૨૫-૩૩૬

ହରତସିଂହପାଞ୍ଚ.

આમુખ

આ ગ્રંથ શ્રી મેઘવિજયગણિએ ક્યારે લખ્યો તે સ્પષ્ટ કહી શકાય તેમ નથી કારણ ગ્રંથમાં ક્યાંય તેવો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ લાખ્યમાં સંવત ૧૭૩૭ ની સાલનાં ઉદાહરણ છે. તેમજ ગ્રંથકારની લેખન પ્રવૃત્તિ સંવત ૧૭૧૪ થી શરૂ થઈ સંવત ૧૭૬૦ સુધી પહોંચેલી છે એટલે ૧૭૩૭ ની આબુ બાબુમાં મૂળગ્રંથ તથા તેનું લાખ્ય પુરું થયું હશે મૂળની તેમજ લાખ્યની રચના બેતાં અનુમાન થાય છે કે, ગ્રંથકારે સર્વ પ્રથમ મૂળગ્રંથ લખી કોઈ કોઈ કઠીન સ્થળે ટીપ્પણી રૂપ લાખ્ય લખ્યું હશે, પરંતુ ત્યાર બાદ ઘણા વખત પછી ગ્રંથકારે સામુદ્રિકલહરી નામથી લાખ્યની ચોજના કરી છે, અને તેમાં મૂળ તેમજ ટીપ્પણી રૂપે ચોજેલા લાખ્ય બંનેની ઉપર લાખ્ય કર્યું છે.

સામુદ્રિકલહરી લાખ્ય તેમણે શા માટે લખ્યું ? તે વિષયમાં તેઓ લખે છે કે
વારાણસીપુરિ વસન્ કવિજીવરામઃ પ્રોક્ષામબુદ્ધિરભિરામતયાતિકામઃ ।
हेतुर्वभुव भवने विवृतेरमुप्या अत्याग्रहेण अणनादत्रि तीक्ष्णमत्या ॥

उपाध्यायो नाम्ना स भुवि विजयी मेघविजयः
कृतास्योपज्ञासौ विवृतिरमला येन सुभगा
यदेतस्यां मिथ्या कथनमथन स्पष्ट मुदितं
विशुद्ध्यै बुद्ध्यै वा न तु सुमनस्तस्य जयिनः ॥

અર્થાત્-વારાણસી નગરીના રહીશ, વિશાળ બુદ્ધિવાળા શ્રેષ્ઠ પુરુષ જીવરામ કવિએ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી વિચારી આ ગ્રંથની ટીકા કરવા અત્યાગ્રહ કરી આ ટીકા થવામાં કારણ થયા છે

ઉપાધ્યાય મેઘવિજય એ આ મુલગ નિર્મળ વિવૃત્તિ પોતે કરી છે આ ટીકામાં કાંઈ પણ બે મિથ્યા કથન હોય અથવા કંઈક અસ્પષ્ટ રહી ગયું હોય તો તે વિજયી મેઘવિજય દોષપાત્ર નથી; પરંતુ તે બુદ્ધિની વિશુદ્ધિ માટે છે.

ગ્રંથકારને મત્ર તંત્ર તેમજ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો સારો પરિચય તથા વ્યાસંગ હોય

તેમ માલુમ પડી આવે છે તેમણે હસ્તસંલ્પન, પ્રશ્નસુંદરી તથા વર્ષપ્રબોધની રચના તેમજ અર્જુન પતાકાની રચના કરી પોતાના જ્યોતિષિક જ્ઞાનનો પરિચય આપ્યો છે જ્યોતિષનાં ગૂઢ રહસ્યો તરફ જ તેમનો ઢાળાવ વધારે પડતો છે અને તેથી જ નષ્ટ જાતક વિષયમાં તેઓ ઉંડા ઉતરી પ્રશ્નસુંદરીની રચના તથા ચંદ્રચાર અને સમર્ધ-મહર્ધ (તેજમદી) ઉપર ખુબ ઉહાપોહ કરી વર્ષપ્રબોધની રચના કરી છે આથી સંદોષલ દાતા ચમત્કૃતિ ભર્યા વિષયો ઉપર જ તેમનું લક્ષ્ય હશે એમ અનુમાન થાય છે

અથકારની પ્રતિભા વિલક્ષણ છે કાવ્ય સાહિત્યમાં સમસ્યાપૂર્તિ દ્વારા મેઘદૂત, નૈપથ્ય અને માઘનો તેમણે પોતાના કાવ્યોમાં અતર્ભાવ કર્યો છે તેમજ જ્યોતિષના ગૂઢ વિષયોને પોતાની પ્રતિભા નિર્ધર ઉપર ઠસી અંશરચના કરી છે તેમાં વળી હસ્તસંલ્પનમાં અષ્ટાંગ નિમિત્તને એક હાથમાં જ ઘટાવી દીધું છે અષ્ટાંગ નિમિત્તની આઠે આઠ શાખાઓના ગમક તરીકે એક હાથને જ કલ્પી તેમાં સર્વનો અંતર્ભાવ કર્યો છે તે તેમની માઘ અને નૈપથ્ય જેવાં કાવ્યોના અંતર્ભાવ કરવાની પ્રતિભાનું પરિણામ છે

અંથકારની આ સૂઝ નવીન છે? કે કોઈ વસ્તુ ઉપરથી પ્રેરણા મળી છે? તે વિચારતાં બીજી હકીકતને માનવાને કારણ મળે છે

અંથકારે દર્શનાધિકારના અંતમાં સામુદ્રિકભૂપણના કેટલાક શ્લોકો આપ્યા છે તે વિચારતાં હાથમાં જ દરેક વસ્તુની કલ્પના તેમણે તે શ્લોકો દ્વારા મેળવી હોવી જોઈએ, એમ અનુમાન થાય છે અંથકારનું એક જ ધ્યેય વિચારપથમાં વારંવાર આવે છે કે અષ્ટાંગ નિમિત્તનો કેવળ હાથમાં જ અમાવેશ કરવો અષ્ટાંગ નિમિત્તના વિવિધ સાધનોની જગ્યાએ કેવળ હાથ એ એક જ સાધન લઈ દરેક રીતે ફલ કથન કરાય, એ એક જ વસ્તુને તેમણે સાળીત કરવા અથલેખન રૂપ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. અને તેથીજ તેમણે હસ્ત દ્વારા અષ્ટાંગ નિમિત્તને સંલ્પન આપી અથનું નામ હસ્તસંલ્પન રાખ્યું છે આ બધું કવિચાતુર્ય તથા વિદ્વન્મનોરજન એક જ્ઞાન-મસ્ત પુરુષ સિવાય બીજામાં સંભવવું અશક્ય છે અથકારો તો અનેક થાય છે પરંતુ જેમનામાં નવીન કરવાની હોંસ હોય છે, શક્તિ હોય છે, તે પૈકીના એક તરીકે શ્રી મેઘવિજયગણિ માલુમ પડી આવે છે

આટલું બધું હોવા છતાં એક બીજી ખુબી એ છે કે અથકાર કયાય 'અહ-તત્ત્વ'ના ભોગ થઈ પડ્યા નથી અને એક સમાલોચકની માફક જ જ્યાં ત્યાં પોતાનો

પરિચય આપતા ગયા છે વર્ષાપ્રબોધમાં ઠેરઠેર અનેક પ્રકારનાં મત-મતાંતરો એકઠા કરી ત્યાં પોતાનો મત દર્શાવી ગયા છે હસ્તસંજીવનમાં પણ લગભગ તેવું જ છે. પરંતુ હસ્તસંજીવનની કલ્પના જ લબ્ય છે અને લગભગ નવીન જેવી છે. એટલે પ્રાચીન મતોની આલોચના તો તેમાં નહિ જેવી મલે છે. પરંતુ ભાષ્યમાં ઠેરઠેર માલુમ પડી આવે છે ત્રીજા વિભર્ષમાં પણ શોધનારને જડી આવે તેમ છે

તે કાળના બીજા ગ્રંથકારો કરતાં આ ગ્રંથકારની એક બીજી વિશેષતા એ છે કે તેઓ પોતાના ભાષ્યમાં કેટલાક ગ્રંથોનો સારો પરિચય આપે છે દાખલા તરીકે સામુદ્રિકભૂષણ તથા શૈવસામુદ્રિકનો ગ્રંથકારે પરિચય આપ્યો છે. આજે જેમ ગ્રંથનો આકાર, શ્લોકસંખ્યા, આદિ-અત વગેરે ભાગ દર્શાવી પરિચય આપવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે ઉપાધ્યાયજીએ તે ગ્રંથોનો પરિચય આપેલો છે

(૨)

ગ્રંથ પરિચય

હસ્તસંજીવન સવાપાંચસો અનુષ્ટુપ શ્લોકોમાં રચાયેલો ગ્રંથ છે આ ગ્રંથને હસ્તસંજીવન સિદ્ધજ્ઞાન એમ પણ કહેવામાં આવે છે અને કેટલીક વખત હસ્તસંજીવની એમ પણ કહેવામાં આવે છે ગ્રંથના પ્રમાણની સંખ્યા ગ્રંથકારે પોતે જ આપી છે પ્રશસ્તિના અંતમાં પોતે કહે છે કે-

અનુષ્ટુમાં સપાદાત્ર જ્ઞેયા પશ્ચશતી ધ્રુવમ્ ।

ગ્રન્થે સતાં પ્રસાદાચ્ચ શ્રેયઃ શ્રીરસ્તુ શાશ્વતી ॥

લગભગ બધો જ ગ્રંથ અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલો છે ક્રૂર અધ્યાયના અંતમાં જેમ કાવ્યમાં સર્ગના અંતે બીજો બૃહદ્ છંદ યોજવામાં આવે છે, તેમ બીજા બૃહદ્-વૃત્તમાં ઉપસંહાર કરેલો છે. જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં બહુધા આવી પદ્ધતિ માલુમ નથી પડી આવતી પણ ગ્રંથકાર એક મહાકવિ હોઈ અને ત્રણ ત્રણ મહાકાવ્યોના કર્તા હોઈ તેમની એ પદ્ધતિ જ પડી ગઈ હશે. જે વિશેષ શોભા રૂપ બની ગઈ છે

સમગ્ર ગ્રંથ ચાર અધિકારોમાં વહેંચાઈ ગયો છે. જ્યોતિષકરણ ગ્રંથોમાં અધ્યાયો ને અધિકાર સંજ્ઞાથી ઓળખાવવાની પરિપાટી છે જો કે હસ્તસંજીવન કરણગ્રંથ નથી છતાં તેવી પરિપાટીનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે પહેલા અધિકારને દર્શનાધિકાર, બીજાને સ્પર્શનાધિકાર, ત્રીજાને રેખાવિભર્ષનાધિકાર તથા ચોથાને

વિશેષાધિકાર એમ સજ્ઞા આપેલી છે. દરેક અધિકારમાં નાનાં નાનાં પ્રકરણો યોજેલાં છે. કેટલીક જગ્યાએ તે પ્રકરણોને પણ અધિકારસજ્ઞા આપેલી છે. પરંતુ તે વાસ્તવિકમાં પેટાવિભાગો પ્રકરો છે.

પહેલા અધિકારમાં એટલે દર્શન-ધિકારમાં સર્વ પ્રથમ શાસ્ત્ર-પ્રારંભાધિકાર નામનું પ્રકરણ છે તેમા અંતરિક્ષ વીસ શ્લોકોની અદર હાથની પ્રશંસા કરી છે. ત્યારબાદ ધ્યાનાધિકાર નામનું બીજું પ્રકરણ શરૂ થાય છે અંતરિક્ષની માન્યતા છે કે ઇષ્ટદેવતાની કૃપા વગર, નૈમિત્તિક સચોટ દ્વાદેશ કરી શકતો નથી તે કહે છે કે:-

અથ નિમિત્તજ્ઞાનં કેવલં શાસ્ત્રાદેવ જ્ઞાતું ન શક્યમ્ । અનન્તત્વાન્ । લક્ષણશા-
સ્ત્રસ્ય તત્તોઽપ્યધિકત્વાત્ પરીક્ષાયાઃ । તેન ઇષ્ટધ્યાનજાપાદિકથનમાવશ્યકં યેન
વાક્સિદ્ધિસ્તત્પ્રતિવન્ધકદુરિતધ્વંસેન સજ્ઞાયતે ।

અર્થાત્-નિમિત્તનું જ્ઞાન કેવલ શાસ્ત્ર ઠાગ જાણી શકાતું નથી કારણ તે અનંત છે તેમજ લક્ષણશાસ્ત્રની પરીક્ષા તો તેથી પણ વિશાળ છે તેથી ઇષ્ટદેવતાનું ધ્યાન જપ વગેરે કહેવું આવશ્યક છે જે કરવાથી વિધ્વનોનો નાશ થઈ વાક્સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

ધ્યાનાધિકારના લાભ્યના આદિમા આ પ્રમાણે કહી લાભ્યનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે—

एवं ध्यानविधिप्रधानमधिकाभ्यासाधिकारात्परं

જ્ઞાત્વા તત્ત્વરુચિઃ શુચિઃ શુચિધિયા શ્રી હસ્તસંજીવનમ્

શ્રીમદ્ભાગવતં પ્રસિદ્ધમતુલં સાન્નિધ્યપ્રાસાદયન્

यद् यद् वक्तिफलं कलङ्कविकलं तत् सिद्धिमायात्थलम् ॥

આવી રીતે ધ્યાનવિધિ જેમા મુખ્ય છે, અને જે ધ્યાનવિધિ દ્વારા સ્વદેવાભ્યાસથી સાધ્ય થઈ શકે તેમ છે. તેવા હસ્તસંજીવનને નિર્મળશુદ્ધિથી તત્ત્વની ઇચ્છાવાળા પવિત્ર પુરુષે જાણીને, તેમજ શ્રીમદ્ભાગવત (ભગવાનના સળંધી શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ભાગવત આ જન પક્ષમાં અરિહંતનો વાણી રૂપ આગમો) કે જે ઘણું જ પ્રસિદ્ધ છે. તેના વારંવારના પાઠ (મનન) રૂપ સાન્નિધ્યને મેળવીને જે ફળ કહે છે તેનું નિર્મળ ફળ સિદ્ધિને પામે છે અર્થાત્ તે નૈમિત્તિકની વાણી નિષ્ફળ જતી નથી

આગળ જતાં પણ આ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે કે પરમાત્માની કૃપા વગર વાક્સિદ્ધિ મળતી નથી કિંવદનીઓ મુજબ પણ જેઓ વિશેષ આત્મતત્ત્વની અભિકરૂચીવાળા

અને પવિત્ર હોય છે, તેમની વાણી નિષ્કળ જતી નથી માટે સફળ આદેશ કરવાની ઇચ્છાવાળા નૈમિત્તિકે ઇષ્ટ દેવતાની કૃપા મેળવવા વિશેષ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ

ત્રીજા પ્રકરણમાં કેટલોક પારિભાષિક શબ્દોનો સંગ્રહ છે ત્યારબાદ ચોથા પ્રકરણમાં હાથ જોવાની વિધિ બતાવી છે આમાં નૈમિત્તિક કેવો હોવો જોઈએ, તેમજ પૃથ્થક કેવો હોવો જોઈએ તે સંગ્રહી શરૂઆતમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે

નિમિત્તશાસ્ત્ર કુદરતની રચનાનું સ્પષ્ટિકરણ કરવાની વિદ્યા છે, અને તે એવી રચના કે જે ભાવિના ગર્ભમાં યા તો ભૂતકાળના પેટાળમાં સંતાઈ રહી હોય આવા મન-બુદ્ધિ અને ચક્ષુથી પર રહેલા પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવા દૈવી શક્તિ જોઈએ તથા તેમાં એકદમ કુદરતના સાદૃશ્યને પામવું જોઈએ આથી છલને સ્થાન મળી શકતું નથી છલ કરવાથી આદેશ નિષ્ફળ જાય છે એક પ્રાચીન સુભાષિત છે કે.—

મંત્રે તીર્થે દ્વિજે દૈવે દૈવજ્ઞે મિષજૌષધે ।

યાદશી માવના यस્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદશી

વૈદ્ય અને દૈવજ્ઞમાં જેવી જેની શ્રદ્ધા હોય છે, તેવી સિદ્ધિ થાય છે. અથકાર કહે છે કે:—

જિતેન્દ્રિયસ્ય શ્રદ્ધાલોચ્યત્ફલં કથ્યતે બુધૈઃ ।

સ્વમવજ્ઞાયતે સત્યં તત્સર્વં નાન્યથા પુનઃ ॥

અર્થાત—જિતેન્દ્રિય અને શ્રદ્ધાળુને જે ફળ પાડિતો કહે છે, તે સ્વપ્નની માફક સત્ય નિવડે છે. શ્રદ્ધા રહિત અન્યથા થાય છે નિષ્ફળ જાય છે માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષને જ ભાવિ જાણવા પૃથ્થક એ અંથકારનો તેમજ દરેક જ્યોતિ:શાસ્ત્ર પ્રવર્તક આચાર્યોનો મત છે આજકાલની માફક ખાલી વિનોદ કરવા કે દૈવજ્ઞની પરીક્ષા કરવા પ્રશ્ન કરવા નહિ.

દૈવજ્ઞની પરીક્ષા કરવા માટે પ્રશ્ન પૂછવાનો રીવાજ બાદશાહી જમાનામાં લખા-એલા ગ્રંથોમાંથી જડી આવે છે તાજિક ગ્રંથકારોએ પ્રશ્નકર્તા સરલ ભાવથી પ્રશ્ન કરે છે કે દૈવજ્ઞની પરીક્ષા કરવા પ્રશ્ન કરે છે, તેનો તોડ લાવવાની અમુક વિધિઓ યોજી છે દૈવજ્ઞ તો ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન ત્રણે કાળનો જ્ઞાતા, સર્વજ્ઞ, તેણે દરેક ચીજનું જ્ઞાન ધરાવવું જોઈએ આ દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જોઈએ. તેવી માન્યતા સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે લોકો પોતાની ઉપરોક્ત માન્યતાથી જેમ મનમાં આવ્યું તેમ પ્રશ્ન કરી, અને જ્યોતિષી સર્વજ્ઞ હોવાનો ડોળ કરી દરેકનો ઉત્તર આપે

આ એક હાન્યાન્વિત બાળક છે છતાં તેવો પ્રચાર શાહી જમાનાથી આજ પર્યંત
તેવામાં આવે છે નિમિત્તશાસ્ત્રની અધોગતિનું આ એક મુખ્ય કારણ છે

પરંતુ મુખ્ય હકીકત હૃદયની પવિત્રતા ત્યાં બાળક ઉપર રહેલી હોય ત્યાં સત્ય
શાસ્ત્ર મંદ ? અને પછી પશ્ચિમ શૂન્ય આવે તેમા આવર્થ શું છે ?

શુદ્ધતા આરિચ્ય વગેરે ઉપર પણ ઉપાધ્યાયશ્રીએ ખાસ ભાર મૂક્યો છે. તેઓ
કહે છે કે આદેશ કરનાર શુદ્ધ--

બ્રહ્મચારી ક્ષમાશીલઃ કૃતજ્ઞો ધાર્મિકઃ શુચિઃ ।

દક્ષો ગુરુઃ ક્રમાયાતો વાકસિદ્ધિઃ સ્વક્રિયારતઃ ॥

મન્તુષ્ઠઃ શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તપસ્વી વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

નાનાગામ્ભવિવેકજઃ સ્થિર ચિત્તો ગુર્મતઃ ॥

અર્થાત-બ્રહ્મચારી, ક્ષમાશીલ વગેરે ગુણોવાળો તથા અતોષી, શ્રદ્ધાવાળો તપસ્વી
ચિત્તેન્દ્રિય, અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રવાદમા કુશળ અને સ્થિતપ્રજ જોઈએ આજના જેવા
નુકલિત ચિન્તવાળા ન જોઈએ નૈમિત્તિક થનાર આટલું લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે
સંત્રાસની માફક નિમિત્તશાસ્ત્ર પણ અદ્યત્નની વાત કરનાર હોઈ તેના માટે પણ
પવિત્રતા વગેરે ખાસ મહત્ત્વના છે, તે ભૂલવા જેવું નથી.

ત્યાર બાદ પાંચમા અધ્યાયમા તિથિચક્રથી લઈ અનેક પ્રકારનાં ચક્રોનો ઉદ્દેશ્ય
અથકારે કર્યો છે વિવિધ ચક્રો દ્વારા ફક્ત નિરૂપણની પદ્ધતિ હોઈ તે તે ચક્રોનું
પાઠ્ય કેવી રીતે પ્રદર્શન છે, તે અથકારે દર્શાવ્યું છે અથકારનું ખરૂં કૌશલ્ય
આવી જ વ્યક્ત થાય છે, અને આ ચક્રો ઉપરની વ્યાખ્યા એ તો અથકારના અગાધ
જ્ઞાનમુદ્રનો પરિચય છે અથનું હાર્દ આ પાંચમો અધ્યાય જ છે “જે છે તે આહી
છે” એ ઉક્તિ આ અધ્યાયનું હસ્તસંશ્લેષનમા લાગુ પડે છે

અહીં કમ પ્રાપ્ત જો કે રેખાવિમર્શનાધિકાર કહેવો જોઈતો હતો કારણ
નિધિચક્રાદિમા શુભાશુભનું જ્ઞાન તે તે સ્થાનના શુભાશુભ ઉપર હોઈ સ્થાનનું
શુભાશુભ લગણુ કે જે સામુદ્રિકનો વિષય છે, તે રેખાવિમર્શનાધિકારમા હોઈ
પહેલાં તે જ્ઞાન કરાવવું હીક હતું જો કે અથકારે સામુદ્રિકશાસ્ત્રનાં હસ્ત મધ્યસ્થ
શુભાશુભ ચિન્તોનું કથન કહેવા માટે જ ત્રીજા વિમર્શની રચના કરી છે, અને અષ્ટાંગ
નિમિત્ત લાઘવા ઘટાવવા પુરતી હસ્તસંશ્લેષનની રચના હોઈ તે વિભાગ અથના
મુખ્ય વ્યેયથી નુંદાં કોઈ પરિશિષ્ટ રૂપે આ પાછળથી આપવામા કોઈ જાતની ક્ષતિ

રહેતી નથી. એટલે અંથકારે ત્રીજા અને ચોથા વિમર્શમાં તે હકીકત રજૂ કરી છે, એટલે કોઈ જાતનો દોષ નથી.

અર્થાત્-આ સંદર્ભથી એ સ્પષ્ટ થયું કે સામુદ્રિકશાસ્ત્રોક્ત શુભાશુભ લક્ષણો દ્વારા હાથની અંદર અષ્ટાંગ નિમિત્તનો અંતર્ભાવ કરવા આ અંથની રચના અંથકારે કરી છે, અને તેમાં તે સફળ થયા છે તે સ્પષ્ટ થાય છે.

અષ્ટાંગ નિમિત્ત હાથમાં ઘટાવવા જતાં કયા વર્ષમાં, કયા માસમાં, કઈ તિથિમાં કઈ ઘટિકા મારા માટે શુભાશુભ છે તેની વિવક્ષા કરવામાં જ પ્રથમ દર્શનાધિકારની સમાપ્તિ થઈ જાય છે.

અહીં અંથકાર જાતકશાસ્ત્રની પદ્ધતિનો એટલે આઠમા નિમિત્તનો સ્વીકાર કરી આગળ વધે છે, અને તેમાં તેમને લગ્નકુંડલી, રાશિકુંડલી, ભાવકુંડલી વગેરેની જરૂર પડે છે એટલે તે હાથમાં જન્મકુંડલીની રચના કરે છે. આ વિભાગને લઈ હસ્ત-સંજીવનમાં નાજીતક અથવા તો હસ્તરેખા ઉપરથી જન્મકુંડલી કરવાની રીત છે, એવી માન્યતા સમાજમાં પ્રચલિત છે.

પરંતુ અહીં કહેવું પડે છે, કે તેમ માનનારાઓ અંધારામાં છે. આવી કોઈ હકીકત (જેમ તેઓ ધારે છે તેવી) હસ્તસંજીવનમાં છે જ નહિ હા! એક હકીકત છે કે હાથની અંદર કુંડલી કલ્પવાની કલ્પના અંથકારે કરી છે પણ તેના નિયમો સાધારણ છે, અને તેમ હોવા છતાં અમારા માટે અભૂતપૂર્વ છે અત્યારસુધીમાં ઉપલબ્ધ થતા સામુદ્રિકશાસ્ત્રના અંથમાં કયાંય હસ્તરેખા ઉપરથી વાસ્તવિક જન્મ-કાળ શોધી કાઢવાની રીત અમોએ જોઈ નથી રેખાભા-ત નામના પ્રકરણમાં રેખા-ઓના વ્યાઘ્રવિલાસિની ઇત્યાદિ લેઢ પાડી અમુક લેઢની રેખા છે, માટે અમુક ઘટિકાએ જન્મ થયો છે, એમ કલ્પના છે, અને તે ઉપરથી દરેક પ્રક્રિયા જાતક શાસ્ત્રાનુસાર થઈ શકે છે જો કે તે પ્રકરણ જોતાં અમને તેમાં યુક્તિ દેખાઈ નથી કોઈ જાતની ઉપપત્તિ નથી છતાં હસ્તરેખા ઉપરથી કુંડલી કાઢવાની અમત્કૃતિ સાંભળતા આવ્યા હોઈ કોઈ પણ જાતના નિર્ણય ઉપર આવી શકતા નથી તે વિષય ગમે તેમ હો પરંતુ હસ્તસંજીવનમાં તેવી કોઈ વિધિ નથી એમ કહેવામાં અમને કોઈ વાંધો નથી.

અંથકારે દર્શનાધિકારના ૧૭ મા સ્લોકમાં હાથને બ્રહ્માએ રચેલી જન્મ-પત્રિકાની ઉપમા આપી છે, એટલે તે જન્મપત્રિકા છે, એમ ઘટાવવા તેમાં કુંડલીની કલ્પના કરી છે કુંડલીના બાર ભાવ હોય, તેમ હાથમાં પણ બાર ભાવ કલ્પવા

નેઈએ, અને તેથી હથેળીના લાગને સાથેના ચિત્ર જેમ કુંડલીની માફક કલ્પવામાં આવ્યો છે અથકાર શ્લોકની વ્યાખ્યા કરતાં શંકા કરે છે કે:—

અથ કથં જ્ઞેયા જન્મપત્રીયમિતિ । તનુધનસહજસુહૃત્સુતરિપુજાયા મૃત્યુધર્મ
કર્માવ્યયરૂપરેખાણામવસ્થાનાત્ । તત્ર તનુરેખા આયુર્લેખા તસ્યામેવ સ્વભાવ
લક્ષણાત્ । કર્મરેખા રાજ્યૈશ્વર્યદરિદ્રતારૂપા ઉર્ધ્વરેખા-પરપર્યાયા । વ્યયરેખા કલહ
મૃત્યુદીક્ષાગ્રથિલતાગ્રહાધિકારલક્ષણા । ઘાતસ્થાનતયા ત્રિશૂલરેખયા વા । સન્તાન-
રેખાયાં ચતુષ્ક્રિકા સમ્ભવે રિપુરેખા । શેપાસ્તુ સ્પષ્ટા એવ । હસ્તતલમધ્યે પૂર્વા-
પરાયતૈ આયુધનરેખે દક્ષિણોત્તરાયતૈ પિતૃરેખોર્ધ્વરેખે તથા અંગુષ્ઠોન્મુખ તર્જન્યુન્મુખ
કનિષ્ઠોન્મુખ ઉર્ધ્વરેખાસ્તિર્યાગાયતાઃ । તથા વિદ્યારેખા રાક્ષસકોણાન્નિર્ગત્ય કોશો-
ન્મુખી સર્વાભિરેતાભિર્દ્વાદશમવનસમ્પત્તિઃ ॥

અર્થાત્--હસ્તરેખામાં જન્મપત્રિકા છે એમ કેવી રીતે સમજવું ? તો હાથમાં
જેમ જન્મકુંડલીમાં તત્વાદિ બાર લાવ છે, તેમ તનુ, ધન, સહજ, સુહૃદ, સુત, રિપુ
બાધા, મૃત્યુ, ધર્મ, કર્મ, આય અને વ્યય રૂપ બારે લાવવું ક્ષણ આપનારી રેખાઓ
હોવાથી બાર લાવવાળી જન્મપત્રિકા કલ્પી શકાય છે તનુ એટલે દેહલાવની કલ્પના
આયુરેખા દ્વારા કરવી. જેમ દેહલાવથી શરીર સંબંધી શુભાશુભ બાણી શકાય છે,
તેમ આયુરેખા દ્વારા દેહ સંબંધી શુભાશુભ જણાય છે માટે આયુરેખા એટલે
દેહલાવ ઉર્ધ્વરેખામાં રાજ્ય ઐશ્વર્ય દરિદ્રતા વગેરે જોવાતું હોય તે રેખા એટલે
દશમો લાવ કર્મલાવ કલહ, મૃત્યુ, દીક્ષા, ભૂતોપદ્રવ, ગ્રહપીડા તથા ઘાત ઇત્યાદિનું
સૂચન કરનારી રેખાઓ ત્રિશૂલરેખા એ વ્યયલાવ છે સંતાનરેખાઓના સ્થાનમાં
ચોકડી હોય તે રિપુલાવ બાકીના લાવ બાકીની રેખાઓ દ્વારા સ્પષ્ટ સમજી શકાય
તેમ છે દાખલા તરીકે ધનરેખા ત્રુટુંબરેખાઓ ધનલાવ, ભાઈ ભાંડુની રેખાઓ
ત્રીજો લાવ મિત્રરેખા ચોથો લાવ સંતાન રેખા, પાંચમો લાવ સ્ત્રીરેખા સાતમો લાવ
ધર્મરેખા, નવમો લાવ ઉર્ધ્વરેખા, અગ્નીઆરમો લાવ એમ કલ્પના થઈ શકે છે
હથેળીમાં કુંડલી જેવું ચિત્ર બનાવવા અંથકાર કહે છે કે આયુરેખા અને ધનરેખા
આડી રેખાઓ છે, પિતૃરેખા અને ઉર્ધ્વરેખા ઊભી રેખાઓ છે અને અંગુઠા ભણી
જનારી, તર્જની ભણી જનારી, કનિષ્ઠા ભણી જનારી ઉર્ધ્વ રેખાઓ તથા વિદ્યારેખા
જે નૈઋત્ય ખુણામાંથી નીકળે છે તે દ્વારા બાર લાવની કલ્પના થઈ શકે છે અંથકાર
અહીં-ચિત્ર આપે છે

આ ચિત્ર જોવાથી સમજાશે કે અંશકારની કલ્પનાશક્તિ કેટલી બધી બળવત્તર હોયેલીના ઉપરના ભાગ

૬	૧૧	૧૨
અનિશ્ચિત-અપરેખા	૧૦	તર્જન્યુ-અપરેખા
આયુરેખા		પહેલા ભાગ
૭		૧
વિચારેખા	૮	કનરેખા
૫	૯	૩

અ
યુ
લ
ભ
ણી
નો
ભા
ગ

છે જ્યાં જ્યાં જે જે નામની રેખાઓ આવેલી છે ત્યાં ત્યાં તે તે ભાવ આવી જાય છે આવી અભૂતપૂર્વ કલ્પના કરવા માટે અંશકારની પ્રતિભાને ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહેવાતું નથી

હાથમાં ગ્રહોની કલ્પના પણ તેમણે કરી છે, અને તે દ્વારા પ્રત્યેકભાવનું શુભાશુભ ફળ જન્મપત્રિકાની માફક કહી શકાય છે, અર્થાત્-હસ્ત એ પ્રહ્લાએ બનાવેલ જન્મપત્રિકા છે, એમ પુરવાર થઈ શકે છે

પરંતુ આથી કંઈ નષ્ટ જાતકની માફક જન્મકુંડલી કાઢી શકાતી નથી એવી જ રીતે આગળ જતાં રાશિચક્ર બનાવ્યા બાદ તેઓ કુંડલી બનાવે છે, પણ તે જન્મકુંડલી બનતી નથી. આને માટે તેઓ પોતે જ જાગરૂકો જનોયેન એ શ્લોકના લાખ્યમાં કહે છે કે:--

રાશિચક્રાનુવાદ एषः । मूर्तिं लग्नं मुख्यं तदेव भावयेत् । न तु सत्यपि जन्म-
पत्रलग्नज्ञाने जन्मलग्नमिति ।

અર્થાત્-આ વિધિ રાશિચક્રનો અનુવાદ માત્ર છે. આથી આવેલ રાશિને જન્મલગ્ન કલ્પવું, પરંતુ જો જન્મલગ્નનું જ્ઞાન હોય તો તે કલ્પેલી રાશી જન્મલગ્ન હોતી નથી.

અર્થાત્-આ કલ્પેલી રાશિ એ જ જન્મલગ્નની રાશિ હોય તેવું કંઈ નથી, ત્યારબાદ તેઓ ગ્રહોની સ્થાપના પણ પોતાની વિશિષ્ટ રીતિ મુજબ કરે છે અહીં અંશકારને ખ્યાલ છે, કે જે કુંડલી બની રહી છે, તે કંઈ જન્મકુંડલી બનવાની નથી એટલે કોઈએ તેને જન્મકુંડલી માની લેવી નહિ, એમ તેઓ વારંવાર કહે છે. આગળ જતાં પ્રત્યેક વાળા શ્લોકના લાખ્યમાં તેઓ કહે છે કે: -

सामुद्रिकप्रते जन्मलग्नमेतच्चक्रेण निर्णयं यस्य ज्योतिःशास्त्रानुसारी जन्मपत्रं
न स्यात्तस्याप्यनेन शुभाशुभपरिज्ञानात् जन्मेति कथनात् यथा प्राप्ताग्रहा एतस्मिन्
चक्रे यावज्जीवं फलदाः न पुनः प्रागुक्तमेषादिचक्रेषु द्वादशकापेक्षया परावर्तनेति

ભાવઃ । અતઃ एवात्र चन्द्रोऽपि टिप्पनकापेक्षः । अत्र ज्योतिर्वित् कृतजन्मलक्षापेक्षया
 लग्नग्रहादि विसंवादेऽपि न फलविसंवादः । सर्व निमित्तानां शुभाशुभादिज्ञाने एक-
 मार्गविषयात् । लयादि विसंवादस्तु निमित्तान्तरत्वात् ।

આથો જે ચક્ર બને છે, તે ચક્ર દ્વારા સામુદ્રિકમતનુ જન્મલક્ષ વિચારવું, જેમને
 જ્યોતિઃશાસ્ત્રાનુસારી જન્મપત્ર નથી તેમને અના દ્વારા શુભાશુભનુ જ્ઞાન થતું હોઈ,
 (તેને જન્મપત્ર કહેવામા વાંધો નથી) જેમ હોય તેમ થઈ અ.માં ગોઠવવા નહિ
 કે પહેલાં જેમ મેષાદિ રાગિચક્રમા ગોઠવ્યા તેમ બારની અપેક્ષાએ દેરવીને મૂકવા,
 અને તેથી જ ચંદ્ર પણ ટીપણામાં (પંચાંગમાં) જેમ (જે રાશિમાં) હોય તે રાશિમાં
 મૂકવો અહીં જ્યોતિષીની કરેલી જન્મકુંડલીમાં અને આમાં જન્મલક્ષ તથા અહોમાં
 દેરકાર આવશે, છતાં કલમા દેરકાર નહિ આવે કારણ દરેક નિમિત્ત દ્વારા શુભાશુભ
 જ્ઞાન એક સરખુ જ આવે છે લક્ષ અને અહોમાં જે દેરકાર આવ્યો તે તે ભુદાંભુદાં
 નિમિત્ત (પદ્ધતિ) હોવાના કારણે

અર્થાત્-હસ્તમા અથકારે કહેલી વિધિ મુજબ આવતી કુંડલી જન્મકુંડલી
 નહિ જ બને બીજી જ કુંડલી બનશે, એ સ્પષ્ટ છે એટલે અંધકારના આ શબ્દોથી
 સ્પષ્ટ ઘોષણા થાય છે કે હસ્તમંજીવનમાં નષ્ટભૂતક પદ્ધતિ નથી. જે છે તે નિમિત્ત-
 શાસ્ત્રની એક પદ્ધતિ વિશેષ છે જેમ ભૂતકશાસ્ત્રમાં જન્મકુંડલીના અલાવમાં પ્રશ્ન-
 કુંડલી ઉપરથી જન્મપત્રિકાની માફક જ પ્રશ્નપત્રિકા (પ્રશ્નોત્તરી) બનાવાય છે, તેમ
 આ એક નિમિત્તાન્તરથી કુંડલી (સામુદ્રિકપત્રિકા યા નિમિત્તપત્રિકા કે એવું જ કંઈ
 નામ થોડું શકાય તેવી) બની

અહીં અંધકાર ચૂડામણિશાસ્ત્ર મુજબ અમુક ફલનો નામોઆર કરાવી તેના
 ઉપરથી જન્મશક, માસ પક્ષ, તિથિ, ઘટિકા, પળ, લક્ષ, અહો વગેરે ગોઠી કાઢવાની
 વિધિ લખાણુ પૂર્વક લાખ્યમા સમજાવે છે, અને તેજેઈ સમાજમાં હસ્તમંજીવનમાં
 નષ્ટ ભૂતકની પદ્ધતિ છે, તેવી માન્યતા ફેલાયેલી છે

ચૂડામણિશાસ્ત્રની પદ્ધતિનું સ્વતંત્ર વિવેચન કરવાનું હોઈ અહીં એટલું જ
 કહેવાનું છે કે તે દ્વારા બનતી કુંડલી વાસ્તવિક જન્મકુંડલી બનાવવા માટે અથકારે
 દર્શાવી નથી, પરંતુ નિમિત્તાન્તરથી કેવી રીતે જન્મકુંડલી બને તેનો પરિચય માત્ર
 આવ્યો છે નષ્ટભૂતક નામનો એક સ્વતંત્ર વિષય જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં ગૂઢ રૂપે રહેલો
 છે રણવીર જ્યોતિર્મહાનિઘન્ટુ વગેરેમાં તેવી પદ્ધતિઓ છે પરંતુ તે એકદમ
 બધ બેસની થતી હોય તેવી અમારી માન્યતા નથી

આમ જુદી જુદી કલ્પનાઓમાં પહેલો અધિકાર દર્શનાધિકાર સંપૂર્ણ થઈ જાય છે. આમ કેવલ હાથમાં શુભાશુભ લક્ષણોની પરીક્ષા કરી તેના ઉપરથી કહેલી વિધિ મુજબ અમુક શખ્સને અમુક વર્ષ, માસ, તિથિ, ઘડી ઇત્યાદિ શુભાશુભ છે તેવું જ્ઞાન (કે જે એક મોટી ચમત્કૃતિ ભરેલી હકીકત છે) આ અધિકારમાં છે. સામુદ્રિકશાસ્ત્રના હાલમાં અતિ વિકસેલા જમાનામાં પણ કેવળ હાથ ઉપરથી જ ઘટિકા પર્યંતનો શુભાશુભ કાળ જાણવાની વિધિ જોવામાં આવી નથી, તેમજ જાતક શાસ્ત્રના દ્વારા પણ અચૂક ઘડી-પળ શુભાશુભ જનક છે. તેવી હકીકત હોવા છતાં પણ તેવો પ્રચાર નથી. અને તેવી પ્રતીતિ પણ થતી નથી. અંતર્દશા, ઉપદશા, વિદશા દિનદશાદિ અનેક લેઢવાળા જાતકશાસ્ત્રની કલ્પનાઓને જ થંથકારે ટુકામાં એક હાથમાં જ સમાવી દીધી છે.

ન તો ગણિતની જરૂર, ન તો ખીજા કશાની, કેવલ હાથના દર્શન માત્રથી, હાથ જોવાથી જ શુભાશુભ ઘડી શોધી કાઢવી, એ હસ્તસંજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતાનો નમુનો છે. થંથકુ તે જ પ્રયોજન છે અને તે જ મહત્તા છે.

ત્યારબાદ ખીજો અધિકાર સ્પર્શનાધિકાર શરૂ થાય છે. આ અધિકારમાં થંથકારે હાથની અદર જ સર્વ નિમિત્તોનો સમાવેશ કર્યો છે. શરૂઆતમાં અંગ-વિદ્યાનો અંતર્ભાવ કરવાને કહે છે કે.—

સ્પર્શનાદજ્ઞવિદ્યાયાં યથા ફલમુદીર્યતે ।

તથા વાચ્યં ફલં સ્પર્શાદજ્ઞત્વાત્ શક્તિશાલિનઃ ।

અર્થાત્—જેમ અંગવિદ્યામાં સ્પર્શથી ફલ કહેવાય છે તેમ શક્તિશાલિ એટલે હાથ પણ અંગ હોવાથી તેના સ્પર્શ દ્વારા શુભાશુભ ફળ કહી શકાય છે એટલે કે હાથમાં અંગવિદ્યાનો અંતર્ભાવ થઈ શકે છે.

ત્યારબાદ એકથી સત્તાવીશ પર્યંતના શ્લોકોની અંદર અંગવિદ્યાની પ્રણાલી મુજબ લાલાલાલ, સુખ દુઃખ, જીવિત, મરણ, ગમાગમ, જય પરાજય વગેરેનું નિરૂપણ કરે છે. વર્ષનું શુભાશુભજ્ઞાન, વૃષ્ટિજ્ઞાન, સુષ્ટિ પ્રશ્ન, ગતવસ્તુ જ્ઞાન, ગએલી વસ્તુના લાલાલાલ, ચોરજ્ઞાન, નિધિજ્ઞાન તથા ગર્ભજ્ઞાન ઇત્યાદિ જ્ઞાન કહે છે.

ત્યારબાદ અઠ્ઠાવીશમા શ્લોકમાં ખીજા નિમિત્ત સ્વપ્નવિદ્યાનો અંતર્ભાવ કરે છે, અને તે દ્વારા શુભાશુભ જ્ઞાન કરે છે.

પછીથી સ્વરશાસ્ત્રનો અંતર્ભાવ કરે છે. આંગળીઓની અદર જ ગાળાદિ સ્વરોની સ્થાપના કરી તે દ્વારા શુભાશુભજ્ઞાન કરે છે.

સ્થારપદી ૩૫ માં શ્લોકથી લૌભશાસ્ત્રનો અંતર્ભાવ કરે છે ૩૬ માંથી વ્યજન અને લક્ષ્યનું કથન કરે છે ૪૧ માં માં ઉત્પાતનો વિષય અર્થ છે ૪૪ માં શ્લોકમાં અંતરીક્ષનું દિગ્દર્શન કરાવે છે

અને છેલ્લે જતા ૪૫ માં શ્લોકમાં ચૂડામણિશાસ્ત્ર તથા શકુનશાસ્ત્રનો અંતર્ભાવ કરતાં કહે છે કે—

વિજેયાં અ ઇ ઉઃ ઓ સ્વરાઙ્ગુષ્ઠતઃ ક્રમાત્ ।

અઙ્ગુષ્ઠો હુત્તરો લઘ્વી અધરા નામતો મતા

આલિંગિતા અનામિકા સ્યાન્મગ્ધમા ત્વમિધૂમિતા ।

દગ્ધાપ્રદેશિની તાસાં ફલં ચૂડામણી સ્ફુટમ્ ॥

અર્થાત્—ચૂડામણિશાસ્ત્રની આલિંગિત, અભિધૂમિત, દગ્ધ એ ત્રણ સ્વરોની પરિભાષાઓથી આગળીઓને સંજ્ઞા આપી તે તે સંજ્ઞાઓનું કળ તે શાસ્ત્રની પદ્ધતિ મુજબ હાથથી જ નાણી લેવું એમ સૂત્રોપમાં જ કહી દે છે

વળી તેવી જ રીતે શકુનશાસ્ત્રના રત્નપંચકનો પાંચ આગળીઓમાં સમાવેશ કરી તે દ્વારા સમગ્ર શકુનશાસ્ત્ર ચમત્કવી દે છે શ્લોક ૪૭ થી લઈ ગાફીનામાં આ વિષયની જ ચર્ચા કરી છે

અને આટલેથી સંતોષ ન થયો હોય તેમ પુસ્તકશકુન જોવાની પદ્ધતિ કે જેને શકુનશલાકા કહે છે, તેના પાણુ હાથમાં જ સમાવેશ કર્યો છે અંધકાર કહે છે કે:—

તારાદિક્રમતથૈકં દ્વિકં ત્રિકં ચતુષ્કમ્ ।

ત્રિવાર સ્પર્શનાદ્ ધોત્યા હસ્તે પાગકકેવલી ॥

અર્થાત્—આવી શકુનાવલી (ખીજ શબ્દમાં જેને પાસાકેવળી કહે છે તે) હાથમાં આવી જાય છે

આમ ખીજ અધિકારમાં આઠે નિમિત્તશાસ્ત્રની શાખાઓનો હાથમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે

ત્રીજા રેખાવિમર્શનાધિકારમાં અને ચોથા વિશેષાધિકારમાં વિવિધ રેખાઓના વર્ણન તથા સામુદ્રિક જાળનોની ચર્ચા કરેલી છે નખ, તલ, આપર્ત વગેરે દરેક જાળને ચર્ચા છે. જેટલું હાથમાં સમાઈ શકે તેટલાની જ ચર્ચા છે

આમ ઔચિત્યપૂર્વ અંથકારે સમગ્ર ગ્રંથની રચના કરી ફલકથન શાસ્ત્રમાં નવીન-
દારનું નિર્માણ કરેલું છે.

આખા ગ્રંથમાં રેખાવિમર્શનાધિકાર સૌથી મોટો છે અને બીજાં સામુ-
દ્રિકના પુસ્તકોમાં જ્યાં હસ્તરેખા પ્રકરણ સ્વલ્પ મળે છે. ત્યાં આ ગ્રંથમાં તે વિસ્તારથી
મળે છે. હાથની મુખ્ય મુખ્ય બધી જ રેખાઓનું વર્ણન આ વિભાગમાં આવી જાય
છે, અને બહુધા આજના વિસ્તૃત મળતા હસ્તરેખાશાસ્ત્રનું મૂળ આ ગ્રંથમાં જ
છે, તેમ જ્યાં બંધાર્થ જાય છે.

૩

અંથકારના આદર્શભૂત ગ્રંથો

અંથકારના સવાપાંચસો શ્લોકો અને તે ઉપરના ૩૮૦૦ શ્લોક પ્રમાણ લાખ્યમાં
તેમણે બોલે પણ ઘણી ઉપયોગી બાબતો ગ્રંથો છે. લાખ્યનું શ્લોક પ્રમાણ તેમણે
પોતે અર્જુન છે તેઓ લખે છે કે:—

અષ્ટાત્રિંશચ્છતશ્લોક રત્નાલોકેન ભાસ્વતી
સામુદ્રિકલહર્યાસી ચ્છ્રી પાણિગ્રહણે દિતા

આ લાખ્યમાં તેમણે સામુદ્રિકભૂષણ ઇત્યાદિ ૪૩ ગ્રંથોનો આધાર દર્શાવેલો
છે. આમાંથી કેટલાકના કર્તાઓનો પણ તેમણે નામ નિર્દેશ કર્યો છે, વળી કેટલાકની
અધ્યાયસંજ્ઞા અને વિષય વિમર્શ પણ કર્યો છે. હાખલા તરીકે તેઓ ત્રીજા અધિકારના
૧૮૭ માં શ્લોકના લાખ્યમાં શૈવસામુદ્રિકનો પરિચય આપતાં કહે છે કે:—

શૈવસામુદ્રિકં અષ્ટાદશાધ્યાયાત્મકં તત્ર દ્વાદશાધ્યાયા પુરુષલક્ષણસ્ય પદાધ્યાયાઃ
સ્ત્રીલક્ષણસ્ય । તસ્ય આદિ શ્લોકપૂર્વે તદ્જ્ઞાનમ્ આમ કહી તરત જ શૈવસામુદ્રિકનો
પ્રથમ શ્લોક રજુ કરે છે:—

પ્રણમ્ય શઙ્કરં દેવં ચન્દ્રોજ્જ્વલયશોઽન્વિતમ્ ।

સર્વજ્ઞં સર્વસૃષ્ટારં સર્વસ્ય જગતઃ પતિમ્ ॥

અને ત્યાર બાદ તેમાંના કેટલાક શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરે છે.

આવી જ રીતે સામુદ્રિકભૂષણનો પરિચય આપતાં લખે છે કે:—

ઉક્તમેતત્ સામુદ્રિક ભૂષણે—

તન્નાસ્તિ યન્ન હસ્તેઽસ્મિન્ વિજ્ઞાનં હિ ચરાચરમ્ ।

હસ્તજ્ઞાનં વૃદ્ધૈઃ પ્રોક્તં તત્ સામુદ્રિકભૂષણમ્ ॥

ઇત્યાદિકે ગત શ્લોક પ્રમાણે—

અથકારનો અભિપ્રાય છે કે સમુદ્ર નામના મુનિએ આ શાસ્ત્ર બતાવ્યું છે, તેથી તેને સામુદ્રિક કહે છે. આ શાસ્ત્રની સંજ્ઞા સંબંધમાં બીજા લોકો શું માને છે, તે જણાવતા કહે છે કે.—

સ્કન્દેન સામુદ્રિકશાસ્ત્રં કૃતમિતિ ગામ્ભવાસ્તત્ર શાસ્ત્રાદૌ ગણેશનમસ્કારાત્
સકોપસ્ત્રેણ સમુદ્રે શાસ્ત્રં પ્રવાહિતં દેવેન્દ્રાગ્રહાત્પુનરુદ્ધરણે સામુદ્રિકમિતિ કથા

અર્થાત્—સામુદ્રિકશાસ્ત્ર લખવાન શંકરના પુત્ર સ્કન્દે રચ્યું, પણ તેમાં આદિમાં ગણપતિને નમસ્કાર કરેલા હોવાથી સ્કન્દે કોપાવિષ્ઠ થઈ શાસ્ત્રને સમુદ્રમાં નાખી દીધું પાછળથી ઈન્દ્રના આચક્રથી તેનો પુનરાકાર કર્યો, આથી સામુદ્રિક એમ નામ પડ્યું

અથકારનો આધાર હસ્તબીજ, હસ્તચિહ્નસૂત્ર, કરેરેખાપ્રકરણ તથા વિવેકવિલાસ છે આ અથોની અથકારે વારંવાર ચર્ચા કરી છે, અને તેમના મત-મતાંતરોનો પણ વિવેકપુરુષર સમાવેશ-નિષ્કર્ષ કર્યો છે હસ્તબીજમાંથી તો ત્રણ ચિત્રો અથકારે ઉદ્ધૃત કર્યા છે. જે આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે અથકારની વિશેષ અભિરૂચિ કરેરેખાપ્રકરણ ઉપર છે. આખા લાખ્યમાં તેમજ પ્રમાણ તરીકે ઉદ્ધૃત કરેલી ગાથાઓનો સંગ્રહ પાછળ પરિશિષ્ટ રૂપે આપ્યો છે તેથી લગભગ ૫૦ ગાથાઓ આવી જાય છે

અમને એક કરેરેખાપ્રકરણ મળી આવ્યું છે, પરંતુ તેમાં ગાથાઓની સંખ્યા બહુ જ ઓછી છે જ્યારે ઉપાધ્યાયજીના લેખ દ્વારા તે સંખ્યા મોટી હશે તેમ લાગે છે

નરપતિજયચર્ચા અને ચૂડામણિ આ અથના ઉપલબ્ધિકાના અથો છે, છતાં ચૂડામણિ સંબંધી વિશેષ આ અંથમાંથી જડી આવતું નથી ચૂડામણિના જેવા જ વિષયનો અથ હસ્તકાંડ છે ચંદ્રોન્મિલન પણ તેવા જ છે ચૂડામણિ સંબંધી શોધ કરવા છતાં તે અમને મળ્યો નથી અહર્તચૂડામણિસાર નામનો એક લઘુ અંથ મળી આવે છે, તે આ પુસ્તકમાં સામેલ કરવામાં આવેલ છે

ચૂડામણિ ઘણા જ પ્રાચીન અંથ છે વસંતરાજશાકુન્તમાં તેનો ઉલ્લેખ છે

વસંતરાજ લખે છે કે-મેં અંથ રચવામાં તેની મદદ લીધી છે વસંતરાજનો સમય શક ૧૦૦૦ પહેલાનો છે. ચૂડામણિનો રાજમૃગાંકમાં પણ ઉલ્લેખ મળે છે. વસંતરાજ તથા ચૂડામણિ એ બંનેનો નરપતિમાં ઉલ્લેખ છે નરપતિજયચર્યા શાલિવાહન શક ૧૦૬૭ માં લખાએલ છે રાજમૃગાંક શક ૬૬૪ માં લખાએલ છે એટલે ચૂડામણિ તે પહેલાનો અંથ છે

ચૂડામણિની પદ્ધતિમાં કંઈક ઉપપત્તિની ઉણપ છે એમ લાગે છે કે આવાં કારણથી યા તો સમયગતથી તે હાલમાં હુમપ્રાય છે.

અંથકારે વિવેકવિલાસનો ચારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે વિવેકવિલાસ પણ પ્રાચીન અંથ છે શ્રી જિનદત્તસૂરિએ તે અંથ ઇસ્વીસનના તેરમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં લખ્યો છે જૈનસમાજમાં તે ઘણો પરિચિત અંથ છે અંથકારે વિવેકવિલાસના પુષ્કળ શ્લોકો ઉધૃત કર્યા છે

વિવેકવિલાસમાંથી લીધેલા શ્લોકો પ્રાચીન સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં પણ મળી આવે છે આ પુસ્તકની સાથે જ સામુદ્રિકશાસ્ત્ર જોડવામાં આવ્યું છે તેમાં વિવેકવિલાસના કેટલાક શ્લોકો મળી આવે છે. અંથકારે સામુદ્રિકશાસ્ત્ર નામથી કેટલાક લીધેલા શ્લોકો આ સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં મળી આવે છે ઘણા પ્રાચીનકાળથી સામુદ્રિકશાસ્ત્ર નામથી આ અંથની ગણના થાય છે, એટલે વિવેકવિલાસકારે આ અંથમાંથી શ્લોકો લીધા હશે, એમ અનુમાન છે.

હસ્તબીજ તથા હસ્તચિહ્ન સૂત્ર હાલમાં ઉપલબ્ધ નથી થતા અંથકારે તે અંથોમાંથી કેટલાક શ્લોકો ઉધૃત કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

બીજા અંથો સાથે તુલના

અંથકારે અંગીકાર કરેલી પદ્ધતિના બીજા અંથો જોવામાં આવતા નથી, એટલે વિષય પરત્વે સમાલોચના થઈ શકે તેમ નથી સામુદ્રિકભૂષણ અંથકારનો આદર્શ અંથ છે પરંતુ તેની પ્રત મળતી નથી એટલે અંથકારનું વક્તવ્ય સંપૂર્ણ છે, અધુરું ઇત્યાદિ વિષયમાં કોઈ પણ જાતનો મત બાધી શકાય તેમ નથી

જો અંતરંગ પરીક્ષા કરીએ તો અંથ સંપૂર્ણ લાગે છે ભાષ્યની યોજના દ્વારા અંથની ઉપપત્તિ અથવા યુક્તિમત્તા દેખાઈ આવે છે, પરંતુ આ પદ્ધતિનો આ એક જ અંથ હોવાથી તેને અભૂતપૂર્વ અને અદ્વિતીય વિશેષણ યોજવાં પડે છે.

ઉપસંહાર

આ અંથમાં દર્શાવેલી પદ્ધતિ પૂર્વકનું ક્ષણ ઘટતું હશે કે નહિ તેવો અવાલ નિર્રર્થક છે. જીનાસુએ ઘટાવવા પ્રયત્ન કરી લેવાથી જ તેની ખાતરી થશે, છતાં એક હકીકત વિચારતાં તેને આપેલું ‘સિદ્ધજ્ઞાન’ નામનું વિશેષણ સાર્થક છે એક રીતે જોવા જતાં આખા અંથની હકીકત બાલિશ અને યુક્તિશૂન્ય માલુમ પડે કારણ હાથના અમુક અમુક સ્થાનનું શુભાગુભ તેના લક્ષણ મુજબ સદા એક સરખું જ રહેવાનું છે જ્યારે અંથકાર તે દ્વારા પ્રશ્નકાલની તિથિ, વાર સમય ઇત્યાદિથી કયું વર્ષ કયો માસ ઇત્યાદિ શુભાશુભના કાલનો નિર્ણય કરતાં ઠેઠ ઘટિ-પણ સુધી પહોંચી જાય છે. આમાં જુદા જુદા વખતે જુદું જુદું આવે, અને એક જ માણસને જુદું જુદું ક્ષણ એક જ વિષયના પ્રશ્નનું કહેણું પડે, પરંતુ અંથકારે હૃદયની પદ્ધતિ તથા દૈવબલ ઉપર વધારે જોર આપ્યું છે, અને તેવા ઇષ્ટબળ દ્વારા ફક્ત કહેનારની વાણી મિથ્યા ન જાય જેને દૈવકૃપા હોય તેને માટે વાક્યિન્દ્રિયામાં શંકા નથી રહેતી, તેથી આ અંથમાં કહેલી પદ્ધતિ યુક્તિઅંગત અને સોચી જાની જાય છે, અને વારંવાર નૈમિત્તિકા માટે એક જ વસ્તુની ઘોષણા કરે છે, કે પોતાની વાણીની અક્ષયતા માટે ઇષ્ટબળ મેળવે ઇશ્વરની કૃપા મેળવે પવિત્રાત્મા બને.

નિમિત્તશાસ્ત્ર

[૧]

નિમિત્તશાસ્ત્ર નામથી કયા શાસ્ત્રનો નિર્દેશ કરવામાં આવશે, એવી શંકા જેને થાય તેને કાંતો જૈનેતર માનવો, કાંતો આર્યેતર માનવો કારણ નિમિત્ત અને નૈમિત્તિક એ શબ્દો જૈનો માટે અતિ પરિચિત છે તેમજ આર્યો માટે પણ પરિચિત છે જૈનો આર્યો છે. એમાં શંકા ઉઠાવવા જવી, કે તેઓ આર્યો છે એવી સાબીતી આપવી તે ખંને હાસ્યાસ્પદ છે. જૈન એ ધર્મવિશેષ છે, જાતિ વિશેષ નથી અને સમાજમાં તેઓનો ધર્મ એટલો બધો એકરૂપ થઈ ગયો છે, કે તે પારકો ધર્મ લાગતો નથી. જો કે તેમના ગ્રંથોમાં ઇતર ધર્મીઓ માટે મિથ્યાત્વી (ભ્રમમાં પડેલા) જેવા શબ્દો યોજાએલા છે છતાં એવાં ખંડન મંડન માટે—એક બીજા ધર્મ માટે સારા ખોટા શબ્દો વપરાએલા દરેક ધર્મોમાં જોવામાં આવે છે તેથી તે શબ્દો પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ ન રાખતાં સમદૃષ્ટિથી તેમના સાહિત્ય પ્રત્યે નજર નાખવી તેજ જ્ઞાન પિપાસુને જરૂરનું છે ઘણા કાળથી આ પ્રમાણે થતું આવ્યું છે, અને તેથી જૈનસાહિત્યથી ઘણો મોટો વર્ગ પરિચિત છે. છતાં જેઓ જૈનસાહિત્યના ઘણા મોટા ભાગથી અજ્ઞાન હોય તેવાઓ માટે તેમના પારિભાષિક શબ્દો લગભગ નવા જેવા બને છે આથી આવા અતિ પરિચિત શબ્દથી પણ તે કદાચ અજ્ઞાન હોય પરંતુ જે અર્થમાં જૈનસાહિત્યમાં આ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય તે અર્થથી જ અપરિચિત હોય—નિમિત્ત શબ્દથી અપરિચિત હોય તેમ બનવું લગભગ અશક્ય છે નિમિત્ત એટલે કારણ. અને તે વિષયક શાસ્ત્ર એવો અર્થ તો કોઈ પણ જરૂર કરે અહીં આર્ય શબ્દ હિંદુ અર્થમાં છે.

કારણને લઈને જે શાસ્ત્ર હોય તે નિમિત્તશાસ્ત્ર એ વ્યાખ્યા એકદમ બંધબેસતી છે વાસ્તવિકમાં તે અર્થમાં જ તે શબ્દ યોજાયો છે પરંતુ તેમાં જે કંઈ વિશેષતા જૈન, સાહિત્યમાં છે, તે વિશેષતા જ્યોતિઃશાસ્ત્રને લગતી છે. જે અર્થમાં આજે જ્યોતિઃ-શાસ્ત્ર શબ્દ વપરાય છે તે અર્થમાં જ જૈનસાહિત્યમાં નિમિત્તશાસ્ત્ર શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે કોઈ પણ કારણને લઈ લવિષ્યકથન કરવાના નિયમોનુ શાસ્ત્ર તે નિમિત્તશાસ્ત્ર આવો અર્થ નિમિત્તશાસ્ત્ર માટે છે. જ્યોતિઃશાસ્ત્ર એ નિમિત્તશાસ્ત્રનો એક વિભાગ માત્ર છે જેમાં જ્યોતિષો (ગ્રહો) ઉપરથી લવિષ્યકથન કરવાની પદ્ધતિ છે, તેને જ્યોતિઃશાસ્ત્ર કહે છે. પરંતુ ગ્રહો સિવાય પણ બીજાં કારણો દ્વારા

ભાવિ સંબંધી સૂચન થઈ શકે છે. અને તેવી રીતની દરેક પદ્ધતિને નિમિત્તશાસ્ત્ર— નામ લાગુ પડે છે અર્થાત્ જ્યોતિઃશાસ્ત્ર એ શાખા અને નિમિત્તશાસ્ત્ર એ વૃક્ષ એમ વસ્તુસ્થિતિ છે.

પરંતુ આવી રીતે વિવિધકારણોને લઈ ભાવિ-કથન-શાસ્ત્રની માહિતી હિંદુ કથાનકોમાં ઓછી દર્શાવવામાં આવી છે, અને જ્યાં દર્શાવવામાં આવી છે, ત્યાં દેવમ- દેવવિદ્ય-જ્યોતિષી ઇત્યાદિ શબ્દો દર્શકના માટે અને વિદ્યાને માટે જ્યોતિર્વિદ્યા શબ્દ બહુધા વપરાયો છે જ્યારે જૈન સાહિત્યમાં જૈન કથાનકોમાં વારંવાર નૈમિત્તિક શબ્દ ભવિષ્યવેત્તાના અર્થમાં અને નિમિત્તશાસ્ત્ર ભાવિકથન-વિદ્યાના અર્થમાં વપરાયેલો છે અને તેથી લગભગ તે શબ્દ તેમનો પારિભાષિક જેવો બની ગયો છે એમ તો તેઓ કઈ વિદેશીય નથી કે જાત્યંતરના નથી કે જેથી નિમિત્ત શબ્દ તેમની માહિતીમાં જ રહી ગયો હોય તો તેમનો જ હોય પરંતુ એ શબ્દનો વધારે ઉપયોગ તેમણે કર્યો છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે તેથી નિમિત્તશાસ્ત્રથી અબાણ પહેલી દૃષ્ટિએ જેનેતર અને બીજી દૃષ્ટિએ આજેતર માનવો જોઈએ વૈચારણ્ય દૃષ્ટિએ શબ્દાર્થની અહીં જરૂર નથી.

[૨]

નિમિત્તશાસ્ત્રના માટે અષ્ટાંગ-નિમિત્ત એમ કહેવાની જુના વખતથી પરિપાટી છે. નિમિત્તશાસ્ત્રનાં મુખ્ય આઠ અંગ છે જેમકે.—

અન્નં સ્વપ્નઃ સ્વરશ્ચૈવ ભૌમં વ્યજ્જનલક્ષણે ।

ઉત્પાતમન્તરિક્ષં ચ નિમિત્તં સ્મૃતમષ્ટધા ॥

—હ. સં. દ. અ. શ્લો. ૫

અર્થાત્-(૧) અંગવિદ્યા (૨) સ્વપ્નશાસ્ત્ર (૩) સ્વરશાસ્ત્ર (૪) ભૌમશાસ્ત્ર (૫) વ્યજ્જન (૬) લક્ષણ (૭) ઉત્પાત (૮) અંતરિક્ષ એ પ્રમાણે નિમિત્તશાસ્ત્ર આઠ પ્રકારનું છે આ આઠ અંગોનો આજો પરિચય ઉપાધ્યાય શ્રી મેઘવિજયભગણિએ હસ્તરંગજવનના ભાષ્યમાં આપ્યો છે શરૂઆતમાં જ તેમણે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે તેઓ કહે છે કે જેની અંદર અગસ્કરણ ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાનું હોય, માણસોની ચેષ્ટા, દૃષ્ટિ, અવાજ, વાતચીત, પક્ષીપતન, અવયવસ્પર્શ ઇત્યાદિ ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાનું હોય તેનું નામ અંગવિદ્યા. જેમાં જાત્યંતર સુમાદિ અવસ્થાઓના સંસ્કારવશાત્ આત્મા અને મનને જે વિકાર થાય છે, વિકલ્પ થાય છે, અને તે વિકારના-વિકલ્પના કારણભૂત

બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો પ્રાસ થાય છે (બાહ્ય ઇન્દ્રિયો ઉંઘી જાય છે, નિષ્ક્રિય થાય છે) ત્યારે મનની ગતિ-વિધિ વધી જવાથી મનનો કંઈક વિકાસ થવાથી જે કંઈ તે જુઓ છે, તે ભૂત-ભાવિ અને ભવિષ્ય-વસ્તુના વિજ્ઞાનમાં હેતુ બને છે, આત્મ નામ સ્વપ્ન છે. અને તે સંબંધી શાસ્ત્ર તે સ્વપ્નશાસ્ત્ર. જેમાં પ્રાણીઓના અવાજ, ચેષ્ટા ઇત્યાદિ દ્વારા, અર્થાત્-શકુન દ્વારા, અને શબ્દોચ્ચારના અક્ષરોની બાલ, કુમાર, યુવા, વૃદ્ધ, મૃત્યુ ઇત્યાદિ પરિભાષા મુજબ ભવિષ્યજ્ઞાન હોય અથવા નાસિકામાંથી નીકળતા શ્વાસોશ્વાસની ગતિ ઉપરથી ભવિષ્યકથન હોય, અને તે સંબંધી જે શાસ્ત્ર હોય તેનું નામ સ્વપ્નશાસ્ત્ર પૃથ્વીપરીક્ષા કરી તે ઉપરથી પૃથ્વીની અદર રહેલાં જલ, રત્ન ઇત્યાદિનું જ્ઞાન કરવું, અથવા ભૂમિકંપ ઇત્યાદિ દ્વારા દેશના શુભાશુભ સંબંધી કથન કરવું કે ભૂમિ શોધન કરી ઉપર ઘર નગરની રચના કરવી, અને તે સંબંધી અમુક લક્ષણો ઉપરથી તે ઘર યા નગરમાં રહેનારના ભૂત-વર્તમાન અને ભવિષ્યકથન કરવાનું શાસ્ત્ર તે ભૌમશાસ્ત્ર છે. શરીર ઉપરના મસા, તલ, લાંચન ઇત્યાદિ દ્વારા શુભાશુભ કથન કરવાની વિદ્યા તે વ્યંજનશાસ્ત્ર હાથ કે પગની રેખાઓ દ્વારા, શરીરની ઉચાઈ નીચાઈ, અવયવોની રચના ઇત્યાદિ ઉપરથી શુભાશુભ કથનની વિદ્યા તે લક્ષણવિદ્યા ભૂમિકંપ, રજેવૃષ્ટિ, દિગ્દાહ ઇત્યાદિ પૃથ્વી ઉપર તેમજ આકાશમાં અકસ્માત બનતા બનાવો કે જે ઉત્પાત જેવા લાગે છે, તેઓ ઉપરથી ભવિષ્યકથન કરવું તે ઉત્પાતશાસ્ત્ર અને આકાશમાં ફરતા ગ્રહોની ચાલ, ઉદય-અસ્ત, ગ્રહણ ઇત્યાદિ દ્વારા ભવિષ્યકથનની વિદ્યા તે અંતરીક્ષવિદ્યા છે અને આ પ્રમાણે આ આઠે પ્રકારનાં નિમિત્તો-કારણોને લઈને એક શાસ્ત્ર બન્યું, તેને નિમિત્તશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે.

આગળ જતાં તેઓ કહે છે કે-આ આઠ નિમિત્તશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે પરંતુ વર્તમાનમાં (તેઓના કાળમાં) કાલની ગતિથી પહેલાં સાત નિમિત્તોનો પ્રાસ થઈ ગયો છે, જ્યારે આઠમું અંગ વિસ્તાર પૂર્વક મળે છે અહીં મારે તેમના શબ્દોમાં થોડો વધારો કરીને કહેવું પડે છે, કે મારા કાળમાં તે આઠમા અંગની પણ અમુક ઉપશાખાઓ જ વિસ્તૃત મળે છે, બાકીની પ્રાસ પામી છે જ્યારે પહેલી સાત શાખાઓની તો વાત જ શી? હમણાં હમણાં લક્ષણવિદ્યા ઉપર કંઈક નવીનતા આવતી જાય છે બાકી તો બધીજ શાખાઓ સુકાઈ ગઈ છે નિમિત્તશાસ્ત્ર રૂપ આ મહાનવૃક્ષ ભૂતના વાસવાણું મનાયું છે, વહેમનું ઘર ગણાય છે. અને બધાની તે તરફની ઉપેક્ષા વધતી જાય છે.

શ્રીમેઘવિજયજીગણિ પોતાના કાળમા આ શાસ્ત્રની હોસ પામેલી શાખાઓ કયા કયા ઇતસ્તત મળી આવે છે, તેનો પોતાના લાખ્યમાં સારો ઉલ્લેખ કરે છે અને તે વાંચતાં એમ લાગે છે, કે બધાં જ શાસ્ત્રો આ શાસ્ત્રની ગ્રાહકતા સ્વીકારી ચૂક્યાં છે. તેઓ કહે છે કે સમવાયાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે, કે અંગવિદ્યા ઉપર એક લાખ અનુષ્ટુપ પ્રમાણ સૂત્ર છે બત્રીસ કરોડ શ્લોક પ્રમાણ સૂત્રો ઉપર વાર્તિક હતું, અને બીજાં નિમિત્તો ઉપર અપરિમિત શ્લોકપ્રમાણ સૂત્રો તથા વાર્તિકો હતા, પરંતુ મારા સમયમાં અંગવિદ્યા ઉપર નારદીય અંગવિદ્યાનો નાનકડો ગ્રંથ મળે છે તે સિવાય કોઈ ખાસ ગ્રંથ મળતો નથી. બીજાં શાસ્ત્રોના આધારે અંગવિદ્યામા તિથિચક્ર, વારચક્ર, પક્ષચક્ર, ચયનચક્ર, માસચક્ર, નક્ષત્રચક્ર, રાશિચક્ર, વર્ષચક્ર ઇત્યાદિ વિષયો હતા, અને આ બધા ઉપરથી સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચાર કરી નાદ જન્માધ્યાય, ઇત્યાદિ દરેક પ્રકારની પૃષ્ઠાનો વિચાર થઈ શકે છે દરેક નિમિત્તોમાં અંગવિદ્યા સર્વ શ્રેષ્ઠ છે

અજ્ઞવિદ્યા નિમિત્તાનામષ્ટાનામપિ ગીયતે ।

મુખ્યા શુભાશુમજ્ઞાને નારદર્ષિનિવેદિતા ॥-દ. સં. દ. અ. શ્લો. ૪

અંગવિદ્યા છુટી છવાઈ ન્યાં ન્યા વેરાઈ છે, તેનો ઉલ્લેખ કરતા તેઓ કામશાસ્ત્ર, વિવેકવિદ્યાસ, બૃહજ્જલતકેની ટીકા, વાગ્ભટશારીર ઇત્યાદિની ગણના કરે છે.

સ્વમશાસ્ત્ર માટે ભગવતીસૂત્ર, વિવેકવિદ્યાસ, ઇત્યાદિ તથા સ્વમાધ્યાયનો ઉલ્લેખ કરે છે

સ્વરશાસ્ત્ર માટે શકુનશાસ્ત્રનો મુખ્ય ગ્રંથ વસ તરાજ શકુન, ખાલાદિસ્વર ઉપર રચાયેલ નરપતિજયચર્યા, પ્રશ્નોચ્ચારના અક્ષરો ઉપરથી શુભાશુભનું જ્ઞાન કરાવનાર ગ્રંથ ચૂડામણિશાસ્ત્ર એમ ત્રણ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરે છે

ભૌમ માટે સમવાયાંગવૃત્તિ, સ્થાનાંગસૂત્ર વૃત્તિ જણાવે છે

બ્યંજન માટે કોઈ ખાસ ગ્રંથનો નામનિર્દેશ નથી.

લક્ષણને માટે સામુદ્રિકશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કરે છે

ઉત્પાત માટે પણ સ્થાનાંગવૃત્તિ જણાવે છે, અને છેવટે જતાં વિસ્તૃત મળતા અંતરીક્ષ માટે કોઈ ખાસ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરતા નથી

આ પ્રમાણે બુદ્ધાં બુદ્ધાં પુસ્તકોમાં છુટક છુટક નિમિત્તશાસ્ત્રનાં અંગો મળી આવે છે, તેવો ઉલ્લેખ કરી અંગવિદ્યાને સર્વમાં મુખ્ય જણાવે છે, તેમજ પોતાનો ગ્રંથ અંગવિદ્યાની જ એક ઉપશાખા છે તેમ જણાવે છે.

[૩]

હવે આપણે આ વિષય સંબંધી વિચાર કરીએ, અને તે ઉપરથી એ નિર્ણય ઉપર આવીશું કે આ બધામાં સર્વોત્તમ શું છે? અને ચિરંજીવી શું છે? શ્રી મેઘ-વિજયજીએ લીધેલા ક્રમ મુજબ જ આપણે વિચારીશું

શ્રી મેઘવિજયજી ઉપાધ્યાય જેને અંગવિદ્યા કહે છે તે વિદ્યાનો હાલમાં પ્રચાર નથી શ્રી ઉપાધ્યાયજીના વખતમાં જ તેનો હાસ થઈ ગયો હતો એમ તેમના જ શબ્દો ઉપરથી જાણવા મળે છે તેમણે જે નારદકૃત અંગવિદ્યા નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે કૃત ૧૪ શ્લોકનું એક પ્રકરણ છે મૂળ નારદકૃત એવડો જ ગ્રંથ હશે કે કેમ તે સમજાતું નથી. ઉપાધ્યાયજીએ અંગવિદ્યાના સંબંધી જે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાં એક મહત્વની વસ્તુ રહી ગઈ છે આચાર્ય વરાહમિહિર કૃત બૃહત્સંહિતામાં અંગવિદ્યાનો એક આગો અધ્યાય છે જે કે સંહિતાગ્રંથ એટલે જ ઉપરોક્ત આઠ અંગના સંગ્રહરૂપ બને છે પરિભાષા પણ તેવી જ છે છતાં સ્વરોદય પૈકી શાકુનશાસ્ત્ર સિવાય બીજો ઉલ્લેખ વારાહની સંહિતામાં મળતો નથી. આજે પ્રાચીન સંહિતા ગ્રંથોમાં વારાહીસંહિતા સર્વોત્તમ છે. વરાહ-મિહિરે પોતાના કાળમાં જેટલું મળ્યું, તે બધા ઉપર પોતાની પ્રતિભાને અજમાવી છે, અને આજે બધા જ વરાહના અનુયાયી હોય તેવું જ બની ગયું છે.

નારદની અંગવિદ્યા કરતાં વારાહીનો અધ્યાય મોટો છે તેના ૪૪ શ્લોક છે. તે કહે છે કે:—

दैवज्ञेन शुभाशुभं दिगुदितस्थानाहतानीक्षता

वाच्यं प्रष्टुर्निजापराङ्गघटनां चालोक्य कालं धिया ।

सर्वज्ञो हि चराचरात्मकतयासौ सर्वदर्शो विभु—

श्रेष्ठान्याहृतिभिः शुभाशुभफलं सन्दर्शयत्यर्थिनाम् ॥ ૧ ॥

અર્થાત—દૈવજ્ઞ પ્રશ્ન કરનારની દિશા, આગમનસ્થાન, તેની લાવેલી ચીજો, દષ્ટિ તેમજ અંગસ્પર્શ ઇત્યાદિ જોઈ, તેમજ પોતાના અથવા બીજા ત્રાં-હાજર રહેલા

કોઈ પણ માણસના અગ્ની આકસ્મિક (હેતુ રહિત થયેલી કેવલ કુદરતી) ઘટનાને જોઈ બુદ્ધિ પૂર્વક વિચાર કરી ફળ કહે આથી દેવજ્ઞ જ્ઞાસુને એટલા અને ઉચ્ચાર રૂપી સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ દ્વારા શુભાશુભફળ પાતાવી ચરાચરનું જ્ઞાન કરનાર પાની સર્વદેશી પરમાત્મા જેવો સર્વજ્ઞ બને છે

ઉપસંહાર કરતા વરાહ કહે છે કે:—

इति निगदितमेतद्वात्रसंस्पर्शलक्ष्म

प्रकटमभिमतास्यै वीक्ष्य शास्त्राणि सम्यक् ।

विपुलमतिरुदारो वेत्ति यः सर्वमेत-

न्नरपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥

અવયવના સ્પર્શ રૂપી લક્ષણ ઉપરથી ઇચ્છિત વસ્તુના લવિધ્ય માટે સ્પષ્ટ એવું આ શાસ્ત્ર (અંગવિદ્યા) મે અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રો જોઈ કહ્યું છે. જે ઉદ્ધાર મનવાળો દેવજ્ઞ આ વિસ્તૃતશાસ્ત્રને સપૂર્ણ રીતે જાણે છે, તે સદૈવ રાજા અને જનતા વડે પૂજાય છે

વરાહમિહિરના આ પ્રકરણના આરભ અને ઉપસંહાર ઉપરથી આપણે એટલું સ્પષ્ટ સમજી શકીએ છીએ કે અંગસ્પર્શ અને એટલા ઇત્યાદિ દ્વારા શુભાશુભનો નિર્ણય કરનાર શાસ્ત્ર તેજ અંગવિદ્યા છે વરાહે પણ તેને અંગવિદ્યા કહી છે ઉપાધ્યાયે પણ આ જ વિદ્યાને અંગવિદ્યા કહી છે

નારદીય અંગવિદ્યામાં—

अङ्गविद्यां प्रवक्ष्यामि नारदेन स्वयं कृताम् ।

अङ्गदर्शनमात्रेण ज्ञायते च शुभाशुभम् ॥

અથાત્—અંધકાર કોઈ એક આચાર્ય કહે છે કે કેવલ અંગ (એટલાના) દર્શન માત્રથી શુભાશુભનું જ્ઞાન થાય (છે) તેટલા માટે નારદે રચેલી અંગવિદ્યાને હું કહું છું

સામાન્યતઃ અંગવિદ્યાથી ઉપરોક્ત નિર્દેશની માફક કેવલ સ્પર્શ માત્રથી શુભાશુભ જ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો છે જેમકે વાગ્મટશારોરના પઠાધ્યાયમાં કહ્યું છે, કે:—

दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तं समुपाचरेत् ।

स्पृशन्तं नाभिनासास्यकेशरोमनखद्विजान् ।

शुभपृष्ठસ્તनग्रीवा जठरानामिकाङ्गुलीम् ॥

અર્થાત્—જ્યારે વૈદ્યને જોલાવવા માણસ (દૂત) આવે, ત્યારે જો તે માણસ પોતાના નાભિ, નાક, મુખ, કેશ, ફેવાટાં, નખ, દાંત, ગુહાંગ, પીઠ કે સ્તન, શ્રીવા, જઠર કે અનામિકા આંગળીનો સ્પર્શ કરતો કરતો આવવાનું કહે તો વૈદ્ય રોગીને તપાસવા ન જવું, કારણ રોગ મટવાનો નથી.

પરંતુ—

इच्छामि प्रष्टुं भण, पश्यत्वार्यः समादिशेत्युक्ते ।

संयोगकुटुम्बोत्था लाभैश्वर्योद्भूता चिन्ता ॥

અર્થાત્—દૈવજ્ઞની પાસે આવી કોઈ માણસ કહે કે “હું પૂછવાની ઇચ્છા રાખું છું, આપ કહો,” ‘જુઓ મારે કંઈક કહેવું છે’ અથવા ‘ખતાવો મારે કંઈક પૂછવું છે’ આવી રીતે જેમાં પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત ન કરતાં કંઈક ઇચ્છા છે, માટે પૂછું છું એવો પ્રશ્ન કરતાં લાવ હોય ત્યાં સંયોગથી ઉત્પન્ન થએલી, કે કુટુંબ સંબંધી, કે લાભ અથવા શૈશ્વર્ય સંબંધી ચિંતાનો પ્રશ્ન છે એમ જાણવું.

निर्दिशेति गदिते जयाध्वगा प्रत्यवेक्ष्य मम चिन्तितं वद ।

आशु सर्व जनमध्यगं त्वया दृश्यतामिति बन्धुचौरजा ॥

‘આપ વિચાર કરીને ખતાવો’ એવો પ્રશ્ન હોય તો મુસાફરી કે વિજયની ઇચ્છા પ્રશ્ન કરનારને છે, એમ જાણવું પરંતુ જો કોઈ એકદમ આવી ખધાની વચ્ચે જ કહી દે કે ‘જરા જલદી જોઈ દો’ એમ પ્રશ્ન કરતાં કહે તો તેને લાઈ અથવા ચોર સંબંધી પ્રશ્ન છે, એમ કહેવું.

આ રીતે પ્રશ્ન કરનારના ઉચ્ચાર ઉપરથી પણ શુભાશુભ જ્ઞાનનો અંગવિદ્યામાં અંતર્ભાવ છે.

અંગવિદ્યાના વિષયનું આમ આપણને જ્ઞાન થાય છે હવે આપણે વિચાર કરીએ કે અંગવિદ્યાનો વિશેષ પ્રચાર અને વિસ્તૃત રૂપ કેવું હોવું જોઈએ.

આ ખંને ખાખતો ઉપર વિચાર કરતાં આ વિદ્યાનો વિશેષ પ્રચાર ન થઈ શકે કારણ જ્યોતિષી પ્રત્યેક ક્ષણે ખીજા કોઈ પણ સાધન વગર માત્ર દૃષ્ટિથી આબુખાબુ નજર નાખીને જ, અથવા અવાજ શ્રવણ માત્રથી જ લવિષ્ય કથન કરે, અને દર વખત તેમાં સફળ થાય તેવું ન બને જેઓ આ વિષયને સાધ્ય કરી શકે તેઓ યોગી ગણાય કારણ કેવલ વિચાર અને દૃષ્ટિ એ બે જ સાધનોની જરૂર છે સાધ્ય

થાય તો સર્વોત્તમ છે અન્યથા તદ્દન નકામી છે આવા ન્યોતિપીની પરીક્ષા જલદી થઈ શકે અને તેને મૂર્ખ પણ બનાવી શકાય ન્યારે તેની મશકરી કરવી હોય ત્યારે તેની પાસે જઈ હેતુ પૂર્વક ગમે તેમ એણે કે ઉચ્ચાર કરવામાં આવે, તો તે ઉપરથી ન્યોતિપીએ કહેલું ફલ નિષ્ફળ થાય આ વિદ્યા તો કેવળ નૈસર્ગિક ભાવો ઉપર જ આધાર રાખે છે જ્યાં કૃત્રિમતા છે, ત્યાં તે વ્યર્થ બને છે આ મુખ્ય કારણથી જ આ વિદ્યાનો લોપ થતો ગયો હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

જો કે ડોઈ કાળમાં આનો વિશેષ પ્રચાર હશે જ. વાગ્ભટ કે જે એક વૈદ્યક-શાસ્ત્રનો આધારભૂત ગ્રંથ છે, તેમાં દ્વતની એણે ઉપરથી રાગીની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી કેસ હાથમાં લેવો કે ન લેવો તેનો વૈદ્ય નિર્ણય કરે તેમ ઉલ્લેખ છે. આમ આ વિદ્યાનો હરકોઈ માણસ પોતાના કાર્યની સિદ્ધ્યસિદ્ધિમા ઉપયોગ કરતો હશે નૈસર્ગિક રીતે અત્યારે પણ ઘણા પોતાને કરવાના કામમાં સંકલ્પ-વિકલ્પ કરી કરવું કે ન કરવું તેનો નિર્ણય કરે છે ઘણા પોતાના નિર્ણય મુજબ કાર્યની સફળતા નિષ્ફળતાને મેળવે છે ન્યારે ઘણાને પોતાના નિર્ણયથી વિરુદ્ધ અનુભવ થાય છે, છતાં સકલ્પ-વિકલ્પ એ મનના ધર્મો હોઈ તે થાય છે, અને નિશ્ચય એ વિચારનું પરિણામ હોઈ જેવી વિચારકની શ્રેષ્ઠતા તે મુજબ તેની પૂર્ણતા એ મુજબ બને છે. નિશ્ચય ઉપર આવવાને ડોઈ બાહ્ય સાધન નથી હોતું પ્રાચીનકાળમાં અંગવિદ્યાનો નિશ્ચયના સાધન તરીકે ઉપયોગ થતો હશે પરંતુ ઉપર જેમ બતાવ્યું તેમ કેવળ સ્વાભાવિક એણે ઉપર જ તેનો આધાર હોઈ તેનો હાસ થઈ ગયો છે

છતાં બુદ્ધિશાળી પુરુષો દરેક વસ્તુને સિદ્ધાન્તબદ્ધ કરે છે, અને તેને વિદ્યાનું રૂપ આપે છે તેમ આ શાસ્ત્રને પણ વિદ્યાનું રૂપ અપાયું છે તિથિચક્ર, વારચક્ર ઇત્યાદિ વર્ષચક્ર પર્યંતના ક્રમ ગોઠવી છેક નષ્ટ બ્રહ્મ સુધી આવસ્તુનો ઉપયોગ કર્યો છે

સામાન્યતઃ ન્યોતિપીએ દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જોઈએ, એમ એક બાલિશ માન્યતા છે, અને તે મુજબ ગર્ભિણી પ્રશ્ન, વર્ષાજ્ઞાન તથા નષ્ટબ્રહ્મ, જેવા વિષયોમા પણ અંગવિદ્યાનો ઉપયોગ કરેલો છે આવડું મોટું તેનું વિસ્તૃત રૂપ છે. અર્થાત્ આ વિદ્યા પણ નિમિત્તાનાં ઇતરઅંગોની માફક પરિપૂર્ણ છે, એમ કહેવામાં વાધો નથી

હાલમાં તો આ વિદ્યા ઉપર આધારભૂત ગ્રંથ ડોઈ નથી વરાહમિહિરના બૃહત્સહિતાના અધ્યાય વગર બીજું કશું ઉપલબ્ધ નથી હસ્તસંલગ્નને ગ્રંથકારે અંગવિદ્યાનું જ પુસ્તક ગણાવ્યું છે અને દર્શનાત્ સ્પર્શનાત્ અર્થાત્ દર્શનથી તેમજ

સ્પર્શથી શુભાશુભ કથન કરેલું છે. જેટલું આખા અંગ ઉપર વિચારાતું તેટલું બધું જ કેવલ હાથ ઉપરથી વિચારેલું છે, તે વિશેષતા છે. બાકી આ ગ્રંથના પહેલા અને બીજા વિમર્શથી અંગવિદ્યાનું જ જ્ઞાન થાય છે.

[૪]

સ્વપ્નશાસ્ત્ર એ શબ્દ સાંભળતાં જ કેટલાકને સુગ ચઢે તેમ છે સ્વપ્ન આવતું એ સ્વભાવ છે અને હજારો સ્વપ્ન આવે છે, જ્યારે તેના ક્ષણ સ્વરૂપ કશું જ થતું નથી, એમ ઘણાને અનુભવ છે. એટલે સ્વપ્ન ઉપરનું શાસ્ત્ર હોઈ શકે જ નહિ. જો કોઈ સાધારણ બુદ્ધિવાળા માણસને પૂછો તો તે પણ કહી શકે કે ખુબ ખાધું હોય, અથવા મનમાં વિચાર કરતાં કરતાં સુઈ ગયા હોઈએ તો સ્વપ્ન આવે, અને જો તેમ બાહ્ય કારણથી સ્વપ્નોની ઉત્પત્તિ છે, તો તે શુભાશુભ ક્ષણનાં નિદર્શક કેવી રીતે બને ?

પરંતુ વાસ્તવિકમાં તેમ નથી. જેને સ્વપ્નશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે, તે જોતાં તો માલુમ પડે છે કે આ શાસ્ત્રના રચયિતાઓએ ઘણા લાંબા વિચાર કર્યો છે તેઓએ વૈદ્યકશાસ્ત્રના નિયમો અનુસાર પ્રકૃતિના લેહથી કયો માણસ કેવાં સ્વપ્ન સ્વાભાવિક રીતે જુએ છે, તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાર બાદ ઇષ્ટકાર્યની ચિંતા મટાડવા માટે અમુક માંત્રિકવિધિ કરી ત્યાર બાદ સ્વપ્નની ઇચ્છા રાખી છે. અને તે ઉપરથી શુભાશુભનો વિચાર કરેલો છે આ બધું જોતાં તો તે વૈજ્ઞાનિકપદ્ધતિ માલુમ પડે છે. અમુક માંત્રિકવિધિ એટલે મનને સંસ્કૃત કરવું, એમ અર્થ છે. જેઓ માનસશાસ્ત્રમાં માનનાર છે અથવા માનસશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો છે, તેમના મત મુજબ સંસ્કારિત મન એટલું બધું બળવાન બને છે કે તે જડ વસ્તુઓનું પણ લેહન કરી તદ્દંતર્ગત વસ્તુનું જ્ઞાન કરે છે જો તેમ છે, તો જરૂર સંસ્કારિત મન ભાવિના લેહનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે સ્વપ્નશાસ્ત્રનો આધાર આ સિદ્ધાન્ત ઉપર છે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો સ કોચ થતાં મનનો વિકાસ થવાથી તે ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યવસ્તુના જ્ઞાનનું કારણ બને છે એવી જે મેઘવિજયજી મહારાજે વ્યાખ્યા કરી છે, તે એકદમ સંગત છે. વૈજ્ઞાનિક છે અને સ્વપ્નશાસ્ત્રના રચયિતાઓએ આ વસ્તુનો ઉંડા ખ્યાલ રાખેલો છે તેઓ કહે છે કે:—

સ્વપ્નં ચતુર્વિધં પ્રોક્તં દૈવિકં કાર્યસૂચકમ્ ।
દ્વિતીયં તુ શુભસ્વપ્નં તૃતીયમશુભં તથા ॥

फुल्लास्त्वशोकतरवो गांगेयं चापि निर्मलम् ।
 किं च प्ररूढकोपः संघातपातादिकाः क्रियाः ॥
 करोत्यात्मैति वै पश्येज्जलं चापि पिवेद्वहू ।
 वातप्रकृतिको यश्च स पश्येत्तुङ्गरोहणम् ॥
 तुङ्गद्रुमांश्च विविधान् पवनेन प्रकम्पिताम् ।
 वेगगामि तुरंगांश्च पक्षिभिर्गमनं स्वयम् ॥
 उच्चसौधान्विवादं च कलहं च तथात्मनः ।
 आरोहणं च उडयनमिति प्रकृतितो वदेत् ॥

x

x

x

देवानां च गुरुणां च स्मृतिर्दुःस्वप्ननाशिनी ।
 तस्माद्रात्रौ स्वापकाले विष्णुं कृष्णं रमापतिम् ॥
 अगस्तिं माधवं चैव मुचुकुन्दं महामुनिम् ।
 कपिलं चास्तिकमुनिं स्मृत्वा स्वस्थः सुधीर्जनः ॥
 शयीत तेन दुःस्वप्नं न कदाचित्प्रपश्यति ॥

x

x

x

स्नानदानादिकं कृत्वा स्मृत्वा हरिपदाम्बुजम् ।
 शयीतकुश शय्यायां प्रार्थयेद्दृष्टमध्वजम् ॥
 भगवन्-देवदेवेश शूलभृद्दृष्टमध्वज ।
 इष्टानिष्टे समाचक्ष्व मम सुप्तस्य शाश्वत ॥
 स्वप्ने कथय मे तथ्यं सर्वं कार्येण्वशेषतः ।
 क्रियासिद्धिं विधास्यामि त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥

x

x

x

स्वप्नमिष्टं च दृष्ट्वा यः पुनः स्वपिति मानवः ।
 तदुत्पन्नं शुभफलं स नाप्नोतीति निश्चितम् ॥
 अतो दृष्ट्वा शुभस्वप्नं सुधिया मानवेन वै ।
 सूर्यस्तस्तपनैर्नेयावशिष्टा रजनी पुनः ॥

દેવાનાં ચ ગુરુણાં ચ પૂજનાનિ વિધાય સઃ ।
 શમ્ભોર્નમસ્ક્રિયાં કુર્યાત્પ્રાર્થયેચ્ચ શુભં પ્રતિ ॥
 તતસ્તુ સ્થવિરાગ્રે વૈ કથયેત્સ્વપ્નમુત્તમમ્ ।
 દૃષ્ટ્વા પૂર્વમનિષ્ઠં તુ પથાચ્ચ શુભમેવ ચેત્ ॥
 યઃ પश्यેત્સ પુમાંસ્તસ્માચ્છુભસ્વપ્નફલં લભેત્ ।
 અનિષ્ઠં પ્રથમં દૃષ્ટ્વા તત્પથાત્સ સ્વપેત્પુમાન્ ॥
 રાત્રૌ વા કથયેદન્યં તતો નાપ્નોતિ તત્ફલમ્ ।
 અથવા પ્રાતસ્તથાય નમસ્કૃત્ય મહેશ્વરમ્ ॥
 તુલસ્યા અગ્રતઃ પ્રોચ્ય પ્રાપ્નુયાન્નહિ તત્ફલમ્ ॥

x

x

x

યાનિ કૃત્યાનિ ભાવિનિ જ્ઞાનગમ્યાનિ તાનિ તુ ।
 આત્મજ્ઞાનાપ્તયે તસ્માદ્યત્તિતવ્યં નરોત્તમૈઃ ॥
 કર્મભિર્દેવસેવાભિઃ કામાદ્યરિગણક્ષયાત્ ।
 ચિકીર્ષુદેવતોપાસ્તિમાદૌ ભાવિ ચિચિન્તયેત્ ॥

—સ્વપ્નકમલાકરે

અર્થાત્—સ્વપ્ન ચાર પ્રકારનાં છે પહેલા પ્રકારનું સ્વપ્ન દૈવિક એટલે દેવતાની પ્રેરણાથી થનાર સ્વપ્ન છે. જે કાર્યનું સૂચન કરે છે બીજા પ્રકારનું સ્વપ્ન કોઈ શુભ વસ્તુનું સ્વપ્ન આવે તે છે ત્રીજા પ્રકારમાં અશુભ સ્વપ્ન છે. અને ચોથા તરીકે શુભાશુભ મિશ્ર સ્વપ્ન છે.

જેનું ચિત્ત સ્થિર હોય, અર્થાત્ જે મનુષ્ય શાન્ત પ્રકૃતિનો અને ધીર હોય સમઘાત પ્રકૃતિનો હોય તેવા માણસને દેવતાની પ્રાર્થના કરવાથી પોતાના કાર્યનું ઈષ્ટાનિષ્ટ સ્વપ્નમાં મેળુમ પડે છે

સ્વપ્ન આવવાનાં નવ કારણો હોય છે કોઈ હકીકત સાલગી હોય, અનુભવી હોય, ભેઈ હોય અથવા ભેવા જેવું થઈ ગયું હોય, કોઈ વાતની ચિંતા હોય પ્રકૃતિ વધી ગઈ હોય કે પ્રકૃતિમાં વિકાર થયો હોય એ છ કારણોથી મનુષ્યને સ્વપ્ન આવે છે અથવા દેવતાના કારણે કે પુણ્ય અથવા પાપના કારણે સ્વપ્ન આવે છે. આમાંથી

પહેલા છનું ફળ શુભ અથવા અશુભ થઈ શકે છે. ન્યારે પાછલા ત્રણનું જલદીથી ફળ મળે છે.

x

x

x

મૈથુન કરવાના કારણે, કોઈની સાથે હાસ્યવિનોદ કર્યો હોય તે કારણથી, શોકથી, કે પછી ભય, મળમૂત્રનો રોધ, જોવાએલી વસ્તુની ચિંતા ઇત્યાદિ કારણોને લઈ આવેલું સ્વપ્ન વૃથા થાય છે

x

x

x

જ્યેષ્ઠાની કક્ષ પ્રકૃતિ હોય છે, તેઓને પ્રકૃતિ વધવાથી કે વિકાર થવાથી સ્વપ્ન આવે ત્યારે તેઓ સ્વપ્નમાં મોટાં મોટા જલાશય, પાણીથી છલકાઈ જતી નદીઓ, કમળો, સરોવરો, સ્ફટિકના મહેલ, ઘોળી ગુફાઓ, તારા, ચંદ્ર, મેઘ (વાદળા) મીઠા રસ (હ્રદય, મધ, શેરડી ઇત્યાદિ) ઉમદા પ્રકારના ફળ, ધી, યજ્ઞનાં સાધનો, યજ્ઞમંડપ, શુગાર કરેલી મોટા મોટા સ્તન અને વિશાળ આંખો, વિશાળ નિતળપ્રદેશ તથા સૂક્ષ્મકટિવાળી સ્વેતવસ્ત્રથી અને સ્વેતમાળાઓથી શોભતી સ્ત્રીઓ જુઓ છે

જે પિત્તપ્રકૃતિનો હોય છે, તે સળગતા અગ્નિને જુઓ છે ચમકતી વિજળીના તેજ, પીળી જમીન, ધારવાળાં શસ્ત્ર, સળગતી દિશાઓ, ખીલેલાં અશોક વૃક્ષો તથા શુદ્ધ ગંગાજળ, ખુણ ક્રોધ, તથા પોતાને મારફાડ કરતો ઇત્યાદિ જુઓ છે અને ઘણું પાણી પીતો જુઓ છે.

જે વાત પ્રકૃતિવાળો હોય છે, તે ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ચઢે છે વિવિધ પ્રકારનાં ઉંચાં ઉંચાં અને પવનથી હાલતાં વૃક્ષ, દોડતા ઘોડા, અને ઉડતાં પક્ષીની સવારી ઉંચા મહેલ, ઝંઘડા, કલેશ વગેરે જુઓ છે પોતે સવારી કરે છે, યા ઉડે છે

આવા પ્રકારનાં સ્વપ્નો પ્રકૃતિના વિકારથી આવે છે અને તે ઘણા ભાગે વૃથા જાય છે

દેવતાઓ અને ગુરુજનોની સ્મૃતિ (સ્મરણ) હ્રુઃસ્વપ્નોનો નાશ કરનાર છે તેથી રાત્રે સુતી વખતે વિષ્ણુ, કૃષ્ણ, રમાપતિ, માધવ ઇત્યાદિ ભગવાનનાં નામોનું સ્મરણ કરવું. અથવા અગસ્તિ, મુચુકુંદ, કપિલ અને આસ્તિક નામના (જનમેજયના સર્પ યજ્ઞને રોકનાર) મુનિનું સ્મરણ કરવું તેમજ સ્વસ્થ થઈ શાંતિપૂર્વક ઉઘી જવું, જેથી ખરાબ સ્વપ્નો નહિ આવે.

x

x

x

જેમને સ્વપ્ન દ્વારા પોતાના ભાવિનો ભેદ ઉઠેલવો હોય તેમણે સ્નાનાદિક ક્રિયાથી શુદ્ધ થઈ, દાન ઇત્યાદિ પુણ્યજનક ક્રિયાઓ કરવી, તેમજ ભગવાનનું સ્મરણ કરી દર્ભની સાદહી ઉપર સૂઈ જવું સૂતી વખતે શકરની પ્રાર્થના કરવી કે ભગવન દેવદેવેશ, શૂલધર, વૃષભધ્વજ આપ મને જ્યારે હું ઉઠી જાઉં ત્યારે સ્વપ્નમાં મારા કાર્યોનું જે સાચું ફળ છે, તે કહો ઇષ્ટાનિષ્ટ જે કંઈ હોય તે કહો હું આપની કૃપાથી મને ક્રિયાસિદ્ધિ થાય, તેમ કરીશ

x

x

x

આમ પ્રાર્થના કરી સૂઈ જનાર સ્વસ્થ મનનો સાધક રાત્રે જે સ્વપ્ન જુએ તે જો તે સ્વપ્ન જોવા બાદ ફરી સૂઈ જાય તો નિષ્ફળ જાય છે મારે શુભ સ્વપ્ન જોવા બાદ મનુષ્યે ઔર્ધ્વની સ્તુતિ કરતા ગત્રી વ્યતીત કરવી સવારે ઉઠી દેવતાઓ તથા ગુરુજનોની પૂજા કરી, શકરને નમસ્કાર કરી શુભ વસ્તુની પ્રાર્થના કરવી અને ત્યારબાદ વડિલોની સન્મુખ પોતાના સ્વપ્નને કહેવું

જો સ્વપ્નમાં પહેલા ખરાબ અને પાછળથી સારું સ્વપ્ન આવ્યું હોય તો ખરાબ સ્વપ્નનો નાશ થઈ શુભનું ફળ મળે છે મારે જો અનિષ્ટ સ્વપ્ન આવ્યું હોય તો ઉઠી જવું. અથવા રાત્રેજ ઊભા માણસને કહી દેવું. જેથી તે નિષ્ફળ થઈ જાય છે અથવા સવારે ઉઠી શકરને નમન કરી તુલસીની આગળ કહી સંભળાવવું જેથી તે સ્વપ્ન નિષ્ફળ થશે.

x

x

x

જે કૃત્યો ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થવાના હોય છે, તેમનો કેવલ બુદ્ધિદ્વારા જ નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે, મારે તે કાર્યોનો આત્મજ્ઞાન દ્વારા નિર્ણય કરવા પ્રયત્ન કરવો. દેવપૂજન ઇત્યાદિ કર્મોદ્વારા, કામકોધાદિ પદ્ધતિઓનો જય કરી, દેવતાઓની ઉપાસના કરનાર માણસ આ રીતે સ્વપ્નદ્વારા ભાવિ નિર્ણય કરે

સ્વપ્નશાસ્ત્રના આ સાધારણ નિયમો તથા મૂળ સિદ્ધાન્તો છે આ પાયા ઉપર આ શાસ્ત્રની રચના થઈ છે ઉપરોક્ત સંદર્ભ વાંચનાર સહેજે સમજી શકશે, કે સ્વપ્ન આવ્યું, અને તેનું ફળ થઈ ગયું, તેવી બાલિશ વાર્તા આ સિદ્ધાન્તથી રચાએલા શાસ્ત્રમાં કયાય નથી જેને દેવપૂજન ઇત્યાદિદ્વારા પુણ્યવૃદ્ધિ, પદ્ધતિઓનો જયદ્વારા આત્મવિશુદ્ધિ અને દેવોપાસનાદ્વારા ઇષ્ટની કૃપા હોય તેવા મહાત્માના ચિત્તની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરવાથી સમજાય તેમ છે, કે તેમનાં સ્વપ્નો વિકારજન્ય ન

હોય, તેમનું બળવાન સંસ્કૃત મન અને વિશુદ્ધ આત્મા ભૂત-ભાવિ વર્તમાન બધાને જ હસ્તામલકવતું જોઈ શકે છે. જે તે જુઓ તે સત્ય જ હોય છે આટલી જ સ્વપ્ન-શાસ્ત્રની જડ છે. આજ મૂળતત્ત્વ છે. એટલે સ્વપ્નશાસ્ત્ર એ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના વિભાગરૂપ છે વિવેચનીય છે ખાલી જોડે માત્ર નથી, અથવા અજ્ઞાનમૂલક નથી.

સ્વપ્નશાસ્ત્રમાં પોતાના કાર્યના પરિણામનું જ્ઞાન, આધિદૈવિક, આધિભૌતિક ગ્રંથાંશોનું નિરાકરણ અને છેવટે સ્વપ્નદ્વારા મૃત્યુજ્ઞાન ઇત્યાદિ વિષયો ચર્ચાલા છે આ શાસ્ત્ર આત્મવિશુદ્ધિદ્વારા-ગમ્ય હોઈ તેમાં સામાન્ય માણસોની ગતિ થઈ શકતી નથી અને આવી સિદ્ધિવાળાઓ સામાન્ય ભાષામાં યોગી યા મહાત્મા ગણાતા હોઈ યા દેવાંશી ગણાતા હોઈ; આ શાસ્ત્રને શાસ્ત્રરૂપે વધુ વિકાસનો અવકાશ ન મળ્યો જેમ યોગશાસ્ત્રનું થયું, તેમ આનું પણ થયું છે એમ અનુમાન થાય છે અને નિમિત્તશાસ્ત્રની આ બીજી શાખાનો હાસ લગલગ થઈ ગયો છે

[૫]

નિમિત્તશાસ્ત્રની ત્રીજી શાખા સ્વરશાસ્ત્ર છે સ્વરોદયશાસ્ત્રને સાધારણ રીતે ઘણા માણસો નામ માત્રથી પણ જાણતા હોય છે તેને જનસાધારણ સરોદો કહે છે કોઈ કાળમાં આ વિભાગનો મોટો ફેલાવો થઈ ગયો હશે સાધારણ માણસો પણ નાસિકાના શ્વાસોશ્વાસની પરીક્ષા કરવાના આળા કરી શુભાશુભ કહેવા મંડી જાય છે અને આપણામાં તો એક પ્રચલિત શબ્દ જેવુંજ થઈ પડ્યું છે કે એ તો અમારા ઘરનો 'સરોદો'જ છે, કે આમ જ થાય અર્થાત્ સ્વરોદયદ્વારા પોતામાં કાર્યના પરિણામનો વિચાર કરવાની સર્વસાધારણ રીતી હોવી જોઈએ, એ દૃઢ છે મુખ્યત્વે યોગી હોવાનો ડોળ કરનાર, બાવાઓ, સાધુઓ ઇત્યાદિ આ શાસ્ત્રનો આશ્રય લઈ બેઠેલા માલુમ પડે છે અને જનતાને ઠગી ખાય છે ઘણાખરા જોશીનો ધંધો કરનારા પણ વાતવાતમાં નાસિકાસ્વર તપોસવા મંડી જાય છે, આ બધું આ શાસ્ત્રની વ્યાપકતાનું રહી ગયેલું ચિહ્ન છે આજે આ વસ્તુને તેના શાસ્ત્ર તરીકે જાણનાર કોઈકે જ મળી આવશે. વસ્તુતઃ તો આ શાસ્ત્રનાં સ્વરૂપનું પણ તેમને જ્ઞાન નથી હોતું. સ્વરશાસ્ત્ર એ જુદું-શાસ્ત્ર છે, જ્યારે નાસિકાસ્વર એ કોઈ જુદી જ વસ્તુ છે. પરંતુ અસલ સ્વરશાસ્ત્રની જગ્યાએ નાસિકાસ્વરે ઘણા વખતથી સ્થાન જમાવી લીધું છે, અને તેની પણ સ્વરશાસ્ત્રમાં જ ગણના થઈ ગઈ છે આ હકીકત આજની નથી ઘણા વખતથી છે.

આ શાસ્ત્ર મુખ્યત્વે સાધુ સંતોમાં વધારે ફેલાઈ ગયું અને તેમને મૂળ સ્વરશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ન હોવાથી, તેમજ યોગ પ્રત્યે સ્વાભાવિક પ્રેમલક્ષિત હોઈ નાસિકાસ્વરનો ખુબ પ્રચાર થયો. વચ્ચેના સંતયુગમાં (સંવત ૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦) સુધીમાં ઘણા પુરુષોએ આ શાસ્ત્રને અપનાવ્યું. અને લગભગ દરેક સંતે પોતાની વાણીમાં (તેમનાં પદો ઇત્યાદિ રચનામાં) સ્વરશાસ્ત્રને શુંથી લીધું છે. આ નાસિકાસ્વર ઉપર કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તકો મળી આવે છે અને કુળીર ઇત્યાદિ સંત પુરુષોની કૃતિઓ પણ મળી આવે છે સંસ્કૃત પૈકી શિવસ્વરોદય આધારભૂત ગ્રંથ મનાય છે

વાસ્તવિકમાં સ્વરોદયશાસ્ત્ર એ જુદી જ વસ્તુ હોવા છતાં આ નોસિકાસ્વર તેમાં ક્યાંથી ધુસી ગયો એ સમજાતું નથી પણ ઘણા જુના કાળથી તેનું મિશ્રણ થઈ ગયું છે અને તેને અગલ સ્વરશાસ્ત્રને ઠગાવી દીધું છે. અને તેથી જ ઉપાધ્યાયજીએ સ્વરશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરતાં બાલાદિપંચસ્વર સાથે નાસિકાસ્વરની ગણના કરેલી છે.

વસંતરાજશાકુનશાસ્ત્ર કે જે શાકુનના વિષયમાં એક જ્ઞાતવ્ય પ્રકરણ છે. તેમાં તેણે સ્વરોદયની સાથે નાસિકાસ્વરની ગણના કરેલી છે આ ગ્રંથ પ્રાચીન છે અને તેના ઉપર શહેનશાહ અકબરને સૂર્યસહસ્ત્ર નામનું અધ્યયન કરાવનાર ભાનુચંદ્રગણિ (બાણભટ્ટની ઠાઠખરીના સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર) ની ટીકા છે તેમાં તો તેમણે સ્વરોદય એટલે નાસિકાસ્વરની જ ગણના કરી છે

વસંતરાજના પહેલા પ્રકરણનાં દશમા શ્લોકની વ્યાખ્યા કરતાં તે લખે છે કે—

ચૃદામણિજ્યોતિપશાસ્ત્રહોરાસ્વરોદયાદ્યૈર્વિવિધૈર્જનસ્ય ।

જડીકૃતસ્યૌપધમેતદિદ્રં સ્ફુરન્નમત્કારરસાતિરેકમ્ ॥

ચૃદામણિ-एतच्छास्त्रमोपधमिदं वाञ्छितम् । कस्य जनस्य कीदृशस्य जडीकृतस्य जडतां प्रापितस्येत्यर्थः कैः चृदामणिज्योतिपशास्त्रहोरा स्वरोदयाद्यैस्तत्र चृदामणिर्ग्रथविशेषः ज्योतिपशास्त्रं संहितादि होरा जातकादि स्वरोदयो महेश्वर-कृतो ग्रंथः । एतत्प्रभृतिभिरित्यर्थः । कीदृगैर्विषमैरर्थतो न तु सूत्रतः । कीदृशं स्फुर-न्मत्काररसातिरेकं स्फुरन्प्रकटीभवन् चमत्कार लक्षणो रसस्तस्यातिरेकः आधिक्यं यत्र तत्तथा ॥

આ વ્યાખ્યામાં સ્વરોદય એટલે મહેશ્વર શંકરનો કરેલો ગ્રંથ એમ કહ્યું છે અને તે શિવસ્વરોદયને ઉદેશીને કહેવાએલું હોવું જોઈએ જો કે સ્વરશાસ્ત્ર યામ-

લગ્નથોના આધારે રચાયેલું છે, એમ નરપતિએ કહ્યું છે. ચામંદોના કર્તા શંકર છે. માટે તે સ્વરશાસ્ત્રના કર્તા ગણાય, એમ શંકા કરનારને અવકાશ છે. પરંતુ અહીં તો સ્પષ્ટ છે કે જે વસ્તુનો ગણિતએ ઉદ્દેશ કર્યો છે, તે તો પ્રસિદ્ધ શિવ-સ્વરોદયને ઉદ્દેશીને છે.

ખુદ વસંતરાજ પણ નાસિકાસ્વરને જ પ્રાધાન્ય દે છે જુઓ:—

તુલ્યેઽપિ શકુને નરાણામાલોકયતે યોઽન્ન ફલસ્ય મેદઃ ।

સ પ્રાણસન્ધારકૃતો વિશેષસ્તત્પ્રાણગત્યા શકુનો ગવેવ્યઃ ॥

મવેદિઢાયાં પરિપૂરિતાયાં સર્વોઽપિ વામઃ શકુનઃ પ્રશસ્તઃ ।

સ્વાત્પિન્નલાયાં પરિપૂરિતાયાં સર્વોઽપસવ્યઃ શકુનઃ પ્રશસ્તઃ

—પ્રકરણ ૪ શ્લો. ૪-૫

અર્થાત્—જ્યારે એકી સાથે મનુષ્યો એક જ શકુન જુએ છે, છતાં તેઓને જુદું જુદું ક્ષણ મળે છે તેનું કારણ તેમનો પ્રાણસંચાર છે. માટે પ્રાણની ગતિ મુજબ શકુનનો વિચાર કરવો જોઈએ એટલે જમણી બાજુનો શ્વાસ ચાલતો હોય તો ડાબી બાજુથી થનાર શકુન શુભક્ષણ આપે છે. જો પિંગલા (ડાબી બાજુની નાસિકા) એ શ્વાસ ચાલતો હોય તો જમણી બાજુથી થનાર શકુનો શુભ છે

અર્થાત્—વસંતરાજે નાસિકાસ્વરને નિમિત્તમાં હેતુ માન્યો છે આમ પરિપાટિ પ્રાચીનકાળથી હોઈ ઉપાધ્યાયજીએ કરેલી વ્યાખ્યા સંગત છે. અને તેમણે તો સ્વર એટલે અવાજ અને તેના ઉપરનું શાસ્ત્ર તે સ્વરોદયશાસ્ત્ર એવી વ્યાખ્યા કરી હોય તેમ લાગે છે. કારણ શકુનશાસ્ત્ર કે જેમાં પક્ષિઓના અવાજ ઇત્યાદિ ઉપરથી નિમિત્તની ગણના છે. તેને તથા ચૂડામણિને સ્વરશાસ્ત્રમાં ગણાવેલાં છે

હસ્તસંજીવનનો કેટલોક ભાગ તથા હસ્તકાંડ અને ચૂડામણિનો સાર એ તો આ હિસાબે સ્વરનાં જ પુસ્તકો છે

વાસ્તવિકમાં સ્વરોદયશાસ્ત્ર તરીકે નરપતિજયચર્યા, પંચસ્વરા, સમરસાર એ ગ્રંથો મુખ્ય છે આ ગ્રંથોની પરિપાટી જોતાં પૃચ્છકના મુખમાંથી ઉચ્ચારિત શબ્દોના અકારાદિસ્વર તથા કકારાદિ વ્યંજનના યોગે બાલ, કુમાર, યુવા, વૃદ્ધ તથા મૃત ઇત્યાદિ લેદાનુસાર અનેક પ્રકારની જીવિગમ્ય કલ્પના કરી શુભાશુભનું જ્ઞાન કરેલું છે. આ ગ્રંથોની શૈલી કઠિણ છે. સામાન્ય માણસો માટે તે સુલભ નથી સ્વરો

ઉપરથી અનેક પ્રકારનાં ચક્રો બનાવવાં અનેક પ્રક્રિયાઓ કરવી, તથા તે દ્વારા શુભા-
શુભની કલ્પના કરવાની છે આ સ્વરશાસ્ત્ર મુખ્યત્વે જય પરાજયના વિષયમાં વિશેષ
ઉપયોગમાં લેવાતું નરપતિએ સ્વરજ્ઞની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે:—

પત્યશ્વગજભૂપાલૈઃ સંપૂર્ણાં યદિ વાહિની ।

તથાપિ મદ્ગમાયાતિ નૃપો હીનસ્વરોદયી ॥ ૧ ॥

કથંચિદ્વિજયી યુદ્ધે સ્વરજ્ઞેન વિના નૃપઃ ।

ઘૂણવર્ણોપમં તત્તુ યથાન્ધચટકગ્રહઃ ॥ ૨ ॥

સ્વરશાસ્ત્રે સદાભ્યાસી સત્યવાદી જિતેન્દ્રિયઃ ॥

તસ્યાદેશસ્ય યઃ કર્તા જયશ્રીસ્તં નૃપં મજેત્ ॥ ૩ ॥

અર્થાત્—જ્યારે રાજા સ્વરનો અરત થાય છે, ત્યારે તેની સેના લલે ચતુ-
રંગિણી હોય છતાં તેનો પરાજય થાય છે

સ્વરજ્ઞ વગરનો રાજા કદાચિત્ વિજયી બની જાય તો તે ઘૂણાક્ષર ન્યાયથી થયેા
ગણાય જેમ ભમરેા લાકડામાં ફેાતરતાં કદાચિત્ ફેાઈ અક્ષરની આકૃતિ ફેાતરી નાખે
તેમ તે રાજાનો વિજય પણ આકસ્મિક તરીકે સમજવો અથવા અંધારામાં જેમ
અંધુ કાંઈ ભારતાં દાણાને પકડી શકે તેવી રીતનો સમજવો

જે સ્વરશાસ્ત્રનો સદાનો અભ્યાસી હોય, સત્યવાદી હોય, જિતેન્દ્રિય હોય તેવા
સ્વરજ્ઞનો આદેશનો જે અમલ કરે છે, તે રાજાને વિજયલક્ષ્મી મળે છે

સ્વરશાસ્ત્રોનો આધાર યામલો ઉપર છે નરપતિ કહે છે, મે અનેક યામલો
જોયા બાદ આ યથની રચના કરી છે. તે કહે છે કે.—

બ્રહ્મયામલમાદૌ સ્યાદ્ દ્વિતીયં ત્રિષ્ણુયામલમ્ ।

રુદ્રયામલમાખ્યાતં ચતુર્થં ચાદિયામલમ્ ॥

સ્કંદં ચ યામલં ચૈવ પષ્ટં કૂર્મસ્ય યામલમ્ ।

સપ્તમં યામલં દેવ્યા ઇતિ યામલસપ્તકમ્ ॥

શ્રુત્વાદૌ યામલાન્સપ્ત તથા યુદ્ધજયાર્ણવમ્ ।

કૌમારીં કોશલં ચૈવ યોગિનીજાલસશ્ચરમ્ ॥

રક્ષોઽન્નં ચ ત્રિમુઢં ચ સ્વરસિંહં સ્વરાર્ણવમ્ ।

ભૂવલં ભૈરવં નામ પટલં સ્વરભૈરવમ્ ॥
 તંત્રં રણાઢચયં રૂપાતં સિદ્ધાન્તં જયપદ્ધતિમ્ ।
 પુસ્તકેન્દ્રં ચ ઢૌકં ચ શ્રીદર્શનં જ્યોતિષં તથા ॥
 મંત્રયંત્રાણ્યનેકાનિ કૂટ્યુદ્ધાનિ યાનિ ચ ।
 તંત્રયુક્તિં ચ વિજ્ઞાય વિજ્ઞાનં વડવાનલે ॥
 ષ્ટેષાં સર્વશાસ્ત્રાણાં દૃષ્ટસારોહમાત્મના ।
 સારોદ્ધારં કરિષ્યામિ સર્વસત્વાનુકંપયા ॥

અર્થાત—ચામલો, તંત્રમંત્રનાં પુસ્તકો ઇત્યાદિના આધારે નરપતિએ પોતાના
 ગ્રંથની રચના કરી છે. સ્વરશાસ્ત્ર આટલા બધા વ્યાપક રૂપમા મળી આવે છે,
 છતાં હાલમાં જેમ મંત્રતંત્ર શાસ્ત્રનો ડ્રાસ થઈ ગયો છે, તેમ આ શાસ્ત્રનો પણ
 ડ્રાસ થયો છે આનું મુખ્ય કારણ આ શાસ્ત્રનો મંત્રશાસ્ત્રો સાથેનો સંબંધ અને
 દુરહતા જ છે બીજું કંઈ નથી

દરેક સ્વરજ્ઞ મંત્રતંત્ર કુશળ હોવો જોઈએ નરપતિની પ્રસંશા કરતા તેના
 ટીકાકાર શ્રી હરિવંશ કવિએ લખ્યું છે, કે:—

વિદ્યાલયે માલવસંજ્ઞદેશે ધારાપુરોરમ્યનિવાસવાસી ।
 નાનાગમજ્ઞો નૃપલોકપૂજ્યો બુધઃ પ્રસિદ્ધો નરદેવનામા ।
 સ્વરવલ્લફલવેત્તા દેહતત્ત્વેષ્વભિજ્ઞો
 વિદિત શકુનશાસ્ત્ર સ્તંત્રમંત્રપ્રવીણઃ ।
 ફલિતગણિતસારાસાર ચૂડામણિજ્ઞો
 નરપતિરિતિ નામ્ના તસ્ય પુત્રો વભૂવ ॥
 જ્ઞાને યઃ સર્વજ્ઞો નૃપગણપૂજ્યઃ સરસ્વતીસિદ્ધિઃ ।
 તેન કૃતં શાસ્ત્રમિદં પ્રચુરગુણં દોષરહિતં ચ ॥
 શ્રીમત્યાસૌવલ્લી નગરે રૂપાતે
 શ્રી અજયપાલનૃપરાજ્યે ।
 શ્રીપતિનરપતિકવિના
 રચિતમિદં તત્ર સંસ્યેન ॥

અર્થાત—વિદ્યાના ધામરૂપ માળાવામાં આવેલી ધારાનગરીમાં નરદેવ નામનો વિદ્વાન પુરુષ હતો, તેનો સ્વરશાસ્ત્રને જાણનાર, દેહતત્ત્વ (જેને વસંતરાજે હંમચાર કહ્યો છે. અને સાધારણ રીતે સ્વરોદ્ય તરીકે પ્રખ્યાત છે તે નાસિકા-સ્વરશાસ્ત્રજ્ઞ, શકુન્ત, તંત્ર-મંત્ર વગેરેમાં પ્રવીણ, ક્ષિતિ જ્યોતિષ, તથા ગણિત જ્યોતિષને જાણનાર ગૃહામણિનો જ્ઞાતા નરપતિ નામનો પુત્ર થયો.

આ નરપતિ જ્ઞાનની અંદર સર્વજ્ઞ જેવો હતો તેમજ રાજપૂજ્ય હતો તેને સરસ્વતી સિદ્ધ હતી. તેણે દોષરહિત એને અનેક પ્રકારના શુષ્ક (રહસ્ય) વાણું આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે.

આશાપદ્ધતી નામના પ્રખ્યાત નગરમાં કે જ્યાં શ્રી અજયપાલનું રાજ્ય છે, ત્યાં રહીને નરપતિ કવિએ આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે (હાલના અમદાવાદમાં આ ગ્રંથ રચાયો છે.)

અર્થાત—નરપતિના ગ્રંથ મુજબ અને સ્વરશાસ્ત્રજ્ઞની પ્રતિજ્ઞાનો વિકાસ થવાનાં સાધન માટે મંત્ર-તંત્ર ઇત્યાદિના જ્ઞાનની જરૂરત છે નરપતિના ગ્રંથમાં તાંત્રિકોનાં પ્રસિદ્ધ મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટનાદિ પટ્ટકર્મોનો ઉલ્લેખ છે આથી સ્વર-શાસ્ત્રજ્ઞોનો મંત્રતંત્ર ઉપર આધાર અથવા સંબંધ રહે છે, તે નિર્વિવાદ છે.

ચામલોમાં શું હોવું જોઈએ, તે તો વિદિત જેવું જ છે ચામલો મંત્રશાસ્ત્રના ગ્રંથો છે એમ તેની પ્રસિદ્ધિ છે છતાં જાણવા જેવું એ છે કે ચામલો કેવળ મંત્ર-શાસ્ત્રનાં પુસ્તકો નથી તેઓમાં નિમિત્તના પુષ્કળ વિધાનો છે ચામલોનું લક્ષણ જતાવતાં કહ્યું છે કે:—

સૃષ્ટિ જ્યોતિષાખ્યાનં નિત્યકૃત્યપ્રદીપનમ્
ક્રમસૂત્રં વર્ણભેદો જાતિભેદસ્તથૈવ ચ
યુગધર્મશ્ચ સંખ્યાતો ચામલસ્યાષ્ટલક્ષણમ્ ॥

અર્થાત—સૃષ્ટિ, જ્યોતિષ, નિત્યકૃત્ય, ક્રમ અને સૂત્ર, વર્ણભેદ, જાતિભેદ તથા યુગધર્મ આ આઠ વિષયો ઉપર જેમાં ગ્રંથો હોય તેનું નામ ચામલ.

ચામલ એ તંત્રશાસ્ત્રના મુખ્ય ત્રણ ભેદમાંનો એક મોટો ભેદ છે. તંત્રશાસ્ત્રના આગમ, ચામલ અને તંત્ર એવા ત્રણ ભેદ છે.

આથી જ્યાં થાય છે કે ચામલોમાંનું જ્યોતિષ લગભગ સ્વરોદય હશે. તાંત્રિકોને વર્ણુબીજ ઉપર મુખ્ય આધાર છે અને તેવા જ વર્ણુચિયાર ઉપરથી સ્વરોદય અને છે એક જ વસ્તુ એક અર્થમાં સિદ્ધિ માટે બીજા અર્થમાં ભાવિજ્ઞાન માટે હોય તેવો આનો અર્થ છે

સ્વરશાસ્ત્રનો જેવો અતિરેક થયો છે તેવો પહેલી જે શાખાઓનો નથી થયો. પરંતુ નિમિત્તશાસ્ત્રની પહેલી જે શાખાઓની માફક તેનો તેના વિશિષ્ટ લક્ષણ અને દુરહતા તથા ઐન્દ્રજલિક જેવા સ્વરૂપને અંગે ધ્રુસ થયો હોય તે જ કારણ વારંવાર વિચારપથમાં આવે છે શાસ્ત્રની ઉપાદેયતા જો કે ઘણી છે એ ભૂલવા જેવું નથી

સ્વરોદયની અદ્ધર જયપરાજય સિવાય અર્ધ્યાકાંડ (તેજ-મંદી)નો પણ વિચાર છે જીવિત-મરણનો પણ વિચાર છે અનેક પ્રકારની ભૂમિ કલ્પના છે તેમજ કેટલાક રક્ષા મત્રો છે. પોતાના પક્ષને વિજય અપાવવા, તથા આમાપક્ષનો પરાજય કરવાના માટે અનેક પ્રકારથી વિચાર કરી અનુકૂળ કાળ શોધવાની પ્રક્રિયાઓ છે

ચૂડામણિ, હસ્તકાંડ તથા ચંદ્રોન્મિલન એ ત્રણ તથા કેટલાક કેરલીય પ્રશ્નો, રમલ, પાશક કેવલી, શુકનાવલી ઇત્યાદિનો સમાવેશ સ્વરશાસ્ત્રમાં કરી શકાય જો કે ચૂડામણિ, હસ્તકાંડ અને ચંદ્રોન્મિલન વ્યવસ્થિત પ્રકરણો છે તેમાં ઘણી કલ્પનાઓ ચમત્કૃતિ ભરેલી છે પરંતુ તેમાં કેટલીક હકીકત એવી છે, કે તે કેવલ ઇષ્ટકૃપા ઉપર નભતી હોઈ, અને સ્વાભાવિક શબ્દોચારના ઉપર જ નિર્ભર હોઈ છલ કરવામાં આવે તો નિષ્ફળ બને છે તેથી તે તે ગ્રંથોના અધ્યયન-અધ્યાપનની પરિપાટી બધ થઈ ગઈ, અને ધીમે ધીમે નામશેષ થઈ ગયા છે આગળ ઉપર તે ગ્રંથોનો વિસ્તારપૂર્વક જ્યાં આપવામાં આવનાર હોઈ અહીં તેમનો ધ્રુસ થવાના કારણનું અનુમાન માત્ર કર્યું છે

હાલમાં જો કે સ્વરોદયના નરપતિજયચર્યા ઇત્યાદિ ગ્રંથોનું પઠન પાઠન ચાલે છે પરંતુ જોઈએ તેટલો પ્રચાર નથી જ. તેનું કારણ તે ગ્રંથોની દુરહશૈલી અને વિષયની જટિલતા છે

આ શાખામાં આવતા શકુનશાસ્ત્રની હકીકત પણ તેવી જ છે શકુન ઉપર વસંતરાજ સિવાય બીજા પ્રકરણો બહુ જ ઓછા મળે છે નથી મળતાં એમ કહીએ તો પણ ચાલે વસંતરાજના વીસ અધ્યાયો છે. અધ્યાયને વર્ગનામ આપવામાં આવ્યું

છે આ ગ્રંથ ઉપર પ્રથમ જણાવ્યું તેમ ભાનુચંદ્ર ગણિ જેવા પ્રગલ્ભ વિદ્વાનની ટીકા છે. ગ્રંથ ઘણો જ રોચક છે અને તેને મિથિલાના મહારાજ ચંદ્રદેવની પ્રાર્થનાથી વિજયરાજ અને સત્યવતીના પુત્ર શિવરાજના નાના ભાઈ વસંતરાજે રચ્યો છે.

શાકુનિકો (શકુનશાસ્ત્રજ્ઞ) બે પગા પ્રાણીઓ મનુષ્ય તથા પક્ષિઓ, ચતુષ્પદ પ્રાણીઓ હાથી ઘોડા ઇત્યાદી પદ્મપદ પ્રાણીઓ ભમરા વગેરે, આઠ પગવાળા શરભ ઇત્યાદિ, અનેક પગવાળા કાનખભુરા વગેરે તથા પગ વગરના સર્પો ઇત્યાદિ પ્રાણીઓ દ્વારા તેમની ચેષ્ટા, અવાજ, ગમાગમ વગેરેથી કાર્યકારણની કડી મેળવી પ્રારભિત કાર્યના પરિણામની કલ્પના કરે છે.

તેમનો સિદ્ધાન્ત છે, કે પૂર્વજન્મના શુભાશુભ કર્મોના પરિવાકથી પ્રતિક્ષણ શુભાશુભકળ પ્રાણીઓ ભોગવે છે અને તે શુભાશુભની કલ્પના શકુન દ્વારા થઈ શકે છે માટે શુભાશુભને જાણીને પુરુષાર્થદ્વારા અશુભનો પ્રતિકાર અને શુભની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ જેમ સાપને જોઈ તેના દશથી બચવા મનુષ્ય દૂર જતો રહે છે તેમ અશુભથી બચવા તેની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તે કરવી જ જોઈએ શુભાશુભ ભવિતવ્યતાનું કારણ પ્રાકૃતન કર્મ બને છે, તો આધુનિક કર્મ પણ કારણ બની જ શકે છે માટે કર્મદ્વારા અશુભનો પ્રતિકાર થઈ શકે છે.

પ્રાણીઓ દ્વેષથી પ્રેરિત થઈ શકુનદ્વારા સૂચન કરે છે તેઓની આ ક્રિયા હેતુપૂર્વક કરવામાં આવેલી ન જોઈએ.

અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓ હેવા છતાં તેમણે પાંચ પ્રાણીઓને મુખ્ય માન્યાં છે જેમકે.—

પોદકી ભપળકાકપિફ્ફલા જમ્બુકમિયતમા ચ પશ્ચમી ।

एतदत्र मुनिसत्त्वैः सदा कीर्त्यते शकुनरत्नपञ्चकम् ॥

અર્થાત્—પોદકી એટલે જેને હિંદમા કાલી ચિડીયા કહે છે, તથા શુજરાતીમાં દુર્ગા, દેવચકલી ઇત્યાદિ કહે છે તે; ભપળ એટલે કુતરો, કાક (કાગડો) પિંગલા એટલે ચીબરી અને ચીયાળવી એ પાંચ પંચરત્ન છે, ચીબરીને ભૈરવ પણ કહે છે શાકુનિકો આ પ્રાણીમાં દેવતાઓનો વાસ માને છે તેમની કલ્પના મુજબ—

सरस्वती पांडविकां प्रधानां यक्षोजपि यक्षं गरुडश्च काकम् ।

चण्डी पुनः पिङ्गलिकां सदैव शिवां शिवादृत्यधितिष्ठतीह ॥

અર્થાત્—સરસ્વતી દુર્ગા (દેવચકલી)માં, ચક્ષુ કુતરામાં, ગરૂડ કાગડામાં, ચંડિકા ચીળરીમાં, અને પાર્વતીની હૂતી શિયાળવીમાં રહે છે એટલે તે તે દેવાંશોને લઈ તેઓ શાકુન કરે છે જો કે દરેક પ્રાણીમાં દેવતાઓના અંશ રહેલા છે માટે દરેક પ્રાણી શક્તિમાન થઈ શકે છે. આથી શાકુનિકે કોઈ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી હિંસા કરવાથી તે પ્રાણીનો અધિષ્ઠાયકદેવ ક્રુદ્ધ થાય છે

શાકુનિકે દેવલ પક્ષિઓ ઉપર જ આધાર રાખતા નથી. તેમણે તો મનુષ્યને પણ શકુનમાં કારણ ગણાવેલ છે નરેંગિત એટલે મનુષ્યની ચેષ્ટાને પણ શુભાશુભની વ્યંજક માની છે

પક્ષિઓની ઝોળખાણ, તેમના ભાવાભાવનું નિરૂપણ, અવાજની પરીક્ષા, સુંખ-હુંખની પરીક્ષા ઇત્યાદિ અનેક ભેદ શકુનશાસ્ત્રમાં છે અને તેમની ચેષ્ટા ઇત્યાદિ ઉપર શુભાશુભની કલ્પના ચમત્કાર ભરેલી રીતે વર્ણવેલી છે.

આજકાલ શકુન જોવાની પદ્ધતિ લગભગ ખંધ થઈ જવા આવી છે છતાંય શકુન એ તો હીવો છે ‘શકુનો દણ્ડનાયકઃ’ ઇત્યાદિ શબ્દો આપણા માટે ઘરગથ્થુ થઈ પડ્યા છે. આપણાં પ્રાચીન લોકગીતોમાં ‘ડાખી તે ભૈરવ રોધ રહી’ ઇત્યાદિ પદો શકુનશાસ્ત્રની અતિશયતાને સૂચવે છે.

આ ઉપશાખાનો હજી કંઈ કંઈ પ્રચાર છે. પરંતુ તે અક્ષરજ્ઞાનથી પોતાને પંડિત માનતા વર્ગમાં નહિ. આમ્ય જનતામાં, શિયાળ બોલી માટે અમુક બનશે તેનો ભીલ, ડોળી, ઠાકરડા વગેરે વર્ગમાંથી જ જાણકાર મળી આવે છે. શહેરી જીવન જીવનારને તે પ્રાણીઓનાં દર્શન જ જ્યાં હુલ્લ છે, ત્યાં તેમના ઈંગિતજ્ઞાનની તો વાત જ શી ?

[૬]

નિમિત્તશાસ્ત્રની ચોથી શાખા તરીકે ઉપાધ્યાયજીએ ભૌમશાસ્ત્ર બતાવ્યું છે. અને તેની ‘ભૌમં ભૂમિભાગલક્ષણાદિ’ એટલે કે જેમાં ભૂમિના વિભાગોનું જ્ઞાન હોય તેને ભૌમશાસ્ત્ર કહેવું, એમ સમવાયાંગસૂત્રની વૃત્તિમાંથી વાક્ય ઉદ્ધૃત કરીને જણાવ્યું છે

અહીં ઘણી શંકાઓને સ્થાન છે જ્યોતિષશાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથો ભેતાં કયાંય આવી વ્યાખ્યા અને તે મુજબનું નિમિત્તજ્ઞાન જોવામાં આવ્યું નથી ભૂસ્તરવિદ્યાનો શબ્દથી જો નિર્દેશ કરાયો હોય તો તે શક્ય છે. ઉપાધ્યાયજી જણાવે છે કે:—

બરાહમિહિરે પોતાની બૃહત્સંહિતામાં વાસ્તુવિદ્યા અને ઉદકાર્ગલ નામનાં પ્રકરણો છે. અને તે દ્વારા આશ્ચર્યજનક હકીકતો રજૂ કરી છે. તે કહે છે—

ધર્મ યશસ્યં ચ વદામ્યતોઽહં

દ્વકાર્ગલં યેન જલોપલવિધઃ ।

પુંસાં યથાજ્ઞેષુ શિરાસ્તથૈવ

ક્ષિતાવપિ પ્રોન્નતનિન્ન સંસ્થાઃ ॥ ૧ ॥

एकेनवर्णेन रसेन चाम्भश्च्युतं नमस्तो वसुधाविशेषात् ।

नानारसत्वं बहुवर्णतां च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेव ॥ २ ॥

मेघोज्झवं प्रथममेव मया प्रदिष्टं ज्येष्ठामतीत्य बलदेवमतादि दृष्ट्वा ।

भौमं द्वकार्गलमिदं कथितं द्वितीयं सम्यग्बराहमिहिरेण मुनिप्रसादात् ॥

અર્થાત્—ધર્મ અને યશ આપનારું દ્વકાર્ગલ હવે હું કહું છું જેથી જલની પ્રાપ્તિ થાય. જેમ પુરુષના અંગ પ્રત્યંગમાં નસો રહેલી છે. તેમ પૃથ્વીની અંદર ઉંચી નીચી જલની ધારાઓ રહેલી છે.

એક જ રંગનું અને એક જ સ્વાદનું પાણી આકાશમાંથી પડે છે. પરંતુ પૃથ્વીના વિવિધપણાને લઈને જુદા જુદા પ્રકારના અનેક સ્વાદનું તથા રંગનું થાય છે. જેવી પૃથ્વી તેવું પાણી હોય છે.

મેઘથી પડનાર પાણી સંખંધી મેં પહેલા જ બલદેવ વગેરે આચાર્યોના મતોની સમાલોચના કરી કહી દીધું હતું હવે આ બીજું ભૂમિ સંખંધી (ભૌમ) દ્વકાર્ગલ મુનિયોની કૃપાથી સારી રીતે કહું છે

આ દ્વકાર્ગલશાસ્ત્રનો આધાર પૃથ્વી પરીક્ષા ઉપર છે. પૃથ્વીની રૂપ, રંગ, ગંધ ઇત્યાદિદ્વારા પરીક્ષા કરે છે અને પછી અમુક હાથના અંતરે અમુક પ્રકારના સ્તર અને પાણી આવશે, તેવું અનુમાન થાય છે આ એક વ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર છે. હાલમાં આનું ધોરણ ઘણું ઉંચું થઈ ગયું છે પરંતુ આ વૈજ્ઞાનિકશાસ્ત્ર નિમિત્તશાસ્ત્રથી તદ્દન અજાણ કરવામાં જ હાલના આ શાસ્ત્રના નિષ્ણાતોએ ઇતિકર્તવ્યતા માની હશે તેમ લાગે છે કારણ જ્યોતિષીઓમાં આ જ્ઞાનનો બહુધા લોપ થઈ ગયો છે અને જ્યોતિષીઓ (નૈમિત્તિકો) ઉપરથી લોકવિદ્યાસ પણ ઉઠી ગયો છે હાલમાં તો ગમે તે જગ્યાએ બારીંગથી પાણી લાવવાના પ્રયત્નો થાય છે અને આજના યાંત્રિક યુગમાં

સાધનની વિપુલતાને લઈ આવી પરીક્ષા વગર પણ કાર્યસિદ્ધિ થતી હોવાથી તેની જરૂરીઆત ઘટતી જાય છે. પરંતુ જે કાળમાં કુવા, વાવ, તળાવ એ જ પાણીનાં સાધન હતાં, અને ખેતીનો આધાર કુવા ઇત્યાદિ ઉપર જે સ્થળમાં રહેતો, ત્યાં આ શાસ્ત્રની ઉપયોગિતા હતી અને કેટલી બધી અગત્યતા હશે, તે કલ્પવાથી સમજી શકાય તેમ છે. વરાહમિહિરે તો આ શાસ્ત્રને ધર્મ અને યશની વૃદ્ધિ કરનાર ગણ્યું છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રનું પણ લગભગ તેમજ છે. હાલમાં નવીન નગર રચના, કાલની અતિગતિ વગેરેને લઈ અમુક માપનું ઘર બનાવો, અમુક ઉચ્ચાઈ નીચાઈ વગેરે દ્વારા ઘર કેટલા વર્ષ ટકશે, ઇત્યાદિ, તેમજ ઘરમાં રહેનાર કેવા પ્રકારનું સુખ લોગવશે, વગેરે કલ્પનાઓનો હાલમાં હાસ થઈ ગયો છે. કેઈ કાળમાં ઘર બાંધવું એ મહાકાર્ય ગણાતું હશે, ત્યારે આની પૂછપરછ અને કલ્પનાવિશાલતા વધી ગઈ હશે પરંતુ હાલમાં તો તેવું કંઈ દેખાતું નથી.

ભૂમિકંપ ઇત્યાદિના થયા પછી જગત ઉપર તેની શી અસર થશે, તેની કલ્પના કરવામાં આવતી દૈવજ કામધેનુ નામના અતિ પ્રાચીન ન્યોતિપત્રમાં કહ્યું છે કે:-

ધરિત્ર્યાશ્ચલનં પાપં સૌમ્યનક્ષત્રવારજમ્ ।

સ્વર્ગે શુભદં ભૂયઃ પરવર્ગેષુ દોષદમ્ ॥

કેચિત્પાપકલં ભૂમેશ્ચલનં સર્વદા જગુઃ

પન્ચતે ચલનં ધાત્ર્યાઃ વત્સરાદ્વિતયાન્તરે ॥

અર્થાત્—પૃથ્વીનું ચાલન (ધરતીકંપ) જે શુભ નક્ષત્ર અને શુભવારમાં થાય તો અશુભ ફળ આપે છે જે પાપવારમાં કે પાપનક્ષત્રમાં થાય તો ઘણુંખરું શુભ ફળ આપે છે. કેટલાક આચાર્યો ધરતીકંપનું ફળ સર્વદા અશુભ માને છે. ધરતીકંપનું ફળ બીજા વર્ષ પર્યંતમાં મળી જાય છે.

વરાહમિહિરે ભૂમિકંપ સંબંધી પોતાની બૃહત્સંહિતામાં એક આખો અધ્યાય લખ્યો છે. તેમાં ભૂમિકંપનાં કારણોથી લઈ જે સમયે ભૂમિકંપ થયો, તે સમયમાં નક્ષત્રાદિ ઉપરથી જગતનું શુભાશુભ કહેવું છે, મિથિલાના મહારાજા બલ્લાલએને અદ્ભુતસાગર નામનો એક વિસ્તૃત ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાં પણ ધરતીકંપ થવાનાં કારણો, શુભાશુભ તથા અશુભની નિવૃત્તિ માટેનાં પૂજન ઇત્યાદિ

કહ્યાં છે. અને ઘણી જ્ઞાતવ્ય બાબતોની સમાલોચના તે ઉભય અથકારોએ પોતાના કાલની માન્યતા તથા સાધન સામગ્રી દ્વારા કરી છે

આમ ઉપાધ્યાયજીએ ભૌમશાસ્ત્રની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેને લગતાં વિધાનો જુદી જુદી જગ્યાએથી મળી આવે છે પ્રાચીનકાળમાં તેનું કેટલું મહત્ત્વ હશે, તે તો કલ્પનાથી સમજી લેવાનું છે વર્તમાનમાં તો વાસ્તુશાસ્ત્રના ગૃહપ્રવેશ વિધાન સિવાયની બીજી બાબતોનો લગભગ હાસ થઈ ગયો છે અને આમાં સમય એજ મુખ્ય કારણ છે

[૭]

નિમિત્તશાસ્ત્રની પાંચમી શાખા વ્યંજનશાસ્ત્ર છે વ્યંજન શબ્દ વ્યક્તિ સ્પષ્ટિકરણ એ અર્થમાં યોગ્યએલ માલુમ પડે છે શરીર ઉપરનાં તલ, મસા ઇત્યાદિદ્વારા મનુષ્યની પરીક્ષા અને ભવિષ્યકથન એ આ શાસ્ત્રનો વિષય છે

પ્રાચીન ગ્રંથો તપાસતાં જો કે ઉપાધ્યાયજીએ કોઈ ખાસ ગ્રંથનું નામ નથી લખ્યું, પણ વારાહમિહિરની બહતસંહિતામાં પિટકાધ્યાય નામનો એક અધ્યાય છે. તે ઉલ્લેખનીય છે, એ અધ્યાય ફક્ત દસ શ્લોકોનો જ છે તેના અંતમાં વરાહ કહે છે કે:—

इति पिटकविभागः प्रोक्त आमूर्द्धतोऽयं

व्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः ।

भवति मशकलक्ष्मावर्तजन्मापि तद्वत्

निगदितफलकारि प्राणिनां देहसंस्थम् ॥

અર્થાત્—મેં જેમાં માથાથી લઈ પગ પર્યંતના પિટકનું ફળ છે એવો આ પ્રમાણે પિટકવિભાગ કહ્યો ત્રણ અને તલનો વિભાગ પણ આની માફક જ કલ્પી લેવો મશક, લાખું, લમરી વગેરે જે પ્રાણીઓના શરીર ઉપર હોય છે. તેમનું ફળ પણ આ પ્રમાણે જ સમજી લેવું.

નિમિત્તશાસ્ત્રની છઠી શાખા તરીકે ઉપાધ્યાયજીએ લક્ષણશાસ્ત્ર જણાવ્યું છે હાલનું તેમજ પ્રાચીન અંગલક્ષણશાસ્ત્ર યા સામુદ્રિકશાસ્ત્ર એજ આ વિભાગ છે માણસની ઉંચાઈ, નીચાઈ, વજન, માથાથી લઈ પગ સુધીના અવયવોનું બંધારણ વગેરે દ્વારા તેના ગુણદોષનો કલ્પના, ભવિષ્ય સંબંધી જ્ઞાન એ બધું તેમાં આવી

નય છે આ શાખા ઉપર સામુદ્રિક નામથી કેટલાક ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થાય છે, અને હાલમાં આ શાસ્ત્ર ઉપર લોકરૂચિ વધી જવાથી લગભગ દરેકને આ વિષય થોડા બહુ અંશમાં પરિચયમાં આવતો નય છે

ઉપાધ્યાયશ્રીએ આમ જો કે લક્ષણ અને વ્યંજનને જુદી જુદી શાખા તરીકે વર્ણવ્યાં છે. પરંતુ ઘણા કાળથી તે બંને એક જ તરીકે આપ્યાં આવે છે લક્ષણ-શાસ્ત્રની ઉપશાખા તરીકે વ્યંજન આવી નય છે.

[૮]

નિમિત્તશાસ્ત્રની સાતમી શાખા ઉત્પાત છે ઉત્પાતનો અર્થ ચાલતી આવતી સ્થિતિમાં વિકૃતિ ઉત્પન્ન થવી, અને અનિયમિતતા આવી જવી તેવો ઘટાવી શકાય. દાખલા તરીકે વાવાઝોડુ ઉપાધ્યાયશ્રીએ ઉત્પાતનું વાસ્તવિક લક્ષણ આપ્યું છે. તેઓ કહે છે કે:—

ભૂમિકમ્પો રજોવૃષ્ટિર્દિગ્દાહોઽકાલવર્ષણમ્ ।

इत्याद्याकस्मिकं सर्वमुत्पात इति कीर्त्यते ॥

સ્થાનાઙ્ગવૃત્તોત્પાતઃ સહજરુધિરવૃષ્ટ્યાદિરિતિ, । અન્યદપિ વસ્ત્રાદિષુ છિદ્રે ઝંદિરાદિદૃષ્ટે દગ્ધે શય્યાભદ્રે ચ દેવાંગાદિના સુખદુઃસ્વાદિ-જ્ઞાનમપ્યુત્પાત એવાન્તર્ભવતિ ॥

અર્થાત્—ભૂમિકંપ, રેતની વૃષ્ટિ, દિશાઓનું ગળવું. (આકાશમાંથી અગ્નિ વરસતો હોય તેવો ભાસ થવો) અકાલ વૃષ્ટિ (માવડાં) વગેરે જે અકસ્માત થાય છે. તે ઉત્પાત કહેવાય છે

સ્થાનંગરૂપની વૃત્તિમાં સહજ વૃષ્ટિની માફક લોહીનો (રાતા પાણીની) વૃષ્ટિ થાય ઇત્યાદિ જે વિકૃતિ માલુમ પડે તેનું નામ ઉત્પાત કહેલું છે અને ઘીનું પણ વસ્ત્રોને ઉંદર કરડી નય, યા અકસ્માત વસ્ત્ર દાઝે, ખાટલા લાગે ઇત્યાદિ બનાવો પણ દેવાંશવાળા હોઈ સુખદુઃખના હેતુ ભૂત હોઈ તેમનો ઉત્પાતની અદર સમાવેશ થાય છે.

ઉપરના સદર્શમાં ભૂમિકંપને ઉત્પાતમાં ગણાવેલો છે જ્યારે પ્રથમ તેને લૌભમાં ગણાવેલો છે. એટલે શંકાને સ્થાન રહે છે, કે તે જે ઉત્પાતમાં ગણવો કે નહિ ? અહીં વિચાર કરતાં એટલું માલુમ પડે છે, કે તે એક મહાન ઉત્પાત છે એટલે તેને અહીં ગણવો ઉચિત છે

પ્રાચીનાગ્રાર્યોએ સૃષ્ટિના આવા આકસ્મિક બનાવો ઉપરથી શુભાશુભની

કલ્પના કરી છે વરાહમિહિરે એ દરેક વિષયનો પોતાની બહુ-સંહિતામાં સમાવેશ કરી દરેક ઉપર એક એક અધ્યાય લખેલો છે

બદલાવસેને તો મુખ્ય ત્રણ ભાગ પાડી દીવ્ય, અતરીક્ષ અને ભૌમ એવા ત્રણ વિભાગ પાડી આવા આકાશ (અંતરીક્ષ) માંથી થતા દરેક ઉપદ્રવોને ખીન્ન વિભાગમાં (અંતરીક્ષાશ્રયમાં) એક એક અધ્યાયથી વર્ણવ્યા છે

પ્રાચીનાચાર્યોએ જ્યાં જ્યાં વિકૃતિ જોઈ ત્યાં ત્યાં તે તે કૃતિ દેવકૃત માની તેના દ્વારા શુભાશુભની કલ્પના કરી છે અદ્ભૂતસાગરમાં પરાશર, ગર્ગ, વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ વગેરે એવાં એવાં પ્રાચીન ગ્રંથોનાં પ્રમાણો છે કે પ્રાચીના-ચાર્યોની હકીકત, તેમનું મંતવ્ય અને સંશોધન ઘણું ઉંડું હશે, એમ લાગે છે, છતાં સહજ દૃષ્ટિએ કુદરતની વિચિત્રતાથી જનતા આ જનાવોને શુભાશુભ સાથે શો સબંધ હોઈ શકે ? તેવી કુશંકા થયા વગર રહે જ નહિ અને આજે આ બધું વહેંચ ભરેલું અને નિર્રર્થક લાગે

હાલમાં આ વિષય ખગોળના નામે ઘણો વિસ્તાર પામેલો છે પરંતુ તેના ઉપરથી જેમ આપણા ત્યાં વિચિત્ર ભવિષ્ય કહેવાનો ચાલ હશે, એમ અનુમાન થાય છે, તેટલી હકીકત સ્વીકારવામાં આવતી નથી ખાકી આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં આ વિષય પુષ્કળ ખેડાયેલો છે

[૯]

આઠમા નિમિત્ત તરીકે ઉપાધ્યાયજી અંતરીક્ષ ગણાવે છે અંતરીક્ષ એટલે આકાશમાં જનતા ગ્રહોના ચાર ઇત્યાદિ જનાવો સૂર્ય ચંદ્ર વગેરે ગ્રહોનું ભ્રમણ, ગ્રહણ, યુતિ, ઇન્દ્રધનુષ્ય વગેરે હાલમાં આ વિષય ઘણો જ ખેડાયેલો છે અને દિનપ્રતિદિન તેની વૃદ્ધિ થતી જાય છે મોટી મોટી વેધશાળાઓ અને રાક્ષસી દુર્ગોનો દ્વારા પુષ્કળ પરિશ્રમથી કુદરતની આ કરામતની કડી કડી ઉઠેલાતી જાય છે.

પરંતુ નિમિત્ત તરીકે જે ભવિષ્યજ્ઞાનની કલ્પના છે, તેનો આધાર તો આ નવીન વિક્ષાનો પાસે નથી. પ્રાચીનાચાર્યોએ ગોઠવ્યું, તેજ ચાલ્યું આવે છે ઉપાધ્યાયજી લખે છે, તેમ તેમના વખતમાં અને આજે પણ આ શાસ્ત્ર (આ શાખા) મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. સામાન્ય રીતે જ્યોતિશાસ્ત્ર એ શબ્દથી જે શાસ્ત્રનો બોધ થાય છે, તે આ શાખા છે. આજે આ શાખાની જાતક, તાજક, પ્રશ્ન ઇત્યાદિ

જ્ઞાનથી ઇશ્વરની તુલ્ય જ્ઞાની થઈ શકે એ સંકેતે સમજાય તેવું છે. પરંતુ ઇશ્વરને પણ પોતાની અદ્વિતીયતા સાચવવી હોય તેમ તે વચ્ચે વચ્ચે એવી ગરબડ કરી મૂકે છે, કે મનુષ્ય હતાશ અને છે, અને ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી તેની આગળ નતમસ્તકે બિભો રહે છે.

છતાં પણ સર્વ મનુષ્ય કરતાં નિમિત્તજ્ઞ વિશેષજ્ઞ તરીકે પોતાનું સ્થાન ઉભું કરે છે. બધા કરતાં પોતાની ઐશ્વર્ય પુરવાર કરે છે એ ભૂલવા જેવું નથી.

આ અંથમાં લેવામાં આવેલા મુખ્ય અંથ હસ્તસંગ્રહનને કર્તાએ ઉપરોક્ત આઠે પ્રકારની શાખાના ગમક તરીકે સ્થાન પામી શકે તેમ ગનાવ્યો છે. જે કે અષ્ટાંગનિમિત્ત અથવા ત્રિસ્કંધ જ્યોતિઃશાસ્ત્ર એ એકજ વિદ્યાના બોધક શબ્દો છે. અને ત્રિસ્કંધ જ્યોતિઃશાસ્ત્રના એકએક વિષય ઉપર અનેક અંથો રચાયા છે એટલે તે મહાસાગરને એક નાનકડા અંથમાં મર્યાદિત કરવો શક્ય નથી જ છતાંય કર્તાએ હસ્તસંગ્રહનમાં તેમ કર્યું છે તે જ તેની અદ્વિતીયતા છે. અને તે પણ વિલક્ષણ પ્રકારની જ ત્રિસ્કંધ જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં શું હોઈ શકે તેના જે કે વાંચકોને ખ્યાલ આવી જ ગયો હશે. છતાં તુલના માટે અહીં ફરી કહી જવાય તો પુનરુક્તિ દોષ લાગુ નહિ પડે

ત્રિસ્કંધ પૈકી પહેલો સ્કંધ ગણિતનો છે જેને જ્યોતિષની પરિભાષામાં સિદ્ધાન્ત કહેવામાં આવે છે સિદ્ધાન્તોમાં શું હોય તે પ્રશ્નના જવાબમાં ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના અસિદ્ધ અંથ સિદ્ધાન્તશિરોમણિમાં લખ્યું છે કે:—

ઞ્યુદયાદિ પ્રલયાન્તકાલગણના માનપ્રભેદઃ ક્રમા—

શ્વારશ્ચ ઘુસદાં દ્વિધા ચ ગણિતં પ્રશ્નાસ્તથા સોત્તરા ।

ભૂધિષ્ણયગ્રહસંસ્થિતેશ્ચ કથનં યન્ત્રાદિ યત્રોચ્યતે

સિદ્ધાન્તઃ સ ઉદાહૃતોઽત્ર ગણિતસ્કન્ધ પ્રવન્ધેભ્યૈઃ

અર્થાત્—જેમાં ત્રીથી લઈ પ્રલય પર્યંતના કાળની ગણના હોય, એટલે કે યુગાદિની વર્ષ સંખ્યા પઠિત હોય સમયનાં વિવિધ પ્રકારનાં માપનનું વિવેચન હોય, ગ્રહોની ગતિની ગણના હોય (અહગણિત હોય), અંકગણિત તથા બીજગણિત હોય, તે સંબંધી વિચિત્ર પ્રશ્નો ઉત્તર સાથે અપાયા હોય, પૃથ્વી, નક્ષત્ર તથા ગ્રહોની સ્થિતિ સંબંધી જ્ઞાન હોય તથા ગ્રહોના ગણિતનું માપ લેવાના યંત્રો હોય તેને

અર્થાત્-સૂર્યાદિગ્રહોનું ભ્રમણ, તે ભ્રમણ વિષયમાં સૂર્યાદિગ્રહોની પ્રકૃતિ, વિકૃતિ ભ્રમણપ્રમાણવર્ષ, ફિરણ અને તેજનું માપન, આકાશમાંની દૂરતા, અસ્ત, ઉદય, માગી ગતિ, વક્રગતિ, એક ગ્રહનો બીજા ગ્રહ સાથે સમાગમ, ઇત્યાદિદ્વારા ફલકથન; નક્ષત્ર-કૂર્મચક્ર પ્રમાણે એટલે કે અમુક દેશ અમુક નક્ષત્રની સત્તામાં છે, તેવું સિદ્ધ કર્યા બાદ તે દ્વારા ભિન્નભિન્ન દેશોમાં અગસ્તિ, સમર્ષિ વગેરે નક્ષત્ર મંડલ સિવાયના તારાઓની ગતિ વગેરે, તથા ગ્રહોની સાથે નક્ષત્રોના યોગ ઇત્યાદિદ્વારા, નક્ષત્રવ્યૂહ, ગ્રહોની શુભોન્નતિ (ચંદ્ર વિષયમાં ખાસ કરીને) ગ્રહોનું યુદ્ધ (યુતિ), સમાગમ, રાજાદિ સંજ્ઞા, વરસાદના ગર્ભનાં લક્ષણ, રોહિણી, સ્વાતિ તથા અષાઢી પૂર્ણિમાના યોગ, તાત્કાલિક વર્ષાનાં ચિહ્નો, અમુક વનસ્પતિની ખીલવા ઉપરથી બીજાં ધાન્યાદિની ઉત્પત્તિ સંબંધી અનુમાન કરવાનું હવામાન વિષયક શાસ્ત્ર, પરિધિ એટલે સૂર્યાદિ ગ્રહોની આસપાસ દેખાતાં કુંડાળાં અને તેમનાં કારણ સંબંધી ચર્ચા તથા ફળ, પરિવેષ (પ્રતિગિળ)ની પરિધિ, પવનનાં વાવાઝોડાં, ગતિ ચાલ વગેરે, ઉલ્કા (આકાશમાંથી પત્થરોનો વરસાદ) દિગ્દાહ, ભૂમિકંપ, સંધ્યાકાળનો આકાશનો રંગ, ગંધર્વનગર (આકાશમાં દેખાઈ આવતું કોઈ નગરનું પ્રતિગિળ) રજોવૃષ્ટિ, હિમપતન; વેપારની ચીજોની તેજ-મંદી; ધાન્યની ઉત્પત્તિ, ઇન્દ્રધ્વજ, ઇન્દ્રધનુષ્ય, વાસ્તુવિદ્યા, અંગવિદ્યા, કાકવિદ્યા, સ્વરોદયશાસ્ત્ર, મૃગ, જ્ઞાન ઇત્યાદિદ્વારા શકુનશાસ્ત્ર, પ્રાસાદ (મહેલ) લક્ષણ, મૂર્તિવિધાન, મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાવિધિ, વૃક્ષોનું વૈદ્યક, ઉલ્કાગર્લ (જમીનમાંની વસ્તુઓ પાણી ખનીજ વગેરે શોધી કાઢવાની વિદ્યા) નીરાજન (ઘોડા વગેરેને ધૂપવિધિથી નિરોગ બનાવવાની વિદ્યા) ખંજન દર્શન, ઉત્પાતોની શાન્તિ, મયૂરચિત્રક એટલે મેઘ અને ગ્રહચાર સંબંધી કેટલીક અદ્ભૂત વાર્તાઓ, ધી, કંબલ, તરવાર, પટ્ટવસ્ત્ર, કુતરો, ગાય, બકરી, અશ્વ, હાથી, પુરુષ, સ્ત્રી વગેરેનાં લક્ષણો, અતઃપુરની રચનાનું શાસ્ત્ર, પિટક-લક્ષણ, જોડા, વસ્ત્ર વગેરેનું છેદનભેદન થતાં તેનું ફળ, આમર, દંડ, પલંગ, આસન (સિંહાસન) વગેરેનાં લક્ષણ (રચનાશાસ્ત્ર) રતિપરીક્ષા, દીપલક્ષણ, દાંત તથા લાકડા ઉપર થતાં શિલ્પ વગેરે દ્વારા શુભાશુભ તથા દરેક પ્રકારનાં નિમિત્ત આ બધા વિષયોનો જેમાં સંગ્રહ હોય તેનું નામ સંહિતા છે. વરાહમિહિર કહે છે કે “દુકામાં જગતના પ્રતિપુરુષનું અને પાર્થિવ પદાર્થોનું પ્રતિલક્ષણનું કુદરતની વિશેષતાથી થતા પરિવર્તનનું જ્ઞાન તેનું નામ સંહિતા શાસ્ત્ર, અને તે દૈવજ્ઞે બાળુવાં જોઈએ ”

હવે આપણે અહીં એ વિચારીએ કે નિમિત્તશાસ્ત્રની આઠ શાખાઓનો આ સંહિતામાં સમાવેશ થાય છે કે કેમ ? ઉપરના પદાર્થો જોતાં કોઈ પણ વિચારકને

માણુમ પડી . આવશે કે નિમિત્તશાસ્ત્રરૂપી મહાવૃક્ષ આ સંહિતા રૂપી આરસીમાં પ્રતિબિંબરૂપે સમાર્પિત થયે છે. તેની આઠ શાખાઓનો તો અહીં સમાવેશ થવા ઉપરાંત તેને બીજી પણ અનેક નાની નાની શાખાઓ ફૂટી નીકળી છે.

દુઃકામાં અષ્ટાંગનિમિત્ત એટલે ત્રિસ્કંધન્યોતિ.શાસ્ત્રના એક સ્કંધનો કેટલોક ભાગ.

આમ હોવા છતાં જૈનસાહિત્યમાં અષ્ટાંગનિમિત્ત નામથી ન્યોતિ:શાસ્ત્રનો જ ઉલ્લેખ છે, એમ કહેવામાં વાંધો નથી, અને લગભગ બધાજ સહુદય વિદ્વાનો તેમ જ કહે છે

અને અહીં પુનરપિ કહેવું પડે છે, કે સંહિતા વિષયમાં વરાહની બૃહત્સંહિતા સર્વોત્તમ છે પ્રાચીનકાળમાં બીજી પણ ઘણી સંહિતાઓ હતી. પણ હાલમાં ઉપલબ્ધ થતા સંહિતા ત્રણમાં એક અને અદ્વિતીય તે એક જ છે .

॥ सत्यं शिवं सुन्दरम् ॥

॥ अथ हस्तसंजीवनम् ॥

दर्शनाधिकारः प्रथमः

शास्त्रपीठिका

ॐ ऐं ह्रीं क्लीं अर्हं नमोनमः सिद्धम्

श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वं प्रणमन् ध्यायंस्तमेव जिनवृषभम् ॥

हस्तप्रशस्तलक्षणपरीक्षणे दक्षतां वक्ष्ये ॥ १ ॥

શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથને નમન કરીને, તેમજ તે જિનરાજનું ધ્યાન કરી, હાથનાં સુદર લક્ષણોની પરીક્ષા માટે દક્ષતા કહું છું ૧

શ્રીનાભેયઃ પ્રમુર્જીયાત્સર્વજ્ઞો જગદીશ્વરઃ ॥

યેન લાક્ષણિકી વિદ્યા નિર્દિષ્ટા ભુવનશ્રિયૈ ॥ ૨ ॥

શ્રી નાભિરાજના પુત્ર શ્રી ઋષભદેવ કે જેઓ જગદીશ્વર, સર્વજ્ઞ છે. અને જેમણે જગતના કલ્યાણને માટે લક્ષણવિદ્યા બતાવી છે, તેમનો જય થાઓ. ૨

શ્રીવર્ધમાનો જયતુ સર્વજ્ઞાનિશિરોમણિઃ ॥

પञ्चहस्तोत्તरो वीरः सिद्धार्थनृपनन्दनः ॥ ૩ ॥

શ્રી મહાવીર પ્રભુ કે જેઓ સર્વ જ્ઞાની પુરુષોના શિરોમણિ છે, અને જેઓનું અયવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન તથા નિર્વાણ એ પાંચે હસ્તનક્ષત્ર છે, ઉત્તરમાં જેની એવા ઉત્તરાશ્રદ્ધશુનીમાં થયા છે જેઓ વીર છે, અને સિદ્ધાર્થ મહારાજના પુત્ર છે. તેમનો જય થાઓ. ૩

अङ्गविद्या निमित्तानामष्टानामपि गीयते ॥

मुख्या शुभाशुभज्ञाने नारदादिनिवेदिता ॥ ૪ ॥

આઠ પ્રકારનાં નિમિત્તજ્ઞાનમાં શુભાશુભના જ્ઞાનને માટે નારદઋષિએ બતાવેલી અંગવિદ્યા મુખ્યવિદ્યા છે. ૪

યત ઉક્તઞ્ચ—

અઙ્ગં સ્વપ્નં સ્વરશ્ચૈવ ભૌમં વ્યઙ્ગનલક્ષણે ॥

ઉત્પાતા અન્તરીક્ષઞ્ચ નિમિત્તં સ્મૃતમષ્ટધા ॥ ૫ ॥

અંગવિદ્યા, સ્વપ્નવિદ્યા, સ્વરશાસ્ત્ર, ભૂવિદ્યા (ભૂકમ્પાદિ) વ્યંગન (તિલ, મસા ઇત્યાદિ ચિહ્ન) પરીક્ષા, લક્ષણ (હસ્તરેખા રૂપ) શાસ્ત્ર, ઉત્પાત અને અંતરિક્ષ (ગાંધવ નગરાદિ) એમ આઠ પ્રકારનાં નિમિત્ત હોય છે ૫

અઙ્ગે હસ્તઃ પ્રશસ્તોઽયં શીર્ષાદપિ વિશિષ્યતે ॥

સાધ્યન્તે પાદશૌચાદ્યા ધાર્મિક્યો યેન સત્ક્રિયાઃ ॥ ૬ ॥

અંગલક્ષણવિદ્યા (સામુદ્રિકશાસ્ત્ર)માં માથા કરતાં પછી હાથ પ્રશંસનીય છે કારણ પાદશૌચાદિ સત્ક્રિયાઓ તેના વડે સાધી શકાય છે. ૬

સર્વાઙ્ગલક્ષણપ્રેક્ષા વ્યાકુલાનાં નૃણાં મુદે ।

શ્રીસામુદ્રેણ મુનિના તેન હસ્તઃ પ્રકાશિતઃ ॥ ૭ ॥

મનુષ્યનાં દરેક અંગની પરીક્ષા કરવા જતાં વ્યાકુળ થતા પુરુષોના આનંદ માટે શ્રી સમુદ્ર મુનિએ હસ્તરેખાશાસ્ત્રની યોજના કરી છે. ૭

દર્શનાત્સ્પર્શનાદ્રાપિ તથા રેખાવિમર્શનાત્ ।

હસ્તજ્ઞાનં ત્રિધા પ્રોક્તં પુરાતનમહર્ષિભિઃ ॥ ૮ ॥

દર્શન, સ્પર્શ, તથા રેખા વિમર્શ એમ ત્રણ પ્રકારે પુરાતન મહર્ષિઓએ હસ્ત- (રેખા) જ્ઞાન કહ્યું છે ૮

યદુક્તં નીતિશાસ્ત્રે વિવેકવિલાસે—

પ્રાતઃ પ્રથમમેવાથ સ્વં પાણિં દક્ષિણં પુમાન્ ।

પશ્યેદ્રામં તુ વામાક્ષી નિજપુણ્યપ્રકાશકમ્ ॥ ૯ ॥

(એટલા માટે જ) પ્રાતઃકાળે ઊઠતી વખતે પુરુષે પોતાના પુણ્યનો પ્રકાશ કરનાર જમણા હાથનું અને સ્ત્રીએ પોતાના ડાબા હાથનું દર્શન કરવું. ૯

અથાત્ર ભાગ્યં તથા પુણ્યેતિ કથનાત્ યસ્માદ્વસ્તુનો યસ્મિન્દેશે યદાકાલે યેન યેન ભાવેન ચલ્લુમમશુભંવા ભાવિ તસ્ય હેતું પુણ્યં પાપં વા પ્રસ્તુતગ્રન્થવીજં પ્રકાશય-
તીતિ ભાવઃ । તદેવાહ—

હસ્તેક્ષણે વારમચક્રલગ્નપ્રેક્ષાદિકં દર્શનમામનન્તિ ।

શુભાશુભે દર્શનતોઽઙ્ગુલીનાં તથા દ્યુમાનાદિનિવેદનીયમ્ ॥ ૧૦ ॥

હસ્તદર્શનથી વારચક્ર, નક્ષત્રચક્ર, લગ્નનિર્ણય ઇત્યાદિના વિચારને દર્શન કહે છે અને આગળીઓના સ્પર્શથી દિનમાન ઇત્યાદિના શુભાશુભ જ્ઞાનને સ્પર્શજ્ઞાન કહે છે ૧૦

રેખાવિમર્શનં સાક્ષાદ્રક્ષ્યતે પ્રોક્તનોક્તિભિઃ ।

इति त्रेधा करज्ञानात्सर्वं वस्तु प्रकाश्यते ॥ ११ ॥

રેખાઓના વિમર્શરૂપી જ્ઞાનને પ્રાચીન આચર્યોની ઉક્તિમાં જ હું કહીશ. આમ દર્શન, સ્પર્શ તથા રેખાવિમર્શરૂપી ત્રણ જાતના જ્ઞાનદ્વારા સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે ૧૧

पञ्चाङ्गुलीर्महादेवी श्रीसीमंधरशासने ।

अधिष्ठात्री करस्यासौ शक्तिः श्रीत्रिदशेशितुः ॥ १२ ॥

શ્રી સીમંધર લગવાનના શાસનમાં રહેનારી પંચાંગુલીનામની મહાદેવી હાથની અધિષ્ઠાત્રી છે. અને આ દેવી ઇન્દ્રની શક્તિ છે ૧૨

हस्तेन पाणिग्रहणं पूजाभोजन शान्तयः ।

साध्या विपक्षविध्वंसप्रमुखाः सकलाः क्रियाः ॥ १३ ॥

હાથથી લગ્ન થાય છે પૂજા, ભોજન શાંતિ તથા શત્રુઓ ઉપર વિજય ઇત્યાદિ સર્વ કાર્ય હાથ દ્વારા જ થાય છે. ૧૩

मन्त्राक्षराणामोङ्कारे यथा तत्त्वं प्रतिष्ठितम् ।

तथा सामुद्रिकस्यापि तत्त्वं हस्ते निवेशितम् ॥ १४ ॥

મંત્રાક્ષરોમાં જેમ ઋંકારમાં સર્વ તત્ત્વ રહેલું છે, તેમ સામુદ્રિકશાસ્ત્રનું સવ તત્ત્વ હાથમાં રહેલું છે ૧૪

राज्ञामाज्ञा रहस्यस्य निश्चयो हस्तकाद्यथा ।

तथा निमित्तादेशानां निर्णयो हस्ततः स्मृतः ॥ १५ ॥

રાજાઓની આજ્ઞાના રહસ્યનો નિશ્ચય જેમ હાથથી (હસ્તાક્ષર અથવા મુદ્રાથી) થાય છે, તેમ નિમિત્તાદેશનો નિર્ણય હાથથી થાય છે. ૧૫

અક્ષયા જન્મપત્રીયં વ્રહ્મણા નિર્મિતા સ્વયમ્ ।

ગ્રહા રેખાપ્રદા યમ્યાં યાવજ્જીવં વ્યવસ્થિતાઃ ॥ ૧૬ ॥

હાથ એ પ્રહ્માએ બનાવેલી અક્ષય જન્મપત્રિકા છે જેમાં રેખાઓ રૂપી ગ્રહો જીવની પર્યંત રહેલા હોય છે ૧૬

નાસ્તિ હસ્તાત્પરં જ્ઞાનં ત્રૈલોક્યે સચરાચરે ।

યદ્રાહ્મ્યા પુસ્તકં હસ્તે ધૃતં વૌધાય જન્મિનામ્ ॥ ૧૭ ॥

આખા ત્રેલોક્યમાં હસ્તજ્ઞાન કરતા ગ્રંથ બીજું કોઈ જ્ઞાન નથી અને જ્ઞાન હાવમા જ રહ્યું છે, તે દેખાડવા માટે જ સરસ્વતીએ પોતાના હાથમાં પુસ્તક (જ્ઞાન) ધારણ કર્યું છે ૧૭

તીર્થકરાણાં પ્રતિમા હસ્તન્યસ્તદ્દશોઽશિલાઃ ।

તદ્દન્તદર્શનાન્નાન્યત્કેવલં જ્ઞાનસાધનમ્ ॥ ૧૮ ॥

દેવજ્ઞાનનું સાધન હસ્તદર્શનમાં જ છે, બીજું નહિ એટલા માટે જ તીર્થકરોની દરેક પ્રતિમાઓમાં દૃષ્ટિને હાથ ઉપર દર્શાવવામાં આવી છે ૧૮

મામુદ્રિકેન્દ્રોધિપયો નિધીય મેઘો રમં વર્ષતિ મિષ્ટમુવ્યામ્

સમેધનાં તેન સુખેન લોકઃ શ્રીહસ્તસંજીવનમેતદાપ્ય ॥ ૧૯ ॥

इति श्री हस्तसंजीवने सिद्धज्ञाने प्रथमे दर्शनाधिकारे शास्त्रपीठिका

અમુદ્રમાંથી ઉદ્ભૂત કરેલા જલને પી જેમ મેઘ મીઠા જલની વૃષ્ટિ કરે છે તેમ આમુદ્રિકગાત્રમાંથી ઉદ્ભૂત કરી સારભૂત જ્ઞાનને શ્રી મેઘવિજય (અથકર્તા) કહે છે અને તેને હસ્તસંભવન રૂપે ગ્રાહ કરી જગત આનંદ પામે ૧૯

અથ હસ્તદર્શને પુણ્યસાધનહેતુમાહ-

મૂલેઽઙ્ગુષ્ઠસ્ય બ્રાહ્મ્યં તુ તીર્થં કાયં કનિષ્ઠયોઃ ।

પિત્ર્યં તર્જન્યઙ્ગુષ્ઠાન્તર્દૈવતં સ્વાઙ્ગુલીમુખે

॥૧॥

અંગુઠાના મૂળમાં બ્રાહ્મતીર્થ રહ્યું છે કનિષ્ઠિકા આંગળીઓના મૂળમાં કાયતીર્થ છે તર્જની અને અંગુઠાની વચ્ચેના લાગમાં પિતૃતીર્થ છે. તેમજ દૈવત (દેવતાપણું) આંગળીઓના અગ્રલાગમાં છે ૧ જુઓ ચિત્ર નં. ૧

શત્રુજયસ્તુ તર્જન્યાં મધ્યાયામુજ્જયન્તકઃ ।

અર્બુદઃ સ્વલુ સાવિત્ર્યાં કનિષ્ઠાયાં જયન્તકઃ

॥૨॥

તર્જનીમાં શત્રુજય, મધ્યમામાં ગીરનાર, અનામિકામાં આયુ અને કનિષ્ઠિકામાં સમન્તક પર્વત છે. ૨ જુઓ ચિત્ર નં. ૨

અઙ્ગુષ્ઠેઽષ્ટાપદગિરિઃ પચ્ચતીર્થાન્યનુક્રમાત્ ।

સ્વહસ્તદર્શનેનૈવ વન્ધ્યતે પ્રાતરુત્તમૈઃ

॥૩॥

અંગુઠામાં અષ્ટાપદગિરિ છે. આમ અનુક્રમે પાંચ તીર્થો છે. અને ઉત્તમ પુરુષો પ્રાતઃકાળમાં ઊઠતાં જ પોતાના હાથનું દર્શન કરી આ પાંચ તીર્થોની વંદના કરે છે. ૩

વિંશોપકા વિંશ જિના અઙ્ગુષ્ઠાદાદ્યતીર્થપાત્ ।

પ્રત્યદ્ગક્ષિણપૂર્વોદિગ્ તલે શેપાશ્ચતુર્જિનાઃ

॥૪॥

વીશ વિંશોપકા તે વીશ જિનેશ્વરો છે, અને હાથની પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા દક્ષિણ એમ ચાર બાજુ ચાર જિનેશ્વરો છે એમ હાથમાં જ ચોવીશ તીર્થકરો ગિરાજમાન છે. ૪ જુઓ ચિત્ર નં ૩ ચિત્રમાં જે અંક છે, તે અંકવાળા તીર્થકરો સમજવા.

પિતૃરેશ્વા ભવેદ્ગંગા માતૃરેશ્વા સરસ્વતી ।

આયૂરેશ્વાત્ર યમુના તત્સંગસ્તીર્થમક્ષયમ્

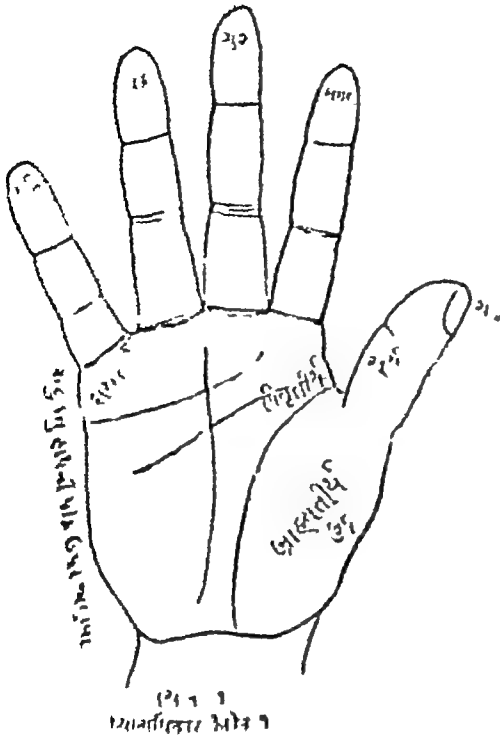
॥૫॥

પિતૃરેશ્વા એ ગંગા છે. માતૃરેશ્વા સરસ્વતી છે. આયુરેશ્વા યમુના છે અને આ ત્રણેનો સંગમ તે પ્રયાગરાજ છે. ૫ જુઓ ચિત્ર નં. ૪

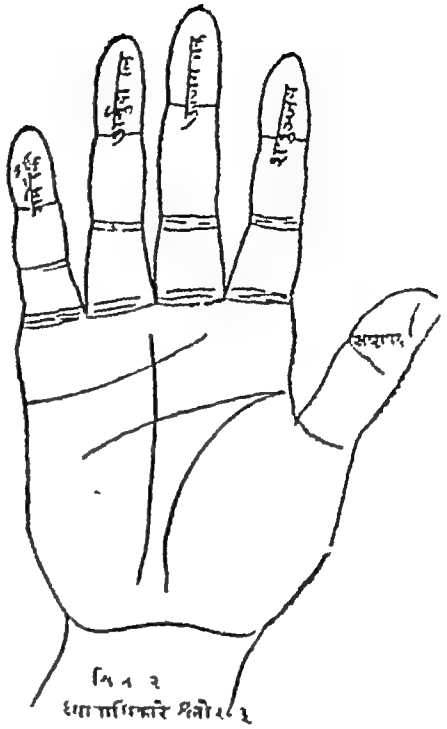
અઙ્ગુષ્ઠાદિપચ્ચપદી નમસ્કારસ્ય ચિન્ત્યતે ।

ચતુષ્પદી ચુલિકાયાં ચતુર્દિક્ષુ તલે સ્મૃતા

॥૬॥

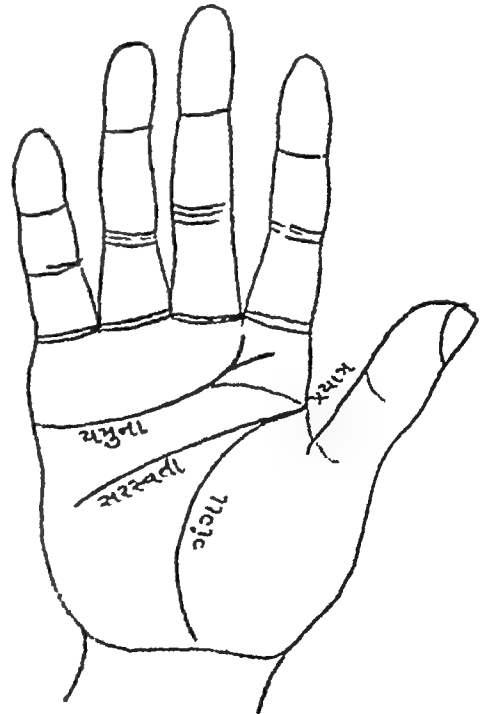
चित्र नं. १

चित्र नं. २

चित्र नं. ३

चित्र नं. ४

અંગુઠા સાથે ચાર આંગળીઓ મળી પાંચ આંગળીઓ અરિહંતાદિ પંચપરમેષ્ઠી દેવતાઓ છે. અને હથેલીની ચારે બાજુઓ દિક્ષપાલ દેવતા રૂપી ચતુષ્પદી છે. નમસ્કાર કરતાં આ વિધાનનું જ સ્મરણ કરેલું છે ૬ બુઓ ચિત્ર નં. ૫

एवं सर्वत्र मंत्रेषु देवताराधने स्मृतः ।

करन्यासस्तेन देवाः सदा सान्निध्यकारिणः

॥७॥

આ જ પ્રમાણે સર્વત્ર દેવતાઓના આરાધનમાં અને મંત્રજાપમાં કરન્યાસ કરવામાં આવે છે જેથી દેવતાઓ સાન્નિધ્યમાં રહે છે. ૭

हस्तद्वयायूरेखान्तर्योजने प्रातरुन्मुखैः ।

प्रत्याख्यानस्य समये ध्येया सिद्धशिला बुधैः

॥८॥

અને હાથની આયુરેખાઓને (મૂળભાગમાં) ભેગી કરી પ્રભાતે હસ્તદર્શન કરનારે સિદ્ધશિલાનું ધ્યાન કરવું ૮

तलं सिंहासनं साक्षात्तत्रस्थस्त्रिजगद्गुरुः ।

आदिदेवोऽङ्गुलैः सेव्यो जयादिदेवतागणैः

॥९॥

હસ્તતલ એ સિંહાસન છે. અને તેના ઉપર ત્રિજગદ્ગુરુ, આદિદેવ શ્રી આદિ-શ્વરરૂપે અંગૂઠા રહેલો છે તેનું જયાદિ (જયા, વિજયા, જયન્તી, અપરાજિતા) દેવતાઓ સાથે સેવન કરવું ૯

ॐ जये विजये स्वाहा जयन्तेऽथापराजिते ।

ॐ आदिदेवाय नमः एवं न्यासो विचिन्त्यते

॥१०॥

ૐ જયે સ્વાહા, ૐ વિજયે સ્વાહા, ૐ જયન્તે સ્વાહા, ૐ અપરાજિતે સ્વાહા, આદિદેવાયનમઃ એ પ્રમાણે ન્યાસ કરવો. ૧૦ બુઓ ચિત્ર નં. ૬

अं इत्यर्हन्देवदेवो विश्वंभरः परापरः ।

गुरुगुशब्देनाख्यातस्तत्स्थो धर्मस्तदीरितः

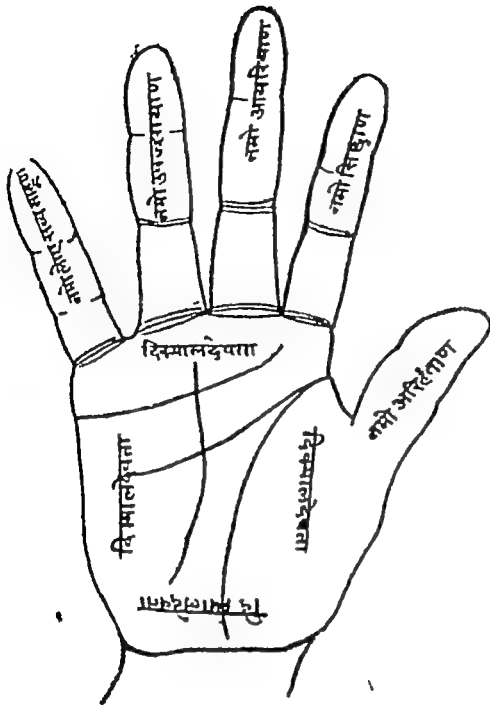
॥११॥

અંગુલી શબ્દમાં રહેલો અં એ દેવાધિદેવ વિશ્વભર પરાપર શ્રી અર્હન્ દેવ છે. ગુ એ ગુરુવાચક છે અને તેમના ધર્મનું સૂચન થાય છે. ૧૧

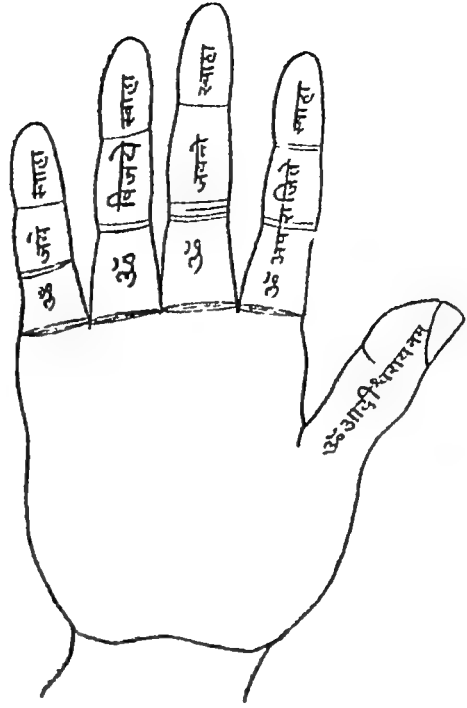
भक्त्या देवे गुरौ ध्यायेत्तस्मात्तत्त्वत्रयं करे ।

लीति लक्ष्मीश्चतुर्धापि स्यादस्याराधकाङ्क्षिणः

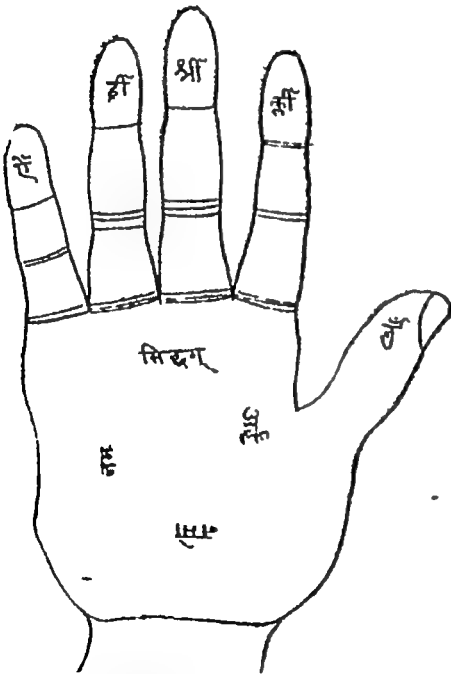
॥१२॥

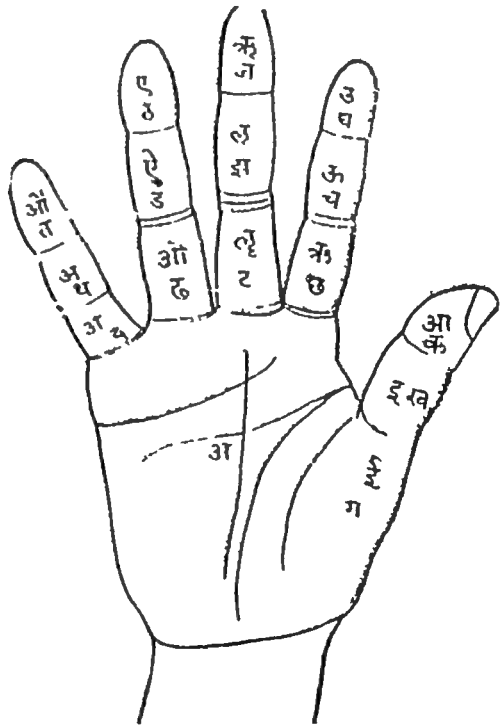
चित्र नं. ५

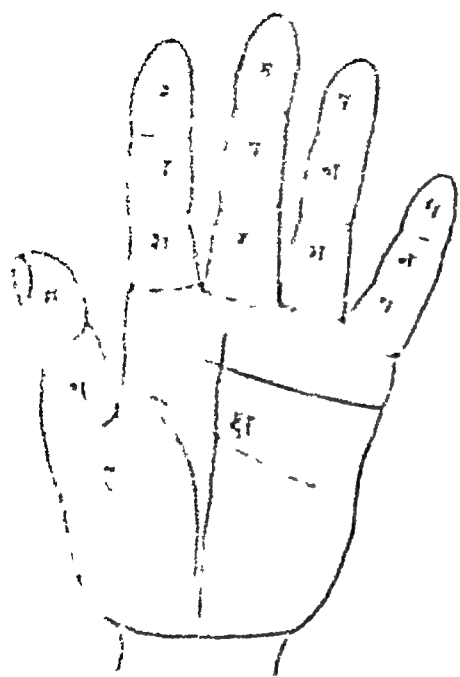
चित्र नं. ६

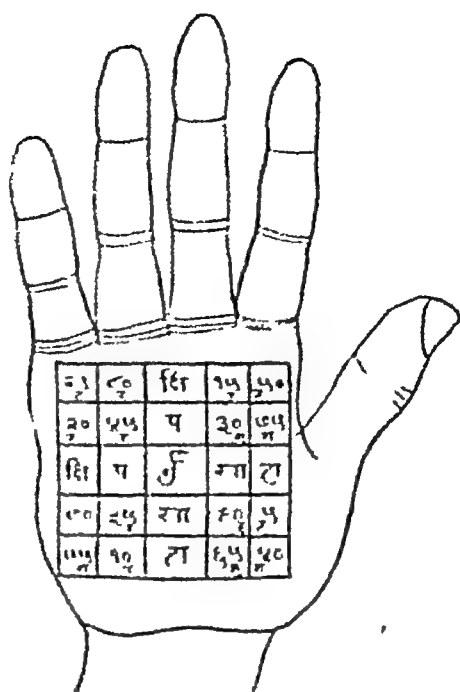
चित्र नं. ७

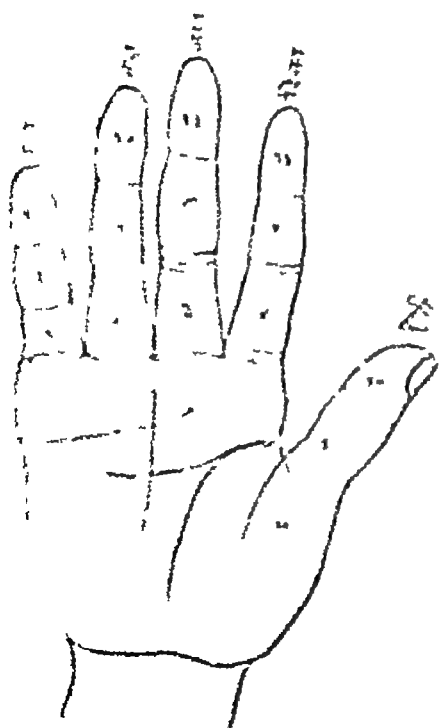
चित्र नं. ८

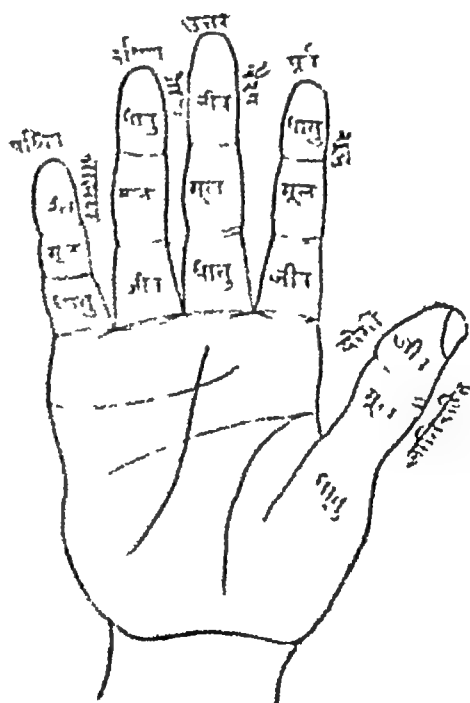
चित्र नं. ९

चित्र नं १०

चित्र नं ११

चित्र नं १२

અંગુઠાનાં ત્રણ પર્વ તથા બાકીની આંગળીઓનાં ત્રણ ત્રણ પર્વ એમ પાંચ આંગળીઓનાં પંદર પર્વોમાં ધ્યાન કરવું ૧૭ બુધો ચિત્ર નં. ૮-૯

શ્રી પાર્શ્વો વામહસ્તોઽયં ફળાઃ શાખાસ્તદીયકાઃ ।

શ્રીનાભેયો દક્ષિણશ્ચ કરઃ શાખા જટાઃ સ્ફુટાઃ

॥૧૮॥

હાથો હાથ એ શ્રી પાર્શ્વનાથ છે. અને તેની પાંચ આંગળીઓ તેમના માથા ઉપર છત્રરૂપે રહેલી શેષની કણાઓ છે જમણો હાથ એ નૃપભદ્રેવ છે અને તેની આંગળીઓ તેમની જટાબૂટ છે ૧૮

વિષ્ણુર્દેવોઽત્ર વામસ્થઃ કેકિપિચ્છકિરીટમૃત્ ।

નાથઃ શિવો દક્ષિણસ્થસ્તસ્ય શાખા જટાઃ સ્ફુટાઃ

॥૧૯॥

હાથો હાથ એ શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન છે અને તેની આંગળીઓ એ તેમનો મોરમુકુટ છે જમણો હાથ એ આંગળીઓ રૂપી જટાબૂટને ધારણ કરનાર ભગવાન શંકર છે ૧૯

તયોર્યોગે યથોક્તારઃ પરમં મઙ્ગલં ભવેત્ ।

તથાજ્જલીવિધાનેન સર્વદા સર્વ મઙ્ગલમ્

॥૨૦॥

વિષ્ણુ એટલે સકાર તથા શંકર એટલે ઉકાર એ બેના યોગથી જેમ ઐકાર થાય છે તેમ અંબલી કરવાથી સર્વદા સર્વ મંગલ સ્વરૂપ ઐકાર થાય છે. ૨૦

ૐ હરહુંહઃ સરસુંસઃ ક્રમતઃ પચ્ચાઙ્ગુલીષુ રાજમુખાત્ ।

ન્યાસો યન્ત્રં હસ્તે સ્થાપ્યં તત્સર્વતોભદ્રમ્

॥૨૧॥

માણ્યં સ્પર્શનેઽસ્યોપયોગઃ ।

इतिश्री हस्तसंजीवने सिद्धज्ञाने पुण्यसाधन ध्यानविधानम् ।

હાથની અદર અંગુઠાથી આરંભી પાંચ આંગળીઓમાં ૐ હરહુંહઃ સરસુંસઃ ઇત્યાદિ વર્ણોદ્ધારા બનતા સર્વતોભદ્ર યત્રની સ્થાપના કરવી અથવા નરપતિજયચર્યામાં બતાવેલા પ્રસિદ્ધ ત્રૈલોક્યદીપક નામના સર્વતોભદ્રચક્રની સર્વતોભદ્રચત્ર તરીકે સ્થાપના કરવી ૨૧ બુધો ચિત્ર નં. ૧૦

અથ નામમાલા ।

હસ્તનામ—

હસ્તઃ કરઃ સમઃ પાણિઃ શયઃ પञ्चाङ્ગુલીસ્મૃતઃ ।

પञ્ચશાખઃ પञ્ચશિખઃ પञ્ચાનનો વરપ્રદઃ ॥૧૧॥

મહાવ્રહ્માનન્તવીર્યો મહાદેવશ્ચ સિદ્ધિદઃ ।

સિંહાસનઃ શક્તિશાલી મહાવીરઃ સુરાયુધઃ ॥૧૨॥

હાથ, કર, સમ, પાણિ, શય, પંચાંગુલી, સલ, પંચશાખ, પંચશિખ, પંચાનન, વરપ્રદ, મહાવ્રહ્મ, અનંતવીર્ય, મહાદેવ, સિદ્ધિદ, સિંહાસન, શક્તિશાલી, મહાવીર તથા સુરાયુધ એ હાથનાં નામ છે ૧-૨

અંગુષ્ઠનામ—

અંગુષ્ઠશ્ચાંગુલો હંસઃ શિવો રાજા ચતુઃ પ્રિયઃ ।

ભોગી ગણપતિર્વિષ્ણુર્મેરુઃ સૂર્યોઽક્ષયોવટઃ ॥૧૩॥

અંગુષ્ઠ, અંગુલ, હંસ, શિવ, રાજા, ચતુઃપ્રિય, ભોગી, ગણપતિ, વિષ્ણુ, મેરુ, સૂર્ય અને અક્ષયવટ એ અંગુઠાનાં નામ છે ૩

અર્જુનીનામ—

અર્જુન્યઃ કરશાખાઃ સ્યુરર્જુન્યઃ કરપલ્લવા ।

ત્રિપુરાઃ કરજામ્બાશ્ચ માયાઃ કર્માયુધામતાઃ ॥૧૪॥

અંગુલીઓ, કરશાખા, અંગુરીઓ, કરપલ્લવ, ત્રિપુરા કરજામ્બા, માયા અને કર્માયુધા એ આંગળીનાં નામ છે ૪

માયા ગ્રહે યથાયોગમર્જુષઃ ક્વચિદુચ્યતે ।

પञ્ચશાખઃ કરસ્તસ્યાઙ્ગુલી શાખેતિ સૂત્રણાત્ ॥૧૫॥

કોઈ કોઈ વખત માયા શબ્દથી અંગુઠાનું ગ્રહણ થાય છે. કારણ હાથને પંચ-શાખા કહેવામાં આવે છે. અને અંગુલીઓ એ જ હાથની શાખાઓ છે અર્થાત્ અંગુઠાને પણ આંગળીઓના પર્યાય વાચક શબ્દો કેવચિત્ લાગુ પડે છે. ૫

તર્જનીનામ—

પ્રદેશિની તર્જનીસ્યાચ્છત્રુહા યાગવેપિળી ।

મધ્યમાઙ્ગુલી નામ--

જ્યેષ્ઠા તુ મધ્યમા મધ્યા લક્ષ્મીઃ સૌભાગવત્યપિ ॥૬૧॥

તર્જનીને પ્રદેશિની, શત્રુદા, આદા, ગવેષણી કહે છે. મધ્યમાને જ્યેષ્ઠા, મધ્યમા, મધ્યા, લક્ષ્મી, અને સૌભાગ્યવતી એમ કહે છે ૬

અનામિકાનામ--

અનામિકા ચ સાવિત્રી ગૌરી ભગવતી શિવા ।

કનિષ્ઠાનામ--

કનીનિકા કનિષ્ઠાન્ત્યા લઘુસ્તારા ચ કાઞ્ચની ॥૭૧॥

અનામિકાને સાવિત્રી, ગૌરી, ભગવતી, અને શિવા કહે છે. કનિષ્ઠિકાને કનિષ્ઠા, અન્ત્યા, લઘુ, તારા અને કાંચની કહે છે. ૭

વિશ્વાનામ--

વિંશોપકા ગ્રન્થિ પર્વસ્થાન ભાગાંશ સન્ધયઃ ।

અઙ્ગુષ્ઠમૂલનામ--

કન્દો નૃપાસનં પીઠો ગરુડોઙ્ગુષ્ઠમૂલકે ॥૮૧॥

મણિબન્ધનામ--

હસ્તસ્યાદિર્મણિર્વન્ધો મણિસ્તનાકરોઽપિ ચ ।

કરમનામ--

કરમોઽસ્માદાકનિષ્ઠ મુષ્ઠો વક્રોઽસ્તભૂધરઃ ॥૯૧॥

આંગળીઓના પર્વોની સધિઓને વિ શોપકા, કહે છે મણિબંધથી લઈ કનિષ્ઠિકા સુધીના ભાગને કરમ, ઉપ્ડ્ર, વક્ર તથા અસ્તાચલ કહે છે. ૮-૯.

હસ્તપૃષ્ઠનામ--

અવહસ્તો હસ્તપૃષ્ઠં તમઃ શૂન્યં વિયત્તિશા ।

હસ્તતલનામ--

પ્રહસ્તસ્તલિકા તાલસ્તાલોભૂતલગર્ભકૌ ॥૧૦૧॥

હથેલીના માછલા ભાગને અવહસ્ત, હસ્તપૃષ્ઠ, તમઃ, શૂન્ય, આકાશ અને રાત્રી કહે છે સવળા હાથને (હથેલીને) તાલિકા, તાલ, તલ, ભૂતલ અને હસ્તગર્ભ કહે છે. ૧૦

અથ હસ્તાવલોકનેદતિકર્ત્તવ્યતામાહ ।

પ્રાતઃ શુચિઃ કૃતસ્નાનો દેવાનમ્બર્ચ સાદસ્મ્ ।

સુગન્ધિદ્રવ્યૈઃ પુષ્પૈશ્ચ નૈવેદ્યૈઃ વિવિધૈસ્તવૈઃ ॥૧૧॥

પ્રાતઃકાળે સ્નાન કરી પવિત્ર થઈ સુગંધીદ્રવ્ય, પુષ્પ, નૈવેદ્ય તથા અનેક પ્રકારનાં સ્તોત્રોદ્કારા આહરપૂર્વક દેવતાઓનું પૂજન કરી ૧

ગુરું નત્વોપદેશં ચ શ્રુત્વા ધર્મસ્ય તત્ત્વવિત્ ।

પ્રતિલભ્યાન્ન પાનાદૈર્વિધિવદ્ધુક્તમોજનઃ ॥૧૨॥

ગુરુઓને વંદન કરી, ઉપદેશ શ્રવણ કરી, ધર્મતત્ત્વને બાણનારા પુરુષે જે લક્ષ્ય હોય તેવા અન્નપાનથી વિધિપૂર્વક ભોજન કર્યા બાદ ૨

સુવેપશ્ચિન્તયાહીનઃ સમધાતુર્જિતેન્દ્રિયઃ ।

હસ્તં શ્રીફલપુષ્પાદૈઃ પ્રપૂર્ય વિનયાન્વિતઃ ॥૧૩॥

સુંદર વેષભૂષાવાળા, ચિંતા રહિત, સમતા ધારણ કરનારા, અને જીતેન્દ્રિય બની હાથમાં શ્રીફળ પુષ્પ ઇત્યાદિ લઈ વિનયપૂર્વક ૩

હસ્તં ન્યસ્ય ગુરોઃ પાર્શ્વે સ્વહસ્તં દર્શયેત્સુધીઃ ।

નિર્દમ્ભઃ શ્રુણુયાત્સર્વ શ્રદ્ધયા ગુરુણોદિતમ્ ॥૧૪॥

હસ્તનક્ષત્ર હોય તે દિવસે સદ્ગુરુની પાસે જઈ પોતાનો હાથ દેખાડવો. તેમજ નિર્દમ્ભપણે ગુરુ કહે તે બધું શ્રદ્ધાપૂર્વક સાલળવું. ૪

જિતેન્દ્રિયસ્ય શ્રદ્ધાલોર્યત્ફલં કથ્યતે બુધૈઃ ।

સ્વપ્નવજ્જાયતે સત્યં તત્સર્વં નાન્યથા પુનઃ ॥૧૫॥

જીતેન્દ્રિય અને શ્રદ્ધાળુ પુરુષને જે ફળ કહેવામાં આવે છે, તે સ્વપ્નની માફક સાચું પડે છે શ્રદ્ધા વગર સાચું પડતું નથી ૫

બ્રહ્મચારી ક્ષમાશીલઃ કૃતજ્ઞો ધાર્મિકઃ શુચિઃ ।

દક્ષો ગુરોઃ કૃપાયાત્રો વાક્સિદ્ધિઃ સ્વક્રિયારતઃ ॥૧૬॥

બ્રહ્મચારી, ક્ષમાશીલ, કૃતજ્ઞ, ધાર્મિક, પવિત્ર, ચતુર, પરપરાથી ઉતરી આવેલ, વાક્સિદ્ધિવાળો તેમજ પોતાના સ્વધર્માચરણમાં પ્રીતિવાળો ૬

સન્તુષ્ટઃ શ્રદ્ધયાયુક્તસ્તપસ્વી વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

નાનાશાસ્ત્રવિવેકજ્ઞઃ સ્થિરચિત્તો ગુરુર્મતઃ ॥૧૭॥

સ્ત્રીમાતૃમાતૃપક્ષાદિગૃહં ક્ષેત્રં ચ વાટિકા ।

પુંસાં વામકરાદ્રીક્ષ્યં રાત્રિઃ શુક્લશ્ચ પક્ષકઃ

॥૧૪॥

પુરુષને સ્ત્રીની માતા, માતૃપક્ષ, ઘર, ખેતર, વાડી (બગીચા) રાત્રી તથા શુકલ પક્ષ એ સંબંધી હોવા હાથમાં જોવું. ૧૪

પત્યુઃ સુખં પિતુઃપક્ષં ધર્મગોધનમાર્જવમ્ ।

કૃષ્ણપક્ષં દિનં સ્ત્રીણાં વીક્ષ્યં દક્ષિણપાણિતઃ

॥૧૫॥

સ્ત્રીને પતિનું સુખ, પતિના પિતૃપક્ષનું સુખ, ધર્મ, ગોધન, સરળતા, કૃષ્ણપક્ષ તથા દિવસ સંબંધી જન્મણા હાથમાં જોવાં ૧૫

યજમાનઃ ફલં શ્રુત્વા ગુરોસ્તથેત્યુદીસ્યેત્ ।

નિદર્શ્ય નાણકં રૌપ્યં સ્વવ્યાપારં સમાચરેત્

॥૧૬॥

યજમાને શુરુએ કહેલું ફળ સાલળી ‘તથાસ્તુ’ એમ કહી રૂપાનાણાની લેટ ધરી પછીથી પોતાના નિત્યના કામે વળગવું ૧૬

इत्येवं विधिना गुरुर्गुरुमतिः पञ्चाङ्गुलीं वीक्षयेत् ।

वश्यं तस्य भवेदवश्यमचिरालोकत्रयं सद्गुणैः ॥

वृष्टिः स्वर्णमयी च मेघविजयात्संजायते तद्गृहे ।

मौलौ माल्यमिवास्य शासनमहो भूमीभूजो बिभ्रति

॥૧૭॥

इति श्रीहस्तसंजीवने सिद्धज्ञाने हस्तावलोकनविधिश्चतुर्थ समाप्तः ।

આ પ્રમાણેની વિધિથી જે શ્રેષ્ઠમતિવાળો શુરુ હાથ જુએ છે, તેને તેના સદ્ગુણોથી જલદી ત્રણે દોઢ અવશ્ય વશ થઈ જાય છે અને મેઘવિજય દ્વારા તેના ઘરમાં સુવર્ણની વૃષ્ટિ થાય છે અને મોટા મોટા રાજાઓ તેના શાસનને (તેના વાક્યને) પુષ્પમાળાની માફક પોતાના મુકુટમાં ધારણ કરે છે ૧૭

इति श्रीहस्तसंजीवने हस्तविलोकनाधिकारः

॥ અથ દર્શનાધિકારઃ ॥

નન્દા, મદ્રા, જયા, રિક્તા, પૂર્ણાઃ સ્યુસ્તિથયઃ ક્રમાત્ ।

તારાઘ્યાઃ કૃષ્ણપક્ષેતુ દર્શે સૂર્યેન્દુ સંગમઃ

॥૧॥

નદા, લદ્રા, જયા, રિક્તા અને પૂર્ણા એ તિથિઓ અનુક્રમે કનિષ્ઠિકા અંશુલીથી આરભ કરીને છે. કૃષ્ણપક્ષમાં અમાવાસ્યા કે જેનામાં સૂર્યચંદ્રનો સંગમ થાય છે, તે પૂર્ણા તિથિ ગણાય છે. ૧

યસ્યાં નિરીક્ષ્યતે હસ્તઃ સા તિથિઃ સ્યાદિનોદયે ।

ઘટીચતુષ્ઠ્યં શેષાસ્તદનુક્રમતોમતાઃ

॥૨॥

જે તિથિમાં હાથ જોવાનો હોય તે તિથિ અર્ચોદયપ્રાણે હોય છે. ત્યારબાદ એક એક તિથિ ચાર ચાર ઘડીની એમ અનુક્રમે જાણવી ૨

હસ્તવીક્ષણવેલાયાં યા તિથિઃ સમુદીર્યતે ।

તદ્જુલ્યાઃ સ્વરૂપેણ વાચ્યં સર્વં શુભાશુભમ્

॥૩॥

હાથ જોતી વખતે જે સમય હોય, તે સમયની જે તિથિ આવતી હોય, તે તિથિની જે આંગળી હોય, તેના સ્વરૂપ ઉપરથી શુભાશુભ ફળ કહેવું ૩

તારાદિત્ર્યંશકે જ્ઞેયા પ્રતિપત્ પષ્ટિકા તિથિઃ ।

एकादशी च क्रमतः शेषं शेषास्ववस्थितम्

॥૪॥

કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ (સોથી નીચેના) પર્વમાં પ્રતિપદ, ખીન્તમાં પછી, ત્રીન્તમાં એકાદશી એમ નદાતિથિઓ રહેલી છે આવી જ રીતે અનામિકામાં લદ્રાતિથિઓ, મધ્યમાં જયા, તર્જનીમાં રિક્તા અને અંશુલમાં પૂર્ણા તિથિઓ છે ૪ જુઓ ચિત્ર નં ૧૧

एवं तिथिफलं ज्ञेयं त्रिपुरांशस्य दर्शनात् ।

जातिदिग्द्रव्यराश्यादेर्लभ्यालभ्यप्रवृद्धये

॥૫॥

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક આંગળીના પર્વમાં તિથિની વ્યવસ્થા હોઈ ઇષ્ટકાલ પ્રાપ્ત તિથિનું પર્વ જોઈ તેની ઉપરના શુભાશુભ લક્ષણોથી જાતિ, દિગ્, દ્રવ્ય, રાશ્યાદિ તથા લાભાલાભ વગેરે કહેવું ૫

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः स्युः करपल्लवाः ।

कनीनिकाद्या हंसोऽपि योगवान् वर्णवर्जितः

॥૬॥

કનિષ્ઠિકાથી લઈ અનુક્રમે અંગુલીઓ, પ્રાણણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ જાતિની છે અગુષ્ઠ યોગી તેમજ જાતિ રહિત છે ૬

તર્જની પ્રાગુદગ્મધ્યા પશ્ચિમા કાઞ્ચની સ્મૃતા ।

દક્ષિણાનામિકા મેરુમધ્યદેશઃ પ્રકીર્તિતઃ

॥૭॥

તર્જની પૂર્વદિશા, મધ્યમા ઉત્તરદિશા, અનામિકા દક્ષિણદિશા અને કનિષ્ઠિકા પશ્ચિમદિશા છે અગુષ્ઠ મેરુ એટલે મધ્ય પ્રદેશ છે ૭

ધાતુર્મૂલં તથા જીવં ત્ર્યંશકા વિપમાદ્મુલેઃ ।

સમાયાઃ સ્વલુ માયાયા જીવો મૂલં ચ ધાતવઃ

॥૮॥

વિષમ આંગળીઓના પર્વમાં અનુક્રમે ધાતુ, મૂળ અને જીવ સમજવા તથા સમ આંગળીઓમાં જીવ, મૂળ અને ધાતુ એ ક્રમથી સમજવું ૮ જુઓ ચિત્ર નં ૧૨

ધાતુપ્રાપ્તૌ યદ્જ્ઞલ્યાં યો ગ્રહસ્તસ્ય ધાતવઃ ।

સીસકં મોગિનો મૂલે મધ્યે તામ્રં રવિસ્થિતે

॥૯॥

મૂર્ધ્નિ તારં ચન્દ્રચારાદગ્રહાણાં સપ્તધાતવઃ ।

તામ્રં તારં રીતિ નાગો હેમ વંગૌ ચ તીક્ષ્ણકમ્

॥૧૦॥

ધાતુની પ્રાપ્તિ થાય તો જે આંગળીનો જે ગ્રહ હોય તેની ધાતુ જાણવી અંગુષ્ઠ પ્રાપ્ત થતો હોય તો તેના મૂળ પ્રદેશમાં સીસું અને મધ્યપર્વમાં સૂર્યનું સ્થાન છે, માટે તાંબુ જાણવું ૯

અગુષ્ઠના અગ્રભાગમાં ચંદ્રનું સ્થાન છે માટે રૂપું સમજવું સૂર્યાદિ ગ્રહોની અનુક્રમે તાંબુ, રૂપું, જસત, સીસું, સોનું અને લોહું એમ સાત ધાતુઓ છે. ૧૦

કાંશકં વૃત્તલોહં ચ રાહોઃ કેતોશ્ચ યત્સ્મૃતમ્ ।

લઘોર્દ્વિતીયત્ર્યંશે તુ મધ્યાયાં વૃત્તલોહકમ્

॥૧૧॥

રાહુની ધાતુ કાંસુ અને કેતુની ધાતુ વૃત્તલોહ (મિશ્રધાતુઓ) છે. કનિષ્ઠિકાના બીજા પર્વમાં રાહુની ધાતુ તથા મધ્યમાના બીજા પર્વમાં કેતુની ધાતુ જાણવી. ૧૧

મૂલે મૂલં શનેરાહોઃ પત્રં શુક્રે કુજે ગુરૌ ।

ફલં ચ ચન્દ્રમાનુભ્યાં શેષે પુષ્પં વિનિર્દિશેત્

॥૧૨॥

જો મૂલ પ્રાપ્ત થયું હોય, અને શનિ રાહુ હોય તો મૂળીઆનો ભાગ કહેવો.

શુક્ર મંગળ કે શુક્ર હોય તો ડાળીઓ કહેવી અને સૂર્ય ચંદ્ર હોય તો ફળ કહેવું
જો બુધ હોય તો પુષ્પ કહેવું ૧૨

एवं जीवेऽपि संप्राप्ते ग्रहैर्वाच्योऽस्य निर्णयः ।

चन्द्रे देवाश्च तीर्यञ्च कुजे दैत्याः शनेस्तिथौ ॥१३॥

એજ પ્રમાણે હવે પ્રાપ્ત થતાં ગ્રહોના સ્વરૂપ પ્રમાણે પ્રાણીના સ્વરૂપનો નિર્ણય
કરવો ચંદ્ર પ્રાપ્ત થતો હોય તો દેવતાઓ સમજવા, મંગળ હોય તો પિતૃઓ અને
જો શનિ હોય તો દૈત્ય સમજવા ૧૩

राहोस्तिथौ नारकाः स्युः शेषे तु मनुजाः स्मृताः ।

मनुष्येऽप्यथ संप्राप्ते पंचमाया लघोः क्रमात् ॥१४॥

वालं कुमारं तरुणं पक्वं वृद्धं विचिन्तयेत् ।

इत्यादि शेषं सर्वं स्यादत्र चूडामणाविव ॥१५॥

રાહુની તિથિ પ્રાપ્ત થતી હોય તો નારકીય હોયો સમજવા અને બાકી વધેલા
(સૂર્ય, બુધ, શુક્ર, શુક્ર) ગ્રહો હોય તો મનુષ્ય જાણવા મનુષ્યની અંદર પણ લાલનો
વિચાર કરતા કનિષ્ઠિકાથી અનુક્રમે બાલ, કુમાર, તરુણ, પીઠ અને વૃદ્ધ એમ ઉંમરનો
નિર્ણય કરવો, આ પ્રમાણે આ બધું ચૂડામણિ શાસ્ત્રની માફક સર્વ જાણવું. ૧૪-૧૫

कस्य पार्श्वेऽथवा ग्रामे कस्मिन्मे लभ्यसंभवः ।

इति प्रश्नेऽगुलीभागा मेपाद्या द्वादशोदिताः ॥१६॥

કોની પાસેથી અથવા કયા ગામથી મને લાભ થવાનો સંભવ છે એમ પ્રશ્ન
હોય તો અંગુલીઓના પર્વ બાર હોઈ બાર રાશિઓની કલ્પના કરી છે. ૧૬

काञ्चन्याः प्रथमेऽयंशे मेपोवृषो द्वितीयके ।

एवमत्रक्रमे हस्तप्रेक्षा तिथिरुपागता ॥१७॥

ततो लभ्यमलभ्यं वा स्वराशिपरमेल्कात् ।

ज्ञेयं कर्कत्रयं मेरोर्नख मध्याद्यपर्वसु ॥१८॥

કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વમાં મેષ, બીજામાં વૃષભ અને ત્રીજામાં મિથુન એમ
અનુક્રમે રાશિઓ છે. હાથ જોતાં જે તિથિ આવી હોય તે સ્થાનની રાશિ ઉપરથી
પોતાની રાશિ સાથે મેલાવકે જોઈ લાભાલાલનો વિચાર કરવો. કર્ક, સિંહ અને કન્યા
અંગુળોના નખલાગ, મધ્યલાગ અને પ્રથમ પર્વમાં રહેલાં છે ૧૭-૧૮ બુદ્ધિઓ ચિત્ર નં. ૧૩

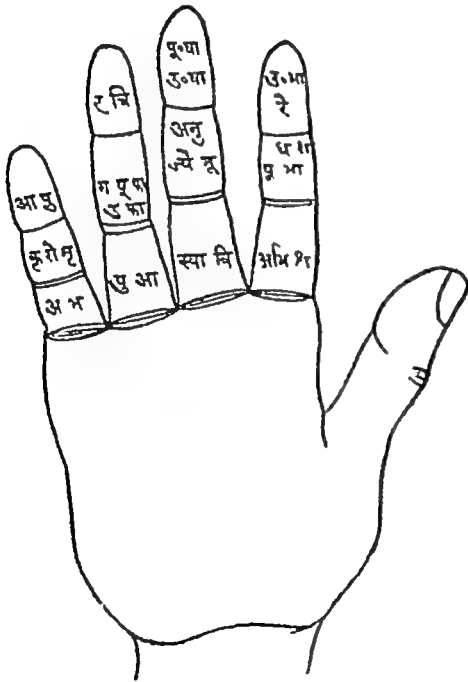
इति दर्शनाधिकारे तिथिचक्रम्

चित्र नं १३

चित्र नं. १४

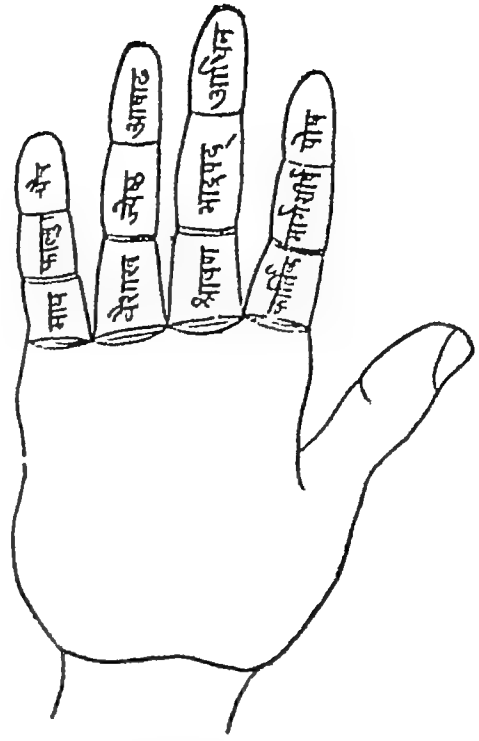
चित्र नं १५

चित्र नं. १६

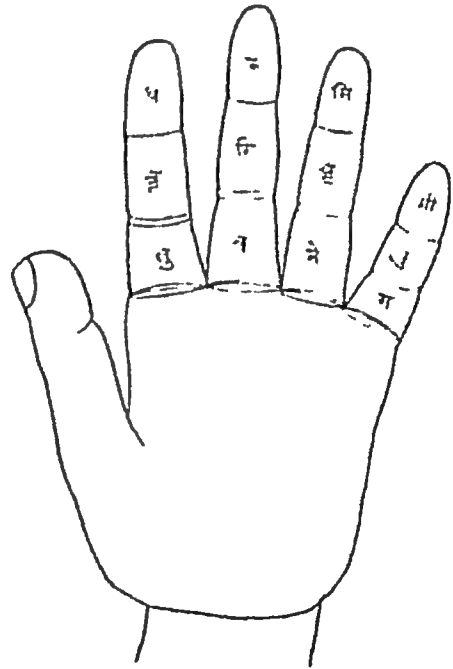
चित्र नं. १७

चित्र नं. १८

चित्र नं. १९

चित्र नं २०

રવિરજુષ્ઠમધ્યસ્થસ્તંત્રસ્વશ્ચન્દ્રમા સ્ફુટઃ ।

મઙ્ગલસ્તર્જનીશીર્ષે નૃપાસનગતો બુધઃ

॥૧૯॥

લક્ષ્મ્યાં ગુરુઃ કવિગૌર્યાં કનિષ્ઠાયાં શનિઃ સ્મૃતઃ ।

હસ્તપૃષ્ઠે રાહુકેતૂ ચૈવં વારાસ્તથા ગ્રહાઃ

॥૨૦॥

અંગુષ્ઠના મધ્યપર્વમાં રવિ છે. અંગુષ્ઠનો નળ એ ચંદ્રમા છે, એમ સ્પષ્ટ છે. મંગળ તર્જનીના અગ્રભાગમાં, અંગુષ્ઠ મૂલમાં બુધ, મધ્યમા ઉપર ગુરુ, અનામિકા ઉપર શુક્ર અને કનિષ્ઠિકામાં શનિ છે હાથના પાછલા ભાગમાં રાહુ કેતુ છે. આ પ્રમાણે વાર તથા થડો રહેલા છે. ૧૯-૨૦

દિનોદયઃ સ્મૃતોઽજુષ્ઠે મધ્યાન્હે મધ્યમાઙ્ગુલિઃ ।

સંધ્યા તારા તતો રાત્રિર્હસ્ત પૃષ્ઠે વ્યવસ્થિતા

॥૨૧॥

અંગુષ્ઠમાં સૂર્યોદય, મધ્યમામાં મધ્યાહ્ન, કનિષ્ઠિકામાં સંધ્યા અને હસ્ત પૃષ્ઠમાં રાત્રી છે. ૨૧

દિનં હસ્તતલં બોધ્યમવહસ્તતમસ્વિની ।

દિવસે દક્ષિણોહસ્તો વામો રાત્રૌ મતાન્તરે

॥૨૨॥

હસ્તતલ (હથેલી) દિવસ છે હાથનો પાછલો ભાગ એટલે હસ્તપૃષ્ઠ એ રાત્રી છે. જમણો હાથ દિવસ છે. તથા ડાબો હાથ એ રાત્રી છે. ૨૨

છાયાસુતઃ શનિર્લોકે છાયારૂપો વિધુંતુદઃ ।

તદ્રાશિવાસ્તારાયાદ્વિતીયત્રયશકેષુવમ્

॥૨૩॥

લોકમાં શનિ એ છાયાપુત્ર છે, અને રાહુ પણ છાયા સ્વરૂપ છે. તેમના રાશિચાર પ્રમાણે કનિષ્ઠિકાના ખીજ પર્વમાં તેમના ધ્રુવ (સ્થાન) છે ૨૩

તસ્માત્સપ્તમગઃ કેતુરિતિ મધ્યાઙ્ગુલેર્ભવેત ।

દ્વિતીયભાગે નિયતઃ પ્રોક્તો લાક્ષણિકૈર્બુધૈઃ

॥૨૪॥

રાહુથી સાતમા પર્વમાં (સાતમી રાશિમાં) કેતુ હોય છે એટલે મધ્યમા અંગુલીના દ્વિતીય પર્વમાં નિશ્ચયપૂર્વક કેતુનું સ્થાન લક્ષણશાસ્ત્ર પાડિતોએ કહ્યું છે ૨૪

હસ્તેક્ષણદિને વારઃ પ્રાતસ્તસ્યોદયઃ ક્રમાત્ ।

સમયે હસ્તવીક્ષાયાઃ યઃ પ્રાપ્નોઽસ્યાઙ્ગુલિઃ સ્મૃતઃ

॥૨૫॥

જે દિવસે હાથ જોવાતો હોય તે વાર સૂર્યોદય વખતે હોય, અને ત્યાર બાદ ઇષ્ટક્ષણે જે વાર પ્રાપ્ત થતો હોય તેની અંગુલી ઉપરથી શુભાશુભનો નિર્ણય કરવાનો છે. ૨૫

एकोयामश्चतुस्त्रिंशत्पलान्यप्यक्षराणि च ।

अत्यष्टिमानतोज्ञेयोवारभोगोविचक्षणैः

॥૨૬॥

એક પ્રહર, એટલે સાડાસાત ઘડી, ચોત્રીસ પળ અને સત્તર અક્ષર એટલે વખત (૮ ઘડી ૪ પળ ૧૭ અક્ષર) એક વારના ભોગ તરીકે વિચક્ષણ પુરુષોએ ઠરાવ્યો છે. ૨૬

तद्धारस्य तदङ्गुल्याः स्वरूपेण शुभाशुभे ।

स्वराशिनाथमैत्र्यादिर्ज्यોतिः शास्त्रविमर्शनात्

॥૨૭॥

જે વાર પ્રાપ્ત થયો હોય તેની અંગુલીના સ્વરૂપ ઉપરથી શુભાશુભ તથા રાશિસ્વામી, મૈત્રી વગેરે જ્યોતિઃશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો મુજબ કહેવું ૨૭

यद्वा हस्तेક્ષणे वारः स विष्णोरूर्ध्वलोकगः ।

शेषास्तले मर्त्यलोके तर्ज्जन्याद्यासु दिग्गताः

॥૨૮॥

अथोहस्ते च पाताले फलमेवामिहोच्यते ।

यत्र स्वरांशोर्नाथः स्यात्संपूर्णं तद्भवं फलम्

॥૨૯॥

હાથ જોવાનો જે વાર હોય તેના અધિપતિ વિષ્ણુ છે અને તે ઉર્ધ્વલોકમાં રહે છે. ન્યારે બાકીના વાર હસ્તતલમાં એટલે મૃત્યુલોકમાં રહે છે અને તર્જની આદિ આંગળીઓની જે દિશા હોય તે દિશામાં રહે છે જે વાર હસ્તપૃષ્ઠમાં આવતા હોય તે પાતાલમાં જાણવા તેમનું ક્ષણ તેમના સ્થાન પ્રમાણે સમજી લેવાનું છે. ન્યાં પોતાની રાશિનો સ્વામી હોય તે સ્થાનના ક્ષણ મુજબ ક્ષણ થાય છે. ૨૮-૨૯

इति दर्शनाधिकारे वारचक्रम्

ત્રીણિ ત્રીણિ તલે દિક્ષુ મધ્યે નક્ષત્રમશ્વિની ।

તારાદિપંચશાખાસુ પ્રત્યેકં સ્યાત્ ત્રયં ત્રયમ્

॥૩૦॥

હસ્તતલમાં અશ્વિની અને ત્યારબાદ પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર (એમ ગોઠવવાં) કનિષ્ઠિકા આદિ આંગળીઓમાં પ્રત્યેક આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર આવે છે. ૩૦ બુધો ચિત્ર નં ૧૪

વીક્ષ્યતે યત્ર નક્ષત્રે હસ્તસ્તદ્ગર્ભકસ્થિતમ્ ।

તતઃ પ્રાગ્દક્ષિણાકારમેષુ તારાં ત્રયં ત્રયમ્

॥૩૧॥

કાચ્ચન્યાદેઃ પંચદશમાનિ યત્રાત્મનામભમ્ ।

તત્ફલં પ્રષ્ટુરાદેશ્યં સ્થાનરેખાદિયોગતઃ

॥૩૨॥

હાથ જોવાના દિવસે જે નક્ષત્ર હોય તે મધ્યમાં મૂકવું અને ત્યાર બાદ પૂર્વાદિ દિશાઓમાં તેમજ આંગળીઓમાં નક્ષત્ર ગોઠવવાં. આમ નક્ષત્ર ગોઠવ્યા બાદ જ્યાં પોતાનું નક્ષત્ર (નામ ઉપરથી જન્મ નક્ષત્ર) આવતું હોય તે સ્થાનમાં રહેલી રેખાઓ ઉપરથી પૂછનારનું શુભાશુભ ફળ કહેવું ૩૧-૩૨

કરજાંવાગ્રગં ધિષ્ણ્યં તલે યામ્યાં ચ વારુણે ।

તત્ર સ્થિતં શુભં ન સ્યાચ્છેષસ્થાને શુભં સ્મૃતમ્

॥૩૩॥

આંગલીઓના મધ્યભાગમાં આવનારાં, હસ્તતલમાં આવતું તેમજ દક્ષિણ દિશામાં આવતાં નક્ષત્રોનું ફળ સારું નથી તે સિવાયની જગ્યાના નક્ષત્રનું ફળ શુભ છે ૩૩

इति दर्शनाधिकारे नक्षत्रचक्रम्

जागर्त्ति येन नाम्ना यः स राशिर्यत्र पर्वाणि ।

તારાદેર્મેષરાશ્યાદિસ્તત આરમ્ભ્ય ગણ્યતે

॥૩૪॥

જે નામથી મનુષ્ય જાગી ઉઠે છે, તેની ઉપરથી જે રાશિ આવતી હોય તે જન્મરાશિ (નામરાશિ) ગણાય છે કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વમાં મેષરાશિ અને ત્યાર-બાદ અનુક્રમે બારે રાશિઓ રહેલી છે ૩૪

ज्ञेयास्तन्वादयोभावास्ततोद्वादशलभजाः ।

તેષ્વર્ધ્વરેખાસુ શુભોગ્રહઃ ક્રૂરસ્તતોઽન્યથા

॥૩૫॥

જન્મરાશિનું સ્થાન જ્યાં આવતું હોય, ત્યાંથી અનુક્રમે બાર ભાવોની કલ્પના કરવી અને જે ભાવના સ્થાનમાં (અશુભીના પર્વમાં) ઉર્ધ્વરેખા હોય ત્યાં શુભગ્રહ સમજવો બાકીની જગ્યાઓ અશુભગ્રહ સમજવો ૩૫

इति राशिचक्रम्

અશ્વિન્યાદીનિ ધિષ્ણ્યાનિ પ્રત્યેકં સપ્ત યોજયેત્ ।

કનીનિકાત આરમ્ભ્ય યત્ર હસ્તેક્ષણસ્ય ભમ્ ॥૩૬॥

પ્રાપ્તઃ પ્રપ્તુઃ સ રાશિઃ સ્યાન્મેષાદિત્ર્યંશકક્રમાત્ ।

ચન્દ્રસ્તત્રૈવ વિન્યસ્ય ચતસૃષ્વજ્જુલીપુ ચ ॥૩૭॥

કનિષ્ઠિકાથી લઈ પ્રત્યેક આંગલીમાં અધિનીથી લઈ સાત સાત નક્ષત્રોની યોજના કરવી. જ્યાં હાથ જોવાના વખતનું નક્ષત્ર આવતું હોય, ત્યાં જે રાશિ હોય તે પૂછનારની રાશિ થઈ ત્યાં ચંદ્ર મૂકવો. ૩૬-૩૭ બુધો ચિત્ર નં. ૧૫

इति चन्द्रचक्रम्

जागरुकोजनोयेन राशिना जायते सदा ।

ताराद्यंशाच्च मेषादेर्यत्र तन्मूर्त्तिमालिखेत् ॥૩૮॥

મનુષ્ય જે નામથી જાગી ઉઠતો હોય તે નામ ઉપરથી આવતી રાશિ અંશુલી-પર્વમાં કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વમાં મેષ ઇત્યાદિ કેમથી જ્યાં આવતી હોય ત્યાં જન્મ લક્ષ ગણવું ૩૮

तत्र ग्रहास्तु प्रागुक्तस्यानस्थाः स्वमनीषया ।

स्थाप्याः संहारमार्गेण विचार्य तच्छुभाशુભम् ॥૩૯॥

આમ (લગ્ન અને ચંદ્રનો) નિર્ણય થયા બાદ પ્રથમ કહેલી રીતિ મુજબ (જ્યાં ઉર્ધ્વરેખા હોય ત્યાં શુભઅહ ઇત્યાદિ) પોતાની બુદ્ધિપૂર્વક સંહાર માર્ગથી થઈ મૂકવા અને શુભાશુભ ફળનો વિચાર કરવો ૩૯

रविः कुजोगुरुर्मन्दोराहरुचैते ध्रुवाग्रहाः ।

शशी शशिसुतः शुक्रश्चलादेयाविमर्शने ॥૪૦॥

સૂર્ય, મંગળ, ગુરુ, શનિ અને રાહુ એ ધ્રુવ અહ છે ચંદ્ર બુધ અને શુક્ર ચલ અહો છે ૪૦

वर्षद्वादशके चारो ध्रुवाणामपि जायते ।

मूलाग्रराशौ ते देया राहुर्मूलाच्च पृष्ठतः ॥૪૧॥

ધ્રુવ અહોનો પાંચ બાર બાર વર્ષ આર થાય છે. અને તેમને તેમની મૂળ રાશિથી આગળની રાશિઓમાં બાર વર્ષ એક રાશિ એ હિસાબે મૂકવા રાહુને પાછલી રાશિઓમાં મૂકવો. ૪૧

કસ્મિન્વર્ષે શુભં કસ્મિન્નશુભં વા ભવેન્મમ ।

इति ज्ञेये पंचदशभागाः पंचाङ्गुलीभवा

॥૪૨॥

वीक्ष्य हस्तेषु या रेखा ऊर्ध्वं चक्रं यवोऽथवा ।

तस्मिन्वर्षे शुभं लक्ष्मीः पुत्राद्याप्तिर्यशः सुखम्

॥૪૩॥

तेषु यत्रायता रेखा छिन्ना भिन्ना च वेधयुक् ।

शुक्तिश्च त्रुटिका बिन्दुस्तद्वર્ષ दुःखदायकम्

॥૪૪॥

મને ક્યારે શુભ અને ક્યા વર્ષમાં અશુભફળ મળશે, એમ જાણાસા હોય ત્યારે પાંચ આંગળીઓના મળી (ત્રણ પર્વરૂપ) પદર ભાગનો પંદર વર્ષ તરીકે વિચાર કરવો. તેમાં ન્યાં ઉર્ધ્વરેખા અથવા ચવ હોય તે વર્ષમાં લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ, પુત્રપ્રાપ્તિ, યશોલાભ, સુખ ઇત્યાદિ શુભફળની પ્રાપ્તિ થાય છે જે ભાગમાં છિન્નભિન્ન થએલી રેખા હોય, અથવા છીપ, ચોરસ, ગિડુ વગેરે હોય તે વર્ષ દુઃખદાયક બાબતુ ૪૨-૪૩-૪૪

व्यवस्थाप्यादिमं वर्षं कनीनिकादिपर्वसु ।

विचार्य ते पंचदशवर्षाणि दक्षिणे करे

॥૪૫॥

ततो वामे पंचदश पुनर्दक्षिणवामयोः ।

स्त्रियोवामेऽपसव्ये च विमृश्यन्तेऽत्र तत्ક્રમાत्

॥૪૬॥

કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વમાં પહેલું વર્ષ એમ સ્થાપના કરી જમણા હાથના પદર ભાગોમાં પહેલા પદર વર્ષ, ત્યાર બાદ ડાબા હાથની કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વથી લઈ અનુક્રમે બીજા પદર વર્ષ, પુનઃ જમણા હાથે પદર પછી ડાબા હાથમાં પંદર એમ વર્ષોનો વિચાર કરવો સ્ત્રીને પહેલાં ડાબો પછી જમણો હાથ એ અનુક્રમે વર્ષની કલ્પના કરવી ૪૫-૪૬

यद्वा हस्तेक्षणे जन्मलग्नद्वादशभावतः ।

शुभाशुभानि वर्षाणि विज्ञेयानि पुनः पुनः

॥૪૭॥

અથવા હાથ જોવાના ઇષ્ટકાળે જે જન્મલગ્ન આવતું હોય ત્યાંથી પ્રત્યેક ભાવમાં એક વર્ષ એ પ્રમાણે વર્ષોની યોજના કરી શુભાશુભનો નિર્ણય કરવો. ૪૭

પ્રત્યેકં જન્મલગ્નસ્ય નિર્ણયાર્થં કરેક્ષણે ।

સ્વરાશિં વર્ણસંયુક્તં કૃત્વા સૂર્યૈર્વિભાજયેત

॥૪૮॥

યચ્છેપં સ્થાનકાત્તસ્માન્નિજરાશ્યાદિકઃ ક્રમઃ ।

સ્થાપ્યસ્તત્ર ગ્રહા દેયાઃ પ્રાગુક્તસ્થાનયુક્તિતઃ

॥૪૯॥

પ્રત્યેક જન્મલગ્નના નિર્ણય માટે હસ્ત જોવાના ઈષ્ટકાળે પોતાની ઉંમરનાં વર્ષોમાં પોતાની રાશિના અકનો યોગ કરી ખારથી લાગ આપવો જે શેષ વધે તેટલામી રાશિનું જન્મલગ્ન કલ્પી પ્રથમ કહેલી યુક્તિથી શુભાશુભ ગ્રહોની સ્થાપના કરવી ૪૮-૪૯

इति दर्शनाधिकारे वर्षचक्रम्

શ્રાવણોહસ્તતાલઃ સ્યાદંગુષ્ઠોભાદ્રપન્મતઃ ।

કુમારસ્તર્જની મધ્યઃ કાર્ત્તિકઃ શ્રીવિધાનકઃ

॥૫૦॥

માર્ગશીર્ષાઽનામિકાયાં કનિષ્ઠાયાં તુ પૌષકઃ ।

દક્ષિણાયનમેવં સ્યાદ્દક્ષિણે સિંહવાહને

॥૫૧॥

હસ્તતલમાં શ્રાવણ માસ, અંગુષ્ઠ ભાદ્રપદ, તર્જની આશ્વિન, મધ્યમા કાર્તિક, અનામિકા માર્ગશીર્ષ, કનિષ્ઠિકામાં પૌષ એમ જમણા હાથમાં દક્ષિણાયન તથા તેના માસની યોજના કરવી ૫૦-૫૧

વામે માઘઃ કનિષ્ઠાયાં ફાલગુનેઽનામિકા મતા ।

મધ્યા ચૈત્રે પ્રદેશિન્યાં માઘવોઽઙ્ગુષ્ઠકેઽપરઃ

॥૫૨॥

આપાદોભૂતલે પ્રાપ્તઃ સ્યાદેવં ચોત્તરાયણમ્ ।

વર્ત્તમાનો હિ યો માસઃ પ્રાતઃ સં પંચનાદિકઃ

॥૫૩॥

તતો હસ્તેક્ષણઘટી માસસ્તસ્ય શુભાશુભમ્

રેખા કામદુઘા જ્ઞેયા વાચ્યં લક્ષણશિક્ષિતૈઃ

॥૫૪॥

ડાળા હાથમા કનિષ્ઠિકામા માઘ, અનામિકામાં ફાલગુન, મધ્યમામાં ચૈત્ર, તર્જનીમાં વૈશાખ, અંગુષ્ઠમાં જૈંઠ તથા હસ્તતલમા આપાદ એ પ્રમાણે ઉત્તરાયન તથા તેના માસની યોજના કરવી હાથ જોવી વખતે જે માસ હાથ તે પ્રાતઃકાળનો માસ

ગણવો. અને પાંચ ઘડીનું એક માસનું પ્રમાણ બાણુવું ત્યારબાદ હાથ જોવાના ઇષ્ટકાળે જે માસ ઉપરોક્ત ગણતરી મુજબ આવતો હોય તેની આંગળી ઉપરનાં શુભ-શુભ ચિહ્ન દ્વારા નૈમિત્તિકે શુભાશુભ ફળ કહેવું. ૫૨-૫૩-૫૪ બુચ્છો ચિત્ર નં. ૧૬-૧૭

તર્જન્યાં ચ કનિષ્ઠાયાં પ્રાપ્તો માસસ્તુ નોશુભઃ

શેષસ્થાને શુભોઽદ્ભુષ્ટે રણપ્રશ્નેઽતિભંગદઃ ।

॥૫૫॥

તર્જન્યાં જયદઃ સોઽપિ તાલસ્થઃ ક્વાપિ નો શુભઃ ।

લક્ષ્મ્યાં સ્થિતો ધનકરો મેરુસ્થઃ પદદાયકઃ

॥૫૬॥

જે માસ તર્જની તથા કનિષ્ઠિકામાં આવતો હોય તે અશુભ છે બાકીના સ્થાનના માસ શુભ છે. અંગુષ્ઠમાં આવેલો માસ જો રણ (યુદ્ધ) સંબંધી પ્રશ્ન હોય તો લંગ કર્તા (અશુભ ફળ આપનાર) છે તર્જનીમાં રહેલો માસ યુદ્ધ પ્રશ્નમાં વિજય અપાવનાર છે. પરંતુ કનિષ્ઠિકાનો માસ કદાચિ શુભ નથી મધ્યમાનો માસ ધનદાતા છે જ્યારે અનામિકામાં રહેલો માસ સન્માન (પદલાલ) કરાવનાર છે. ૫૫-૫૬

યદ્રા માઘાદયોમાસાદ્વાદશાપિ લઘોઃ ક્રમાત્ ।

દિનોદયાત્પંચઘટીમાનં પાણીક્ષણાવધિ

॥૫૭॥

યો માસઃ પ્રાપ્યતે તસ્મિન્સ્થાનલક્ષણાવીક્ષણાત્ ।

માસે શુભાશુભં વાચ્યમિત્યુક્તં જ્ઞાનિભિઃ પુરા

॥૫૮॥

અથવા કનિષ્ઠિકાના આદિ પર્વથી લઈ અનુક્રમે માઘાદિ માસ બાણુવા અને સૂર્યોદય વખતે વર્તમાન માસ સ્થાપી ત્યાર બાદ પાંચ ઘડીનો એક માસ એ હિસાબે હાથ જોવાના ઇષ્ટકાળનો માસ જે આવતો હોય, તે માસના સ્થાનના શુભાશુભ ઉપરથી પુછનારને શુભાશુભ ફળ કહેવું, એમ પૂર્વના જ્ઞાનિ પુરુષોએ કહ્યું છે ૫૭-૫૮ બુચ્છો ચિત્ર નં. ૧૮

॥ ઇતિ દર્શનાધિકારે માસચક્રમ્ ॥

કૃષ્ણપક્ષોદક્ષિણઃ સ્યાત્કરસ્તદિતરઃ સિતઃ ।

યત્પક્ષે દર્શયેદ્ધસ્તઃ સ મુખ્યોઽન્યસ્તદન્યથા

॥૫૯॥

જમણો હાથ કૃષ્ણપક્ષ છે. ડાબો હાથ શુક્લપક્ષ છે જે પક્ષમાં હાથ દેખાડવામાં આવ્યો હોય તે મુખ્ય અને બીજાને ગોણુ સમજવો ૫૯

ઇતિ દર્શનાધિકારે પક્ષચક્રમ્

યદિને વીધ્યતે દમ્ભસ્તત્તિથેઃ સ્થાનકાન્નિજાત ।

આમ્ય ગણને વાચ્યાદિનાઃ સર્વે શુભાશુભાઃ

॥૬૦॥

જે દિવસે (જે તિથિએ) હાથ દેખાડવાનાં આવ્યો હોય તે તિથિનાં તિથિચક્ર મુજબની યોજનાથી નિધિઓનું યોતયોતાના સ્થાનના શુભાશુભ ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાં ૬૦

અદ્ભુત્યન્તર્ગતાદુષ્ટેશ્વાસ્થાનસ્થિતા અપિ ।

દુષ્ટાઃ શ્રેષ્ઠાદિનાથાશ્ચાન્યે મિત્રાઃ પ્રાદેશિનીગનાઃ

॥૬૧॥

આંગળીઓના અન્ય પર્વના દિવસો અને દુષ્ટરેખાઓ દ્વારા દૂષિત સ્થાનના દિવસો પણ દુષ્ટ છે. બીજા દિવસો શ્રેષ્ઠ રૂબ આપે છે તથા જે તર્જનીના દિવસો મિત્રરૂબ આપે છે. ૬૧

ગ્નાર્થે તેઽપિ ચ શુભાઅદ્ભુત્સ્થાસ્તુ ભદ્રદાઃ ।

ધર્મર્થિષ્વપિ ચ શુભાઃ કનિષ્ઠાસ્થાઃ સદા શુભાઃ

॥૬૨॥

પરંતુ અદ્ભુતશ્રમાં તે (તર્જનીના) દિવસો પણ શુભરૂબ આપે છે અંશુકાના દિવસે અદ્ભુતશ્રમાં ભંગ (હાર) કરાવનાર છે પરંતુ ધર્મકૃત્યમાં તે (અંશુકાના) દિવસે શુભરૂબ આપનારા છે કનિષ્ઠિકાના દિવસો સદા શુભ છે ૬૨

ગેગપ્રજ્ઞે શાન્તિકાર્દો શ્રેષ્ઠાશ્ચાનામિકાદિનાઃ

મધ્યાદિનાધનકમલાભમાપ્રાજ્યદાયકાઃ

॥૬૩॥

ગેગપ્રજ્ઞ તથા શાન્તિ પુષ્ટિના માટે અનામિકાના દિવસો શ્રેષ્ઠ છે મધ્યમાના દિવસે મત આપનારા છે તેમજ લાભ તથા મલ્ય આપનારા છે. ૬૩

इति दर्शनाधिकारे दिनचक्रम्

કા વર્ષ કીદૃશી મે મ્યાદિનિ જ્ઞેય કોક્ષણે ।

યા તિથિમ્નાં નિજસ્થાને દત્વા મર્ચ વિલોકયેન્

॥૬૪॥

કો વર્ષી માર મર્ચ કેવી જશે, તેના પ્રશ્નમાં હાથ જે તિથિમાં જોવાતો હોય તે તિથિને પોતાના સ્થાનમાં આપી મર્ચ જોઈ શકાય છે. ૬૪

પ્રાતસ્ત્યં ઘટિકાયુગ્મં તિથિસ્થાને નિયોજયેત્ ।

તદનુક્રમતઃ પંચદશમાગાન્વિચારયેત્

॥૬૫॥

તે તિથિને પ્રાતઃકાળમાં થોજી બે બે ઘડીની એક તિથિ જોમ ગણુના કરી પંદર તિથિઓમાં ત્રીસ ઘટિકાનો વિચાર કરવો. ૬૫

તુલ્યે નક્તંદિને હ્યેષક્રમો મેષતુલારવૌ ।

ન્યૂનેઽધિકે ઘટીયુગ્મે પલૈર્જ્ઞયાધિકોનતા

॥૬૬॥

જ્યારે રાત્રી અને દિવસ સરખા પ્રમાણના હોય, ત્યારે એટલે મેષ અને તુલાના રવિસંક્રમણ વખતનું આ પ્રમાણ છે. માટે રાત્રી દિવસના ન્યૂનાધિક વખતે બે ઘડીના પ્રમાણની ત્રિશશિ પ્રમાણે હાસ-વૃદ્ધિ કરવી ૬૬

ઘટીનાં ફલમિત્યેવં દિવસસ્ય નિવેદ્યતે ।

રાત્રૌ ઘટી પુનર્વાચ્યા વામહસ્તવિલોકનાત્

॥૬૭॥

આ પ્રમાણે દિવસે જમાણા હાથ ઉપરથી ઘટિકાઓનું ફળ કહી શકાય છે. રાત્રીએ ડાળા હાથ ઉપરથી ઘટિકાઓનું ફળ કહેવું. ૬૭

इति दर्शनाधिकारे घटिकाचक्रम्

અશ્વિન્યાદિક્રમાદત્ર તારાઘઙ્ગુલિપંચકે ।

દિનમં હસ્તવીક્ષાયાઃ પ્રાપ્તં તદગ્રહજા દશા

॥૬૮॥

કનિષ્ઠિકાદિ પાંચ આંગળીઓમા અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રોની યોજના (નક્ષત્રચક્ર મુજબ) કરી જ્યાં આગળ દિનનક્ષત્ર આવતું હોય ત્યાં જે ગ્રહ હોય તેની દશા પ્રાતઃકાળમાં આવે. ૬૮

અઙ્ગુષ્ઠેઽપિ કનિષ્ઠાયાં ષડ્ઋક્ષાણિ નિયોજયેત્ ।

શેષાસુ પંચ ઋક્ષાણિ દશાચક્રમિતીરિતમ્

॥૬૯॥

અંગુઠો તથા કનિષ્ઠિકા એમાં છ છ નક્ષત્રો તથા બાકીની આંગળીઓમાં પાંચ પાંચ નક્ષત્રોની યોજના કરવી આવી રીતે દશાચક્રમાં નક્ષત્રોની યોજના છે. ૬૯

બુધો ચિત્ર નં. ૧૯

સાર્ધસપ્તઘટી ૭૩૦ માનં દશાનુક્રમતઃ કરે ।

યદા વીક્ષેત સાજ્ઞેયા પ્રષ્ટર્જનમદશાબુધૈઃ

॥૭૦॥

આકાસાત ધરી સુધી-એક થકુની દશા રહે. એ પ્રમાણે હાથ દેખાડવાના ઇષ્ટકાળ ઉપરથી કયા થકુની દશા આવે છે ? તે પાંડિતોએ સમજી લેવું ૭૦

આર્ચમૌલુશર્જીરાશુક્રમેળાસાં પ્રસારણા ।

સ્થાનયોગાદશાજ્ઞેયા શુભાશુભમિહેષ્યતિ

॥૭૧॥

સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, શનિ, શુક્ર, રાહુ અને શુક્ર એ પ્રમાણે દશાઓનો ક્રમ છે. જે દશા આવતી હોય, તેના સ્થાન ઉપરથી તેનું શુભાશુભ નક્કી કરવું ૭૧

અશ્વિનીત્રિતયે સહો વ્રાહ્માદિત્રયકે શનિઃ

શ્રુતિદ્વયે બુધદશા વારુણદિતયે સ્વઃ

॥૭૨॥

ઉભદ્વયે ચન્દ્રદશા શુક્રસ્યાદિત્ય પચ્ચકે ।

જીવસ્યાર્યમતઃ પચ્ચસ્વાસ્ય પરપચ્ચકે

॥૭૩॥

અશ્વિની, ભરણી અને કૃતિકામાં રાહુની દશા. રોહિણી, મૃગશીર્ષ અને આર્દ્રામાં શનિની દશા. શ્રવણ અને ધનિષ્ઠામાં બુધની દશા. શતભિષા અને પૂર્વભાદ્રપદમાં રવિની દશા. ઉત્તરાભાદ્રપદ તથા રેવતીમાં ચંદ્રની દશા. પુનર્વસુથી લઈ પાંચ નક્ષત્રો સુધી શુક્રની દશા. ઉત્તરાશ્લેષુનીથી પાંચ નક્ષત્રોમાં શુક્રની અને અનુરાધાદિ પાંચ નક્ષત્રોમાં મંગળની દશા છે ૭૨-૭૩

इति दर्शनाधिकारे दशाचक्रम्

पाणिर्ग्रहासरे वीक्ष्यंस्तत्संक्रान्तिर्दिनोदये ।

देयाऽन्होमानयोगेन तदनुक्रमतઃ पुनઃ

॥૭૪॥

હાથ જે વારમાં જોવાનો હોય તે વારની સંક્રાન્તિ (રાશિ સ્વામિ પ્રમાણે) પ્રાતઃકાળે આવે ત્યાર પછી દિનમાનના પ્રમાણાનુસાર પ્રાતઃકાળે જે સંક્રાન્તિ હોય તે પહેલું લગ્ન અને ત્યારબાદ અનુક્રમે લગ્નમાન પ્રમાણે ઇષ્ટકાળના લગ્નનો નિશ્ચય કરવો. ૭૪

शक्तिशालीक्षणे प्राप्तं लग्नं सम्यग्विचारयेत् ।

સ્થાનયોગાદ્ગ્રહન્યાસાત્તત્ર વાચ્યં શુભાશુભમ્

॥૭૫॥

હાથ જોવાના વખતના (ઇષ્ટકાળના) લગ્નનો વિચાર કરી ત્યાર બાદ સ્થાનના લક્ષણ પ્રમાણે દરેક ભાવમાં શુભાશુભ ગ્રહોની યોજના કરી શુભાશુભ ફળ કહેવું ૭૫

કનિષ્ઠાદ્યત્રિભાગાચ મૃગાદિરવિસંક્રમમ્ ।

પ્રારભ્ય દિનસંક્રાંતિર્યત્ર લગ્નક્રમસ્તતઃ

॥૭૬॥

કનિષ્ઠિકાના આઠ પર્વથી લઈ મકરાદિ સંક્રાન્તિઓ હોય છે. અને દિન સંક્રાન્તિથી લઈ વર્તમાનકાળનું લગ્ન નક્ષી કરવું ૭૬ જુઓ ચિત્ર નં ૨૦

લગ્નપ્રમાણમુત્કૃષ્ટે દિને સાર્વૈષ્ઠ્યે નાડિકાઃ ૫૧૩૦

ઘટ્યશ્ચતસ્રો વૈ વિંશત્પલાનિ દિવસેઽલ્પકે

॥૭૭॥

મોટામાં મોટા દિનમાન વળતે સાડાપાંચ ઘડીનું એક લગ્ન થાય છે, અને નાનામાં નાના દિનમાન વળતે ચાર ઘડી વીસ પળનું એક લગ્ન થાય છે. ૭૭

इति दर्शनाधिकारे लग्नचक्रम्

लग्नं चेत्प्रथमे त्र्यंशे द्रेष्काणः प्रथमस्तदा ।

द्वितीयश्च द्वितीयांशे तृतीयश्च तृतीयके

॥૭૮॥

લગ્ન જે પ્રથમ પર્વમાં હોય તો પ્રથમ દ્રેષ્કાણુ, બીજામાં હોય તો બીજું અને ત્રીજા પર્વમાં હોય તો ત્રીજું દ્રેષ્કાણુ સમજવું ૭૮

इति दर्शनाधिकारे द्रेष्काणचक्रम्

नक्षत्रचक्रक्रमतोऽभिमतं योगचक्रकम् ।

भूतले दिनयोगस्य स्थापनात्सर्वमीक्षते

॥૭૯॥

यो योगो दुष्टभागस्थः स वर्ज्यः शुभकर्मसु ।

अशुभे समुपादेयो मायारूपविचिन्तनात्

॥૮૦॥

નક્ષત્રચક્રની માફકજ યોગચક્ર બને છે કરતલમાં જે દિવસે હસ્તવીક્ષા હોય તે દિવસનો યોગ સ્થાપી ત્યાર બાદ નક્ષત્રવત્ યોગોની સ્થાપના કરવી, અને ક્ષણનો વિચાર કરવો. જે યોગ ખરાબ સ્થાનમાં આવતો હોય, તે શુભ કર્મમાં વળતર્ય કરવો, અને અશુભ કર્મમાં ગ્રહણ કરવો પહેલાં જેમ આંગળી વશાત્ શુભાશુભ કહ્યું છે, તેમજ અહીં પણ સમજવું. ૭૯-૮૦

इति दर्शनाधिकारे योगचक्रम्

દિશિ કમ્યાં મયા લમ્યમિતિ જ્ઞેયે કરેક્ષણે ।

યત્રાત્મમં ભવેદક્ષત્રક્રાનુક્રમતોદિશિ

॥૮૧॥

અને કઈ દિશાથી લાલ થયે, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હાથ જોતી વખતે પૂછનારું
નક્ષત્રનક્ષત્ર નક્ષત્રક્રાનુક્રમે ત્યાં પડ્યું હોય, તે સ્થાનની દિશા ઉપરથી ક્ષણ કહેવું ૮૧

મધ્યમેઽઙ્ગુષ્ઠમે મ્ધ્યિયે ગ્રામે સૌમ્યં વિનિર્દિશેત્ ।

કક્ષત્રયેઽઙ્ગુલીનાં તુ પ્રાગુક્તાત્તદિશોલભેત્

॥૮૨॥

જે તે નક્ષત્ર અંગુષ્ઠના મધ્ય ભાગમાં હોય તે પોતાના ગામમાં સુખ જતાવવું.
અને આંગળીઓના ત્રણ ત્રણ નક્ષત્રો સંબંધી પહેલાં આંગળીઓની જે દિશાઓ કહી
છે, તે તે દિશાથી લાલ થયે, એમ સમજવું ૮૨

ગજાદ્યયોરન્તરેઽધિરાદ્યાદ્યે મે વ્યવસ્થિતઃ ।

ગજોમૃલે સ્વદેશાદિ ગ્રામોવક્ત્રે તુ પલ્લિકા

॥૮૩॥

નાંશુક અને તર્જનીના વચ્ચેના ભાગને સમુદ્ર કહેવામાં આવ્યો છે. તર્જનીના
પ્રથમ પર્વમાં પછી સમુદ્ર છે, એટલે તે નક્ષત્ર આવ્યું હોય તે સમુદ્ર દ્વારા આવતી
ગીરથી લાલ છે, એમ કહેવું. અંગુષ્ઠ મૂળમાં પોતાના નિવાસસ્થાન પાસેના પર્વત,
ગામ, પ્રદેશથી લાલ જતાવવો અને કર્ણસ્થાનનાં નક્ષત્રો ઉપરથી ગામડાંઓ
(પહિણ એટલે ત્યાં બીજા કોઈ સ્થેતા હોય તેવાં ગામડાં) થી લાલ કહેવો. ૮૩

પર્યન્તઃ પર્વતોદેશોમેઃ કરમર્સીમાનિ ।

ગુર્જશ્ચમુગાપ્ત્રાસ્તાદિરત્નાકરાન્તરે

॥૮૪॥

કર્ણનાં નક્ષત્રો ઉપરથી દેશની મરહદ ઉપરના પર્વતો તેમજ મારવાડ કહેવા
અને કર્ણ તથા મધિખંધના વચ્ચેના ભાગથી શુભરાત તથા કાઠિયાવાડથી લાલ છે,
તેમ કહેવું. ૮૪

અઙ્ગુષ્ઠમૃલેઽક્ષયર્તાર્યમનદાદ્યપ્રમોઃ પારણકે વટોઽયમ્ ।

મમઅદેશાન્નતણ્વ ચક્રં દિશાં વિવોન્યં વિદિશાં ચ વિજ્ઞેઃ ॥૮૫॥

અંગુષ્ઠના પ્રથમખંધ, એ અઙ્ગુષ્ઠમૃલનાં ત્યાં પારણા થયાં ત્યાં તે અક્ષયવટ
છે અને તેના નીચે પ્રદેશ છે, ન્યારણાદ ગાદે દિશાઓમાં દેશાની યોગ્યતા કરવી ૮૫

દિગ્ભાગે યત્તૃતીયં મં તદ્વિદિગ્ધિષ્ણમુચ્યતે ।

યદ્વા સ્વજન્મલગ્નેન દિગ્વિદિગ્ વા વિમૃશ્યતે

॥૮૬॥

દિગ્વિગાલમાં જે ત્રીણું નક્ષત્ર છે. તેને ખુણાનું નક્ષત્ર જાણવું. અને એ મુજબ દિશાઓનો નિર્ણય કરવો. અથવા પોતાના જન્મલગ્ન દ્વારા દિશાવિદિશાનો નિર્ણય કરવો. ૮૬

इति दर्शनार्थिकारे दिग्चक्रम्

अङ्गुष्ठाद्याः पञ्चवर्णाः सितःपीतोरूपोहरित् ।

श्यामश्चेत्यथ भूतानां तत्त्वानां पञ्चकं तथा

॥ ८७ ॥

અંગુઠાદિ પાંચ આંગળીઓ અનુક્રમે ઘોળો, પીળો, લાલ, લીલો અને કાળો એ પ્રમાણે પાંચ રંગની છે. તથા પૃથ્વી અપ્ તેજ ઇત્યાદિ પાંચ મહાભૂતો પશુ તે આંગળીઓ છે ૮૭

तर्जनी पृथिवी मध्या जलं वायुरनामिका ।

कनिष्ठा तेजइत्युक्तमङ्गुष्ठोव्योम चोर्ध्वगम्

॥ ८८ ॥

તર્જની પૃથ્વીતત્ત્વ છે મધ્યમા જલતત્ત્વ છે અનામિકા વાયુતત્ત્વ છે. કનિષ્ઠિકા તેજતત્ત્વ છે, અને અંગુઠો આકાશતત્ત્વ છે ૮૮

मायाश्चतस्रोऽप्यङ्गुल्योजीवोऽङ्गुष्ठोबुधैः स्मृतः ।

तन्मूलनाड्यां हंसोऽयं यत्કरोતિ ગતાગતમ્

॥ ८९ ॥

ચાર આંગળીઓ એ માયા છે, અને અંગુઠો જીવ છે, એમ પાંડિતોએ કહ્યું છે. અને તે અંગુઠાના મૂળમાં રહેલી નાડીમાં જીવ આવળા કર્યા કરે છે. ૮૯

मूर्ध्वाङ्गुष्ठोभुजौ युग्मौ तर्जनी मध्यमापि च ।

पादावनामिका तारा प्राणिनामङ्गपंचकम्

॥ ९० ॥

અંગુઠો માથું છે તર્જની અને મધ્યમા બે હાથ છે. અનામિકા અને કનિષ્ઠિકા બે પગ છે આ પ્રમાણે પાંચે આંગળીઓમાં પાંચ અંગ રહેલાં છે. ૯૦

शिरोमुखं तथा कण्ठोऽङ्गुष्ठे भागत्रयं स्मृतम् ।

जठरं च कटिर्गुह्यं तालिकायां त्रयं स्मृतम्

॥ ९१ ॥

मध्यायां च गवेपिण्यां स्कंधौ बाहू च कूर्परौ ।

उरू जंघे च चरणौ त्रयं गौरीकनिष्ठयोः

॥ ९२ ॥

11 92 11

11 92 11

1194 11

|| २६ ||

11 9.9 11

મધ્યમા નાસિકા જિહ્વા સાવિત્રી ચ પ્રદેશિની ।

સ્પર્શનં નયનં તારા શ્રોત્રમઙ્ગુષ્ઠકોમતઃ

॥ ૧૮ ॥

મધ્યમાંગુલી નાસિકા છે અનામિકા જીભ છે તર્જની ચામડી છે. કનિષ્ઠિકા આંખ છે, અને અંગુઠો શ્રોત્ર છે. આમ જ્ઞાનેદ્રિયોની યોજના છે ૯૮

અઙ્ગુષ્ઠોમધુરોમધ્યા તિક્તા કટુઃ પ્રદેશિની ।

કષાયનામિકા ચામ્લા કનિષ્ઠા રસપંચકમ્

॥ ૧૯ ॥

અંગુઠો મધુર સ્વાદ છે મધ્યમા તીખી છે તર્જની કડવી છે અનામિકા તુરી છે, અને કનિષ્ઠિકા ખાટી છે આમ પાંચ પ્રકારના રસોની યોજના છે. ૯૯

દુર્ગન્ધા તર્જની શુદ્ધઃ સુગન્ધોઽઙ્ગુષ્ઠર્દૃશિઃ ।

સુગન્ધાનામિકાકિચ્ચિન્નિર્ગન્ધા મધ્યમાલઘુઃ

॥ ૧૦૦ ॥

તર્જની દુર્ગંધ છે. અંગુઠો શુદ્ધ સુગંધ છે. અનામિકા સુગંધી છે મધ્યમા અને કનિષ્ઠિકા કંઈક ગંધ રહિત છે. ૧૦૦

કઠોરોઽઙ્ગુષ્ઠકોગુર્વી મધ્યા રુક્ષોષ્ણકાદિમા ।

કનિષ્ઠા કોમલા લઘ્વી લક્ષ્મી સ્નિગ્ધા હિમા શિવા

॥ ૧૦૧ ॥

અંગુઠો કઠોર છે તર્જની મધ્યમ પ્રકારની ઋક્ષોષ્ણ છે. કનિષ્ઠિકા કોમલ અને હલકી છે મધ્યમા સ્નિગ્ધ છે અને અનામિકા ઠંડી છે ૧-૧

અઙ્ગુલોઽત્રગુર્લઘુઃ કનિષ્ઠાદિર્લઘુર્મૃદુઃ ।

ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ પુનારુક્ષઃ શીતઃ સ્નિગ્ધોઽતિરુક્ષકઃ

॥ ૧૦૨ ॥

અંગુઠો ગુરુ અને લઘુ છે કનિષ્ઠિકા આદિ આંગળીઓ અનુક્રમે લઘુ, મૃદુ, ગુરુ, કઠોર તેમજ ઉષ્ણ, શીત, સ્નિગ્ધ અને અતિરુક્ષ છે ૧૦૨

અઙ્ગુષ્ઠોવર્તુલસ્વસ્ત્રા કાંચની ચ પ્રદેશિની ।

ચતુરસ્ત્રાઽતિદીર્ઘાસ્યાજ્જ્યેષ્ઠા હસ્વા શિવામતા

॥ ૧૦૩ ॥

અંગુઠો વર્તુલ છે કનિષ્ઠિકા ત્રિકોણ છે તર્જની ચોરસ છે મધ્યમા લાંબી છે, અને અનામિકા ટુંકી છે ૧૦૩

જયા વિપૂર્વા તારાદિર્જયન્ત્યથ પરાજિતા ।

આદિનાથસ્ત્વમૃતમુક્ચાઙ્ગુષ્ઠોજગદીશ્વરઃ

॥ ૧૦૪ ॥

કનિષ્ઠા આદિ ચાર આંગળીઓ જ્યાં, વિજ્યા, જયન્તા, તથા અપરજિતા વચ્ચે છે અને અંગુલ અમૂળનો ભોક્તા જગતીધર આદિનાથ છે ૧૦૪

एवं पाणिनिरूपणे वरधियां लोकत्रयी चिन्मयी

भावोभावनया भवेद्बहुविधप्रश्नप्रकाशोदयात् ।

वाल्मीक्यं विशदार्थलभ्यमनिशं तेषां विशेषादगिरा ।

मभ्यानां समुदेति मेघविजयं सारम्यमुत्पत्स्यताम् ॥ ૧૦૫ ॥

આ પ્રમાણે શુદ્ધિશાળી પુરુષોને હસ્ત ઉપરથી જ્ઞાનમય ત્રણે લોકનું નિરૂપણ કર્યા બાવના વિશેષ (કલ્પનાના અતિશયપણા) વડે બહુ પ્રકારના પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટિકરણ થાય છે તે મન્ત્રના કે જેઓ વિશદ અર્થથી શ્રદ્ધા થતા (રાત્રિદિના) પ્રેમને પોતાની વાણીના ઓજસથી પ્રાપ્ત કરે છે અને જોત જોતામાં લક્ષ્મી રૂપી મેઘાડંગર થઈ આવે છે ૧૦૫

उतिश्री हस्तसंजीवने दर्शनाधिकारः

अथ स्पर्शनाधिकारः

स्पर्शनादङ्गविद्याया यथा फलमुदीरितम् ।

तथा वाच्यं फलं स्पर्शादंगत्वाच्छक्तिशालिनः

॥ ૧ ॥

જેમ અંગવિદ્યામાં અંગસ્પર્શ ઉપરથી ફલ કહેવામાં આવે છે, તેમ હાથ એ પણ અંગના એક અવયવ હોવાથી તેના સ્પર્શ ઉપરથી પણ ફલ કહી શકાય છે. ૧

सर्वतोभद्रकं यन्त्रं लिखित्वा पाणिगर्भके ।

पुष्पैः फलैश्च तत्पूजां कृत्वा मायाः स्पृशेद्बुधः

॥ ૨ ॥

હાથની અંદર સર્વતોભદ્ર ચંત્ર લખી તેની પુષ્પ, ફળ વગેરેથી પૂજા કરી અંગુલીનો સ્પર્શ પરિણે કરવો ૨ બુદ્ધો ચિત્ર નં ૨૧-૨૨

ज्ञयाः मामान्यतः पृच्छास्त्रिपुगस्पर्शतोऽखिलाः ।

माङ्गुल्यविषमाः श्रेष्ठ्याः समास्तु शोभनाः क्वचित

॥ ૩ ॥

મામાન્ય રીતે આંગળીઓના સ્પર્શ ઉપરથી દરેક હજારોના ઉત્તરો આપવા અંગુલ આંગળી આંગળીઓ પૈકી વિષમ શ્રેષ્ઠ છે અને સમ આંગળીઓ ક્વચિત્ શુભ સંખ્યા સ્પર્શન દર્શાવે છે. ૩

लाभालाभौ सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ।
गमागमौ जयं भंगो कार्याकार्ये शुभाशुभे

॥ ४ ॥

लृ	वृ	मि	क	लृ
मे	ओ	मं सू	औ	सिं
मी	शु	पू ^श	चं बु	क
कुं	अः	गु	अं	तु
ऐ	म	ध	वृ	ए

चित्र नं. २१

८	११	क्षि	१५०	१
१४९	२	प	७	१२
क्षि	प	र्त्तु	स्वा	हा
३	१५२	स्वा	९	६
१०	५	हा	४	१५१

चित्र नं २२

ચતુઃપ્રિયાદિક્રમતઃ સ્પર્શાત્પંચાઙ્ગુલેરિદમ્ ।

વાચ્યં વિચક્ષણૈર્યદ્વા તત્કાલપ્રશ્નલગ્નતઃ

॥ ૫ ॥

લાલાલાલ, સુખ, દુઃખ, જીવિત, મરણ, આવ જા, વિજય, પરાજય, કાર્ય, અકાર્ય, શુભાશુભ સઘળું અંશુદાદિ ક્રમથી પાંચ આંગળીઓના સ્પર્શ દ્વારા કહેવું અથવા તત્કાલના લગ્ન ઉપરથી કૃણ કહેવું. ૪-૫

દિનમાનમપિ જ્ઞેયં ત્ર્યંશસ્પર્શેન દુર્દિને ।

યા તિથિઃ સા ઘટી વાચ્યા જ્યોતિષેઽપિ ચ સંમતા

॥ ૬ ॥

દુર્દિન હોય ત્યારે અંશુલીના પર્વના સ્પર્શથી દિનમાન પણ કહેવો તેમાં જ્યોતિઃ-શાસ્ત્ર પણ જેને સમજી આવે છે, તે પ્રમાણે જે તિથિના વિભાગનો સ્પર્શ થયો હોય તેટલી ઘટિકા (દિવસ વ્યતીત થયો છે, એમ) જાણવી ૬

एकैकादशकैकविंशति घटी संख्या कनिष्ठाङ्गुली

पूर्वरङ्गुलिभिर्जनैर्निगदितैर्द्वादिः परैर्ज्ञायते ।

एकैकेन करस्य पण्डितवरैर्बुध्या गिरावा गुरो-

रेवं खेन्दुरवी विनापि सततं रात्रिं दिवं प्रोच्यते

॥ ૭ ॥

કનિષ્ઠિકા અંશુલીના પ્રથમપર્વમાં ૧ ઘડી, બીજામાં ૧૧ ઘડી, ત્રીજામાં ૨૧ ઘડી કાળ છે અનામિકાના ત્રણ પર્વોમાં અનુક્રમે ૨, ૧૨, ૨૨ એમ, મધ્યમામાં ૩, ૧૩, ૨૩ તર્જનીમાં ૪, ૧૪, ૨૪ અને અંશુદમાં ૫, ૧૫, ૨૫ ઘટિકાત્મક કાળ છે એમ પ્રાચીન પંડિતો કહી ગયા છે. આકાશમાં સૂર્ય ચંદ્ર ન હોય તો પણ આ પ્રમાણે અંશુલી સ્પર્શથી (નિમિત્તજ્ઞાનદ્વારા) શ્રેષ્ઠ પંડિતોએ પોતાની બુદ્ધિથી અથવા ગુરુઓના વાક્ય પ્રમાણે ઈષ્ટ સમયના કાલનું જ્ઞાન કરવું ૭

अङ्गुष्ठादेर्विजानीयादेक १ दिक् १० तिथि १५ संख्यकाः ।

तर्जन्यां द्वि २ रसा ६ रुद्रा ११ मध्यायात्र्य ३ स्व७ भास्कराः १२ ॥ ૮ ॥

वेदा ४ ष्ट ८ विस्वाः १३ सावित्र्यां पंचा ५ ङ्क ९ मनवो १४ लघौ ।

गतशेषाणि लभ्यन्ते दिवारात्रौ च नाडिकाः

॥ ૯ ॥

અંશુલીના પર્વોમાં ૧, ૧૦, ૧૫ તર્જનીમાં ૨, ૬, ૧૧ મધ્યમામાં ૩, ૭, ૧૨ અનામિકામાં ૪, ૮, ૧૩ અને કનિષ્ઠિકામાં ૫, ૯, ૧૪ આ પ્રમાણે કાળ છે અને તે દ્વારા દિવસ અથવા રાત્રી કેટલી ગઈ છે, તે જાણવું ૮-૯

लोके कीदृमिदं वर्षं सुभिक्षं वा तदन्यथा ।

भविष्यतीति ज्ञातव्ये कुमारीं परिपूजयेत्

॥ ૧૦ ॥

લોકમાં જ્યારે આ વર્ષ કેવું જશે ? સુકાળ રહેશે કે હુંકાર ? ઇત્યાદિ જાણવા માટે પ્રથમ કુમારિકાનું પૂજન કરવું ૧૦

સંમોજ્ય મધુરાસ્વાદૈઃ કુઙ્કુમૈશ્ચન્દનૈઃ કરૌ ।

વિલિપ્ય પુષ્પૈઃ સમ્પૂર્ય સ્પૃશ્યસ્ત્ર્યંશાસ્તદ્ગુલૈઃ ॥ ૧૧ ॥

તેને સારૂ સ્વાદિષ્ટ ભોજન આપવું, તેના હાથ કંકુ અને ચંદનથી રંગવા અને ફૂલથી હાથ (ખોખો) ભરી પછી અંગુલી સ્પર્શ કરવો. ૧૧

પ્રભવાદ્યાઃ સમાવર્ષાઃ કાઞ્ચન્યાદ્યત્રિભાગતઃ ।

સંવત્સરં વર્તમાનં વ્યવસ્થાપ્ય વિલોકયેત્ ॥ ૧૨ ॥

કનિષ્ઠિકાના પ્રથમ પર્વથી લઈ અનુક્રમે પ્રભવાદિ સંવત્સરો જાણવા અને જ્યાં વર્તમાન સંવત્સર આવતો હોય તે નક્કી કરવું ૧૨

સ્પૃષ્ટે વિંશોપકે વર્ષં પ્રાપ્તં તસ્ય શુભાશુભમ્ ।

વાચ્યં નક્ષત્રચક્રાનુક્રમતોદિગ્વિચાર્યતે ॥ ૧૩ ॥

કુમારિકાના જે વિંશોપકાનો સ્પર્શ કરે, તેનું શુભાશુભ કહેવું બધું નક્ષત્રચક્ર માફક કહેવું. અને તે સુજળ જ દિશાનો નિર્ણય પણ કરવો ૧૩

યદ્રા તામ્રમયે પાત્રે કુંકુમસ્ય કરદ્વયમ્ ।

કુમાર્યાઃ કારયેત્તત્ર ફલન્યાસાચ્છુભાશુમં ॥ ૧૪ ॥

અથવા તાંબાના પાત્રમાં કુમારિકા પાસે કંકુના થાપા દેવરાવવા અને તેના ઉપર ફલ મૂકી શુભાશુભનો વિચાર કરવો. ૧૪

કૂરાક્રાંતં દુષ્ટરેખં યદ્ગં દુષ્ટગ્રહોક્ષિતમ્ ।

સંવત્સરેણ રાશ્યાદિમેલકં ચ વિચારયેત્ ॥ ૧૫ ॥

જે સ્થાનનો (અંગુલીના પર્વનો) સ્પર્શ કર્યો હોય, તે કૂર રેખાથી ચા હુબ્ટ રેખાથી યુક્ત હોય, અથવા પ્રાપ્ત થએલા સ્થાનનું નક્ષત્ર કૂર ગ્રહથી આકાન્ત હોય તો અશુભ ફળ થાય આમ સંવત્સરનો વિચાર કરવો અને તેમાં રાશિ મૈત્રી પણ વિચારવી ૧૫

હસ્તસ્પર્શેક્ષણે દૈવાદાષાઢઃ શ્રાવણોઽપિ વા ।

તદાતિવૃષ્ટિર્જ્યેષ્ઠાદૌ ન વૃષ્ટિર્મધ્યમાન્યથા ॥ ૧૬ ॥

જે હસ્ત સ્પર્શમાં દૈવવશાત્ આષાઢ કે શ્રાવણ પ્રાપ્ત થાય તો અતિવૃષ્ટિ થશે એમ સમજવું. જેઠ પ્રાપ્ત થાય તો અનાવૃષ્ટિ અને ખીન્ન મહીના પ્રાપ્ત થાય તો મધ્યમ વૃષ્ટિ થશે, એમ કહેવું. ૧૬

एवं मासं तथा पक्षं दिनं वेलाफलं तथा ।

भागस्पर्शेन विज्ञेयं ग्रहलग्नविचारणात्

॥ १७ ॥

અને આ રીત મુજબ જ સ્પર્શ થતા અંશુલીના પર્વ ઉપરથી માસ, પક્ષ, દિન, વેલા તથા ગ્રહલગ્ન દરેકનો વિચાર કરવો. ૧૭

रष्ट्रपर्वस्वरूपेण तथा लग्नविचिन्तनात् ।

ग्रहस्वरूपमालोक्य मुष्टिज्ञानं च विद्यते

॥ १८ ॥

સ્પર્શ થતા પર્વના સ્વરૂપથી અને લગ્નના વિચારથી ગ્રહોના ક્ષણિકલનો (સ્વરૂપનો) વિચાર કરી મુષ્ટિપ્રશ્ન કહી શકાય છે. ૧૮

नष्टं मे क्व गतं वस्तु इति ज्ञेये करं स्पृशेत् ।

नष्टस्य दिनभं गर्भे दत्त्वा यदिशि वस्तुभम्

॥ १९ ॥

ખોવાએલી વસ્તુ ક્યાં ગઈ છે? તે પ્રશ્નના વિચારમાં જે દિવસે વસ્તુ ગઈ હોય તે દિવસના નક્ષત્રને કરતલમાં લખી ત્યારણાં નક્ષત્રચક્ર મુજબ નક્ષત્રો ગોઠવી જે નક્ષત્રને કુમારિકા સ્પર્શ કરે તે નક્ષત્રની દિશામાં વસ્તુ ગઈ છે એમ કહેવું. ૧૯

वस्तुभं दक्षिणे भागे प्रतीच्यां त्रिपुराग्रगम् ।

तदा न लभ्यते वस्तु मेरौ प्राच्यां तु लभ्यते

॥ २० ॥

જો વસ્તુનું નામનક્ષત્ર દક્ષિણ લાગમાં, પશ્ચિમમાં અથવા અંશુલીના અગ્રપર્વમાં આવતું હોય તો વસ્તુ મળતી નથી પરંતુ મેરૂ અથવા તો પૂર્વદિશામાં વસ્તુનું નામનક્ષત્ર આવતું હોય તો વસ્તુ મળે છે. ૨૦

मध्यमे न गतं वस्तु कष्टालभ्यमुदादिशि ।

मायाजात्या चौरजातिर्वस्तरूपं तु पर्वाणि

॥ २१ ॥

મધ્યલાગમાં નામનક્ષત્ર આવ્યું હોય તો વસ્તુ ખોવાઈ નથી જો ઉત્તર દિશામાં વસ્તુનું નામનક્ષત્ર આવતું હોય તો કષ્ટથી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. અંશુલીની જાતિ ઉપરથી ચોરની જાતિ, તથા પર્વ ઉપરથી વસ્તુનું સ્વરૂપ કહેવું. ૨૧

वयोऽपि च कनिष्ठादेः स्पर्शाब्दालादिकं वदेत् ।

भूतपंचकतः स्थानं ज्ञायते नष्टवस्तुनः

॥ २२ ॥

કનિષ્ઠિકાદિ અંશુલીના સ્પર્શ મુજબ ચોરની વય કહેવી. અને અંશુલીના તત્ત્વ મુજબ નષ્ટ વસ્તુનું સ્થાન કહેવું. ૨૨

याम्यायाः स्पर्शनेनैव स्थानपंचकमिष्यते ।

पृथिव्यां वा जले नष्टं प्राप्यते नापि यत्नतः

॥ २३ ॥

શેષમાત્રં તુ દહને પવને વ્યોમ્નિ નાપ્યતે ।

एवं तत्त्वात्तथा लग्नान्नष्टप्राप्तिविचार्यते

॥ ૨૪ ॥

અંગુલીના સ્પર્શ વડે જ પચ્ચભૂતાત્મક પાંચસ્થાનોનો નિર્ણય થાય છે. પૃથ્વી અને જલ સ્થાનમાં ગએલી વસ્તુ મળે છે અગ્નિતત્ત્વમાં ગએલી વસ્તુ યત્ન કરવા છતાં શેષ માત્ર પણ મળતી નથી તેમજ પવન અને આકાશતત્ત્વમાં ગએલી વસ્તુઓ પણ પાછી આવતી નથી ૨૩-૨૪

निधानं क्वेति पृच्छायां तले हस्तेक्षणस्य भम् ।

संस्थाप्य यत्र मूलं स्यात्तत्र स्यान्निश्चयाद्धनम्

॥ ૨૫ ॥

ભૂમિમાં સંતાડેલું કે નિશ્ચિત જગ્યાએ મૂકેલું ધન ક્યાં ગયું છે, તે પ્રશ્નના જવાબમાં કરતલમાં હસ્ત જોવાના દિવસનું નક્ષત્ર મૂકી નક્ષત્રચક્ર ખનાવતાં જ્યાં મૂળ નક્ષત્ર આવે ત્યાં નિશ્ચયપૂર્વક નિધિ છે, એમ જાણવું ૨૫

क्रूरग्रहेण दृष्टे मे तद्धनं लभ्यते नहि ।

सौम्येन લભ્યતે ક્રૂરાક્રાન્તે નાસ્તીતિ નિર્ણયઃ

॥ ૨૬ ॥

જો તે મૂળ નક્ષત્રને ક્રૂરગ્રહો જોતા હોય તો તે ધન મળતું નથી પરંતુ શુભ ગ્રહો જોતા હોય તો મળે છે જો ક્રૂરગ્રહથી નક્ષત્ર યુક્ત હોય તો નિધિ નથી એમ કહેવું. ૨૬

गर्मप्रश्ने करस्पर्शे समाङ्गुल्यां तु बालिकां ।

पुत्रः स्याद्विषमाङ्गुल्यां तलस्पर्शे नपुंसकम्

॥ ૨૭ ॥

ગર્ભ પ્રશ્ને સપ્ત ધી પ્રશ્ન હોય તો જો સમ અંગુલીને સ્પર્શ થયો હોય તો બાલિકા અને વિષમ આંગળીને સ્પર્શ થયો હોય તો પુત્રનો જન્મ થશે તેમજ જો કરતલનો સ્પર્શ થયો હોય તો નપુંસક જન્મશે એમ સમજવું ૨૭

भोजने कीदृशं भोज्यं स्वप्नो वा कीदृशो मम ।

इति ज्ञेये स्पृशेन्मायां साङ्गुष्ठां सुविचार्यते

॥ ૨૮ ॥

धातुमूलादिकं वस्तु तथा कामदुधास्थितम् ।

लम्नादुग्रहांश्च विज्ञाय वाच्यं सर्वं शुभाशुभम्

॥ ૨૯ ॥

મેં કેવું ભોજન લીધું છે. અથવા મને કેવા પ્રકારનું સ્વપ્ન આવ્યું છે, તેવો પ્રશ્ન હોય તો અંગુઠા સહિતની આંગળીઓ (પાંચ) પૈકી સ્પર્શાંગુલી ઉપરથી ફળ

કહેવું આંગલીઓ ઉપરથી ધાતુ મૂલાદિકનો નિર્ણય કરવો તથા લગ્ન અને શ્રોત્ર ઉપરથી દરેક પ્રકારનું શુભાશુભ કહેવું. ૨૮-૨૯

ચાલઃ કુમારોઽથ યુવા વૃદ્ધો મૃત્યુઃ સ્વરાઃ ક્રમાત્ ।

તારાદિકામદોઘ્રીપુ ગણેશે ચ વ્યવસ્થિતાઃ ॥ ૩૦ ॥

ચાલ, કુમાર, યુવા, વૃદ્ધ તથા મૃત્યુ એ પ્રમાણે પાંચ સ્વરો છે અને તે અનુક્રમે કનિષ્ઠિકાથી લઈ અંગુઠા પર્યંત વ્યવસ્થિત છે. ૩૦

યા તિથિર્યત્ર ભાગેઽસ્તિ તમારમ્ય તતો વુથઃ ।

દર્શનાત્સ્પર્શનાદ્વાપિ ગણયેદ્ગણકોત્તમઃ ॥ ૩૧ ॥

પ્રથમની તિથિ જે ભાગમાં હોય, ત્યાંથી આરંભી ગણના કરવી. દર્શન અથવા સ્પર્શન ગમે તે પ્રકારથી ગણકે (નિમિત્તને) ગણના કરવી ૩૧

સૂર્યોદયે ઘટી યુગ્મસ્થાપનાનુક્રમાત્પુનઃ ।

રવિઃ શશી ચ સૂર્યેન્દૃ પરિપાટી સિતેતરે ॥ ૩૨ ॥

સિતપક્ષે શશિરવિક્રમોઽયં તિથિસમ્મતઃ ।

કાર્યસ્તતો યદા હસ્તદૃષ્ટેઃ સ્યાદ્દટિકા દ્વયે ॥ ૩૩ ॥

તસ્ય સ્વરસ્યામ્યુદ્યો વાચ્યઃ સ્પર્શનકર્મણિ ।

ભાગોયઃ પ્રાપ્યતે તસ્ય સ્વરસ્યોદયમાદિશેત્ ॥ ૩૪ ॥

તે દિવસની તિથિને સૂર્યોદય વખતે સ્થાપી જે જે ઘડીની એક તિથિ એ ક્રમથી જે કૃષ્ણપક્ષ ચાલતો હોય તે સૂર્ય, ચંદ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર એમ ગણના કરવી અને જે શુકલપક્ષ હોય તે ચંદ્ર સૂર્ય એ ક્રમથી ગણના કરવી આ પ્રમાણે ઇષ્ટકાલે જે (સૂર્ય અથવા ચંદ્ર) આવતું હોય તેનો સ્વર આલે છે, એમ જાણવું સ્પર્શના વિષયમાં જે ભાગનો સ્પર્શ થયો હોય તેનો (આલાદિ) સ્વર આલે છે, તેમ જાણવું ૩૨-૩૪

આદ્યપ્રભોર્મગવતઃ પારણાદે દિનોદયે ।

યસ્ય કસ્યાપિ સંસ્પૃશ્યઃ પાણિર્વાણિજ્યશાલિનઃ ॥ ૩૫ ॥

ગુરુણામુજ્યમાનં યન્નક્ષત્રં દીયતે તલે ।

યત્રાયાતિ ચ યદ્દેશનક્ષત્રં તદ્વિચાર્યતે ॥ ૩૬ ॥

ભગવાન શ્રી ઋષભદેવના પારણાના દિવસે (અક્ષય તૃતીયાના દિવસે) સૂર્યોદય કાળે કોઈપણ ભાગ્યશાળીના હાથનો સ્પર્શ કરી, શુભ શ્રુતિ જે નક્ષત્ર ઉપર હોય, તે

નક્ષત્રને કરતલમાં સ્થાપી, જે દેશમાં જે નક્ષત્ર આવતું હોય તેના ઉપરથી વિચાર કરવો. ૩૫-૩૬

મङ्गलेन समाक्रान्तं दृष्टं वा त्रिपुरान्तगम् ।

तत्र देशे भूमिकम्पो मारिर्वा राज्यविग्रहम्

॥ ૩૭ ॥

જે અંગુલી પર્વને મંગળ જોતો હોય અથવા જેને આક્રાન્ત કરી રહ્યો હોય (અર્થાત્ મંગળથી દષ્ટ કે યુક્ત નક્ષત્ર જ્યાં પડ્યું હોય) તે દિશામાં ભૂમિકંપ, રોગચાળો અથવા રાજવિગ્રહ (લડાઈ) થશે એમ કહેવું ૩૭

शनिना यत्समाक्रान्तं दृष्टं दक्षिणदिगतम् ।

तत्र देशे भयं रोगो दुर्भिक्षं राज्यविग्रहम्

॥ ૩૮ ॥

જે વિભાગ શનિથી આક્રાન્ત થયો હોય અથવા દષ્ટ હોય, અને દક્ષિણ દિશામાં રહેલાં નક્ષત્રોના દેશો જે હોય, તેમાં ભય, રોગ, દુર્ભિક્ષ અને લડાઈ થાય છે. ૩૮

यत्र राहुः समाक्रान्तो देशं तत्र संभवेत् ।

उत्पातौ विग्रहो घोरश्चक्रमस्य तु भौमवत्

॥ ૩૯ ॥

જે સ્થાનમાં રાહુ આવતો હોય, તે દેશમાં મંગળની માફક ઉત્પાત તથા ઘોર વિગ્રહ થાય છે ૩૯

अनन्तवीर्यस्य पुंसोयवाः प्राग्निनिवेदिताः ।

तद्रेखायाः प्रमाणेन ज्ञेये व्यंजनलक्षणे

॥ ૪૦ ॥

હાથ ઉપરથી પુરુષના શરીરના અવયવો પહેલાં કહ્યા છે, તે પ્રમાણે હાથમાં રહેલી રેખાઓના શુભાશુભદ્વાર તે તે અવયવોનું હ્રસ્વત્વ, દીર્ઘત્વ, નિરોગત્વ ઇત્યાદિ જાણવો ૪૦

यत्रोध्वरेखा तत्रस्याच्छुभं वान्यं ततोऽशुभम् ।

यद्वा राहोः शनेर्वापि अश्विन्यादि भचक्रके

॥ ૪૧ ॥

तारादि द्वादशांशेषु यत्र तत्रાશુમં दिશેत् ।

पागुक्तावयवापेक्षं शुभं तु गुरुमै स्मृतम्

॥ ૪૨ ॥

હાથમાં જ્યાં ઉધ્વરેખા હોય તેના અવયવનું શુભક્રમ કહેવું અને બીજાનું અશુભ કહેવું કનિષ્ઠિકાઆદિ આંગળીઓમાં જ્યાં શનિ અને રાહુ (નક્ષત્રચક્ર પ્રમાણે) આવતા હોય તે અવયવનું અશુભ કહેવું અને જ્યાં ગુરુ આવતો હોય, તે અવયવનું ક્રમ શુભ જાણવું. ૪૧-૪૨

યદ્વા કનીનિકા પૂર્વત્રયંશાદુ વત્સરસંમ્થિતૌ ।

યત્ર વર્ષ વર્તમાનં તત્ર સ્થાને વિચાર્યતે

॥ ૪૩ ॥

અથવા ક્રનિષ્ઠિકાના આઠ પર્વથી લઈ સંવત્સર ચક્રની માફક સંવત્સરોની યોજના કરી, જ્યાં વર્તમાન વર્ષ આવતું હોય તે સ્થાનના શુભાશુભ ઉપરથી વર્ષનું શુભ-શુભ કહેવું ૪૩

વર્ષમાસાયનતિથિર્લગ્નધિષ્ણ્યવિમર્શનમ્ ।

ગૃહાદ્યં પૂર્વમેવોક્તં અન્તરિક્ષં નિરીક્ષ્યતે

॥ ૪૪ ॥

વિજ્ઞેયા અદ્વૈત્વોસ્વરા અદ્વૈતઃ ક્રમાત્ ।

અદ્વૈત ઉત્તરો લઘ્વી અધરાનામતો મતા

॥ ૪૫ ॥

આલિંગિતાનામિકા સ્યાન્મધ્યમાત્વભિધૂમિતા ।

દશ્વા પ્રદેશિના તાસાં ફલં ચૂડામણૌ સ્ફુટમ્

॥ ૪૬ ॥

વર્ષ, માસ, અયન, તિથિ, લગ્ન અને ઘટિકાદિની તેમજ ગ્રહાદિની વિવેચના પહેલાં કરવામાં આવી છે. તેના દ્વારા અંતરિક્ષ ઉપદ્રવ (ગાંધર્વ નગરાદિ) ની પણ આલોચના થઈ શકે છે. ૪૪

અંશુકથી લઈ અનુક્રમે અ, ઇ, ઉ, એ, ઓ એ પ્રમાણે સ્વરો રહેલા છે. અંશુક એ ઉત્તર વર્ણ છે ક્રનિષ્ઠિકા તેના નામ પ્રમાણે લઘ્વી છે. એટલે અધર 'સંજ્ઞક વર્ણ' ત્યાં રહેલા છે. અનામિકા આલિંગિત વર્ણ છે મધ્યમા અભિધૂમિત છે અને તર્જની દ્વધવર્ણ છે. આ બધાનું કળ ચૂડામણિશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે ૪૫-૪૬

લક્ષ્મી સ્યાત્પોતકી રાજા ભવણોઽનામિકા શિવા ।

કનિષ્ઠા પિઙ્ગલા કાકઃ પ્રદેશિન્યાં વ્યવસ્થિતઃ

॥ ૪૭ ॥

મધ્યમા પોતકી (દેવચકલી) છે. અંશુક લપણ (કૂતરો) છે. અનામિકા શિયાળ છે ક્રનિષ્ઠિકા પિંગલા (લેરવ) છે અને તર્જની કાગડો છે ૪૭

શકુનેક્ષણવેલાયાં સંયોજ્ય પાણિયામલમ્ ।

અઙ્ગલિં મન્ત્રયેન્માયામુખે ન્યાસેન સાઙ્ગુલમ્

॥ ૪૮ ॥

શકુન જોવાની કૃત્તિ થાય ત્યારે હાથ જોડી અંજલિ ધરાવી અંશુકિયોનો ન્યાસ કરવો ૪૮

અં નમઃ ઇં નમશ્ચાગ્રે ડં નમસ્તત્ એં નમઃ ।

ૐ નમો વિષ્ણુતોજ્ઞયઃ ક્રમોન્યાસેઽભિમન્ત્રણે

॥ ૪૯ ॥

અં, ઇં, ઉં, એં, ઓં એ દરેક વર્ણને નમઃ પદ લગાડી અંગુઠાથી લઈ અનુક્રમે યોજના કરી અંગુઠાએ નમ ઇં તર્જન્યે નમ. ઇત્યાદિ ન્યાસ કરવો. ૪૯

શાસ્ત્રાદશકસંસ્પર્શાત્ વામાવામં વિમર્શતઃ ।

ક્ષેમપૂર્વં વદેલામં જ્ઞાત્વા શકુનપંચકમ્

॥ ૫૦ ॥

દશ અંગુલીઓના સ્પર્શ દ્વારા વામ વામનો શકુન શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી વિચાર કરી પૂર્વોક્ત શકુનપંચક (પાંચ પ્રકારનાં શકુન આપનાર પ્રાણીઓ) દ્વારા યાત્રા કરનારનું ક્ષેમ લાલ ઇત્યાદિ કહેવું ૫૦

સ્થાનં ચેષ્ટા તથા વેલા વલાવલપરસ્પરમ્ ।

પ્રાજ્ઞઃ શકુનશાસ્ત્રેણ રત્નપદ્મકનોવદેત્

॥ ૫૧ ॥

અને આ શકુનપંચક દ્વારા શાકુનશાસ્ત્રોક્ત રીતિથી સ્થાન, એષ્ટા વેલા તથા બલાબલ દરેક કહેવું. ૫૧

તારાદિ ક્રમતશ્ચૈકં દ્વિકં ત્રિકચતુષ્કકમ્ ।

ત્રિવારસ્પર્શનાદુબોધ્યા હસ્તે પાશકકેવલી

॥ ૫૨ ॥

કનિષ્ઠિકાના કેમથી લઈ અનુક્રમે એક બે, ત્રણ, ચાર એમ આંકવાળા પાસા બાણવા અને ત્રણ વારના અંગુલીના સ્પર્શદ્વારા કેટલા દાણા આવ્યા તે બાણવું. આમ પાશકકેવલી (પાસાશાસ્ત્ર) પણ હાથમાં જ રહેલું છે ૫૨

પ્રણવઃ શુક્રપાણીતિ દિને સ્વાહેતિ મન્ત્રતઃ ।

ૐ શુક્રપાણિદિને સ્વાહા ।

અભિમન્ત્ર્ય મહાવ્રહ્મસ્પર્શનં જ્ઞાનસાધનમ્

॥ ૫૩ ॥

ઋક્કાર પૂર્વક હસ્તાંગુલિઓનો ન્યાસ કરી, ૐ શુક્રપાણિદિને સ્વાહા એ મંત્રથી હાથને અભિમંત્રી પછી હસ્તનો સ્પર્શ કરવો અને તદુક્ત જ્ઞાનનું સાધન કહેવું ૫૩

કરસ્પર્શાત્સ્પર્શાદિવ પરિણતાં ક્રાશ્વનમહા ।

રસપ્રેક્ષન્ સિદ્ધિં સુગુરુવચસો મેઘવિજયાત્ ॥

વિદિત્વા પૃચ્છાનાં યદ્દહ કુરુતે નિર્ણયમહો ।

મહોભિસ્તસ્ય સ્યાદ્ધવનભવના વાસનવિધિઃ

॥ ૫૪ ॥

હાથના સ્પર્શથી જ સ્પર્શભાગથી સિદ્ધ થતા મુવર્ણ-ગ્ન-વિદ્યા-સિદ્ધિ માકેડ સિદ્ધશુરના વાક્ય જેવા શ્રી મેઘવિજય ઉપાધ્યાય નામના અંતઃકર્તાના વાક્યથી આ વિદ્યાને જાણીને જે પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરે છે તેને મોટા પ્રભાવથી જગતરૂપી મહેલમાં રહેવારૂપ સિદ્ધિ આદિનો લાભ થવા રૂપ સિદ્ધિ) પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૪

इति श्री हस्तसंजीवने स्पर्शनाधिकारो द्वितीयः

अथ रेखाविमर्शनाधिकारः समारभ्यते ।

स्वस्ति चामरणं सिद्धे: करणं श्रीजगद्गुरो: ।

हस्तं स्वमस्तके न्यस्तं स्मृत्वा रेखा विचार्यते

॥ ૧ ॥

શ્રી હસ્તસંજીવન અધિકાર ત્રીજો

અંગદાચરણ—સિદ્ધિના કલ્યાણકારી આલરણ અને જગદ્ગુરુ શ્રી કપલદેવના કરણરૂપ હસ્તને પોતાના મસ્તિષ્ઠને અડકાડેલો સ્મરીને (હાથ જોડી માથુ નમાવી સ્મરણ કર્યા બાદ) રેખાઓનો વિચાર કરીએ છીએ ૧

प्रागुक्तविधिनाभ्यर्च्य नरोज्ञानिगुरुं पुरः ।

हस्तं स्वं दर्शयेद्धस्ते प्रशस्ते दिवસोदये

॥ ૨ ॥

હાથ જોવાની સિદ્ધિ—પહેલાં જે વિધિ (ખીજ અને પહેલા અધિકારમાં) બતાવ્યો છે, તે પ્રમાણે પોતાના કુલશુરની પૂજા કરીને હસ્ત નક્ષત્ર હોય તે દિવસે (તેમજ પહેલાં કહેલાં આશ્વેષા, મઘા, પૂર્વાશ્વિની, ઉત્તરાશ્વિની, હસ્ત એ નક્ષત્રો તેમજ વ્યારે હસ્ત નક્ષત્ર ઉપર સૂર્ય હોય ત્યારે ગમે તે નક્ષત્રમાં) હાથ બતાવવો ૨

शोभने हस्त नक्षत्रे ग्रहे सौम्ये शुभेदिने ।

पूर्वाह्णे मंगलैर्युक्ते परीक्षेत विचक्षणः

॥ ૩ ॥

હસ્તનક્ષત્ર હોય અને સારો વાર હોય તેમ જ ખીજ શુભ યોગો હોય ત્યારે પૂર્વાહ્નમાં શુભ સમયમાં વિદ્વાન પુરુષે હાથની પરીક્ષા કરવી

અહીં જે અપવાદ છે (૧) હસ્તનક્ષત્ર હોય ત્યારે ચંદ્ર બલાદિક કોઈને ન પહોંચતું હોય છતાં હસ્તનક્ષત્રની મુખ્યતા હોઈ તે દિવસે હાથ જોવો

(૨) જે અનુકૂળતા ન આવતી હોય તો સવારમાં પહેલી ચાર ઘડીમાં કોઈપણ દિવસે હાથ જોવો ૩

पूर्वमायुः परीक्षेत पश्चालक्षणमुत्तमम् ।

क्षीणायुषां नृणां शेषैर्લक्षणैः किम्प्रयोजनम्

॥ ४ ॥

રેખાઓ જોવાનો ક્રમ—પહેલા આયુની પરીક્ષા કરવી, અને ત્યાર બાદ બીજાં લક્ષણોની પરીક્ષા કરવી કારણ આયુદ્ધ વગરના માણસોને લક્ષણોથી શો કાયદો છે ? ૪

मणिबंधात्परः पाणिः सा कर्म कठिना नृणाम् ।

वामेति कोमलોवामभ्रुवां संपत्करः करः

॥ ५ ॥

મણિબંધથી ઉપરનો જે હાથ તેને હાથ કહે છે. પુરુષોનો જમણો અને સ્ત્રીઓનો ડાબો હાથ જોવો જોઈએ

પુરુષોનો હાથ કામ ન કરવા છતાં કઠિન અને સ્ત્રીઓનો હાથ કોમલ હોય તો તે સંપત્તિ આપનાર છે ૫

यदुक्तं—वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च ।

विलोक्यं लक्षणं विज्ञैः सर्वमायुः पुरःस्सरं

॥ ६ ॥

સંમતિ સૂચક શ્લોક છે—પડિતોએ સ્ત્રીઓનાં ડાબા અંગમાં અને પુરુષોનાં જમણા અંગમાં લક્ષણો જોવાં જોઈએ યદ્યાં લક્ષણો જોતાં પહેલાં આયુદ્ધ તપાસી લેવો. ૬

उत्पातः पिङ्को लक्ष्म निलकं मशको व्रणः ।

स्पर्शनं स्फुरणं पुंसां शुभायाङ्गे प्रदक्षिणे

॥ ७ ॥

‘વિવેકવિદ્યાસ’માં કહ્યું છે કે—અંગનો ઉત્પાત્ (વત્તા ઓછાપણું) ઘા, લાંછન (લાખું), તિલક (લાલ કે કાળો મસ, ચાંદા, સ્પર્શન) (ગીલોડી, કાચંડા વગેરેનો સ્પર્શ) સ્ફૂરણ વગેરે પુરુષોને જમણા અંગમાં હોય તો શુભલક્ષણ આપે છે ૭

वामभ्रुवां पुनर्वामे स्त्र्यंशकस्य नरस्य च ।

घातो दक्षिणके कैश्चिन्नरस्याङ्गे शुभोमतः

॥ ८ ॥

સ્ત્રીઓ તથા હિજડાઓને ડાબા અંગમાં હોય તો શુભલક્ષણ આપે છે.

કેટલાક આચાર્યોએ પુરુષના જમણા અંગમાં જખમ હોય તો તેને પણ શુભ માન્યો છે. ૮

स्त्र्यंशत्वादुबालकस्यापि सुभगस्य विलोक्यते ।

वामहस्तात्फलं पंचदश वर्षाणि किंचन

॥ ९ ॥

ખાજકોની ગણતરી નપુંસક જેવી હોઈ તેમને ન્યાં મુઘી ૧૫ વર્ષ પુરાં ન થાય ત્યાં મુઘી તેમનો ડાઘો હાથ જેવો ૯

શ્લાઘ્યઽષ્ણારૂણોઽછિદ્રોઽસ્વેદઃ સ્નિગ્ધશ્રમાંસલઃ ।

શ્લક્ષ્ણસ્તામ્રનરોદીર્ઘાઙ્ગલિકોવિપુલઃ કરઃ

॥ ૧૦ ॥

શુભકૃષ્ણ આપનાર હાથનું લક્ષણ—ગરમ, લાલાશ પર, (આંગળીઓમાં) છિદ્રરહિત, પરસેવા રહિત, ચિકટો માંસલ, ચકચકતો, લાલ નખવાળો, લાળી આંગળીઓવાળો અને મોટા પંખવાળો હાથ વખાણવા યોગ્ય છે ૧૦

પાણિમૂલં દૃઢં ગૃઢં શ્લાઘ્યં સુશ્લિષ્ટ સંધિકમ્ ।

શ્લથં સશબ્દં હીનં ચ નિર્ધનત્વાદિ દુઃસ્વદમ્

॥ ૧૧ ॥

મણિમંથ લક્ષણ—જો મણિમંથ (કાંડું) દૃઢ, ભરાઈ, અને ઘરાળર બધમેસતા સાંધાવાળું હોય તે શ્રેષ્ઠ છે અને ઢીલુ, અવાજ કરતું (ટચાકા બોલે તેવું હલાવવાથી અવાજ કરતું), સંકુચિત કાંડું દરિદ્રતા વગેરે દુ.ખો આપે છે. ૧૧

ધની પાણિતલે રક્તે નીલે મઘં પિવેન્નરઃ ।

અગમ્યાગમનઃ પીતે કરમલે ધનવર્જિતઃ

॥ ૧૨ ॥

હથેલીનું લક્ષણ—જો હથેલીનો રંગ લાલ હોય તો ધનવાન થાય, શ્યામ હોય તો દારૂ પીનાર થાય, પીળો હોય તો અગમ્યાગમન કરનાર દુરાચારી અને ભૂખરો હોય તો ધનહીન પુરુષ થાય છે ૧૨

દાતોન્નતે કરતલે નિમ્ને ન સ્યાત્પિતુર્ધનમ્ ।

ધની નિમ્ને ચ સંવૃત્તે નિર્ધનો વિપમે પુમાન્

॥ ૧૩ ॥

હથેલી કૂલેલી હોય તો દાતા થાય, અને જેસી ગએલી હોય તો ખાપનું ધન ન મળે, જો આરે ખાણુ કૂલવાથી વચ્ચે ખાડાવાળી હથેલી હોય તો ધનવાન થાય અને અસ્તવ્યસ્ત હથેલીવાળો પુરુષ નિર્ધન થાય છે ૧૩

યદાહપ્રકરણકારઃ—ફુદિઆ અગૃહપુષ્પા વિરલાંગુલિ વિસમપન્થ સંયુતા ।

નિમ્મં સા કઠિણ તેલા પરકમ્મ પરાનરાહુતિ

॥ ૧૪ ॥

‘કરરેહા’ પ્રકરણના મતે—ફુદેલી આમડીવાળી, હાડકાં તરી આવતી માંસ વગરની અને કાંડાની આંખ (ખાણુના હાડકાનો છેડો) તરી આવે તેવી, આંગળીઓમાં એકી સંખ્યાના વેઠાવાળી, અને કઠોર આમડીવાળી હથેલી હોય તો નોકરવૃત્તિ (ખીંજતો સેવક, ચાકર)થી શુવનાર મનુષ્ય બને છે ૧૪

કરપૃષ્ઠં સુવીસ્તીર્ણં પીનં સ્નિગ્ધં સમુન્નતમ્ ।

શ્લાઘ્યં ગૂઢશિરં નૃણાં ફલમૃત્ફલસન્નિભમ્

॥ ૧૫ ॥

હથેલીની પીઠ—જે કરપૃષ્ઠ પહોળું, માંસલ, સરસ તેજસ્વી ચામડીવાળું ઉન્નત, અને જેની નસો અંદરની બાજુ દગાઈ ગએલી હોય તેવું હોય, તેમજ સાપની ક્ષેણ જેવું દેખાવમાં સુંદર હોય તો તે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૫

વિવર્ણં પરુષં રૂક્ષં રોમશં માંસ વર્જિતમ્ ।

મણિવંધસમં નિમ્નં ન શ્રેષ્ઠં કરપૃષ્ઠકમ્

॥ ૧૬ ॥

રંગહીન, બેડોળ, કઠોર, વાળવાળું, માંસહીન અને મણિબંધની માફક નીચું વળી ગએલું હોય તો તે અશુભકર્મ આપનાર છે ૧૬

હસ્તપૃષ્ઠં સર્પફળાકારં રોમવિવર્જિતમ્ ।

શ્રેષ્ઠં માંસલમુચ્ચાઙ્ગં મણિવંધાઙ્કિતં શુભમ્

॥ ૧૭ ॥

સંમતિદર્શક ‘હસ્તખિંબ’ નામના ગ્રંથના ૩ શ્લોક છે—હસ્તપૃષ્ઠ જે સાપની ક્ષણ જેવું, રૂંવાટાં રહિત, માંસલ, ઉન્નત, અને મણિબંધવાળું હોય તો શ્રેષ્ઠ છે. ૧૭

અકર્મકઠિનં પાણિતલં મધ્યે તદુન્નતમ્ ।

દાનિનાં કૃપણાનાં તુ ભવેદત્યન્તનિમ્નગમ્

॥ ૧૮ ॥

કામ ન કરવા છતાં કઠિન, અને વચ્ચેથી ઉન્નત હથેલી દાની પુરુષોને હોય છે અને કૃપણોને વચ્ચેથી ઘણી જ બેસી ગએલી અપટ્ટી હોય છે ૧૮

તલં વક્રં તથા હસ્વમતિદીર્ઘં ચ નો શુભમ્ ।

રેવાશ્રમરચક્રાઙ્ગાઃ સૂક્ષ્માસ્ફુટિતાઃ શુભાઃ

॥ ૧૯ ॥

હથેલી જે ટુંકી, વાંકીચુકી તેમજ ઘણી પહોળી હોય તો તે શુભ નથી. પરંતુ જે રેખાઓ, ભમરીઓ અને ચક્રાદિ ચિન્હોવાળી માપસરની અને ફાટયા વગરની હથેલી હોય તો તે શુભ છે. ૧૯

દીર્ઘનિર્માસપર્વાણઃ સૂક્ષ્માદીર્ઘાઃ સુકોમલાઃ ।

સુઘનાઃ સરલાવૃત્તાઃ સ્ત્રીન્નરંગુલયઃ શ્રિયે

॥ ૨૦ ॥

આંગળીઓનું લક્ષણ—માંસ રહિત લાંબા વેઢાઓવાળી, પાતલી, લાળી, કોમળ, પાસે પાસે આવી ગએલી, સીધી, ગોળ આંગળી સ્ત્રી તથા પુરુષને લક્ષ્મી આપનારી હોય છે વચ્ચે જગ્યાવાળી, સુકી, જાડી, વાંકી આંગળીઓ દરિદ્રતા આપે છે ૨૦

यच्छन्ति विरलाःशुष्काः स्थूलावक्रादरिद्रताम् ।

શસ્ત્રઘાતો વહિર્નિમ્ના શ્રેષ્ઠત્વં ચિપિટાશ્રતાઃ

॥ ૨૧ ॥

ગહાર નમી જતી આંગળીઓ શસ્ત્રઘાત કરાવે છે. અને જો ચપટી આંગળીઓ હોય તો મનુષ્ય આકર બને છે ૨૧

विरलंगुलि धन रहिओ धण संचइ डोपणंगुलि होइ ।

નિમંસંગુલિ પવો સધનો વિસમંગુલી અધણો

॥ ૨૨ ॥

કરચેહા પ્રકરણકારની સંમતિ—પહોળી (વચ્ચે જગ્યાવાળી) આંગળીઓ હોય તો ધનહીન થાય પાસે પાસે આવેલી આંગળીઓ હોય તો ધનવાન થાય માત્ર રહિત પર્વવાળી આંગળીઓવાળા ધનવાન થાય છે. અને વિપ્રમ અંગુલીઓવાળા ધનહીન થાય છે ૨૨

रिलष्टान्यङ्गुलिमध्यानि द्रव्यसंचयहेतवे ।

તાનિ ચેચ્છિદ્રયુક્તાનિ ત્યાગશીલયુતોનરઃ

॥ ૨૩ ॥

‘વિવેકવિલાસ’માં ‘પાણ કહ્યું’ છે કે—જો આંગળીઓની વચ્ચે જગ્યા ન હોય તો દ્રવ્ય સચય થાય અને જો વચ્ચે છિદ્ર હોય તો સમજવું કે તે પુરુષ ધનત્યાગ કરવાની વૃત્તિવાળો હોય છે ૨૩

तर्जनीमध्यमारंध्रे मध्यमानामिकान्तरे ।

અનામિકાકનિષ્ઠાન્તઃ છિદ્રે સતિ યથાક્રમમ્

॥ ૨૪ ॥

जन्मतः प्रथमेशे वा द्वितीये च तृतीयके ।

મોજનાવસરે દુઃખં કેપ્યાહુઃ શ્રીમતામપિ

॥ ૨૫ ॥

જો તર્જની અને મધ્યમાના વચ્ચે અંતર હોય તો તેમજ મધ્યમા તથા અનામિકા અને અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકા વચ્ચે અંતર હોય તો અનુક્રમે પહેલી વચ્ચેલી અને છેલ્લી અવસ્થામાં ધન સંબંધી દુઃખ પડે છે.

અહીં એક વાત વિશેષ સમજવાની છે કે જો કદાચ ખીલતા (માતા પિતા કે ભાઈ ભાંડું ગમે તેના) ભાગ્યના ગણે કરી ધનસંપત્તિ હોય છતાં ઉપર કહેલા યોગ-વાળાની તે અવસ્થા દુઃખવાળી બને છે અને તે દુઃખ ખાવાપીવા સંબંધી બાબતોમાં કલહ, પ્રતિકૂળતા વગેરે કારણો રૂપ માલુમ પડે છે. એટલા માટે પાઠ મૂક્યો છે કે મોજનાવસરે દુઃખં કેપ્યાહુઃ શ્રીમતામપિ ॥ ૨૪-૨૫

वालतणंमि जाणसुतज्जाणि आमज्जिमंत्तर धणांमि ।

અછિદ્રે સુપણેસુપવેસુ સયા સુહી હોઈ

॥ ૨૬ ॥

પાવદ્વપચ્છાસુહં કણિદ્રિયાણામિયંતર ધણમ્મિ ।

અછિદેસુ ધણેસુય પથેસુ સયાસુહી હોઈ

॥ ૨૭ ॥

‘કરરેહા’ પ્રકરણકારની સંમતિ—જે તર્જની અને મધ્યમા વચ્ચે અંતર ન હોય તો બાહ્યાવસ્થામાં ધનનું સુખ હોય છે મધ્યમા અને અનામિકા વચ્ચે અંતર ન હોય તો તદ્ભાવસ્થામાં ધનનું સુખ હોય અને અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકા વચ્ચે અંતર ન હોય તો વૃદ્ધાવસ્થામાં ધનનું સુખ મળે ૨૬-૨૭

અનામિકાન્તરેલાયાઃ કનિષ્ઠા સ્યાદ્વદાધિકા ।

ધનવૃદ્ધિસ્તદા પુંસાં માતૃપક્ષોબહુસ્તથા

॥ ૨૮ ॥

આંગળીઓની લાંબાઈ વિષે—જે અનામિકાના ત્રીજા (ઉપરના) પર્વ કરતાં કનિષ્ઠિકા લાંબી હોય તો ધનની વૃદ્ધિ થાય છે તેમજ મોસાળ પક્ષમાં સારી મનુષ્યવૃદ્ધિ હોય છે ૨૮

મધ્યમાપ્રાન્તરેલાયા અધિકા યદિ તર્જની ।

પ્રચુરસ્તુ પિતુઃપક્ષઃ શ્રિયશ્ચ વિપદોઽન્યથા

॥ ૨૯ ॥

જે મધ્યમાના ત્રીજા વેદા કરતાં તર્જની લાંબી હોય તો ધનનું સુખ મળે છે. અને પિતાનું કુટુંબ મોટું હોય છે જે આમ ન હોય તો દુઃખ પડે છે ૨૯

અઙ્ગુલ્લસ્યાઙ્ગુલીનાં ચ યદ્યૂનાધિકતા ભવેત્ ।

ધનૈર્ધાન્યૈસ્તદા હીનોનરઃ સ્યાદાયુષાપિ ચ

॥ ૩૦ ॥

જે અંગુલો કે આંગળીઓ વધારે કે ઓછી (પાંચથી વધારે કે ઓછી) હોય તો મનુષ્ય ધનધાન્ય હીન થાય, અને તેનું આયુષ્ય પણ ટુંકું હોય છે. ૩૦

મધ્યમાયાં તુ દીર્ઘાયાં માર્યાહાનિર્વિનિર્દિશેત્ ।

અનામિકાયાં દીર્ઘાયાં વિદ્યાભોગી ભવેન્નરઃ

॥ ૩૧ ॥

જે મધ્યમા જે હોય તો સ્ત્રીની હાની થાય છે જે ત્રણ લગ્ન કરવા છતાં સ્ત્રી જીવતી નથી જે અનામિકા જેવડી હોય તો મનુષ્ય વિદ્યાભોગી બને છે. ૩૧

અપર્વે યસ્ય પર્વાણિ દૃશ્યંતેઽઙ્ગુલિપર્વસુ ।

સરક્ત્તાંગુલયો યે ચ તે સર્વે ચિરજીવિનઃ

॥ ૩૨ ॥

જે આંગળીઓનાં પર્વ જ્યાં ન હોવા જોઈએ ત્યાં પણ (વેદાઓની વચ્ચે) હોય, તેમજ આંગળીઓ લાલ દેખાતી હોય તો મનુષ્ય દીર્ઘજીવી બને છે. ૩૨

यस्य हस्तपदे दीर्घाङ्गुलयोमिलिताथवा ।

सपुमान् विरही नित्यं हस्याङ्गुल्योदग्दिता

॥ ૩૩ ॥

જેમના હાથ કે પગમાં વાસ્તવિક કરતાં વન્ની આંગળીઓ હોય છે તેઓ સ્ત્રીને વિયોગ પામે છે તેમજ જેમની આંગળીઓ એક બીજા સાથે મળેલી (ચાંટી ગયેલી) હોય તેઓ પણ સ્ત્રીના વિયોગ ભોગવે છે અને જે ઓછી આંગળીઓ હોય તેો દરિદ્રતા થાય છે ૩૩

अनामिकापर्व यदा विलङ्घ्यते कर्नानिका वर्षशतं मजीवति ।

नवत्यशीतिर्विगमे च सप्ततिः समानभावे मृत्युपण्डिजीवितम् ॥ ૩૪ ॥

આંગળીઓ ઉપરથી આયુર્દર્શમાન—જે ટચલી આંગળી અનામિકાના ત્રીજા પર્વ કરતાં વધારે હોય તેો ૭૦, ૮૦, ૯૦ અને ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે અને જે સમાન હોય તેો ૬૦ વર્ષ મનુષ્ય જીવે છે ૩૪

ताग स्याद्भगवत्याश्चेदधिका पंचभिर्यवैः ।

तृतायपर्वणस्तर्हि शतं वर्षाणि जीवितम्

॥ ૩૫ ॥

चतुर्भिर्नवतीरामैरશतिः सप्ततिर्द्वये ।

समत्वे पण्डिवर्षाणि हीने हीनत्वमाप्नुयात्

॥ ૩૬ ॥

જે ટચલી આંગળી અનામિકાના ત્રીજા પર્વથી જે આઠા જવ (એક બીજાનાં પેટ અડે તેવી રીતે ગોઠવેલા) વધારે હોય તેો ૭૦ વર્ષ ૩ વધારે હોય તેો ૮૦ વર્ષ, ચાર વધારે હોય તેો ૯૦ વર્ષ, અને ૫ જવ વધારે હોય તેો ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે ૩૫-૩૬

पंचाशदेक यवतश्चत्वारिंशद्यवद्वये ।

यवैस्त्रिभिर्नૂनतायां त्रिंशद्वेદैश्च विंशतिः

॥ ૩૭ ॥

જે ટચલી આંગળી અનામિકાના ત્રીજા પર્વથી એક જવ ઓછી હોય ૫૦ વર્ષ, જે ૪ જવ ટચલી ઓછી હોય તેો ૪૦ વર્ષ ત્રણ જવ ટચલી ટુંકી હોય તેો ૩૦ વર્ષ અને ચાર જવ ટચલી ઓછી હોય તેો ૨૦ વર્ષ જીવે ૩૭

पंचमिर्दशवर्षाणीत्येवं निर्णयमायुषि ।

ललाटे शतवर्षाणि मेषापंचकतोवदेत्

॥ ૩૮ ॥

જે પાંચ જવ ઓછી હોય તેો ૩૦ વર્ષ આ પ્રમાણે આયુષ્યનો નિર્ણય છે. કપાળથી આયુર્દર્શ—જે લલાટની અંદર પાંચ રેખાઓ હોય તેો ૨૦ વર્ષનું આયુર્દર્શ હોય છે ૩૮

મણિબંધે યવશ્રેણ્યાસ્તિસશ્રેન્નૃપતિર્ભવેત્ ।

યદિતાઃ પાણિપૃષ્ઠેઽપિ તતોઽધિકતરં ફલમ્

॥ ૩૯ ॥

મણિબંધનું કૃણ—જે મણિબંધમાં ત્રણ ચવશ્રેણી હોય. અર્થાત્ ત્રણ મણિબંધ હોય તો રાજા થાય. જે આ મણિબંધ પોંચીના આખા લાગને વલયની માફક વિંટાઈ વળતા હોય તો વધારે શુભ કૃણ આપે છે. ૩૯

દ્વાભ્યાં ચ યવમાલાભ્યાં રાજમંત્રી ધની બુધઃ ।

એકયા યવપંક્ત્યા તુ શ્રેષ્ઠી બહુધનાર્જિતઃ

॥ ૪૦ ॥

જે જે મણિબંધ હોય તો રાજમંત્રી, ધનવાન અને પંડિત થાય છે.

એક મણિબંધ હોય તો ધનવાન શેઠ થાય છે. ૪૦

ધન કનકકણ પરસ્તનણપવ્વુતો મણિબંધે જસ્સતિનરેહાઝ ।

આભરણ વિહભોગો પછામરં ચ સોલહઙ્

॥ ૪૧ ॥

‘કરરેખા’ પ્રકરણ નામના ગ્રંથની સંમતિ—જેના મણિબંધમાં ત્રણ રેખાઓ હોય છે તેઓ ધન, કનક અને રત્નથી સુકૃત હોય છે. વિવિધ પ્રકારનાં આભરણોના લોકતા થઈ પાછળ પછ કલ્યાણ જેતા જાય છે. ૪૧

રત્નાકરાદ્ગોત્રરેખા કરમાદ્ધનતેજસોઃ ।

एता रेखा यान्ति तिस्नस्तर्जन्यङ्गुष्ठकान्तरे

॥ ૪૨ ॥

रेखास्तिस्रोऽप्यमी येषां सम्पूर्णादोषवर्जिताः ।

गोत्रे धने जीविते च तेषां वृद्धिर्न संशयः

॥ ૪૩ ॥

हस्तरેखाત્રયં ચૈતદ્વિશ્વત્રયમુદાહૃતમ્ ।

पितृरेखोर्ध्वलोकः स्यान्मातृरेखा च मानवी

॥ ૪૪ ॥

पातालमायूरेखा स्यादेता दक्षिणहस्तगाः ।

धातुर्मूलं तथा जीवं वामे चૈના વિપર્યયાત્

॥ ૪૫ ॥

હવે રેખાઓનું કૃણ કહે છે—રત્નાકર એટલે મણિબંધમાંથી ગોત્રરેખા નીકળે છે. અને કરલ (ટચલી આંગળીના મૂળથી આરંભી પોંચા સુધીના હથેળીના ભાગ)માંથી ધન અને તેજની રેખાઓ નીકળે છે. આ ત્રણે રેખાઓ તર્જની (પહેલી આંગળી) તથા અંગુઠાની વચ્ચેના ભાગ લાણી જાય છે. ૪૨

જેઓને આ ત્રણે રેખાઓ સંપૂર્ણ દોષ વગરની હોય છે, તેઓને ગોત્ર, ધન અને આયુર્દાની વૃદ્ધિ હોય છે. એમાં સંશય છે જ નહિ ૪૩

આ ત્રણ રેખાઓ ત્રણ જગત છે. જેમકે પિતૃરેખા સ્વર્ગલોક છે, અને માતૃરેખા મનુષ્યલોક છે. ૪૪

આયુરેખા એ પાતાલલોક છે જમણા હાથમાં આ રેખાઓ અનુક્રમે ધાતુ, મૂળ અને જીવની ઘોતક છે અને ડાબા હાથમાં તેનાથી ઉલટું એટલે જીવ, મૂળ તથા ધાતુ રૂપે છે. ૪૫

ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चासां क्रमात्तत्त्वाधिनायकाः ।

चतुर्दिक्षु तलस्याधः शक्राद्या अधिपा दिशाम् ॥ ४६ ॥

पितृरेखा बाल्यवयस्त्वारूप्यं मातृरेखिका ।

वार्द्धक्यमायूरेखायां वायुः पित्तं कफस्तथा ॥ ४७ ॥

चरस्थिरद्वિस्वभावाः पुंस्त्रीनपुंसकाभिधाः ।

नभस्थलांबुचारिण्यः सत्त्वं रजस्तमः क्रमात् ॥ ४८ ॥

આ રેખાઓના બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ દેવતાઓ છે. અને હથેલીની ચારે બાજુઓ અનુક્રમે શકાદિ દેવતાઓ વાળી છે ૪૬

પિતૃરેખા બાલ્યવય છે, માતૃરેખા તરૂણવસ્થા છે. અને આયુરેખા વૃદ્ધાવસ્થા છે, વળી તે ત્રણે રેખાઓ અનુક્રમે વાયુ, પિત્ત અને કફ છે. ૪૭

ચર, સ્થિર તથા દ્વિસ્વભાવ એવી સજ્ઞા પણ તેમની અનુક્રમે છે. પુરુષ, સ્ત્રી તથા નપુંસક એમ પણ છે આકાશ, જમીન અને જળ તથા સત્ત્વ, રજ અને તમઃ એમ ત્રણ ગુણો પણ તે જ છે ૪૮

यस्याः प्राधान्यमेतासु तत्स्वरूपं निरूप्यते ।

जीवस्यागमनं वामे गमनं दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

આ ત્રણમાંથી જેનું પ્રાધાન્ય હોય તેનું મનુષ્યનું રૂપ આદિ સમજવું. તેમજ ડાબા હાથમાં જેનું પ્રાધાન્ય હોય તે લોકમાંથી આગમન અને જમણા હાથમાં જેનું પ્રાધાન્ય હોય તે લોકમાં ગમન થશે એમ જાણવું ૪૯

एवं चराचरं ज्ञेयं रेखाभिः संप्रकाशयते ।

भूतं भविष्यं वर्तमानं दीपिकाभिर्गृहं यथा ॥ ५० ॥

જેવી રીતે દીવી વડે ઘરની દરેક વસ્તુઓ દેખાઈ આવે છે તેમ આ રેખાઓ વડે ભૂત, ભવિષ્ય વર્તમાન વગેરે બધું જ ચરાચર સમજી શકાય છે ૫૦

पावई लाहालाहं सुख दुःखं जीवितं च मरणं च ।

रेहामि जीवलो पुरुसो महिला जयं च विजयं च ॥ ५१ ॥

આઉં પુત્તં ચ ધનં કુલવંસં દેહ ધમ્મ સમ્પત્તી ।

પુવ્વ ભવ સંચિઆણં પુન્નાણકં હંતિ રેહાઓ

॥ ૫૨ ॥

સૂક્ષ્માઃસ્નિગ્ધાશ્ચ ગંભીરાઃ પ્રલંવામધુપિઙ્ગલાઃ ।

અવ્યાવૃત્તાગતચ્છેદાઃ કરસેલાઃશુભાનૃણામ્

॥ ૫૩ ॥

ત્યાગાય રક્તાગંભીરાઃસુલાય મધુપિઙ્ગલાઃ ।

સૂક્ષ્માઃશ્રિયે ભવેયુસ્તાઃ સૌભાગ્યાય સમૂલકાઃ

॥ ૫૪ ॥

છિન્નાઃસપલ્લવારૂક્ષાવિષમસ્થાનકચ્યુતાઃ ।

વિવર્ણાઃસ્ફુટિતારૂક્ષાનીલાસ્તન્વ્યશ્ચ નોત્તમાઃ

॥ ૫૫ ॥

‘કરસેલા’ પ્રકરણનું સંભનિ વાક્ય—આ રેખાઓ વડે પુરુષ અને સ્ત્રી લાલાલાલ, સુખદુઃખ, જીવન મરણ અને જયવિજય પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૧

આયુષ, પુત્ર, ધન, કુલ, વશ, દેહ, ધાન્ય, સંપત્તિ, પૂર્વલવનું સંચિત પુણ્ય વગેરે રેખા કહે છે. ૫૨

રેખાના સામાન્ય રીતે ગુણુદોષ—જે રેખાઓ સૂક્ષ્મ (પાતળી) સ્નિગ્ધ (સોડામણી પાણીદાર), ગંભીર, લાંબી અને મધ જેવા પીળાશ મારતા રંગની હોય છે, તેમજ વગર ગુંથવાએલી, વગર છેદાએલી હોય છે, તે શુભ ફળ આપે છે. ૫૩

રંગ પરત્વે ફળ—લાલ રંગની અને ગંભીર રેખાઓ લ્યાગ માટે, મધ જેવી પીળચટી સુખ માટે, સૂક્ષ્મ લક્ષ્મી માટે અને પાંખીઆવાળી સૌભાગ્ય માટે હોય છે. ૫૪

છિન્નભિન્ન, પલ્લવોવાળી, ખેડાળ, અસ્તવ્યસ્ત પોતાના સ્થાનથી બ્રષ્ટ થએલી, રંગરહિત, ફોટેલી, ખડુ જ ઝીણી અને શ્યામરંગની રેખાઓ ઉત્તમ ગણાતી નથી. ૫૫

ક્લેશં સપલ્લવા રેલા છિન્ના જીવિતસંશયમ્ ।

કદન્નં પરુષા દ્રવ્યવિનાશં વિપમાર્પયેત્

॥ ૫૬ ॥

રેલામિબહુભિઃ ક્લેશઃ સ્વલ્પામિર્ધનહીનતા ।

રેલાચતુષ્ટયાદ્યસ્ય વક્રારેલા દરિદ્રતા

॥ ૫૭ ॥

પાંખડાંવાળી રેખાઓ ક્લેશ આપે છે, તૂટેલી રેખાઓ આયુર્દા માટે સંશય બોલો કરે છે, વિષમ (સ્થાન બ્રષ્ટ) રેખાઓ ખરાબ અન્ન, ધન નાશ તથા ઝેર આપે છે. ૫૬

રેખાઓની મર્યાદા કહે છે—ચાર કે પાંચથી ખડુ રેખાઓ હોય તો ક્લેશ શાય, અને થોડી હોય તો ધનહીન થાય. અતિશય રેખાઓ હોય તો દારિદ્ર્ય આપે છે. ૫૭

વરપડમયત્ત સરિઆં અછિન્ના મંસલાય સંપુન્ના ।

સસણિદ્ધરત્તરેહા ધણકણયપણિછયા હત્થે ॥ ૫૮ ॥

પલ્લવિયાય છિન્ના વિસમ વિવન્નાય નિંદિઆરેહા ।

હાલિદ સ્ફુટિય વિવન્તનીલા રુઝાય અદ્દત્તણુયા ॥ ૫૯ ॥

પલ્લવિયે સુકિલેશો છિન્નાસુ પાવ મહાદુઃખ ।

વિરલા વિવંધણ ધમ્મં નછિ વિસમાસુ ॥ ૬૦ ॥

હલિદ્વા સુપચોરઘણં ફુદિઅ વિવન્ના સુવંધનં મુદયં ।

નીલાસુ પરુસાસુ સસોગોય સમાહિં વહુમોગો ॥ ૬૧ ॥

મુઝ્યારેઝાદ્માસ્તિસ્રઃ સહિતાઊર્ધ્વરેઝયા ।

રેઝાવતુષ્ટ્યમિદં પ્રકીર્ણકમતઃ પરમ્ ॥ ૬૨ ॥

વિજ્જકુલ ધણ રુઝરેહતિયં આઝરેહા ।

પંચવિ રેહાઓ કરે જણસસ જયંતિ પુવ્વકયં ॥ ૬૩ ॥

‘કરરેહા’ પ્રકરણની સંમતિ—જે લોકો ધનધાન્યથી પૂર્ણ હોય છે તેમના હાથની હથેલી માંસલ હોય છે. અને રેખાઓ પદ્મપત્રની શિરાઓની માફક સોહામણી અને પ્રમાણસર હોય છે. ૫૮

છિન્નલિન્ન, પાંખડાંવાળી, અસ્તવ્યસ્ત તથા રંગહીન રેખાઓ નિંદાપાત્ર છે. ૫૯
છેદવાળી રેખાઓથી હાથમા ધન રહેતું નથી, થોડી હોય તો ખરાબ માર્ગે અથવા અનિચ્છનીય રીતે ધનનો વ્યય થઈ જાય છે. જો અસ્તવ્યસ્ત હોય તો અથવા ત્રાંકી ચુંકી હોય તો ધન મળતું જ નથી. ૬૦

હળદર જેવી પીળી હોય તો ચોરીથી ધન મળે છે. ફાટેલી અને રંગહીન અથવા શ્યામ હોય તો મનુષ્ય કારાગારમાં પડે છે. વળી શ્યામ, બેડોળ રેખાઓ હોય તો શોક કરાવે છે જો શ્યામ પરંતુ સીધી રેખાઓ હોય તો મનુષ્ય અતિશય ભોગી બની જાય છે. ૬૧

રેખાઓનો સામાન્ય નિયમ—ઉર્ધ્વ રેખાની સાથે આ ત્રણ રેખાઓ જ મુખ્ય રીતે છે. અને આ ચાર રેખાઓમાં જ બધું વ્યાપ્ત (ફેલાએલું) છે ૬૨

‘કરરેહા’ પ્રકરણની સંમતિ—વિદ્યા, કુલ, ધન એ ત્રણ રેખાઓ તથા આયુરેખા અને ધનરેખા એમ પાંચ રેખાઓ, મનુષ્યનું પૂર્વજન્મનું શુભાશુભ કર્મ સૂચવે છે. ૬૩

અરેલં બહુરેલં વા યેષાં પાણિતલં નૃણામ્ ।

તે સ્યુરુપાયુષોનિસ્વાઃ દુઃસ્વિતાનાત્ર સંશયઃ ॥ ૬૪ ॥

જેનો હાથ રેખાઓ વગરનો અથવા બહુ રેખાઓ વાળો હોય છે, તે જરૂર અવપાયુ, અને દુઃખી હોય છે ૬૪

યાવદ્ગુલયઃપ્રાપ્તા મૂલાજ્જીવિતરેણિકા ।

તાવન્તઃ શરદાજ્ઞેયાઃ પંચવિંશતિસંખ્યયા ॥ ૬૫ ॥

આયુરેખાનું વર્ણન—પોતાના મૂળથી નીકળી જેટલી આંગળીઓ વટાવી આયુરેખા આગળ ગઈ હોય તેટલા પ્રમાણનું આયુષ્ય જાણવું. દરેક આંગળીનું પચીસ વર્ષ આયુઃ પ્રમાણ સમજવાનું છે ૬૫

કાલહાનિનયાપેક્ષે જ્ઞેયા વિંશતયોઽપિ ચ ।

આયૂરેલાસ્વરૂપાચ્ચ અલ્પમૃત્યુર્વિચાર્યતે ॥ ૬૬ ॥

દેશકાળના બળ પ્રમાણે પ્રત્યેક આંગળીનું આયુષ્ય હાલમાં ૨૦ વર્ષ જણવાનું છે. અથવા આયુરેખાનું સ્વરૂપ વિચારી તેના લાંબા ટુંકા પ્રમાણે આંગળીના આયુર્દાનું પ્રમાણ મૂકી શકાય છે ૬૬

હસ્તચિન્હં પ્રવક્ષ્યામિ ગુરુક્તં શ્રદ્ધયાન્વિતમ્ ।

લક્ષણૈર્જાયતે સર્વં જીવિતં ચ શુભાશુભમ્ ॥ ૬૭ ॥

‘હસ્તચિન્હ’ સૂત્રનો આરંભ—ગુરુએ કરેલું હસ્તચિન્હ (શસ્ત્ર) શ્રદ્ધા સહિત કહું છું લક્ષણોથી જલદી શુભાશુભ તથા આયુર્દા જાણી શકાય છે. ૬૭

આયૂરેલા ચ તર્જન્યાં તસ્યાષ્ટશતમાયુષઃ ।

વિદ્ધા રેલા ભવેલસ્ય વક્ષ્યતે તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૬૮ ॥

વામે વામેઽત્ર વેધેન જલે મૃત્યું સમાદિશેત્ ।

રેલા સરલ વેધેન શસ્ત્રેણ મૃત્યુમાદિશેત્ ॥ ૬૯ ॥

દક્ષિણે દક્ષિણે વેધે વન્હિસર્પમયાન્મૃતિઃ ।

વામદક્ષિણપાર્શ્વસ્થાદ્વેધાન્મૃત્યુર્મહારુજઃ ॥ ૭૦ ॥

આયુરેખા જે તર્જનીને અડકી હોય તો ૧૦૮ વર્ષનું આયુર્દા જાણવું. આયુરેખા વેધાએલી છે કે કેમ તે જાણી લેવું જોઈએ, કારણ તેનું પણ ફળ છે. ૬૮

વેધના ત્રણ પ્રકાર અને ફળ--જો વામ વામ વેધ હોય તો જલમાં મૃત્યુ થાય અને સરલ રેખાનો વેધ હોય તો શસ્ત્રથી મૃત્યુ થાય. ૬૯

દક્ષિણ દક્ષિણ વેધ હોય તો અગ્નિ અને સાયના ભયથી (તે દ્વારા) મૃત્યુ થાય છે, જે વામ, દક્ષિણ અને પાર્શ્વ ત્રણે પ્રકારનો વેધ હોય તો મોટી ખીમારીથી મૃત્યુ થાય છે ૭૦

ધનરેખા यस્ય દીર્ઘા તસ્ય ધનં મહાદ્રમુતમ્ ।

ભિન્ના રેખા ભવેન્નિન્નં દ્રવ્યવ્યયસમાકુલમ્

॥ ૭૧ ॥

ન તિષ્ઠતિ ચિરં કાલં ત્રિશૂલસ્થાનરેખયા ।

મધ્યે ત્રિશૂલં દુર્દ્રવ્યં છલ્લલ્લાદિસંભવમ્

॥ ૭૨ ॥

ધનવિચાર—જેની ધનરેખા લાંબી હોય તેને મહા અફલુત પ્રકારનું ધન હોય છે જે આ રેખા વેધાએલી હોય તો દ્રવ્યનો વ્યય થયા કરે છે. ૭૧

જે ત્રિશૂલના સ્થાનવાળી રેખા હોય તો લાંબા વખત સુધી ધન ટકતું નથી. અને જે રેખાના મધ્યમા ત્રિશૂલ હોય તો તે ધન છેતરપીંડીદ્વારા નાશ પામે છે. ૭૨

મધ્યાહ્નિમૂલગતા ધર્મરેખા નિવેદિતા ।

વજ્રરેખા ભવેદ્યસ્ય સ શ્રદ્ધા ધાર્મિકોહિ સઃ

॥ ૭૩ ॥

વજ્રં અનામિકા મૂલે તત્પ્રતિષ્ઠાવિધાયકમ્ ।

તસ્મિન્નિન્ને ભવેદ્દેદો મધ્યરેખાત્ર મધ્યમા

॥ ૭૪ ॥

ધર્મરેખા—મધ્યમા આગળની મૂળમાંથી જે રેખા નીકળી હોય તેને ધર્મ-રેખા કહે છે. અને ચન્દ્ર રેખા પણ કહે છે. જેના હાથમાં આ રેખા હોય તે શ્રદ્ધા વાળો અને ધાર્મિક થાય છે ૭૩

જે આ વજ્રરેખા અનામિકાના મૂળમાં પડી હોય તો તે માનસન્માન પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે જે આ રેખા છેદાએલી હોય તો તે આગળનાં વિદ્ય આવે છે જે મધ્યમ પ્રકારની વજ્રરેખા હોય તો મધ્યમ પ્રકારનું માનસન્માન મળે છે. ૭૪

અઙ્ગુષ્ઠાદેઃ શત્રુહાંતે દૈવતસ્યાલયં ભવેત્ ।

લક્ષણં તસ્ય વક્ષ્યામિ મૃત્યુર્યેનેહ વોધ્યતે

॥ ૭૫ ॥

તસ્ય મધ્યોન્નતા રેખા વિદગ્ધૈર્જાયતે સદા ।

હસ્તાશુરેકો દ્વાભ્યાં ચ ત્રિભિઃ સહ મૃતિર્જને

॥ ૭૬ ॥

રેખાભિસ્તિસૃમિર્નૃણાં જલે મૃત્યુશ્ચ નાન્યથા ।

ચતુર્થ્યા રેખયા શત્રુરોગમધ્યે મૃતિર્ભવેત્

॥ ૭૭ ॥

મૃત્યુરેખા--અંગુઠાથી લઈ તર્જની સુધીમાં દેવતાનું સ્થાન છે અર્થાત્ સ્વર્ગ છે તેનું લક્ષણ કહીએ છીએ જેથી મૃત્યુનો યોગ થાય. ૭૫

આ દેવતાલયમાં (ત્રિવેણી સંગમની) ઉપર અને તર્જનીના મૂળની નીચેના ભાગમાં જે એક ઉન્નત-રેખા હોય તો મનુષ્યનું એકલાનું (એક સમયમાં એકી સાથે) મૃત્યુ થાય છે. જે બે રેખાઓ હોય તો બે જણનું મૃત્યુ થાય છે અર્થાત્ બહુ રેખાઓ હોય તો બહુ જણનું સાથે મૃત્યુ થાય છે. ૭૬

જે તે સ્થાને ત્રણ રેખાઓ હોય તો જલમાં મૃત્યુ થાય છે. જે ચાર રેખાઓ હોય તો રણમેદાનમાં મૃત્યુ થાય છે. ૭૭

અઙ્ગુષ્ઠર્ચં યવઃ પૂર્ણઃ સદા પુંસાં યશસ્કરઃ ।

મધ્યવેધે ભવેદર્થં પચ્ચાશદ્વર્ષતઃ પરમ્

॥ ૭૮ ॥

કરાદૌ દૃશ્યતે રેખા લક્ષ્મીસૌભાગ્યદાયિની ।

તસ્યાગ્રે શૃંખલા યસ્ય રૂપવાન્ ધનસંયુતઃ

॥ ૭૯ ॥

યવૈરઙ્ગુઠમધ્યસ્થૈર્વિદ્યાભ્યાતિવિભૂતયઃ ।

શુક્લપક્ષે તદાજન્મ વામાઙ્ગુઠે તુ રાત્રિકમ્

॥ ૮૦ ॥

યશ અને ભાગ્યરેખા--જે અંગુઠાના ઉર્ધ્વભાગમાં પૂર્ણ યવ હોય તો મનુષ્યને સદાકાળ યશ આપે છે જે તે યવ મધ્યમાં વેધાએલો હોય તો અર્ધ ફળ મળે છે અને તે ૫૦ વર્ષની ઉંમર પછી મળે છે. ૭૮

હથેળીના મૂળમાં એટલે કે મણિબંધમાં બે રેખા દેખાય છે તે લક્ષ્મી અને સૌભાગ્યને આપનારી રેખા છે. આ રેખાની આગળ અર્થાત્ મણિબંધની ઉપર સાંકળી જેવી રેખા હોય છે તો રૂપ અને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૭૯

અંગુઠાના મધ્યમાં યવ હોય તો વિદ્યાભ્યાસ અને વિભૂતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ શુક્લ પક્ષમાં જન્મ હોય છે જે ઠાળા હાથના અંગુઠામાં યવ હોય તો રાત્રીનો જન્મ હોય છે. ૮૦

યવેઽન્ન દક્ષિણાઙ્ગુઠે દિવાજાતં વિનિર્દિશેત્ ।

ઉમયાઙ્ગુઠગે તસ્મિન્ કૃષ્ણપક્ષે દિવાભવમ્

॥ ૮૧ ॥

કયારે જન્મ થયો છે તે જાણવાની રીત--જે જમણા અંગુઠામાં યવ હોય તો દિવસે જન્મ થયો છે એમ જાણવું, અને જો ઠાળા અંગુઠામાં યવ હોય તો કૃષ્ણપક્ષમાં દિવસે જન્મ થયો છે એમ જાણવું. ૮૧

પ્રાન્તે જીવિતેગ્વાયાસ્તિર્યગ્નેલા યદા ભવેત્ ।

તદાધ્વાત્પતિનો જ્ઞેયઃ સા જ્યામા ચેત્ સ્વગદ્ધ્યમ્

॥ ૮૨ ॥

આયુરેગ્વામન્યમાને ઉભે રેત્વે વ્યવસ્થિતે ।

૧૧૧ દીર્ઘા લઘુશ્ચૈકા તદોર્ધ્વાન્નિપતેદગૃહાત્

॥ ૮૩ ॥

આયુરેગ્વાતલે વક્રા યા ગ્વાઽદ્ધુશવદ્ભવેત્ ।

તદા હસ્તિમયં વિદ્યાદ્રેગ્વાલિદ્રે જલાદુભયમ્

॥ ૮૪ ॥

આયુરેગ્વાતલે રક્તા તદા રક્તવિકારતઃ ।

ગંડવ્રણાદિવાતો વા તત્તદ્વર્પાગતો ભવેત્

॥ ૮૫ ॥

જો મૃત્યુરેખા (અંશુકા અને તર્લનીની વચ્ચે) ના છેડા ઉપર આડી ળીછ રેખા હોય તો ઘોડા ઉપરથી પડવાથી મૃત્યુ થાય એમ જાણવું. અને જો મૃત્યુરેખાને કાપનારી તે રેખા કાળા રંગની હોય તો ગધેડાથી મૃત્યુ થાય. ૮૨

જો આયુરેખાની વચ્ચે એક નાની અને ળીછ મોટી એમ બે ઊભી રેખાઓ હોય તો ઉર્ધ્વથી પડવાથી મૃત્યુ થાય એમ જાણવું. ૮૩

આયુરેખાનો નીચે વાંકો રેખા હોય કે જે અંકુશ કે વજ્ર જેવી રેખાતી હોય તો કાથી કાળ મૃત્યુ થાય, અને જો આયુરેખા છેદાએલી હોય (અર્થાત વચ્ચે છિદ્ર પડ્યું હોય તો) જલથી મૃત્યુ થાય. ૮૪

આયુરેખાની નીચે જો લાલગિંદુઓ હોય તો રક્તવિકાર. ગંડ, ઘા, ગડગુમ્ફ, તાતવિકાર વગેરે થાય. ૮૫

આયુરેગ્વાન્તરે શુક્લા વિન્દવઃ સન્નિપાતદા ।

અગ્નિર્મૌર્ધ્વિન્દુર્મૌર્ધ્વેઃ સ્યામૈર્વિપમયં ભવેત્

॥ ૮૬ ॥

આયુરેખાની નીચે ઘાળાં ગિંદુઓ હોય તો અન્નિપાત થાય, અને જો ત્રણ વાલ કે ઘાળાં ગિંદુઓ હોય તો કારાગાર બધ થાય. ૮૬

પિતૃગ્વાઽદ્ધુરેગ્વાન્તરે યા ઊર્ધ્વગેવિકા ।

તત્સમંચાદાગ્મભોગઃ સ્યાદ્દિવે કલ્પશ્ચતદુભવઃ

॥ ૮૭ ॥

ભાગરેખા--પિતૃરેખા અને અંશુકાના મધ્યમાં જેટલી ઊભી રેખાઓ હોય તેટલી શ્રીઓ ભાગવે છે આ રેખાઓ પેટી જેટલી ક્યાએલી હોય તેટલી શ્રીઓ કાળ ક્ષેત્ર થાય છે. ૮૭

અઙ્ગુષ્ઠમૂલાદારમ્ય મળેસ્વધિકં ગતાઃ ।

યાવત્યો રેશિકાસ્તાવદપત્યાનિ વિચારયેત્

॥ ૮૮ ॥

પુત્રાસ્તુ દીર્ઘરેશાભિર્લઘુભિર્દારિકામતાઃ ।

જીવનં મરણં તૈષામભેદાદ્ભેદતઃ સ્મૃતમ્

॥ ૮૯ ॥

બંધુસંખ્યા વદન્ત્યેકે નિર્ણયં તદ્ગુરોર્ગિરા ।

આયૂરેશાપલ્લવાઃ સ્યુર્હીનાયાઙ્ગુલિસમ્મુશ્વાઃ

॥ ૯૦ ॥

સંતાનરેખા—અંગુઠાના મૂળથી આરભ કરીને મણિબંધ પર્યંત કન્દ (અંગુ-

ઠાનું મૂળ) ઉપર જેટલી રેખાઓ હોય તેટલાં સંતાન સમજવાં ૮૮

તે રેખાઓ પૈકી જેટલી લાંબી હોય તેટલા પુત્ર અને જેટલી ટુંકી હોય તેટલી પુત્રીઓ જાણવી. અને તે રેખાઓ પૈકી જેટલી કપાયા વગરની હોય તેટલાં જીવિત અને જેટલી તૂટેલી હોય તેટલાં મરણ પામનારાં સમજવાં ૮૯

મતભેદ—જેટલાક આ રેખાઓને જ બંધુરેખાઓ (ભાઈ ભાંડુની રેખાઓ) કહે છે આ બાબતનો શુરુની પાસે નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ.

આયુરેખામાંથી જો આંગળીઓ લાણી પહ્લવ નીકળેલાં હોય તો તે તે પ્રસંગે હાની થાય તેમ જાણવું. ૯૦

અઙ્ગુષ્ઠસમ્મુશ્વાઃ સર્વે દ્રવ્યસંપત્તિકારિણઃ ।

માતૃરેશાપલ્લવૈસ્તૈર્લભ્યં માતૃલવર્ગતઃ

॥ ૯૧ ॥

આયૂરેશાસમ્મુશ્વૈસ્તૈર્ન લભ્યં માતૃપક્ષતઃ ।

કનિષ્ઠાનામિકાયોગે સ્નેહઃ સ્યાત્સ્વજનૈર્દૃઢઃ

॥ ૯૨ ॥

સાન્તરત્વેઽનયોઃ પ્રીતેશ્છેદઃ સ્યાદન્તરાન્તરા ।

છિદ્રાંગુલિભિર્દારિચ્છ્રં સાન્દ્રાભિર્ધનવાન્નરઃ

॥ ૯૩ ॥

અને અંગુઠા લાણી જેટલાં પર્વ નીકળેલાં હોય તે બધાં દરેક સંપત્તિનું સૂચન કરનારાં છે, જો માતૃરેખામાંથી આવી રીતે પહ્લવ નીકળતો હોય તો તે સમયે મામાઓ તરફથી સંપત્તિનો લાભ થાય છે ૯૧

માતૃરેખામાંથી નીકળેલા તે પાખાંઓ જો આયુરેખા લાણી જતાં હોય તો માતૃપક્ષથી લાભ ન થાય

કનિષ્ઠા અને અનામિકાનો જો યોગ હોય તો પોતાનાં સ્વજનો સાથે દૃઢ સ્નેહ હોય છે ૯૨

જો તે આંગળીઓ વચ્ચે અંતર હોય તો સ્નેહની પૂર્તિ ન થાય અને જો છેદ (કાણાં) રહેતાં હોય તો દારિદ્ર થાય જો આંગળીઓ એક બીજા સાથે ખુણ મળી જતી હોય તો મનુષ્ય ધનવાન થાય છે ૯૩

તર્જન્યધસ્ત્રિવેણ્યન્તર્યદા રેસ્વાદ્વયં ભવેત્ ।

આદ્યદૈર્ઘ્યે પિતુર્મૃત્યુઃ પ્રથમં માતુરન્યથા

॥ ૯૪ ॥

પિતૃરેસ્વામાતૃરેસ્વામિલને ગૃહબન્ધકઃ ।

કલત્રમિત્રસમ્બન્ધો વામે તત્સજ્જમે કરે

॥ ૯૫ ॥

તર્જનીની નીચે અને ત્રિવેણીની ઉપરના ભાગમાં બે રેખાઓ હોય અને તેમાંથી જો પહેલી (ત્રિવેણી ભાગીની) લાંબી હોય તો પહેલા પિતાનું અને તર્જની ભાગીની લાંબી હોય પહેલાં માતાનું મૃત્યુ થાય ૯૪

જો પિતૃરેખા અને માતૃરેખાનો ત્રિવેણીમાં સંગમ થયો હોય તો મનુષ્યને ગૃહભાર ઉઠાવવો પડે છે અને જો ડાબા હાથમાં આ સંગમ સ્પષ્ટ હોય તો સાસરા-પક્ષ તરફ અને મિત્રવર્ગ તરફ વધારે સ્નેહ હોય છે ૯૫

કનિષ્ઠા યદિ દીર્ઘાસ્યાદૂર્ધ્વરેસ્વાસમાશ્રિતા ।

વ્યવસાયત્તતો લાભો યશસ્તસ્ય મહોજ્વલમ્

॥ ૯૬ ॥

ઉર્ધ્વરેખાવાળી કનિષ્ઠિકા (ટચલી આંગળી) જો અનામિકા કરતાં લાંબી હોય તો વેપારની અંદર લાભ તેમજ સારો યશ મળે ૯૬

આયુરેસ્વાન્તરે છેદે જલાદ્વા જ્વલનાદ્ભયમ્ ।

સ્ત્રીપ્રસન્નાદપયશસ્તથાલ્પમૃતિસમ્ભવઃ

॥ ૯૭ ॥

અન્તે યદાયુરેસ્વાયાઃ રેસ્વાંગુષ્ઠધનોન્મુખી ।

તદા પૂર્વં સુખી પશ્ચાદ્દુઃખી વા નિર્ધનઃ પુમાન્

॥ ૯૮ ॥

ચતુષ્કિકા સ્યાદ્દ્વિગુણપિતૃરેસ્વાન્તરે યદિ ।

તદા વૃશ્ચિકદંશઃ સ્યાદ્દંષ્ટ્રાયાં દંષ્ટ્રિણોભયમ્

॥ ૯૯ ॥

મિત્રપીડા માતૃરેસ્વાયુરેસ્વામૂલસજ્જમે ।

યૌવને સુખમોક્તા સ્યાદ્દ્વિગુણાવયવે યવે

॥ ૧૦૦ ॥

આયુરેખામાં છેદ હોય તેમજ આંગળી જતાં તે સધાઈ જતી હોય તો પાણીથી અથવા અગ્નિથી ભય થાય છે ડાબા હાથમાં આયુરેખામાં છેદ હોય તો સ્ત્રી પ્રસંગથી અથવા સ્ત્રી પક્ષ તરફથી અપવાદ આવે છે અને અલ્પમૃત્યુ થાય છે ૯૭

આયુરેખાના અંતમાંથી રેખા નીકળી હોય અને તે અંગુઠા તથા ધનરેખાની વચ્ચે ઉર્ધ્વપથે ગઈ હોય તો મનુષ્ય પહેલાં સુખી થઈ પછીથી તે દુઃખ ભોગવે છે ૯૮

અંગુઠા અને પિત્તરેખા એ બેના વચ્ચેના ભાગમાં જો ચોકડી હોય તો વીંછી કરડવાનો ભય થાય છે અને જો ત્રિકોણ હોય તો દાઢવાળાં પ્રાણી (કુતરાં, શિયાળ, વાઘ ઇત્યાદી હડકાયાં થએલાં હોય તેવાં)નો ભય થાય છે. ૯૯

માતૃરેખા અને આયુરેખા જો મૂળમાં મળેલી હોય તો મિત્રપીડા થાય અને અંગુઠાના પર્વમાં જો યવ હોય તો યૌવનાવસ્થામાં સુખ ભોગવે છે ૧૦૦

હસ્તચિન્હ સૂત્ર સમાપ્ત

કનિષ્ઠાઙ્ગુલિદેશાચ્ચ રેખા ગચ્છતિ તર્જનીમ્ ।

અવિચ્છિન્નાનિ વર્ષાણિ શતમાયુર્વિનિર્દિશેત્

॥ ૧૦૧ ॥

કનિષ્ઠાઙ્ગુલિદેશાચ્ચ રેખા ગચ્છતિ મધ્યમાં ।

અવિચ્છિન્નાનિ વર્ષાણિ અશીત્યાયુર્વિનિર્દિશેત્

॥ ૧૦૨ ॥

કનિષ્ઠાઙ્ગુલિદેશાચ્ચ રેખા ગચ્છત્યનામિકામ્ ।

અવિચ્છિન્નાનિ વર્ષાણિ પષ્ઠિરાયુર્વિનિર્દિશેત્

॥ ૧૦૩ ॥

કનિષ્ઠાઙ્ગુલિ દેશાચ્ચ રેખા તત્રૈવ ગચ્છતિ ।

ત્રિંશદ્વા વિંશવર્ષાણિ તસ્યાયુઃ પરિકીર્તિતમ્

॥ ૧૦૪ ॥

આયુરેખાનું ૨૫૩૫ - કનિષ્ઠિકાના મૂળમાંથી (મૂળ નીચેથી) રેખા નીકળી તર્જની સુધી અવિચ્છિન્નપથે રેખા જતી હોય તો સો વર્ષનું આયુર્દાં જાણવું ૧૦૧

કનિષ્ઠિકા નીચેની નીકળેલી તે રેખા જો મધ્યમા પર્યંત જતી હોય તો એંસી વર્ષનું આયુર્દાં જાણવું ૧૦૨

કનિષ્ઠિકાના નીચેથી નીકળેલી તે રેખા જો અનામિકા સુધી ગએલી હોય તો ૬૦ વર્ષનું આયુર્દાં જાણવું ૧૦૩

અને જો તે રેખા કનિષ્ઠિકાના પ્રદેશ પુરતી જ હોય તો વીશ અથવા ત્રીશ વર્ષનું આયુર્દાં જાણવું ૧૦૪

કાલાંગુલીઙ્ગ રેહાપયેસિણિલંઘિઉણ જસ્સગયા ।

અઘંડા અસ્ફુટિઆ વરિમાણ સપુંસોજીવે

॥ ૧૦૫ ॥

વીસં તિસં ચાલં પન્નાસ સંસટિ સતિ અસીઙ્ગ ।

નત્ત ઇકણિઠિયા પયેસિણિ જાવજાણિયા

॥ ૧૦૬ ॥

કરજામ્બા ચતુષ્કાથો ભાગાનષ્ઠો પ્રકલ્પયેત્ ।

યથાસં તત્તુરેશ્વાયમાયોહ્લંઘનતઃ શતમ્

॥ ૧૦૭ ॥

‘કરરેહા’ પ્રકરણની સંમતિ—જે શ્યામા એટલે કનિષ્ઠિખના મૂળમાંથી નીકળેલી રેખા પ્રદેશિનીના એટલે તર્જનીના મૂળ મુધી ગએલી હોય તો ૧૦૦ વર્ષનું આયુર્દા જાણવું ૧૦૫

કનિષ્ઠિકાથી આરંભીને તર્જનીના મૂળ મુધીની રેખાના ૮ ભાગ પાડવા, અને તેમાંથી પહેલાનાં વીસ તેમજ બાકીનાનાં દરેકનાં દશ દશ વર્ષ જાણવા ૧૦૬

સંમતિ—શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે જે આયુરેખા તર્જનીનું હિલ્લંઘન કરી જાય તો ૧૦૦ વર્ષનું આયુર્દા એ નિશ્ચિત છે તેથી પ્રત્યેક આંગળીના મૂળ પ્રદેશના એ એમ કુલ ૮ ભાગ કરવા ૧૦૭

અસ્તાચલાદ્દ્રવ્યરેશ્વા રક્તાઽસ્વંડા ધનપ્રદા ।

તસ્યાં ચેત્પલ્લવા જીવરેશ્વામુશ્વા અપત્યદાઃ

॥ ૧૦૮ ॥

અહ્નુષ્ઠમ્મુશ્વા યે તે તાવદ્ધારં ધનાર્જનમ્ ।

તસ્યાં છેદે રાજદંડરૈરાદ્ધાનિસ્તુ વેધતઃ

॥ ૧૦૯ ॥

ધનરેખા—અસ્તાચલામાંથી (કરણમાંથી) રેખા નીકળી હોય જેને ધનરેખા કહે છે તે જે લાલ અને ગાંઠ હોય તો ધન આપનારી નીવડે છે અને તેમાંથી આયુરેખા ભણી જે શાખાઓ નીકળેલી હોય તો સંતાન લાભ થાય છે ૧૦૮

તે રેખામાંથી અશુકા ભણી જેટલી શાખાઓ નીકળી હોય તેટલી વખત વંધાર (બુદ્ધા બુદ્ધા ધધા) કરી ધન મેળવે છે જે આ રેખા છેદાએલી હોય તો રાજદંડ થાય છે અને બીજી રેખા દ્વારા વિધાએલી હોય તો ચારદ્વારા ધન હાની થાય છે ૧૦૯

મણિવંધાઉ પયંદા સંયત્તામભિમંગુલી ઇત્યારેહા ।

સાકુણઙ્ ધણસમિદ્ધં સશાયંવ આપરિધમ્

॥ ૧૧૦ ॥

‘કરરેહા’ પ્રકરણની સંમતિ—બીજા અથવા ત્રીજા પક્ષ કહ્યું છે કે મહિષધ-માંથી નીકળીને મધ્યમા આંગળી ભણી જે રેખા ગઈ હોય તો મનુષ્યને તે રેખા સાધનસંપન્ન, દેશખ્યાત અથવા આચાર્ય બનાવે છે ૧૧૦

ગોત્રરેશ્વાય ગસ્ય સ્યાદસ્વંડા વેધવર્જિતા ।

ગોત્રે સ મુખ્યતાં યાતિ સર્વેપામાશ્રયઃ પુમાન્

॥ ૧૧૧ ॥

યાવન્તઃ પલ્લવાશ્રાસાં માયાસંમુશ્વગામિનઃ ।

તાવન્તઃ પિતૃદ્રવ્યસ્ય ભવેયુર્માગદારિણઃ

॥ ૧૧૨ ॥

યાવન્તઃ પલ્લવા રાજોઽભિમુખાસ્તે પ્રિયંવદાઃ ।

ભ્રાતરઃ સ્વજનાઃ કાર્યે પુંસઃ સાહાય્યકારિણઃ ॥ ૧૧૩ ॥

ગોત્રરેખા વિચાર—જેની ગોત્રરેખા અખંડ અને અણુવીધી હોય તે ગોત્રની

અંદર મુખ્ય પુરુષ બને છે અને બધાનો આશ્રયદાતા પણ બને છે ૧૧૧

ગોત્રરેખામાંથી જેટલી શાખાઓ આંગળીઓ લણી ગઈ હોય તેટલા બાપના

ધનના ભાગીદારો હોય છે ૧૧૨

જેટલી શાખાઓ અંગુઠા લણી ગઈ હોય તેટલા પોતાના કાર્યમાં સહાયકો

મળે છે. ૧૧૩

મણિબંધાઉ પયંદા પાસિણી જાવડગયારેહા ।

બહુબંધુ સમાઈત્રં કુલવંસં નિહિસે તસ્સ ॥ ૧૧૪ ॥

દિહાઈ લાણદીહં કુલવંસમિદહિયં યદહિપાયે ।

છિન્નાયે જાણ છિન્નં જાણસુમિન્નં ચ મિન્નાયે ॥ ૧૧૫ ॥

મણિબંધાદૂર્ધ્વરેખા યાત્યજ્ઞુષ્ટાદિ સમ્મુખી ।

અસૌ પંચવિધા રાજાશ્રયણી રાજ્યસૌખ્યદા ॥ ૧૧૬ ॥

નૃપોનૃપતિમંત્રી વા પ્રાપ્તા ચેત્તર્જનીમસૌ ।

જ્યેષ્ઠાં પ્રાપ્તૌ તથાચાર્યઃ સ્વ્યાતિમાન્ સૈન્યનાયકઃ ॥ ૧૧૭ ॥

સાર્થવાહો ધની નેતોર્ધ્વરેખા ચેચ્છિવાશ્રિતા ।

કનિષ્ઠામૂર્ધ્વરેખાતઃ પ્રતિષ્ઠાવાન્ મહાયશઃ ॥ ૧૧૮ ॥

‘કરરેહા’ પ્રકરણકારનો મત—જો મણિબંધમાંથી નીકળી પ્રદેશિની પર્યંત રેખા ગઈ હોય તો મનુષ્ય મોટા કુટુંબવાળો અને ખાનદાન કુટુંબનો હોય ૧૧૪

જો આ રેખા લાંબી હોય તો વંશવૃદ્ધિ લાંબી જાણવી જો છિન્નલિન્ન હોય તો કુલવંશ છિન્નલિન્ન જાણવો અને ટુકડી હોય તો કુલવંશ ટુકડો છે એમ જાણવું ૧૧૫

ગોત્રરેખા વિમર્શન સમાપ્ત

ઉર્ધ્વરેખા ભેદ—મણિબંધમાંથી નીકળી ઉર્ધ્વ પ્રદેશમાં જનારી રેખા પાંચ પ્રકારે જાય છે. જો તે રેખા અંગુઠા લણી ગઈ હોય તો રાજ્યાશ્રય મળે છે ૧૧૬

જો તર્જની લણી ગઈ હોય તો ખુદ રાજા થાય અથવા રાજ્યમિત્ર થાય.

જો મધ્યમા લણી ગઈ હોય તો ખ્યાતિમાન સૈન્યનાયક અથવા આચાર્ય

થાય છે. ૧૧૭

જો તે ઉર્ધ્વરેખા અનામિકા લાગી ગઈ હોય તો સાર્થવાહુ ગને છે. અથવા નેતા થાય છે

અને જો ઠનિષ્ઠિકા લાગી ગઈ હોય તો ગુણ યશસ્વી અને પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ૧૧૮

અશ્વંડા અસ્ફુડિયા પલ્લવગહિયાતદાઅવિચ્છિન્ના ।

एगावि तुह रेहा सहस्रजण पोसणी भणिआ ॥ ११९ ॥

विपाणां वेअकरी रज्जकरी ग्वत्तिआण सा रेहा ।

वेसा अत्थकरी मुग्खकरी मुहवग्गाणम् ॥ १२० ॥

जा मणिवंधय पयासंताणामि अंगुलिरेहा ।

मा कुणाइजस्स ममिद्धं सिद्धिं बहुवित्त संयुतम् ॥ १२१ ॥

मणिवंधाउ पयहा कणिठा जाव जागया रेहा ।

सा कुणइ जमसमिद्धं सिद्धिं बहुविध संयुतं ॥ १२२ ॥

मणिवंधाउ रेहा अंगुठ पणमिणीणमज्जगया ।

सा कुणइ सत्थ जुत विन्नाण विचक्खणं पुरिसं ॥ १२३ ॥

त्यक्तोर्ध्वं मणिवंधं या रेखा चोत्तरगामिनी ।

यशोददाति सा पुंसां श्रीदायिका न संशयः ॥ १२४ ॥

ऊर्ध्वरेखाश्चतसृषु अङ्गुलिषु भवन्ति चेत् ।

नाना भोगमुखं तेना समुદ્રવચનं यथा ॥ १२૫ ॥

‘કરરેહા’ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—અખડ, તૂટયા કૂટયા વગરની પદ્મવ

રહિત અવિચ્છિન્ન એક પશુ ઉર્ધ્વરેખા હોય તો મનુષ્ય હવતર માણસનું સરણુ પોપણ કરનાર નીવડે છે ૧૧૯

જો આ ઉર્ધ્વરેખા પ્રાણજના હાથમા હોય તો તે વેદ જ્ઞાનનાર ગને છે.

ક્ષત્રિયોને રાજ્ય આપનારી, વૈશ્યોને ધન આપનારી અને શૂદ્રોને મુખ આપનારી ગને છે. ૧૨૦

જો મણિવંધમાથી નીકળીને અનામિકા આગળી સુધી ગએલી ઉર્ધ્વરેખા હોય તો મનુષ્ય સાર્થવાહુ તથા નૃપમાન્ય ગને છે ૧૨૧

મણિવંધમાથી નીકળીને ઠનિષ્ઠિકા પર્યંત રેખા ગઈ હોય તો ગાહુ જ ધન સમૃદ્ધિ આપે છે. ૧૨૨

મણિબંધમાંથી રેખા નીકળી અંશુકા અને તર્જનીના મધ્યભાગમાં રેખા ગઈ હોય તો મનુષ્ય વિચારક અને શાસ્ત્રજ્ઞ થાય છે. ૧૨૩

મણિબંધમાંથી નીકળીને ઉત્તર તરફ જનારી રેખા યશ આપે છે અને મનુષ્યને ધન પણ અવશ્ય આપે છે ૧૨૪

જો ચારે ચાર આંગળીઓમાં ઉર્ધ્વરેખાઓ હોય તો અનેક પ્રકારનું સુખ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમુદ્રનું વચન છે. ૧૨૫

સ્ત્રીરેખા વામહસ્તે સ્યાદાયૂરેખા સ્વભાવતઃ ।

દક્ષિણૈઃ પલ્લવૈસ્તસ્યાં સૌખ્યં દુઃખં તુ વામગૈઃ

॥ ૧૨૬ ॥

સ્ત્રીરેખા—પુરુષોના ડાબા હાથની આયુરેખા તે સ્વભાવથી જ સ્ત્રીરેખા છે તેમાંથી જો (ડાબા હાથની આયુરેખામાંથી) જમણી બાજુનાં પાંખીયાં નીકળેલા હોય તો સ્ત્રીનું સુખ મળે છે અને જો ડાબી બાજુનાં પાંખીયાં નીકળેલાં હોય તો સ્ત્રી તરફથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨૬

આયુર્લેખાકનિષ્ઠાન્તર્લેખાઃ સ્યુર્ગૃહિણીપ્રદાઃ ।

સમાભિઃ શુભશીલાઃ સ્યુર્વિષમાભિઃ કુશીલકાઃ

॥ ૧૨૭ ॥

આયુરેખા અને કનિષ્ઠાના મૂળની વચ્ચે જે રેખાઓ હોય તે સ્ત્રી રેખાઓ કહેવાય છે. આ રેખાઓ જો સીધી અને સુંદર હોય તો ચારિત્ર્યસંપન્ન સ્ત્રીઓનું સુખ હોય છે. અન્યથા ચારિત્ર્યબ્રષ્ટ હોવાથી દુઃખ થાય છે ૧૨૭

કનિષ્ઠા કાલંગુલીઙ્ગ હિઠારેહાઽ જસસ જત્તિયાહંતિ ।

તત્તિયમિત્તા પુરિસા પુરિસસ્સય તત્તિયા મહિલા

॥ ૧૨૮ ॥

દિહાહિય કૌમારી ફુડિયાહિ પ્રણન્મયં વિપાણિ ।

જાસન્હાહિયો સોહગાં ફુડિયાહિં નિદૂહયં વિપાણિ

॥ ૧૨૯ ॥

‘કરરેહા’ પ્રકરણનો મત—કનિષ્ઠામૂળ અને આયુરેખાની વચ્ચે જેટલી રેખાઓ હોય તેટલી સ્ત્રીઓ થાય છે સ્ત્રીને તેટલા પુરુષો થાય છે ૧૨૮

જો આ રેખાઓ લાંબી હોય તો કુમારી સ્ત્રી સાથે લગ્ન થાય છે તૂટેલી કૂટેલી રેખાઓ હોય તો વિધવા સ્ત્રી સાથે લગ્ન થાય છે (નાતરૂ થાય છે) આ રેખાઓ પૈકી જેટલી જેટલી સારી હોય તેટલીનું સુખ અને જેટલી રેખાઓ તૂટેલી હોય તેટલીનું દુઃખ થાય છે ૧૨૯

દીક્ષા રેખા બલવતી પુરસ્થા ચેન્મહત્તરા ।

બાધયેદારેખાં તુ તદા મિત્રોદયં વદેત

॥ ૧૩૦ ॥

દીક્ષારેખા—જો દીક્ષારેખા બળવાન હોય તો સ્ત્રીરેખાનો બાધ થાય છે સ્ત્રી સંજાતી નથી. પરંતુ તે રેખાના સમયે મિત્રદાલ થાય છે ૧૩૦

લાઈલાંડુની રેખા—મણિખંધથી અંગુઠા મુધી અંગુઠાના મૂળ ઉપર જે રેખાઓ છે તે લાઈલાંડુની ઘોતક છે. તેઓ પૈકી જેટલી સૂક્ષ્મ છે તેટલી ખેડેનો અને જેટલી સ્પષ્ટ છે તેટલા લાઈઓ સમજવા ૧૪૩

તેઓમાંથી જેટલી અસ્પષ્ટ રેખાઓ છે તેટલાંનું મરણ થાય છે. અને જેટલી સ્પષ્ટ રેખાઓ હોય છે તેટલા જીવે છે. ૧૪૪

આયુર્લેખાવસાનાભિર્લેખાભિર્મણિવન્ધતઃ ।

સ્પષ્ટાભિર્મ્રાતરોઽસ્પષ્ટરેખાભિર્જામયસ્તથા

॥ ૧૪૫ ॥

દ્વસ્વામિસ્ત્રુટિતા જ્ઞેયા દીર્ઘાભિર્દોષજીવિનઃ ।

યવૈરઙ્ગુઠમૂલોત્થૈસ્તત્સંખ્યાઃ સૂનવો નૃણામ્

॥ ૧૪૬ ॥

અપત્યરેખાઃ સર્વાઃ સ્યુર્મત્સ્યાઙ્ગુઠતલાન્તરે ।

હસ્તચિન્હેઽપ્યેતદેવ સમ્મતં વિદુષાં મતમ્

॥ ૧૪૭ ॥

‘વિવેકવિલાસ’કારનો મત—મણિખંધથી લઈ આયુરેખાના પર્યંત જેટલી રેખાઓ હોય તેમાંથી જેટલી સ્પષ્ટ રેખાઓ હોય તેટલા લાઈઓ અને સૂક્ષ્મ હોય તેટલી ખેડેનો હોય છે ૧૪૫

જે રેખાઓ અસ્પષ્ટ અને તૂટેલી હોય છે તેટલાં લાઈ ખેડેનોના મરણ થાય છે.

અંગુઠાના મૂળમા જેટલા યવ હોય છે તેટલા પુત્રો હોય છે ૧૪૬

મણિખંધ મહિલા મત્સ્યથી આરંભી અંગુઠાના મૂળ પર્યંત જેટલી રેખાઓ હોય તેટલા સંતાન થાય છે આવો પણ કેટલા શાસ્ત્રકારોનો મત છે ૧૪૭

અંગુઠસ્સયમૂલે જત્તિયમિત્તાઙ્ગ થૂલરેહાઙ્ગ ।

તેહંતિ ભાઉઆ સ્વલુ તણુયાહિ હંતિ મઙ્ગાઙ્ગ

॥ ૧૪૮ ॥

અંગુઠસ્સય હિઝા રેહાઙ્ગ જસ્સ જત્તિયાહંતિ ।

તત્તિયમિત્તા પુત્તા સિજ્જાહિય દારિયા હંતિ

॥ ૧૪૯ ॥

જત્તિયમિત્તા છિન્ના મિન્ના લે દારિયા મુપાજાણ ।

અક્કવંડા અછિન્ના જીવંતિ યત્તત્તિયા સુતા

॥ ૧૫૦ ॥

વિદ્યા રૂપાતિર્વિભૂતિઃ સ્યાદ્યવૈ હ્યઙ્ગુઠમધ્યગે ।

શુક્લપક્ષે જન્મ રાત્રૌ વામાઙ્ગુઠગતે પુનઃ

॥ ૧૫૧ ॥

કૃષ્ણપક્ષે દિવાજન્મ દક્ષિણાઙ્ગુષ્ઠગૈર્યવૈઃ ।

વિદ્ધાવિદ્ધવિવેકેન પક્ષસ્ય વ્યત્યયઃ ક્વચિત્ ॥ ૧૫૨ ॥

‘કરરેહા’ પ્રકરણકારનો મત—અંગુઠાના મૂળમાં જેટલી સ્થૂલ રેખાઓ હોય તેટલા ભાઈ થાય અને જેટલી સૂક્ષ્મ રેખાઓ હોય તેટલી બહેનો થાય ૧૪૮

અંગુઠાની નીચે જેટલી રેખાઓ હોય તેટલા સત્તાન થાય અને તેમાંથી જેટલી પાતળી અને સુંદર હોય તેટલી પુત્રીઓ થાય ૧૪૯

જેટલી છિન્નલિન્ન હોય તેટલાં સત્તાન મરી જાય અને જેટલી અખંડ અને તૂટ્યા ફૂટ્યા વગરની હોય તેટલાં જીવે ૧૫૦

અંગુઠાના મધ્યમાં યવ હોય તો વિદ્યા, ખ્યાતિ અને વિભૂતિ મળે છે યવ ડાળા હાથના અંગુઠામાં હોય તો શુકલપક્ષમાં રાત્રે જન્મ હોય છે ૧૫૧

અને જો જમણા હાથના અંગુઠામાં યવ હોય તો કૃષ્ણપક્ષમાં દિવસે જન્મ હોય છે આ યવની વિધાએલી તેમજ અણુ વિંધાએલી સ્થિતિ પ્રમાણે કેટલીક વખત પક્ષ નિર્ણયમાં ફરક પણ પડે છે. ૧૫૨

શુકલપક્ષે દિવાજન્મ દક્ષિણાઙ્ગુષ્ઠગૈર્યવૈઃ ।

કૃષ્ણપક્ષે નૃણાંજન્મ વામાઙ્ગુષ્ઠગૈર્યવૈઃ ॥ ૧૫૩ ॥

મતભેદ—જો જમણા હાથના અંગુઠામાં યવ હોય તો શુકલપક્ષમાં જન્મ હોય છે અને ડાળા હાથના અંગુઠામાં યવ હોય તો કૃષ્ણપક્ષમાં જન્મ હોય છે ૧૫૩

દાહિણ હત્યંગુઢ મત્તેય જવેણ દિવસજમ્મં ।

વામંગુઢજવેણ નૂણ જાણિજ્જ નિસિજમ્મં ॥ ૧૫૪ ॥

અઙ્ગુષ્ઠોદરમધ્યસ્થે યવે મોગી સદાસુખી ।

બહૂનામથવૈકસ્ય યવસ્ય ફલતુલ્યતા ॥ ૧૫૫ ॥

‘કરરેહા’ પ્રકરણકારનો મત—જમણા હાથના અંગુઠામાં યવ હોય તો દિવસનો જન્મ હોય છે અને ડાળા હાથના અંગુઠામાં યવ હોય તો રાત્રિનો જન્મ હોય છે. ૧૫૪

અંગુઠાના મધ્યમાં યવ હોય તો ભોગી અને સદા સુખ ભોગવનાર હોય છે યવ એક હોય અથવા વિશેષ હોય તો પણ ફલ સરખું જ છે ૧૫૫

છત્રં તામરસં ધનૂરથવરો દમ્ભોલિકૂર્માકુશાઃ

વાપીસ્વસ્તિકતોરણાનિ ચ શરઃ પદ્માનનઃ પાદપઃ ।

ચક્રં શંખગજૌ સસુદ્રકલશૌ પ્રાસાદમત્સ્યૌ યવાઃ

યૂપસ્તૂપકમંડલન્યવનિભૃત્સચામરો દર્પણઃ

॥ ૧૫૬ ॥

વૃષભઃ પતાકાઃ કમલાભિષેકઃ સુદામકેકી ધનપુણ્યભાજામ્

ખત્રીશ લક્ષણ—વિચાર—છત્ર, કમળ, ધનુષ્ય, રથ, વજ્ર, કાચળો, અંકુશ, વાવ, સાથીઓ, તોરણ, ચામર, ચિહ્ન, વૃક્ષ, ચક્ર, શંખ, હાથી, સસુદ્ર, કલશ, મહેલ, મત્સ્ય, યવ, યૂપ (ચતુસ્તલ) સ્તૂપ (પ્રભુનાં પગલાં) કમંડલુ, પર્વત, દેવાલય, દર્પણ, વૃષભ, ધન, કમલ, અભિષેક કલશ, પુણ્યભાજા, અને મોર એમ ખત્રીશ લક્ષણો ધનવાનોને હોય છે ૧૫૬

મણેસ્તલોન્મુખે મત્સ્યે સહસ્રધનવાન્નરઃ

મકરે દશસાહસ્રી શંખે લક્ષપતિર્ભવેત્

॥ ૧૫૭ ॥

આતપત્રં કરે યસ્ય દંડેન સહિતં પુનઃ ।

ધ્વજો વા ચામરયુતં ચક્રવર્તી સ જાયતે

॥ ૧૫૮ ॥

ધ્વજો હસ્તતલે યસ્ય સવૃદ્ધત્વે સુખી ભવેત્ ।

કરમો માંસલઃ શ્રેષ્ઠોઽઙ્ગુલિપર્વ ન માંસલમ્

॥ ૧૫૯ ॥

કરમાન્નિર્ગતા રેખા ધનરેખા યદાગતા ।

અઙ્કુશાકારમૃદ્ધસ્ય સ પુમાન્ ગજવાન્નૃપઃ

॥ ૧૬૦ ॥

હસ્તી રેખાધરો રાજા શૂરઃ સિંહાકૃતૌ કરે ।

વૃષમે ગોકુલપતિ કર્પકો વહુરૂપવાન્

॥ ૧૬૧ ॥

ચિન્હોનું ‘હસ્તખિંખ માં કહેલું’ ફગ્ર—મણિખ ધમા તળીઆ લણી મોવાળો મત્સ્ય હોય તો હંતરની સખ્યાના ધનનો માલિક થાય છે મકર (મગર)નું ચિન્હ તેવી રીતનું હોય તો દશહંતરનો અને શંખ હોય તો લક્ષ્યાધિપતિ થાય છે ૧૫૭

જેના હાથમાં દાડી સહિત કમલનું ચિન્હ હોય છે તે, તેમજ ધન અને ચામરના ચિન્હવાળો ચક્રવર્તી થાય છે ૧૫૮

જેના હાથમાં ધન હોય છે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં સુખી થાય છે.

કરલ જે માંસલ હોય તો શ્રેષ્ઠ છે. અને આંગળીઓનાં પર્વ શુષ્ક હોય તો શ્રેષ્ઠ છે. ૧૫૯

અંકુશ રેખાનું સ્થળ—કરલમાથી નીકળીને ધનરેખાને મળનારી જે રેખા હોય છે તે અંકુશના આકારની હોઈ તેને અંકુશ રેખા કહે છે જેને આવી રેખા હોય તે હાથીના વાહનનું સુખ લોગવે છે. ૧૬૦

હાથીના ચિન્હવાળો રાજા થાય છે. સિંહના ચિન્હવાળો શૂરવીર થાય છે વૃષભના ચિન્હવાળો ગાય ભેંસોના મોટા સમૂહનો માર્લિક બહુ રૂપવાન ખેડુત હોય છે ૧૬૧

સૂર્યે પ્રતાપવાન્ શૂરઃ ચન્દ્રે પ્રકૃતિકોમલા ।

સિંહાસને પટ્ટધારી મોરે માતુલતઃ સુખી

॥ ૧૬૨ ॥

અહ્કુશોઽતિપ્રતિષ્ઠાવાન્ પ્રાસાદશ્ચેત્સુખી ધની ।

મત્સ્યે તુ પશ્ચિમવયઃસુખી સાંયાત્રિકઃ પુમાન્

॥ ૧૬૩ ॥

નન્દ્યાવર્તે નૃપપદં સૌભાગ્યં કચ્છપાકૃતૌ ।

પૂર્ણકુમ્ભધરઃ પાળૌ નરઃ પૂર્ણમનોરથઃ

॥ ૧૬૪ ॥

સૂર્યના ચિન્હવાળો પ્રતાપી અને શૂર હોય છે ચંદ્રના ચિન્હવાળો કૌમળ પ્રકૃતિનો હોય છે સિંહાસનવાળો હોધધેદાર અને મોરના ચિન્હવાળો મામાના પક્ષથી સુખી હોય છે ૧૬૨

અહ્કુશના ચિન્હવાળો અતિશય પ્રતિષ્ઠા લોગવનાર, મહેલના ચિન્હવાળો સુખી અને ધની હોય છે માછલાના ચિન્હવાળો પાછલી અવસ્થામાં સુખી અને વહાણવટું ખેડનાર થાય છે ૧૬૩

નંદાવર્ત (સાથીઆ)ના ચિન્હવાળો રાજ્ય પદવી લોગવે છે કાચળાના ચિન્હવાળો સૌભાગ્યશાળી થાય છે. અને પૂર્ણકુંભના ચિન્હવાળો સફળ મનોરથવાળો થાય છે ૧૬૪

સ્થાકારે રથી લોકે સોદ્યમઃ પરિવારવાન્ ।

સ્વજ્ઞાદિ શસ્ત્રાકારે સ્યાત્ ક્લેશકારી સુસાહસઃ

॥ ૧૬૫ ॥

રથના ચિન્હવાળો રથના વાહનવાળો અને ઉઘમી તેમજ મોટા કુંટુંબવાળો થાય છે તલવાર વગેરે હથિયારોના ચિન્હવાળો સાહસી તેમજ બીજાઓને ક્લેશ આપનાર થાય છે ૧૬૫

ધનુષા વલ્લમો લોકે મંત્રી ચામરવાન્ કરે ।

પુષ્પમાલાઢ્ઢિતો હસ્તે યશસ્વી ધનવાન્નરઃ

॥ ૧૬૬ ॥

ધનુષ્યના ચિન્હવાળો લોકોનો પ્રેમ મેળવનાર થાય છે. ચામરના ચિન્હવાળો મંત્રી થાય છે. ફૂલની માળાવાળો યશસ્વી અને ધનવાન બને છે ૧૬૬

મુકુટે રાજમાન્યઃ સ્યાત્કમલે बहुभोगवान् ।

મુષ્ઠૌ તિલે પુત્રપૂર્ણઃ સર્પે ક્રોધી મહાધની

॥ ૧૬૭ ॥

છત્રે હઠી પ્રતિષ્ઠાવાન્ સ્વસ્તિકે વાર્ધકે સુખી ।

સ્થલપદ્મે હિ ચતુરઃ શ્રમાવાન્ મંડલાકૃતૌ ॥ ૧૬૮ ॥

પદ્મકોણે ધર્મવાન્ ધીરઃ તેજસ્વી મણિરેખયા ।

સરોવરેણિ વાતાઙ્ગઃ કુલમુખ્યો યુગાકૃતૌ ॥ ૧૬૯ ॥

કુન્તે કલેશી સિદ્ધકાર્યો વિદ્યાવાન્ સ્યાચ્છરાકૃતૌ ।

વિમાને દુર્ગગેહાદિનિર્માતા કીર્તિમાન્રઃ ॥ ૧૭૦ ॥

एवं रेखावलादुज्ञेयः स्वभावनिर्णयोऽङ्गिनाम् ।

तत्तद्रेखाकृतिर्ज्ञेया स्थानग्रन्थान्तरादिह ॥ ૧૭૧ ॥

મુકુટના ચિન્હવાળો રાજમાન્ય અને કમળના ચિન્હવાળો બહુ લોભ ભોજનનાર થાય છે અને મુઠી વાળવાળી અંદરના ભાગમાં આવી જાય તેવા તલવાળો પુત્રવાન અને સાપના ચિન્હવાળો મહાક્રોધી ધનવાન થાય છે. ૧૬૭

છત્રના ચિન્હવાળો હઠી અને પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, સાથીઆના ચિન્હવાળો વૃદ્ધાવસ્થામાં સુખ ભોજનનાર થાય છે, જે સ્થળકમળ (એક જાતના કમળ)નું ચિન્હ હોય તેો ચતુર થાય છે અને જેના હાથમાં મૃદગનું ચિન્હ હોય તેો શ્રમાવાન થાય છે. ૧૬૮

પદ્મકોણના ચિન્હવાળો ધાર્મિક થાય છે જેને મણિપદ્મરેખા સ્પષ્ટ હોય છે તે ધીર અને તેજસ્વી થાય છે સરોવરના ચિન્હવાળો નાચુના વિકારવાળો થાય છે જેના હાથમાં ચૂપનું ચિન્હ હોય છે તે પોતાના કુળમાં મુખ્ય પુરુષ થાય છે. ૧૬૯

કુત (ભાલો)ના ચિન્હવાળો કાર્યોમાં ક્ષેત્રે ભોજનનાર થાય છે. શર (ખાણ)ના ચિન્હવાળો વિક્રાન્ થાય છે જેના હાથમાં વિમાનનું ચિન્હ હોય તે દુર્ગ, મકાન વગેરેનો ખનાવનાર અને કાન્તિમાન થાય છે. ૧૭૦

ચિન્હોનો ઉપસંહાર કરે છે—આ પ્રમાણે રેખાઓના બળથી મનુષ્યોના સ્વભાવનો નિર્ણય કરવો. આ રેખાઓ (ચિન્હો)ની ઓળખાણ તથા સ્થાન અંશાન્તરથી બાણી લેવા ૧૭૧

શ્રી હસ્તખિંબ સૂત્ર સંપૂર્ણ

मायासु दशमिश्चक्रैराजा योगीश्वरोऽथवा ।

दशभिः शक्तिभिः सर्वावस्थासु बहुदुःखदा ॥ ૧૭૨ ॥

एक चक्रे भवेद्राज्यं विद्या चक्रे द्वये भवेत् ।

धनागभास्त्रिभिश्चક્રૈર્વહુચક્રૈર્દરિતા ॥ ૧૭૩ ॥

ને દશે આંગળીઓમાં દશ ચક્ર હોય કાં તો રાજા થાય અથવા મહાન યોગી થાય. ને દશે આંગળીઓમાં છીપ હોય તો દરેક અવસ્થામાં દુઃખી રહે છે. ૧૭૨
ને એક ચક્ર હોય તો રાજા થાય. બે ચક્ર હોય તો વિદ્વાન થાય ત્રણ ચક્ર હોય તો ધનવાન થાય અને બહુ ચક્ર હોય તો દરિદ્ર થાય ૧૭૩

અંગુલિ અંગુષ્ઠોપરિ હવંતિ મમરાઉદાહિણાવત્તા ।

સોધનમોગી પૂજ્ઞો ધર્મર્મૈ બુદ્ધિમંતોયઃ

॥ ૧૭૪ ॥

વૃક્ષં વા તોરણં શક્તિર્મઠદેવકુલાનિ વા ।

અશાસ્ત્રં વિજાનીયાદ્ધનવન્તં મહાધિપમ્

॥ ૧૭૫ ॥

પ્રકરણ કારનો મત—નેની આંગળી અને અંગુઠા ઉપર દક્ષિણાવર્ત લમરી હોય, તે પુરુષ લક્ષ્મીવંત, લોગી, પૂજનીક, ધર્મી અને બુદ્ધિવાન હોય છે ૧૭૪
જેમના હાથમાં વૃક્ષ, તોરણ, વજ્ર, મઠ, કે દેવમંદિર હોય તેઓ પુત્રરહિત પરંતુ ધનવાન અને ઘણા જ બુદ્ધિશાળી થાય છે ૧૭૫

શફરો મકરઃ શંખં પત્રં પાણૌ સ્વસમ્મુખઃ ।

ફલદઃ સર્વદૈવાન્ત્યકાલે પુનરસમ્મુખઃ

॥ ૧૭૬ ॥

મત્સ્ય, મકર, શંખ, જલાશય, વગેરે ને હાથમાં ઉર્ધ્વ મુખવાળાં હોય તો તેમનું શુભ ફળ સદાકાળ મળે છે અને ને અધોમુખ હોય તો અંત્યાવસ્થામાં ફળ આપે છે ૧૭૬

શતં સહસ્રં લક્ષં વા કોટિં દદ્યુર્યથાક્રમમ્ ।

મીનાદયનેઃશ સ્પષ્ટા છિન્નમિન્નાદયોઽલ્પદાઃ

॥ ૧૭૭ ॥

સિંહાસનદિનેશાભ્યાં નન્દ્યાવર્તસુતોરણૈઃ ।

પાણિરેવાસ્થિતૈર્મત્સ્યૈઃ સાર્વભૌમો ન સંશયઃ

॥ ૧૭૮ ॥

શ્રીવત્સેન સુર્વા ચક્રેણોર્વીશપતયોધની ।

ભવેદેવકુલાકારેવાભિર્ધાર્મિકઃ પુમાન્

॥ ૧૭૯ ॥

વાપીયાનરથાશ્વેભવૃષેવાંકિતાઃ કરાઃ ।

યેષાં તે પરસૈન્યાનાં હઠગ્રહણતત્પરાઃ

॥ ૧૮૦ ॥

એકમપ્યાયુધં પાણૌ ષટ્ત્રિંશન્મધ્યતો યદિ ।

તદા પરૈયોધ્યઃ સ્યાદ્દીરો ભૂમિપતિર્જયી

॥ ૧૮૧ ॥

મત્સ્યાદિ આકૃતિઓ અનુક્રમે સો, હજાર, લાખ અને કરોડની ગ્રંથાના ધનના માલિક ગનાયે છે. ૧૭૭

જેમના હાથમાં ત્રિહાસન અને મૂર્ધ, અથવા નંદાવર્ત, ચંદ્ર અને તોરણ; એકી સાથે પડ્યા હોય અને તે સાથે મત્સ્ય ચિન્હ ન હોય તો તેઓ નિઃસંશય ચક્રવર્તી ગણ થાય છે. ૧૭૮

જેમના હાથમાં શ્રીવત્સ હોય તેઓ સુખી રહે છે ચક્ર હોય તો ગંધર્વી, વજ્ર હોય તો ધની, અને દેવમદિરના આકારની રેખા હોય તો મનુષ્ય ધાર્મિક થાય છે. ૧૭૯

પાલખી, પાહન, રથ, હાથી, વૃષભ વગેરે રેખાઓ હોય તો તેવા મનુષ્યો વિજયી નિવરે છે મહાન્ યુદ્ધોમાં વિજય મેળવનારા થાય છે. ૧૮૦

છત્રીગ પ્રકારનાં હથિયારો પૈકી કોઈ પણ જાતનું હથિયાર હાથમાં હોય તો પણ મનુષ્ય કોઈનાથી ધાર ન પામનાર અને વિજયી રાજા થાય છે. ૧૮૧

उडुपो मङ्गिनी पोतो यस्य पूर्णः करंतके ।

सरुण्यस्वर्णरत्नानां पात्री मांयात्रिकः पुमान् ॥ १८२ ॥

त्रिकोणरेखया सीरुमुशलोत्खलादिना ।

वस्तुना हस्तजातेन पुरुषः स्यात्कृषीचलः ॥ १८३ ॥

गोमन्तः स्यान्नग सौधैः दामभिः पाणिसंस्थितैः ।

कमंडलुचजौ कुंभस्वस्तिकौ श्रीप्रदौ नृणाम् ॥ १८४ ॥

वाण्यां मर्वजनादेयः समुद्रेस्यान्महानृपः ।

दर्पणेज्ञानसम्पूर्णोऽभिषेકે चाभिषेकवान् ॥ १८५ ॥

शम्भાકાંગ મહાવીરઃ પોતે માંયાત્રિકઃ પુમાન્ ।

પુસ્તકે શામ્બરસિકો ધર્મી દેવકુલે ભવેત્ ॥ ૧૮૬ ॥

સ્વસ્તિકે ધનમૌભાગ્યં વાણિજ્યં સ્યાત્તુલાકૃતૌ ।

શ્રીવત્સમ્ભાંછિતા લઘ્વર્મા ગવાદ્યં દામકેન ચ ॥ ૧૮૭ ॥

જેમના હાથમાં હોડી, વદાણ, કે જહાજનું ચપટ ચિન્હ હોય તેઓ રથ, ઘોડું અને ગતના માલિક બને છે, જેમજ ગોડી ચમુદ્રની ચક્ર કરનારા થાય છે. ૧૮૨

જેમના હાથમાં ત્રિકોણનું ચિન્હ હોય અથવા હજી, મૂશળ કે પાલખીઆનું ચિન્હ હોય તેઓ મેદુત થાય છે. ૧૮૩

જે હાથમાં મંડલનું ચિન્હ હોય અથવા દોરડાનું ચિન્હ હોય તે દારનો પાલક

(માલધારી) થાય છે. કમંડલું, ધળ, કુંભ, અને સાથીઆના ચિન્હ લક્ષ્મી આપનારાં છે ૧૮૪

વાવના ચિન્હવાળો સન્માન પામનાર, સમુદ્રના ચિન્હ વાળો મોટો રાજા, દર્પણના ચિન્હવાળો જ્ઞાની અને અભિષેકના ચિન્હવાળો મહાભિષેકને પામે છે અર્થાત્ ચક્રવર્તી થાય છે ૧૮૫

હાથમાં શસ્ત્રના ચિન્હવાળો વીરપુરુષ થાય છે. વહાણના ચિન્હવાળો મોટો મુસાફર થાય છે પુસ્તકના ચિન્હવાળો શાસ્ત્ર રસિક થાય છે અને દેવમંદિરના ચિન્હવાળો ધર્માત્મા થાય છે. ૧૮૬

સ્વસ્તિકના ચિન્હવાળો ભાગ્યશાળી થાય છે. તુલા (ત્રાજવાં)ના ચિન્હવાળો વેપારી, શ્રીવત્સ (માળા)ના ચિન્હવાળો મનવાંછિત લક્ષ્મીને મેળવનારો અને દોરડાના ચિન્હવાળો ઢોરનો માલિક થાય છે. ૧૮૭

તુલાગ્રમથવા વજ્રં કરમધ્યે તુ દૃશ્યતે ।

વાણિજ્યં સિધ્યતે તસ્ય પુરુષસ્ય ન સંશયઃ ॥ ૧૮૮ ॥

યસ્ય મીનસમા રેખા કર્મસિદ્ધિઃ પ્રજાયતે ।

ધનાઢ્યઃ સતુ વિજ્ઞેયો બહુપુત્રપ્રિયાયુતઃ ॥ ૧૮૯ ॥

પદ્મં વા યદિ વા શંખં કોણાગારં ચ દૃશ્યતે ।

પુરુષસ્ય કરે યસ્ય ર્શ્વરઃ સ ચ કથ્યતે ॥ ૧૯૦ ॥

ચક્રાકારો ધ્વજાકારઃ સ્વઙ્ગાકારશ્ચ દૃશ્યતે ।

સર્વવિદ્યાપ્રધાનોઽયં બુદ્ધિમાન્નૃપપૂજિતઃ ॥ ૧૯૧ ॥

શૂલં પાળૌ યસ્ય પુંસઃ સતુ ધર્મરતો ભવેત્ ।

યજ્ઞધર્મા દાનરતો દેવગુર્વોસ્તુ પૂજકઃ ॥ ૧૯૨ ॥

અંકુશં કુંડલં છત્રં યસ્ય પાણિતલે ભવેત્ ।

તસ્ય રાજ્યં વિનિર્દિષ્ટં સમુદ્રવચનં યથા ॥ ૧૯૩ ॥

‘શૈવસામુદ્રિક’માંથી ઉદ્ઘર્ષિત કરીને એક સરખું ફળ આપનારાં બધાં ચિન્હો કહે છે શૈવસામુદ્રિકના અઠાર અધ્યાય છે જેમાં ૧૨ અધ્યાય પુરુષ લક્ષણના અને ૬ સ્ત્રી લક્ષણના છે જેના હાથમાં તુલા અથવા વજ્રનું ચિન્હ હોય તે પુરુષને જે વેપાર કરે તેમાં નિઃસંશય સિદ્ધિ મળે છે જેના હાથમાં માછલાના જેવું ચિન્હ હોય તેને દરેક કામમાં સિદ્ધિ મળે છે તે પુરુષ ધનાઢ્ય તેમજ સુંદર પ્રિય પત્નીવાળો અને ઘણા પુત્રો વાળો હોય છે જેના હાથમાં પદ્મ અથવા શેષનાગ અથવા કોઠારનું ચિન્હ હોય તે પુરુષ સર્વસામર્થ્યથી યુક્ત હોય છે. ચક્ર, ધળ અથવા તલવારના ચિન્હવાળો સર્વવિદ્યાયુક્ત શ્રેષ્ઠ પુરુષ અને બુદ્ધિમાન હોઈ રાજમાન્ય થાય છે જેમના

હાથમાં ત્રિશૂલનું ચિન્હ હોય તેઓ પુરુષ ધર્માત્મા, યજ્ઞકર્તા, દાનશીલ તેમજ દેવશુરની પૂજા કરનાર હોય છે જેમના હાથમાં અંકુશ, કુંડલ, છત્ર એ ચિન્હો હોય તેઓ રાજ્યલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે, એમ સમુદ્રનું વચન છે. ૧૮૮ થી ૧૯૩

વરપદમશંખ સત્થિય ભદ્રાસણ કુસુમ મચ્છજલકુંભં ।

વસહગયછત્ત ચામર દામહય વજ્જમપરં ચ ॥ ૧૯૪ ॥

તોમર વિમાનકેઝસે એ હંતિ કરતલે પયડાતસસ ।

પુણધણ ધજ્જ આયા ઇજ્જલાહોહી હોઇ અચિરેણકાલેણ ॥૧૯૫॥

મચ્છેણ અન્નપાણં કુંભેતહ પાવડય સોહગ્ગં ।

દામેણય ગોવંધં વસહે સેનાવડ હોઇ ॥ ૧૯૬ ॥

હોઇપુણ ધણ ધાન્યં આજ્ઞાય સુહં ચ સત્થિય સુખં ।

કુંભેણ પાવડિતિહં સિરિચ્છે ઇચ્છિયા ભોગાં ॥ ૧૯૭ ॥

રજ્જામિસેઅ પવરં પાવડ ભદ્રાસણં કરેજસસ ।

પાવડ અણંત સુખં ગજચામર છત્તવજ્જેહિં ॥ ૧૯૮ ॥

મયરેણ ધણસહસ પડમેણક લક્ષવડ હોઇ ।

સંખે દહકોટિવડ ચક્રેણ તિહીસરી હોઇ ॥ ૧૯૯ ॥

પાવડ પચ્છાસુખં પચ્છિમમુહ સવિશ કુરા સંખે ।

અમ્મિતગણણોપુણા હોઇ નિરંતરં સુહં ॥ ૨૦૦ ॥

સંપુન્ન સંખમચ્છે પડમે ભદ્રાસણેજવ કુંભે ।

પાવડ વિઝલારિદ્ધિ પુરિસો અચિરેણ કાલેણ ॥ ૨૦૧ ॥

અવ્યક્તૈશ્ચ તથા છિન્નૈર્મિન્નૈર્વિદ્ધૈશ્ચ રુક્ષકૈઃ ।

લક્ષણૈઃ ફલહીનત્વં ધનહાનિં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

એકમપ્યુત્તમં સ્પષ્ટં લક્ષણં વેધવર્જિતમ્ ।

સર્વાઙ્ગીણં શ્રિયં દત્તે સંતતિં વહુ મંગલમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

ઉપરોક્ત ચાતને પ્રકરણાંતરે 'કરરેહા' પ્રકરણકારના શબ્દોમાં કહે છે- જેમના હાથમાં સુંદર પદ્મ, શંખ, સ્વસ્તિક, ભદ્રાસન, પુષ્પમાળા, માછલી, કુંડલ, બળદ, હાથી, છત્ર, ચામર, રજ્જુ, ઘોડો, વજ્ર, મગર, તોરણ, વિમાન, ધન્ય હોય તેઓ જલદી જલદી રાજ્યાસનના અધિકારી થાય છે મત્સ્યચિન્હવાળો ખાનપાનયુક્ત,

કુંભવાળો ભાગ્યશાળી, રાજ્યથી ગાય ભેંસના સમુદ્ધવાળો તથા વૃષભથી સેનાનાયક થાય છે. જેના હાથમાં સ્વસ્તિકતું ચિન્હ હોય તે ધન ધાન્યવાળો સેવકોને આજ્ઞા કરનાર તેમજ સુખ ભોગવનાર થાય છે કુર્મ (કાચળા)ના ચિન્હવાળો સુખવૈભવવાળી ગૃહસ્થાઈને પામે છે અને શ્રીવત્સવાળો મનવાંછિત લક્ષ્મી પામે છે. જેમના હાથમાં સિંહાસન હોય તેઓ મોટા રાજ્ય ઉપર અભિષિકૃત થાય છે હાથી, ચામર અને છત્રવાળા અનંત સુખને પામે છે. જેના હાથમાં મગરનું ચિન્હ હોય તે એક હજાર સોનામહોરવાળો, કમલનાં ચિન્હવાળો લક્ષાધિપતિ, શંખના ચિન્હવાળો દશ કરોડવાળો અતે ચક્રવાળો વ્રણ ભુવનનનો સ્વામી થાય છે ઉલટા મુખવાળાં ધન અને શંખનાં ચિન્હો હોય તો પાછળથી સુખ મળે છે પરંતુ જો તે ચિન્હો અતરાભિમુખી હોય તો નિરંતર સુખ પામે છે પુરેપુરાં શંખ, મત્સ્ય, પક્ષ, ભદ્રાસન, યવ કે કુંભનાં ચિન્હો હોય તો વિપુલ ઋદ્ધિને પામે છે આવાં ચિન્હોવાળા ગર્ભશ્રીમત હોય છે. જે ચિન્હો અસ્પષ્ટ, છિન્નલિન્ન, વિધાએલાં (ળીછ રેખાદ્વારા કપાએલાં) અથવા ઋક્ષ (આંખને ન ગમે તેવાં) હોય તો તેમના કળમાં ન્યુનતા આવે છે અને ધનહાની કરે છે. એકજ લક્ષણ જો ઉત્તમ પ્રકારે સ્પષ્ટ અને કપાયા વગરનું હોય તો તે એકલું હોવા છતાં પણ સંપૂર્ણ સમૃદ્ધિને આપે છે ૧૯૪ થી ૨૦૩

અઙ્ગુષ્ઠમધ્યે કેદારે સુખં રાજ્યં શ્રિયોઽથવા ।

કેદારસંગતા રેવાસ્તાવદ્બંધનકારિણી

॥ ૨૦૪ ॥

ખંદિરેખા—અંગુઠાના ળીળ પર્વમાં ક્ષેત્ર (ચોરસ)નું ચિન્હ હોય તો તે સુખ, રાજ્ય અથવા લક્ષ્મી આપે છે અથકાર ટીકામાં કહે છે કે આ ચિન્હ ડાળા હાથમાં હોવું જોઈએ જો આ ચોરસ ચિન્હને ળીછ રેખાઓ કાપતી હોય અથવા સ્પર્શ કરતી હોય તો જેટલી રેખાઓ સ્પર્શ કરતી હોય તેટલીવાર બંધન થાય. અર્થાત્ જેલમાં જવું પડે ૨૦૪

અંગુઠસ્ય વયમજ્જેકેઆરં જહ્ હવિજ્જ પુરિસસ્સ ।

સો હોહ સુક્કમાગી પાવહ પુણતિહ રજ્જં

॥ ૨૦૫ ॥

કેયાર સંગમાઝ રેહાહ જત્તિયાહ દીસંતિ જાહ ।

બંધણાહ પાવહ અત્થકયં પુરિસો

॥ ૨૦૬ ॥

જિયેરેહાહકુલેરેહ મગ્ગયાજસ્સ હોહ ।

અક્કવંડા રેહા અસ્ફુડિયા સેધણવુહ્ઠિહોહ પુરિસસ્સ

॥ ૨૦૭ ॥

અઙ્ગુષ્ઠમૂલે યઃ કાકપદવાન્ મનુજો ભવેત્ ।

શૂલરોગાત્તસ્ય મૃત્યુરિત્યુચુઃ કેઽપિ પંડિતાઃ

॥ ૨૦૮ ॥

‘કરેરેહા’ પ્રકરણકારનું સંમતિદર્શક વાક્ય—અંગુઠાના મધ્ય ભાગમાં જો ચારસ ચિન્હ હોય તો તે પુરુષ ભાગ્યશાળી થાય છે. અને રાજ્ય પામે છે. અને તે ચારસને જેટલી રેખાઓ સ્પર્શ કરતી હોય તેટલીવાર ધન થાય ધનવૃદ્ધિ રેખા, જેને આયુરેખામાથી પદ્મવરેખાઓ(શાખારેખાઓ)નીકળી હોય તેને ધનવૃદ્ધિ થાય છે આ શાખાઓ ઉર્ધ્વમુખી હોય તો ધનવૃદ્ધિ કરે છે અન્યથા હાની કરે છે જેના અંગુઠાના મૂળ ભાગમાં કાકપદ હોય તે પુરુષનું શૂદ્રરોગથી મૃત્યુ થાય છે એમ કેટલાક પાંડિતો કહે છે જેના અંગુઠાના મૂળમાં કાકપદ હોય તેનું શૂળથી મરણ થાય છે ૨૦૫ થી ૨૦૮

અંગૂઠસ્સયહિટ્ઠા કાગપયઅં જસ્સહોઈ પુરિસસ્સ ।

સો પછિમમિકાલે સુખેણાવિવજ્જરા પુરિસો ॥ ૨૦૯ ॥

કાગપય સુલિહયં કરયલમજ્જામિ દીસણ જસ્સ ।

ચિપ્પં સોધણમજ્જઈ નસ્સઈ ચિપ્પં તદત્થં ॥ ૨૧૦ ॥

અધોઽહ્યુષ્ઠકાદ્ગોત્રેરેવોપરિષ્ઠાયાસ્તિરઃસ્થિતાઃ ।

તા રેલાઃ પદદાયિન્યો વિદ્યાદાયિન્યેવ ચ ॥ ૨૧૧ ॥

જેમના કરતલમાં કાકપદનું ચિન્હ હોય છે તેઓ ધન કમાય છે, અને જલ્દીથી શુભાવે છે તેમનો કાર્યક્રમ એવોજ આલ્યા કરે છે. પદ્મીરેખા—અંગુઠાની નીચે અને ગોત્રરેખાની ઉપર જેટલી આડી રેખાઓ હોય તેટલા પ્રમાણમાં પદ્મી લાભ થાય છે અને આ રેખાઓ જ વિદ્યા આપનારી છે ૨૦૯ થી ૨૧૧

કનિષ્ઠાતોહ્યાયૂરેલાસમ્મુલા યાત્રેરેલિકા ।

સામાગ્યરેલા કથિતા નિર્વેલા સુખકારિણી ॥ ૨૧૨ ॥

અહ્મુષ્ઠેતુ યવૈર્માગ્યં વિદ્યાચાહ્મુષ્ઠમૂલજૈઃ ।

ઝર્વાકારા પુનઃ પાણિતલે રેલા મહાશ્રિયૈ ॥ ૨૧૩ ॥

કણ્યાંગુલિમૂલોવરિ રેલાઝ જસ્સતિ ચત્તારિ ।

સો હોઈ પુત્તમોગી રાયઈણંપિ નમણિજા ॥ ૨૧૪ ॥

જિતાઉદાહિણ કરે મૂલે રેલાઉતાવ જણ પુજ્જો ।

અહ વામતોરાજસેવા વણિજ ધણ પુરઔ ॥ ૨૧૫ ॥

શિવાધસ્થા ધર્મરેલા મધ્યાત્તુ જીવિતોન્મુલ્લી ।

કથયેદુદરે પીડામાદ્યાધઃસ્થા તુ દીક્ષણમ્ ॥ ૨૧૬ ॥

શ્રીહસ્તસંજ્ઞવન વિમર્શ ૩

ભાગ્યરેખા—કનિષ્ઠિકાના મૂળમાથી નીકળો આયુરેખા લાણી જનારી રેખાને ભાગ્યરેખા કહે છે. આ રેખા જે અખડ તેમજ કપાયા વગરની હોય તો સુખ આપનારી છે **મતાંતર**—અ ગુહામાં ચવમાળા હોય તો તે ભાગ્યરેખાનું કામ કરે છે અને અ ગુહાના મૂળમાં ચવમાળા હોય તો તે વિદ્યારેખાનું કામ કરે છે હાથમાં જે ઉર્ધ્વરેખા હોય છે, તે ખરી ભાગ્યરેખા છે અને તે લક્ષ્મી આપનારી છે. ‘કરરેહા’ **પ્રકરણકારનો મત**—કનિષ્ઠિકાના મૂળ ઉપર ત્રણ અથવા ચાર રેખાઓ હોય તો પુરુષ પુત્રવાન્ ધનવાન તથા રાજમાન્ય થાય છે આ રેખાઓ કનિષ્ઠિકાના મૂળથી શરૂ થઈ ઉર્ધ્વપર્વમાં જવી જોઈએ આ રેખાઓ જેટલી હોય તેટલી અવસ્થામાં ફળ આપે છે જે જમણા હાથની કનિષ્ઠિકામાં એક ઉર્ધ્વરેખા હોય તો બાલ્યકાળમાં, બે હોય તો મધ્યાવસ્થા પર્યંત અને ત્રણ હોય તો ત્રણે અવસ્થામાં સન્માન મળે છે જમણા હાથમાં ન હોય અને ડાળા હાથમાં હોય તો રાજ કે ધનવાન પુરુષોના સેવક તરીકે રહી તે દ્વારા ધનલાભ થાય છે **ધર્મરેખા ઉદર પીડારેખા**—અનામિકાની નીચે ઉભી રેખા હોય તેને ધર્મરેખા કહે છે મધ્યમાની નીચે આયુરેખા લાણી જનારી રેખા હોય તો ઉદરપીડા થાય છે અને તર્જનીની નીચે તીરછી રેખા હોય તો તે દીક્ષારેખા છે આ રેખાવાળા દીક્ષા લે છે ૨૧૨ થી ૨૧૬

અનામિકાદ્યપર્વસ્થા પ્રતિરેખા પ્રભુત્વકૃત્ ।

ઊર્ધ્વા પુનસ્તલે તસ્યા ધર્મરેખેયમુચ્યતે

॥ ૨૧૭ ॥

ધર્મરેખામાં ‘વિવેકવિલાસ’કારની સ મતિ—અનામિકાના પ્રથમ પર્વમાં રહેલી રેખા જે સરલ ન હોતા વક્ર હોય તો પ્રભુત્વ આપે છે આ રેખા સરલ ઊભી હોય તો જ તેને ધર્મ રેખા કહે છે ૨૧૭

રેખાભ્યાં મધ્યમસ્થાભ્યાં પ્રોક્તો વિપર્યયઃ ।

તર્જનીગૃહબંધાન્તા રેખા સ્યાત્સુખમૃત્યુદા

॥ ૨૧૮ ॥

અધર્મરેખા—જે મધ્યમાના મૂળ ભાગમાં ઊભી બે રેખાઓ હોય તો તે દારિદ્ર્ય આપનારી અને અધર્માચરણ કરાવનારી રેખાઓ છે **સમાધિમરણ રેખા**—જે તર્જની અને ત્રિવેણી (પિતૃમાતૃરેખાનો સંગમ) એ બેની વચ્ચે રેખાઓ હોય તો સુખપૂર્વક મૃત્યુ થાય છે ૨૧૮

જેઠા અનામિકાણાં ઉજ્જ્ઞાડ નિગ્ગયા રેહા ।

તન્મૂલેસ પુણેતાઉ ઇહ ધમ્મ રેહાઉ

॥ ૨૧૯ ॥

તાસુ ઉવરિતિરિછિન્ના સાપૂણ મગ્ગતણે ભવેરેહા ।

અસ્ફુળ પલ્લવ દીહાઈ સિંસેવિયાયવરા

॥ ૨૨૦ ॥

સોહવદ્વાયણારી કણિદ્વિયા હિઠ્ઠગયાજસસ ।

ઉલ્માયણામિયા એવ દઠિયતોસૂરિ

॥ ૨૨૧ ॥

ગત્વા મિલિતયોઃ પ્રાન્તે દ્રવ્યપિત્રોશ્ચરેશ્વરોઃ

ગૃહવન્થો વિનિર્દેશ્યો ગૃહમઙ્ગોઽન્યથા પુનઃ

॥ ૨૨૨ ॥

કરરેહા પ્રકરણકારનુ વિશેષ કથન—મધ્યમા તથા અનામિકાના વચ્ચેના ભાગમાંથી નીકળેલી રેખા આયુરેખા પ્રત્યે જતી હોય તો તેને વ્રતરેખા કહે છે. મધ્યમા અને અનામિકાના મધ્ય ભાગમાંથી નીકળતી દરેક રેખા વ્રતરેખા હોય છે. ભિક્ષારેખા—આ ધર્મરેખાઓના ઉપરના ભાગમાં તિરછી રેખા હોય તેને ભિક્ષારેખા કહે છે આ ભિક્ષારેખા જે શાખાઓ વગરની અને લાગી હોય તો મોટી મહારાણીઓ દ્વારા અપાતી રાજવી ભિક્ષા મળે છે જે ભિક્ષુકને કનિષ્ઠિકાના નીચે ભિક્ષારેખા હોય તેને વાચનાચાર્ય (વાચક, પ્રવચનકાર વક્તા ઇત્યાદિ) ની પદવી મળે છે જે ભિક્ષારેખા અનામિકાના નીચે હોય તો ઉપાધ્યાય પદવી મળે છે અને જે કનિષ્ઠિકાના મૂળથી આરભ થઈ મધ્યમાના મૂળ પર્યંત આ રેખા ગઈ હોય તો તે આચાર્ય (મહાદેવ)ની પદવી આપે છે. જેમના હાથમાં ધનરેખા તથા પિતૃરેખાનો (પૂર્વદિશામાં) યોગ થએલો હોય છે, તેઓને ધરવેલવ (ગૃહસ્થાઈ ભરેલુ હવન) પ્રાપ્ત થાય છે. જે તેમ નથી હોતુ તો તેમનો ધનવાસ ઉગ્ગ્રહ થઈ જાય છે ૨૧૯ થી ૨૨૨

મૃત્યુરેલાં વિજાનીયાત્ સમુદ્રાત્કરમોન્મુખી ।

તદધોઽપિ દ્વિતીયા યા ગ્રન્થિલં કુરુતે જનમ્

॥ ૨૨૩ ॥

કુલ રેહા ઉવરિ મૂલં મિય રાસિણીઙ્ગ જા રંહા ।

પરદેશે મરણં તણુપડે સદેશ મરણં ચ

॥ ૨૨૪ ॥

મૃત્યુરેલાધસ્ત્રિવેણ્યા અન્તરે ગ્રંથિલં નરમ્ ।

કરોતિ નિર્ગતામ્બોધેઃ સમ્મુખી કરમસ્ય સા

॥ ૨૨૫ ॥

મૃત્યુરેખા—પૂર્વસમુદ્રમાંથી નીકળી દરબ પ્રત્યે જતારી રેખાને મૃત્યુરેખા કહે છે. આ રેખાની નીચે બીજી રેખા હોય તો તે ભૂતબાધા અથવા સંનિપાત કરનારી રેખા છે ‘કરરેહા’ પ્રકરણની સંમતિ—ગોત્રરેખાના ઉપર તર્જનીની નીચે જે રેખા હોય તેને જાડી હોય તો પરદેશમાં મૃત્યુ થાય છે જે આ રેખા પાતળી હોય તો સ્વદેશમાં મૃત્યુ થાય છે ‘ભોજ’ની સંમતિ—પૂર્વસમુદ્રમાંથી નીકળેલી અને કરલભાણી જનારી રેખા મૃત્યુ રેખા છે આ રેખાવાળા માણસ ભૂતબાધાવાળા થાય છે ૨૨૩ થી ૨૨૫

કરમાન્ન કનિષ્ઠાધઃ સ્ત્રિરેલાંમોધિસંમુખી ।

મિત્રેરેલાપિ સૈવોક્તા સ્ફુટિતા કિંચિદાનને

॥ ૨૨૬ ॥

સ્ત્રીરેખા—કનિષ્ઠિકાની નીચે કરલમાંથી નીકળી પૂર્વસમુદ્ર લાથી જનારી રેખા સ્ત્રીરેખા છે આ રેખા ને સુખ લાગમાં કંઈક ફેરેલી હોય તો તેને મિત્રરેખા કહે છે. ૨૨૬

શિવાધસ્તનુરેખાન્તા તિર્યક્સ્થા પદદાયિની ।

અઙ્ગુષ્ઠપિતૃરેખાન્તાસ્તિર્યગ્રેખેતિ કેચન

॥ ૨૨૭ ॥

પદરેખા—અનામિકા નીચે અને આયુરેખાની ઉપરના લાગમાં આડી પડેલી રેખાને પદરેખા કહેવામાં આવી છે. પરંતુ કેટલાકના મતમાં અંગુષ્ઠ અને પિતૃરેખાના મધ્યમાં આડી પડેલી રેખાને પદરેખા કહેવામાં આવી છે ૨૨૭

સમુદ્રાન્નિર્ગતા ગોત્રરેખાન્તર્નૃપમૂલગા ।

વક્રાશ્ચરેખા નિર્દિષ્ટા સમા પર્યંકિકા દિશેત્

॥ ૨૨૮ ॥

વાહનરેખા—સમુદ્રમાંથી નીકળેલી અને અંગુષ્ઠમૂલ તથા ગોત્રરેખાના મધ્યમાં થઈ અંગુષ્ઠમૂલ પ્રત્યે જનારી રેખા વાહનરેખા છે આ રેખા વાંકી હોય તો ઘોડાનું સુખ આપે છે અને જો સીધી હોય તો પાલખીનું સુખ આપે છે ૨૨૮

અઙ્ગુષ્ઠમૂલે યા ઊર્ધ્વરેખા સ્ત્રી સંગમપ્રદા ।

તિરશ્ચીના પદરેખા મતમેતત્ ક્વચિન્મતમ્

॥ ૨૨૯ ॥

સ્ત્રીરેખા વિષે મતભેદ—અંગુઠાના મૂળમાં જેટલી ઊભી રેખાઓ હોય તેટલી સ્ત્રીઓ સાથે સંગમ થાય છે આ સ્થાનમાં આડી પડેલી રેખાઓને કેટલાક (હસ્તખિંચકાર)ના મતમાં પદરેખા કહેવામાં આવી છે ૨૨૯

ગોત્રરેખાધનરેખાન્તરાલે કૌશર્દરિતઃ ।

આયુર્ધનનાન્તરે ભોગો યશોઽઙ્ગુષ્ઠપર્વગમ્

॥ ૨૩૦ ॥

ગોત્રરેખા અને ધનરેખાના મધ્યમાં આવેલા સ્થાનને કૌશ કહે છે આયુરેખા તથા ધનરેખાના મધ્યલાગમાં રેખા હોય તેને ભોગરેખા કહે છે અને અંગુઠાના મૂળપર્વમાં આડી પડેલી લાંબી રેખાને યશરેખા કહે છે ૨૩૦

તિલોહસ્તતલે રાજો નિન્દ્યઃ સ વણિજાં શુભઃ ।

ધ્વજસ્તુ વણિજાં શ્રેષ્ઠો દેશભ્રમણકારણાત્

॥ ૨૩૧ ॥

તલલક્ષણ—રાજાઓના હાથમાં તલ નિંદ્ય છે જ્યારે વેપારીઓના હાથમાં તે શુભ ગણાય છે તેમજ વેપારીઓના હાથમાં ધ્વજચિન્હ હોય તો તે અશુભ છે. કારણ ધણું દેશભ્રમણ કરાવે છે ૨૩૧

યાત્રા રેખાઙ્ગુષ્ઠમૂલાન્નિર્ગતા પિતૃસંગતા ।

વિદ્યા રેખા તુ કરમાન્નિર્ગતા કૌશસંમુખી

॥ ૨૩૨ ॥

પણ ઉપર મુજબ જ ક્રમ છે જેમના નખ મુપડા જેવા, આંગળીઓથી બુદ્ધ પડી જતા, વાંકાચૂંકા, ઘોળા ડાઘવાળા, કે કાટેલા, પરસેવાવાળા, ખીજચટા તેમજ નીચા હોય તો પુરુષો દુઃખી થાય છે ગોળ નખ મહાઐશ્વર્યને આપનાર છે ખીલેલા મુદ્રનખવાળા ભાગ્યશાળી હોય છે તેજસ્વી, પીઠદાઢ તથા તાંગા જેવા લાલ નખોથી માણુચ રાત્ર થાય છે ૨ થી ૪

આવર્ત્તાદક્ષિણાઃ શસ્તાઃ સાદ્ગુણ્ડાઙ્ગુલિપર્વસુ ।

તામ્રસ્તિગ્ધોચ્છિસ્વોત્તુઙ્ગાઃ પર્વાધોત્યનસ્વાઃ શુભાઃ ॥ ૫ ॥

શ્વેતૈર્યતિત્વં મત્સ્યામૈર્નૈસ્વં પીતૈઃ સરોગિતા ।

પુષ્પિતૈર્દુશ્શીલત્વં ક્રૌર્યં વ્યાત્રોપમૈર્નૈસ્વૈઃ ॥ ૬ ॥

શૂક્ત્યામૈઃ જ્યામલૈઃ સ્થૂલૈઃ સ્ફુટિતાગ્રૈશ્ચ નીલકૈઃ ।

અજ્યોતિસ્કૈર્વક્રૈશ્ચ નૈસ્વૈઃ પાતકિનોઽધ્માઃ ॥ ૭ ॥

નૈસ્વૈષુ વિન્દવઃ સ્વંતાઃ પાણ્યોશ્ચરણયોગપિ ।

આગન્તવઃ પ્રશસ્તાઃ સ્યુરિતિ ભોજનૃપોઽભ્યધાત ॥ ૮ ॥

તર્જન્યાદિનૈર્ધર્મમૈર્જાતમાત્રસ્ય તુ ક્રમાત્ ।

અર્ધઋગ્ચંશચતુર્યાશાષ્ટાંશાઃ સ્યુઃ સહજાયુપઃ ॥ ૯ ॥

અદ્ભુગુણ્ડસ્ય નૈસ્વૈ ભગ્ને ધર્મતીર્થરતોભવેત્ ।

કૂર્મોન્નતેઽદ્ભુગુણ્ડનૈસ્વૈ નરઃ સ્યાદ્ધાગ્યવર્જિતઃ ॥ ૧૦ ॥

સ્થાનદ્રવ્યાદિયોગેન શુભમપ્યશુભં ક્વચિત્ ।

અશુભં વા શુભં જ્ઞેયં સુધિયાભ્યાસશીલનાત્ ॥ ૧૧ ॥

વિવેકવિલાસ ગ્રંથના સતે—જમણી લમરીઓ સારી ગણાય છે આ લમરીઓ એટલે અશુભમાં તેમજ આંગળીઓના અગ્રપર્વમાં જે ગોળ આવર્ત પડતા હોય છે તે અગ્રપર્વના અર્ધ લાગમાથી શરૂ થતા, લાલ ઉઠાવદાર, તેમજ ઉત્તુંગ નખ શુભ ગણાય છે ઘોળા નખવાળા ચતિ થાય છે માછલા જેવા રંગના નખવાળા કે ખીજા નખવાળા રોગી થાય છે કાટેલા નખ એ દુશ્ચરિત્રનું લક્ષણ છે તેમજ વાઘના જેવા નખ એ કૂરતાનું લક્ષણ છે છીપના જેવા, કાળા, જડા, અગ્રલાગમાંથી કાટેલા, વાઢળી, તેજહીન, ઋક્ષ, તેમજ વક્રનખવાળા પાપી અધમ પુરુષો હોય છે હાથ કે યગના નખોમાં આગતુક ઘોળા ખીંદુઓ પડે તો (અકસ્માત પડે તો) તે શુભ છે, એમ ભોજરાત્ર કહે છે તર્જની, મધ્યમા, અનામિકા તથા કનિકા પૈકી જે આંગળીના નખ જન્મકાળથી તૂટેલો ફૂટેલો હોય તે આંગળીના પ્રમાણ મુજબ એટલે કે

તર્જની હોય તો ૩ મધ્યમા હોય તો ૪ અનામિકાનો હોય તો ૫ અને કનિકા હોય તો ૬ એ પ્રમણે તેના જે આયુર્દા રેખાઓ દ્વારા નિશ્ચિત થતું હોય તેમાંથી તેટલામો ભાગ હાસ થાય છે અંગુઠાનો નખ જે ભાગેલો હોય તો મનુષ્ય ધર્મ-તીર્થમાં આસક્તિવાળો થાય છે અને જે અંગુઠાનો નખ કાચગાની પીઠની માફક ઉન્નત હોય તો મનુષ્ય ભાગ્યહીન થાય છે ઉપસંહાર - ઉપરોક્ત લક્ષણોનું ક્ષણ સ્થાનદ્રવ્યાદિના યોગે કરી શુભ અથવા અશુભ થાય છે. અર્થાત્ કેટલીક વખત શુભ લક્ષણ અશુભસ્થાનમાં અથવા અશુભ લક્ષણની સાથે હોય તો તેનું ક્ષણ મળતું નથી અને કેટલીક વખત અશુભ લક્ષણ શુભસ્થાન કે શુભલક્ષણના યોગે કરી શુભક્ષણ આપે છે. આથી બુદ્ધિમાન પુરુષોએ વારંવારના અભ્યાસથી ક્ષણના નિષ્કર્ષનો નિર્ણય કરવો. ૫ થી ૧૧

અઙ્કુશં કુંડલં ચક્રં યસ્યાઃ પાણિતલે ભવેત્ ।

પુત્રં પ્રસૂયતે નારી નરેન્દ્રં લભતે પતિમ્ ॥ ૧૨ ॥

યસ્યાઃ પાણિતલે રેખાપ્રાસાદં છત્રતોરણમ્ ।

અપિ દાસકુલે જાતા રાજપત્ની ભવિષ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

મન્દિરં કુંડલં ચૈવ ધ્વજચક્રસરોવરમ્ ।

યસ્યાઃ કરતલે છત્રં સાનારી રાજસૂર્ભવેત્ ॥ ૧૪ ॥

યસ્યાઃ કરતલે રેખા મયૂરં છત્રમીક્ષ્યતે ।

રાજપત્નિત્વમાપ્નોતિ પુત્રૈશ્ચસહ વર્ધતે ॥ ૧૫ ॥

પદ્મં માલાઙ્કુશં છત્રં નન્દાવર્ત્તઃ પ્રદક્ષિણઃ ।

પાણિપાદે ભવેદ્યસ્યાઃ રાજ્ઞોભોગ્યાત્ર સા સુતા ॥ ૧૬ ॥

અઙ્કુલ્યઃ સંહતા યસ્યા નચ્ચાઃ પદ્મદલોપમાઃ ।

મૃદુહસ્તતલા કન્યા સાનિત્યં સુખમેધતે ॥ ૧૭ ॥

સ્ત્રીઓના લક્ષણો સખંધી વિશેષકથન—જે સ્ત્રીના હાથમાં અંકુશ, કુંડલ, અગર ચક્ર હોય તે સ્ત્રી રાજરાણી અને પુત્રની માતા થાય છે જેના હાથમાં મહેલ, છત્ર અને તોરણની રેખાઓ હોય છે, તે દાસના કુલમાં જન્મી હોય તોપણ રાજરાણી થાય છે મંદિર, કુંડલ, ધન, ચક્ર, સરોવર અને છત્ર જેના હાથમાં હોય તે સ્ત્રી રાજમાતા થાય છે જે સ્ત્રીના કરતલમાં મયૂર છત્રનું ચિન્હ હોય તે સ્ત્રી રાણી થાય છે અને પુત્રોની માતા થાય છે પદ્મ, માળા, અંકુશ, છત્ર અને દક્ષિણાવર્ત નદાવર્ત હાથમાં કે પગમાં જે સ્ત્રીને હોય તે હલકા કુલમાં ઉત્પન્ન થએલી હોય છતાં રાજની રાણી થાય છે જેની આંગળીઓ એક બીજા સાથે વળગી રહેનારી હોય અર્થાત્

પાંખડીઓ વચ્ચે જગ્યા ન રહેતી હોય. તેમજ જેના નખ પક્ષ પાંખડીઓની માફક વાલ રંગના હોય અને હાથનું તળીયું કોમળ હોય તે સ્ત્રી નિત્ય સુખ લોગવે છે. ૧૨ થી ૧૭

આયુર્ગેવામર્તૃરેવાઞ્ચશ્રૂ સ્યાદ્ધનરેસયા ।

ઞ્ચમુરો ગોત્રરેવાયાં મ્ત્રિણાં દક્ષિણહસ્તતઃ

॥ ૧૮ ॥

સ્ત્રીના જમણા હાથમાં આયુરેખાને ભર્તૃરેખા (પતિની રેખા) જાણવી ધનરેખા જાણવી રેખા અને ગોત્રરેખા સાસરાની રેખા સમજવી ૧૮

ધર્મરેસા ધર્મકારી દામરેસાસુ ગોધનમ્ ।

સ્તનાકરાદામહસ્તે દાસસૌસ્વચ્ચતુષ્પદમ્

॥ ૧૯ ॥

સ્ત્રીના ડાબા હાથમાં ધર્મરેખા ધર્મકૃત્ય કરાવનારી અને છે રજમુરેખા ગોધન આપે છે અને જાણીએ ઉપરથી દાસદાસી તથા ચતુષ્પદના સુખનો વિચાર કરવો ૧૯

માયુરેવા વામહસ્તે જ્ઞેયા તત્રૈવ સન્તતિઃ ।

મોદસેત્યા સપત્નીજા દક્ષિણે કરમેસ્મૃતા

॥ ૨૦ ॥

ડાબા હાથમાં માયુરેખા તથા સન્તતિ રેખાનો વિચાર કરવો અને ભાઈ તેમજ શ્રોત્રકર્મનો વિચાર જમણા હાથના કરલમાં રહેલી ભાઈભાંડુની રેખા ઉપરથી કરવો. ૨૦

યદોદરસ્થપીઢાય રેસા મધ્યાદ્યપર્વગા ।

મન્ત્રેદત્યવિચ્છિન્ના ગર્ભપાતં તદા વેદેત્

॥ ૨૧ ॥

પુરુષાના હાથમાં જે ઉદર પીઠાની રેખા મધ્યમાના પ્રથમ પર્વમાં કાઢી છે તે રેખા સ્ત્રીને હોય અને ઘણી જ વિચિત્ર રેખાની હોય તો તે ગર્ભપાત કરાવે છે ૨૧

મન્નાનરેસાપ્રાન્તે યા દીર્ઘા કોશસ્ય સમ્મુક્ષી ।

વ્યાપારરેસા તસ્યાશ્ચ નીચૈર્વક્રા વિપાશની

॥ ૨૨ ॥

સ્ત્રીને સંતાન રેખાઓની તલકમાં લાગી દોશ લાગી જનારી રેખા હોય તો તે વ્યાપાર રેખા છે આ વ્યાપાર રેખાની નીચે ખીણ વકરેખા હોય તો તે વિષ-બદ્ધાનુની રેખા છે ૨૨

પીઠે યા ઊર્ધ્વરેસાસ્તાજારરેસા ઉદાહતાઃ ।

વયસ્યાદક્ષિણે વક્રે કન્દે જ્યેષ્ઠાશ્ચદેવરાઃ

॥ ૨૩ ॥

નૃપારણ (અશુદ્ધતા રૂઢિગીમાં ગ્રહલા ભાગ) માં જો ઉર્ધ્વરેખા હોય તો તે વતરેખા છે જમણા હાથમાં જે શોધયની રેખા ગતાવી, તે શોધયના અભાવમાં સખીની રેખા અને છે અને અશુદ્ધમૃતમાં જે તેમજ દીયગની રેખા હોય છે. ૨૩

સ્ત્રીણામુદગ્દિશિ મણિર્દક્ષિણાશાઙ્ગુલિસ્થિતા ।

મૌભાગ્યં મધ્યમાઙ્ગુલ્યા નિર્ણયં નૃણપર્વણોઃ

॥ ૨૪ ॥

સ્ત્રીઓના હાથમાં મણિબંધ એ ઉત્તરદિશા છે અને આંગળીઓના મૂળમાં દક્ષિણ દિશા છે. સૌભાગ્ય મધ્યમાં આંગળી ઉપરથી વિચારવું ૨૪

પતિરેખાપલ્લવૈર્વા તારાધોરેખયા સ્ત્રિયઃ ।

સપત્નીસંભવો જ્ઞેયઃ પતિમાગ્યન્તુ દક્ષિણે ॥ ૨૫ ॥

પતિરેખામાં શાખાઓ હોય અથવા કનિષ્ઠકાની નીચેની વિવાહ રેખામાં શાખાઓ હોય તો સપત્ની યોગ થાય છે જમણા હાથની ભાગ્યરેખા પતિના ભાગ્યનું ઘોતન કરે છે ૨૫

દક્ષિણૈઃ પલ્લવૈઃ પત્યુરેખાયાં પ્રીતિરૂત્તમા ।

બલવલ્લક્ષણૈર્નાર્યાઃ ફલં મત્તુરિવાદ્ગ્જે ॥ ૨૬ ॥

પતિરેખામાં જમણી બાજુની શાખાઓ હોય તો સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ઉત્તમ પ્રકારની પ્રીતિ રહે છે. સ્ત્રીનાં બળવાન લક્ષણોનું ક્ષણ પતિને અથવા પુત્રોને મળે છે ૨૬

યથૈવ દક્ષિણે તદ્વત્ પ્રાયો વામેઽપિ વીક્ષ્યતૈ ।

કૃષ્ણપક્ષે પ્રજાતસ્ય મુખ્યં દક્ષિણલક્ષણમ્ ॥ ૨૭ ॥

શુક્લપક્ષે વામહસ્તે લક્ષણં મુખ્યમીરિતમ્ ।

અનિર્ણયે હસ્તવીક્ષ્યા પક્ષાત્યાખ્યોઃ પ્રધાનતા ॥ ૨૮ ॥

સ્ત્રિયઃ સ્ત્ર્યંશનરસ્યાપિ ફલં મુખ્યં તુ વામતઃ ।

एवं रात्रौ दिने जातस्त्रीत्रोः केचित्फलं विदुः ॥ ૨૯ ॥

પુરુષના ડાબા હાથનું વર્ણન—જેવી રીતે પુરુષના માટે જમણા હાથનું પ્રાધાન્ય છે, તેવી રીતે કૃષ્ણપક્ષમાં જન્મેલા પુરુષને ડાબા હાથનું પ્રાધાન્ય છે શુકલપક્ષમાં જન્મેલા મનુષ્યને જમણા હાથનું જ પ્રાધાન્ય છે પરંતુ જ્યારે બંને હાથમાં સમાન લક્ષણો હોય, અને મુખ્યામુખ્યનો નિર્ણય ન કરી શકતા હોઈએ, ત્યારે જન્મના પક્ષ ઉપરથી કયા હાથની મુખ્યતા છે, તેનો વિચાર કરી લેવો સ્ત્રીને તેમજ સ્ત્રીપ્રકૃતિવાળા પુરુષને ડાબા હાથ મુખ્ય છે જેવી રીતે પક્ષ ઉપરથી મુખ્યામુખ્યનો વિચાર કર્યો, તેવી રીતે જ રાત્રીએ જન્મેલાને ડાબા હાથ અને દિવસે જન્મેલાને જમણા હાથ મુખ્ય છે એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે ૨૭ થી ૨૯

द्वादशाब्दानि रेखाणां न तादृक् स्पष्टता भवेत् ।

तत्परं त्रीणि वर्षाणि वामहस्तेक्षणं शिशोः ॥ ૩૦ ॥

वामहस्ते मातृरेखादैर्घ्ये स्त्रीपक्षतो धनम् ।

तथा मातुर्धनं पक्षे तारुण्ये वा विनिर्दिशेत् ॥ ૩૧ ॥

अपल्लावा न विच्छिन्ना वामायूरेखिका यदा ।

તદા સ્ત્રિયા સમં પ્રીતિઃ પ્રાધાન્યં સ્વગૃહે ભવેત્ ॥ ૩૨ ॥

સ્વશ્રૂર્વામે માતૃરેવા સ્વસુરઃ પિતૃરેલિકા ।

અહ્ગુણાન્ન મણિં યાવદ્રેલાભિઃ શાલકાન્ વદેત્ ॥ ૩૩ ॥

બાર વર્ષની ઉમર સુધી રેખાઓનું સ્પષ્ટીકરણ થતું નથી તેમજ ત્યારપછીનાં ત્રણ વર્ષ સુધી પણ બાલકને ડાળા હાથમાં જ બધું વિચારવું ડાળા હાથમાં માતૃરેખા હાળી હોય તો સ્ત્રીપક્ષ તરફનું ધન મળે છે અથવા માતા તરફથી કે માતૃલપક્ષ તરફથી ધન મળે છે, કે પછી સુવાનીમા પોતાની મેળે ઉપાર્જન થાય છે. શાખા વગરની કે છિન્નભિન્ન થયા વગરની ડાળા હાથની આયુરેખા હોય તો સ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ રહે છે અને ઘરમાં સ્ત્રીની મહત્તા રહે છે. ડાળા હાથમાં માતૃરેખા સાચુની રેખા બને છે અને પિતૃરેખા સસરાની રેખા બને છે તેમજ અંશુકાથી મણિખંધ પર્યંતની રેખાઓ સાળાઓનું સૂચન કરે છે ૩૦ થી ૩૩

રેલાભિઃ કરમે વામે વણિક્ પુત્રાશ્ર સેવકાઃ ।

વાણિજ્યં યૈઃ સમં મિશ્રં કનિષ્ઠાજીવિતાંતરે ॥ ૩૪ ॥

ધર્મ દીક્ષા યશોરાજ્યં રેલાભિઃ ફલમત્ર તત્ ।

સાહચર્યં સ્ત્રિયસ્તત્ર તથૈવ મૃત્યુરેલયા ॥ ૩૫ ॥

જ્ઞેયં વિજ્ઞાનચાતુર્યં વિદ્યારેલાસ્વરૂપતઃ ।

ઊર્ધ્વરેલાફલાન્યત્ર સ્ત્રીપાણિગ્રહણાત્પરમ્ ॥ ૩૬ ॥

અત્રદ્વાદશરાશ્યાદેસ્તથાવયવચિન્તનમ્ ।

પ્રાગુક્તં તત્ સ્ત્રિયા જ્ઞેયં યોગિનાં મક્તિકારિણઃ ॥ ૩૭ ॥

વામહસ્તે દક્ષિણાસ્યાદ્બલવદ્રમોગલક્ષણે ।

પ્રમુત્વયોગાતિશયાદ્વાચ્યં વ્રતાવિડમ્બનમ્ ॥ ૩૮ ॥

ડાળા હાથના કરલમાં રહેલી રેખાઓ ઠારા મુનિમ તથા સેવકોનું જ્ઞાન થાય છે. અને કનિષ્ઠા તથા આયુરેખાના મધ્યભાગમાં રહેલી રેખાઓ ઉપરથી લાગીદારને નિશ્ચય થાય છે ડાળા હાથમાં રહેલી ધર્મ, દીક્ષા, યશ, રાજ્ય એ રેખાઓ ઉપરથી સ્ત્રીના સાહચર્યથી તે તે રેખાઓનું ફળ લોગવાશે તેમ સમજવું અને મૃત્યુરેખા હોય તો તેનો વિચાર પણ તેવી રીતે કરવો. ડાળા હાથમાં રહેલી વિદ્યારેખા ઉપરથી વિજ્ઞાન અને આતુર્યનો ખ્યાલ કરવો તેમજ ડાળા હાથમાં લાગ્યરેખા હોય તો લગ્ન પછી (સ્ત્રીના આવાગમન પછી) તેનું ફળ મળે છે ડાળા હાથમાં પહેલા બતાવ્યું તેમ બાર રાશિઓની ચોજના થાય છે. તેમજ તેમના ઉપરથી સ્ત્રીના અવયવોનો

ખ્યાલ કરી શકાય છે યોગી પુરુષને ડાબા હાથની રેખા ઉપરથી ભક્ત સંબંધી વિચાર થાય છે યોગી પુરુષને જમણા હાથ કરતાં ડાબા હાથમાં ભોગાદિ ગળવાન રેખાઓ હોય તો તેનું પ્રભુત્વ વધે છે પરંતુ તેઓ વ્રતમાંથી બ્રંશ થાય છે ૩૪ થી ૩૮

વેધાદિદોષાદ્રેષ્ટાણાં કદાચિદ્વક્ષિણે ફલમ્ ।

વિસમ્વાદે નિશ્ચયાત્તત્ફલં વામકરાઙ્ગતઃ

॥ ૩૯ ॥

જમણા હાથની રેખા કદાચિદ્દિગ્ધિનિગ્ધ થવાથી કે બીજા કારણથી ફલ ન આપી શકે તેમ હોય તો ડાબા હાથની રેખા અચૂક ફલ આપે છે. ૩૯

યસ્ય કૃપાણિકા શસ્ત્રં વામે મુજદલે ભવેત્ ।

તસ્ય સ્ત્રી નિષ્ઠુરા દુષ્ટા ક્રોધાન્મારયતે પતિમ્

॥ ૪૦ ॥

ધ્વજે ચઙ્ગલતા તસ્યાસ્તુલાયાં વ્યવસાયિતા ।

ચન્દ્રે સૌમ્યા પુષ્પદામ્ના બહુપુત્રવતી વધૂઃ

॥ ૪૧ ॥

જે પુરુષના ડાબા હાથમાં કૃપાણુ કે બીજા શસ્ત્રનું ચિન્હ હોય છે તે પુરુષની સ્ત્રી નિષ્ઠુર હોય છે અને ક્રોધમાં આવી પોતાના પતિને મારી નાંખે છે. ડાબા હાથમાં ધ્વજનું ચિન્હ હોય તો સ્ત્રી ચપલ (ભટકતી) હોય છે ત્રાજવાનું ચિન્હ હોય તો સ્ત્રી વ્યવસાય કરનારી (વેપાર કરનારી) હોય છે ચંદ્રનું ચિન્હ હોય તો સૌમ્ય હોય છે અને પુષ્પમાળાનું ચિન્હ હોય તો સ્ત્રી બહુ પુત્રવાળી થાય છે. ૪૦ થી ૪૧

एवं यद्बहुसम्मतं तदुदितं वामेऽपि रेखाफलं

सर्वं चाप्यनया दिशैव सुधिया ध्येयं विधेयं धिया ।

औन्नत्यं समुदैति मेघविजयाद्यस्मादકસ્માચ્છ્રયં

નિત્યાભ્યાસવિલાસલભ્યમસકૃત્તલક્ષણાન્વીક્ષણાત્

॥ ૪૨ ॥

ઉપસંહાર—આ રીતે જે બહુ ગ્રંથકારોને સંમત છે, તે ડાબા હાથની રેખાઓનું ફળ પણ મેં કહ્યું આ રીતે જ બધું વિચારીને બુદ્ધિમાન પુરુષે ફળની યોજના કરવી અને આવા જ્ઞાનના નિત્યના અભ્યાસ, મનનથી વારંવાર મળી આવતાં લક્ષણોના ભેગાથી અકસ્માત મેઘવિજય થવાથી (મેઘ ચઢી આવવાથી) જલનો અભ્યુદય (વૃદ્ધિ) થાય છે, તેમ લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય છે ૪૨

શ્રીસામુદ્રિકભાવદુભુતરસં ગમ્મીરમધ્યાસિતં

નાનાકારમહાર્થમાસુરમણિજ્યોતિર્ભિરુદ્ધામિતમ્ ।

સાકલ્યેન પરિગ્રહીતુમચિગદ્ગત્તા ન શક્તાજનાઃ
તદ્ગસ્તામૃતજીવનેન સહિતાસ્તૈઃ સન્તુ શ્રદ્ધાશ્રયાઃ ॥ ૪૩ ॥

કિંચિચ્છાસ્ત્રસમીક્ષણાદ્ગુરુમુગ્ધાદન્વીક્ષણાલ્લક્ષણા-
ભ્યાસાદત્ર સમુચ્છિતં સમુચિતં જ્ઞેયં મયા વાહુમયમ્ ।

તદ્દુષ્ટ્યં વિદુષા ન કિન્તુ સુહૃદા સમ્ભાવનીયં કરે
યસ્માન્નિર્મલતામુપૈતિ સકલં શાસ્ત્રં સતાં સંગ્રહાત્ ॥ ૪૪ ॥

ગૃહે વૃષ્ટિસ્તસ્ય સ્ફુરતિ કનકૈર્મેઘવિજયા-
દ્વિદિત્વા યઃ પાણિગ્રહણવિધિમીક્ષેત નિપુણઃ ।

સમુદ્રાદુદ્ભૂતા સદવયવસમ્વધમધુરા
મહાલક્ષ્મીઃ પાણિગ્રહણમુદિતા તેન રમતે ॥ ૪૫ ॥

પ્રેખ્યસ્તપાગચ્છ નૃપાલચક્રિણશ્રક્રે ગુરોઃ શ્રીવિજયપ્રભોઃ ।

શિષ્યઃ કૃપાદેર્વિજયસ્ય ધીમતઃ શાસ્ત્રં સમેઘાદ્વિજયાખ્યવાચકઃ ॥ ૪૬ ॥

અનુષ્ટુભાં સપાદોઽત્ર જ્ઞેયઃ પંચશતો ધ્રુવમ્ ।

ગ્રન્થે સતાં પ્રસાદાન્ન શ્રેયઃ શ્રીસ્તુ શાસ્વતી ॥ ૪૭ ॥

અદ્ભુતરસ અને ગભીરતાવાળા, અનેક પ્રકારના વિશાળ અર્થોની પ્રભાવી ઝળ-
હળતા, સાસુદ્રિકશાસ્ત્રના ભર્મને એકદમ અમજવા માટે તેના રસિક પુરુષો સમર્થ
થતા નથી, તેથી આ હસ્તસંલ્પનથી શક્તિમાન થઈ તેઓ તેના ભર્મને ગ્રહણ કરવા
શ્રદ્ધાવાળા બનેા કેટલુંક શાસ્ત્રોની આવોચના કરવાથી, કેટલુંક ગુરુમુખથી, કેટલુંક
લક્ષણો જોવાના અભ્યાસથી જે કંઈ યોગ્ય માહિત્ય મને મળ્યું તે મેં અહીં મૂક્યું
છે તેને વિદ્વાન પુરુષોએ દોષ ન ગઢાવવો પણ મિત્રભાવથી હાથમમા ગ્રહણ કરવું
જે મેઘવિજય નામના અંતઃકર્તા પાસેથી હાથ જોવાની વિધિને બાણી નિપુણ
થઈ હાથ જુએ છે તેના ઘેર સુવર્ણની વૃષ્ટિ થાય છે અને સુંદર અવયવોથી શોભતી
સમુદ્રમાથી ઉત્તર થએલી સુંદર મહાલક્ષ્મી તેના પાણિગ્રહણથી (હાથ જોવાથી)
પ્રસન્ન થઈ તેની સાથે ક્રીડા કરે છે તપાગચ્છના આચાર્યોના શિરોમણિ શ્રી
વિજયપ્રભ ગુરૂના સેવક અને શ્રી કૃપાવિજય પડિતના શિષ્ય શ્રી-મેઘવિજય
વાચક (ઉપાધ્યાય) આ શાસ્ત્રની રચના કરનાર છે આ ગ્રંથ સવા પાંચસો અનુષ્ટુપ
શ્લોક પ્રમાણુ છે સત્જનોની કૃપાથી આ ગ્રંથમાં શાશ્વત સિદ્ધિ રહેા ૪૩ થી ૪૭

चित्रिणी

Chitrini

ૐ હ્રીં શ્રીં પાર્શ્વનાથાય નમઃ
મહત્તમ શ્રીદુર્લભ વિરચિત

અથ સામુદ્રિકતિલકમ્ ।

શ્રીપતિનાભિપ્રભવઃ કનકચ્છાયઃ પ્રયચ્છતુ શિવં વઃ ।

કલ્પાદિસૃષ્ટિહેતુઃ પદ્માસનસાંશ્રિતો દેવઃ

॥ ૧ ॥

શ્રી સામુદ્રિકતિલક

સુવર્ણના જેવા, કલ્પાદિ સૃષ્ટિના હેતુ અને શ્રીમાન નાભિરાજથી ઉત્પન્ન થએલ
પદ્માસનમાં રહેલા દેવ શ્રી આદિનાથ તમારું કલ્યાણ કરે ૧ જુઓ ચિત્ર નં ૨૩

સ્ફુરદેકલક્ષણમપિ ત્રૈલોક્યલક્ષણં વપુર્યસ્યાઃ ।

અવિકલશબ્દબ્રહ્મ બ્રાહ્મી સા દેવતા જયતિ

॥ ૨ ॥

જેમાં એકજ લક્ષણ સ્ફૂરાયમાન થઈ રહ્યું છે, છતાં જે એકજ આખા ત્રિલોકનાં
સંપૂર્ણ લક્ષણો તુલ્ય છે, એવા શરીરવાળી, સ્વસ્થ પરબ્રહ્મરૂપ બ્રાહ્મી (સરસ્વતી)
નામની દેવતા જય પામે ૨ જુઓ ચિત્ર ૨૪

ચિત્ર નં ૨૩

ચિત્ર નં. ૨૪

પુરુષોત્તમસ્ય લક્ષ્મ્યા સમં નિજૌત્સંગમધિશયાનસ્ય ।

શુભલક્ષણાનિ દૃષ્ટ્વા ક્ષણં સમુદ્રઃ પુરા દધ્યૌ

॥ ૩ ॥

મોક્તા ત્રિલક્ષણભૂમેર્મક્તા મધુકૈટભાદિદૈત્યાનામ્ ।

રૂપવશીકૃતયાઽસૌ ક્ષણમપિ ન વિયુજ્યતે લક્ષ્મ્યા

॥ ૪ ॥

ઇહેક્ષણલક્ષણયુતં તદપરમપિ હંત મજતિ શ્રીઃ ।

વિપરીતલક્ષણયુતસ્રિજગત્યપિ કિઙ્કરો ભવતિ

॥ ૫ ॥

ममार्थः सुखदुःखसिद्धिर्निर्गम्य भवेत्ततः ॥ १० ॥

સામુદ્રમજ્જલક્ષણમિતિ સામુદ્રિકમિદં હિ દેહવતામ્ ।

પ્રથમમવાપ્ય સમુદ્રઃ કૃતવાનિતિ કીર્ત્યતે કૃતિભિઃ ॥ ૧૩ ॥

તેમજ નારદ, લક્ષ્મી, વરાહમિહિર, માંડવ્ય, કાર્તિકસ્વામી આદિ ઋષિઓ, આચાર્યો તથા દેવતાઓએ કવચિત્ કવચિત્ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં પુરુષ-સ્ત્રીલક્ષણ-શાસ્ત્રની થોડી ઘણી રચના કરી છે ત્યારબાદ સ્ત્રી અને પુરુષના લક્ષણોનું આ શાસ્ત્ર જગતમા પ્રસિદ્ધ થયું, (પણ) તે મોટું તેમજ દુર્બોધ હોવાથી મૂર્ખ લોકોએ તેને છિન્નલિન્ન કર્યું શ્રી લોજરાજ, સુમન્ત ઇત્યાદિ મહાપુરુષોનાં સામુદ્રિકશાસ્ત્રો અગાઉ રચાએલાં છે, પરંતુ લગભગ તે બધાં ગહન છે (આથી) છિન્નલિન્ન થએલાં તે પ્રાચીન શાસ્ત્રોને એકત્ર કરી (તેમના આધારે) સંક્ષેપમાં શુભાશુભ (લક્ષણોવાળું) સામુદ્રિકશાસ્ત્ર (હું પણ) કહું છું વિદ્વાન્ પુરુષો કહે છે, કે સર્વ પ્રથમ સમુદ્રે આ (જ્ઞાન) મેળવી શાસ્ત્ર બનાવ્યું, તેથી દેહધારીઓના અંગનાં લક્ષણો ઉપર રચાએલું આ શાસ્ત્ર સામુદ્રિક નામથી ઓળખાય છે ૯ થી ૧૩

ઊરુ જઠરમુરઃ સ્થલબાહુયુગં પૃથમુત્તમાઙ્ગં ચ ।

ઇત્યષ્ટાઙ્ગાનિ નૃણાં ભવન્તિ શેષાણ્યુપાઙ્ગાનિ ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વભવાન્તરજનિતં શુભમશુભમિહાપિ લક્ષ્યતે યેન ।

પુરુષસ્ત્રીણાં સદ્ધિર્નિગદ્યતે લક્ષણં તદિહ ॥ ૧૫ ॥

દેહવતાં તદ્વાહ્યામ્યન્તરભેદેન જાયતે દ્વિવિધમ્ ।

વર્ણસ્વરાદિબાહ્યં પુનરન્તઃ પ્રકૃતિસત્ત્વાદિ ॥ ૧૬ ॥

આદ્ય તદાશ્રયતયા નિર્વિલેષ્વપિ લક્ષણેષુ શારીરમ્ ।

મનુજાનાં તસ્માદિહ વક્ષ્યામિ તદેવ મુખ્યતયા ॥ ૧૭ ॥

શરીરાવર્તગતિચ્છાયાસ્વર ગન્ધવર્ણસત્ત્વાનિ ।

ઇત્યષ્ટવિધં હયવત્પુરુષસ્ત્રીલક્ષણં ભવતિ ॥ ૧૮ ॥

ઇહ તાવદૂર્ધ્વમૂલો નરકલ્પતરુર્મવેદધઃ શાસ્ત્રઃ ।

પાદતલાત્તદિદાનીં શારીરં લક્ષણં વક્ષ્યે ॥ ૧૯ ॥

મનુષ્યોને જે સાથજો, પેટ, છાતી, જે હાથ, ખીઠ, માથું એ આઠ અંગો છે, અને બાકીનાં ઉપાંગો છે આ જન્મમાં જેના ઉપરથી પુરુષો અને સ્ત્રીઓના પૂર્વ ભવમાં ઉત્પન્ન કરેલા શુભાશુભનું જ્ઞાન કરી શકાય છે, તેને સારા પુરુષો લક્ષણ કહે છે. આ લક્ષણના પ્રાણીઓના માટે બાહ્ય અને આભ્યન્તર નામના બે ભેદ થાય છે,

રુપ, અવાજ ઇત્યાદિ બાહ્ય વિભાગમાં છે, જ્યારે પ્રકૃતિ, સત્ત્વ આદિ આંતર્યન્તર છે બધાં લક્ષણો બાહ્ય લક્ષણ શરીરના આધારે હોવાથી મનુષ્ય માટે બાહ્ય લક્ષણો જ મુખ્ય છે, અને તેથી તેનેજ મુખ્યતત્વા કહીશ થોડાની માફક પુરુષ અને સ્ત્રીને શરીર, લમરી, ગતિ, છાયા, સ્વર, ગંધ, વર્ણ (રંગ) અને સત્ત્વ (પ્રભાવ) આ પ્રમાણે આઠ પ્રકારના લક્ષણો હોય છે આ મૃત્યુલોકમાં ઉપર મૂળ અને નીચે શાખાઓવાળું પુરુષ રૂપી કલ્પતરુ (વૃક્ષ) છે તેથી તે નરકલ્પતરુનું પગનાં તળીયાં (શાખાઓ, શેષ, ત્યાં)થી આરભી શરીર નામના લક્ષણને કહું છું. ૧૪ થી ૧૯

આદૌ પદસ્ય તલમથ રેલાંગુલિંગુલીનસં પૃષ્ઠમ્ ।

ગુલ્ફૌ પાની જંઘાયુગલં રોમાણિ જાનુયુગમ્ ॥ ૨૦ ॥

ઝરૂ તથા કટિતટસ્ફિગ્યુગમં તદનુપાયુરથ મુષ્કૌ ।

શિશ્વસ્તન્મણિરેતો મૂત્રં શોણિતમથો વસ્તિઃ ॥ ૨૧ ॥

નાભિઃ કુક્ષી પાર્શ્વે જઠરં મધ્યં તતશ્ચ વલયોસ્મિન્ ।

હૃદયમુરઃ કૂચચૂચકયુગમં જત્રુદ્વયં સ્કન્ધૌ ॥ ૨૨ ॥

અંસૌ કક્ષે વાહૂ પાણિયુગં તસ્ય મૂલપૃષ્ઠતલમ્ ।

મીનાઘાકૃતિરેલાંગુલીકં નસાઃ ક્રમશઃ ॥ ૨૩ ॥

પૃષ્ઠં કૃકાટિકાથ ગ્રીવા ચિબુકં સંકૂર્ચહનુગણ્ડમ્ ।

વદનોષ્ઠદશનરસના તાલુ તતો ઘંટિકા હસિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

નાસાક્ષુતમક્ષિયુગં પક્ષમાણિ તતો નિમેપરુદિતૈ ચ ।

ભ્રૂશઙ્ગકર્ણમાલં તલ્લેલા મસ્તકં કેશાઃ ॥ ૨૫ ॥

ઇત્યાપાદતલકેશપ્રાન્તમિહાનુક્રમેણ શારીરમ્ ।

અઙ્ગોપાઙ્ગવિમક્તં લક્ષણવિઙ્ગિર્નૃણાં જ્ઞેયમ્ ॥ ૨૬ ॥

સર્વ પ્રથમ પગના તળીયાં, પછી અનુક્રમે પગના તળીયાની રેખાઓ, અંગુઠો, આંગળીઓ, નખ, (પગની) પીઠ, ઘુટી, પાની, જાંઘ, જાંઘ ઉપરના વાળ, ઢીંચણ, સાથળ, કમર, થાપા, શુદ્ધા, વૃષણ, શિશ્વ, શિશ્વનો (અગ્રભાગ) મણિ, વીર્ય, મૂત્ર, લોહી, પેદું, નાસિ, કુક્ષી, પડખાં, જઠર, પેટનો મધ્ય ભાગ, પેટ ઉપરની ત્રિવલ્લી, હૃદય, છાતી, સ્તન, સ્તનાગ્ર, બે હાંસડી, બે ખલા, ખલાના અગ્રભાગ, બગલ, (ખલાથી પોંચા સુધી) બાહુ, હાથના પોચા, હથેળી, હાથનો પૃષ્ઠ ભાગ, હથેળીમાં રહેલી મસ્ત્યાદિ વિવિધ ચિન્હો બતાવતી રેખાઓ, આંગળીઓ, નખ, પીઠ (ખરડો)

કૃકાટિકા (કાંધ) ગળું, દાઢીનો અગ્રભાગ, મૂછ, દાઢી, ગંડસ્થલ, મોં, ઓઠ, દાંત, જીભ, તાળવું, હેડીયો, હાસ્ય, નાક, છીક, આંખ, પાપણો, નિમેષ રુદન, બૂ, કાન, કપાળ, કપાળમાં પડતી રેખાઓ, માથું, માથાના વાળ, આ પ્રમાણે પગથી લઈ શિખા પર્યંત અંગ અને ઉપાંગથી વિલકત થયેલુ શારીર (નામનું પહેલુ) લક્ષણ લક્ષણુજ (સામુદ્રિકશાસ્ત્રજ) પુરુષોએ જાણવું ૨૦ થી ૨૬

અસ્વેદમુષ્ણમરુણં કમલોદરકાન્તિ માંસલં શ્લક્ષ્ણમ્ ।

સ્નિગ્ધં સમં પદતલં નૃપસંપત્તિં દિશતિ પુંસામ્ ॥ ૨૭ ॥

પાદચરસ્યાપિ ચરણતલં યસ્ય કોમલં તત્ર ।

પૂર્ણસ્ફુટોદ્ધર્વરેખા સ વિશ્વમ્ભરાધીશઃ ॥ ૨૮ ॥

વંશચ્છિદે કુપાદં દ્વિજહત્યાયૈ વિપક્વમૃત્સદૃશમ્ ।

પીતમગમ્યારતયે કૃષ્ણં સ્યાન્મદ્યપાનાય ॥ ૨૯ ॥

પાણ્ડુરમમધ્યમક્ષણકૃતે તલં લઘુદરિદ્રતાયૈ સ્યાત્ ।

રેખાહીનં કઠિનં રુક્ષં દુઃસ્વાય વિસ્ફુટિતમ્ ॥ ૩૦ ॥

તલમન્તઃ સંક્ષિપ્તં સ્ત્રીકાર્યે મૃત્યુમાદિશતિ પુંસામ્ ।

રોગાય વિગતમાંસં માર્ગાય જ્ઞેયમુત્કટકમ્ ॥ ૩૧ ॥

રેખાઃ શંખચ્છત્રાંકુશકુલિશશશિધ્વજાદિસંસ્થાનાઃ ।

અચ્છિન્ના ગમ્ભીરાઃ સ્ફુટાસ્તલે ભાગધેયવતામ્ ॥ ૩૨ ॥

તાઃ શંખાઘ્રાકૃતયઃ પરિપૂર્ણા મધ્યભેદતો યેષામ્ ।

શ્રીભોગભાજનં તે જાયન્તે પશ્ચિમે વયસિ ॥ ૩૩ ॥

તા ગોધાસૈરિમ્બજંબુકમૂષકક્રાકકંકસમાઃ ।

રેખાઃ સ્યુર્યસ્ય તલે તસ્ય ન દૂરેઽતિદારિદ્રમ્ ॥ ૩૪ ॥

પરસેવા વગરનું, ઉજી, લાલાશવાળું, કમલગર્ભ જેવી કાન્તિવાળું, માસલ, મૃદુ, સ્નિગ્ધ, અને સરખું પગનું તળીયું મનુષ્યોને રાજસંપત્તિનો અધિકારી બનાવે છે. જે પગપાળો ફરતો હોય છતાં પગનું તળીયું કોમળ હોય અને તેની ઉપર સ્પષ્ટ પૂરેપૂરી ઉર્ધ્વરેખા હોય તો તે રાજા હોય છે. ખરાબ લાગતા પગ વશચ્છેદ કરે છે. પકવેલી માટી જેવો પગના તળીયાનો રંગ હોય તો તે દ્વિજહત્યા કરે છે. પીળા તળીયાવાળો અગમ્યાગમન કરે છે, અને કાળા રંગના તળીયાવાળો મદ્યપાન કરે છે.

પગનું તળીયું પાડું રંગનું હોય તો અભક્ત્યભક્ષણ કરે નાનું હોય તો દરિદ્રતા આપે.
 રેખા વગરનું કઠીન, રૂક્ષ તથા ક્રોધેનું હોય તો દુઃખ આપનાર છે. પગનું તળીયું
 અદરની બાબત બેસી ગયું હોય તો પુરુષનું સ્ત્રીના કારણે મૃત્યુ થાય છે. માથું વગરનું
 હોય તો રોગ, અને ઉપસી આવેલું હોય તો મુશ્કારી કરાવે છે. ભાગ્યશાળી પુરુષોના
 પગમાં શ ખ, છત્ર, અકુશ, વજ્ર, ચંદ્ર, ધ્વજ આદિ આકાર ણનાવતી, આખી ગંભીર અને
 સ્પષ્ટ રેખાઓ હોય છે આ શ ખ આદિ આકૃતિઓ પૂરેપૂરી હોય પરંતુ રેખાવમાં મધ્યમ
 પ્રકારની હોય તો તેવી રેખાઓવાળા પુરુષો પાછલી વયમાં ધનસંપત્તિનું યુગ ભોગવે
 છે જો આ રેખાઓ (પગના તળીયાની રેખાઓ) ઘો, પાટો, શિયાળ, ઉંદર, ઢાંગડો
 યા ગીધ જેવા આકારની માલુમ પડતી હોય તો જેના પગના તળીયામાં આવી
 રેખાઓ હોય તેમનાથી દાગિય દર નથી હોતું ૨૭ થી ૩૪

વૃત્તો ભુજગફળાકૃતિરુત્તુજ્ઞો માંસલઃ શુભોંગુઠઃ ।

સશિરોહસ્વશ્ચિપિટોચ(વ)ઃક્રોવિપુલઃ સ પુનરશુભઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્લક્ષ્ણા વૃત્તા મૃદવો ઘના દલનીવ પદ્મસ્ય ।

ઋજવોદ્ગુલયઃ સ્નિગ્ધાઃ સુખમરુચ્યાન્વિતં દદ્યતિ ॥ ૩૬ ॥

વિરલાશ્ચિપટિકાઃ શુષ્કા લઘવો વક્રાઃ સ્વપ્તાઃ પદાંગુલયઃ ।

યસ્ય ભવન્તિ શિરાલાઃ સકિઙ્કસ્ત્વં કરોત્યેવ ॥ ૩૭ ॥

સ્ત્રીસમ્ભોગાનાપ્નોત્યંગુઠદીર્ઘયા પ્રદેશિન્યા ।

પ્રથમમશુભં ચ ગૃહિણીમરણં વા હસ્વયા ચ કલિમ્ ॥ ૩૮ ॥

આયતયા મધ્યમયા કાર્યવિનાશો હસ્વયા દુઃખમ્ ।

ઘનયા સમયા પુત્રોત્પત્તિઃ સ્તોકં નૃણામાયુઃ ॥ ૩૯ ॥

યસ્યાનામિકા દીર્ઘા સ પ્રજ્ઞાભાજનો મનુજઃ ।

હસ્વા સ્યાદ્યસ્ય પુનઃ સકલત્રવિયોજિતા નિત્યમ્ ॥ ૪૦ ॥

દીર્ઘા કનિષ્ઠિકાપિ સ્યાદ્યસ્ય સ્વર્ણભાજનં સ નરઃ ।

યદિ સાપિ પુનર્લઘ્વી પરદારપરાયણઃ સતતમ્ ॥ ૪૧ ॥

યસ્ય પ્રદેશિની કનિષ્ઠિકાભવેદ્દ્યુવં સ્થૂલા ।

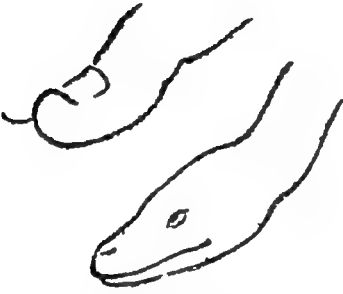
શિશુમાવે તસ્ય પુનર્જનની પંચત્વમુપયાતિ ॥ ૪૨ ॥

વિમલાઃ પ્રવાલરુચયઃ સ્નિગ્ધાઃ કૂર્મોન્નતા નસાઃ શ્લક્ષ્ણાઃ ।

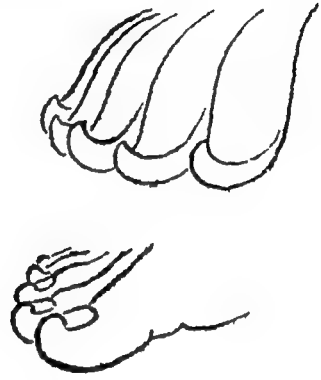
મુકુરાકારાઃ સૂક્ષ્માઃ સૌખ્યં યચ્છંતિ મનુજાનામ્ ॥ ૪૩ ॥

સ્થૂલૈર્નસૈર્વિદીર્ઘૈઃ શૂર્પાકારૈશ્ચ દીર્ઘનસૈઃ ।

અસિતૈઃ સિતૈર્દશ્વિભવન્તિ તેજોરુચારહિતૈઃ ॥ ૪૪ ॥

ચિત્ર નં ૨૫

ચિત્ર નં ૨૬

સાપની ક્ષેણ જેવો, ગોળ, ઉત્તુંગ, માંસલ અંગુઠો સારો ગણાય છે (જુઓ ચિત્ર. ૨૫) નસો દેખાઈ આવે તેવો, ટુંકો, ચપટો, વાંકો અને સાંકડો અંગુઠો શુભ નથી સુંદર, ગોળ, મૃદુ, એકબીજા સાથે ચોંટી રહેતો, અને કમળની પાંખડી જેવી લાગતો સ્નિગ્ધ સીધો આંગળીઓ પુષ્કળ સુખ આપે છે. (જુઓ ચિત્ર ૨૬) આછી આછી, ચપટી, સુકી, ટુંકી, વાંકી લાગી ગએલી લાગતી પગની આંગળીઓ જેને હોય તે તેમજ જેની પગની આંગળીઓમાં નસો તરી આવતી હોય તે ચાકરી જ કરે છે અર્થાત્ આવી આંગળીઓનું ફળ સારું નથી જો અંગુઠા કરતાં પ્રદેશિની (અંગુઠા પાસેની આંગળી) લાંબી હોય તો પ્રથમ અશુભ ફળ મળે છે. અર્થાત્ સ્ત્રીસુખ કે કંઈ મળતું નથી, પરંતુ પાછળથી સ્ત્રી-સંલોગનું સુખ મળે છે જો ટુંકો હોય તો સ્ત્રીનું મરણ અથવા સ્ત્રીથી કલેશ થાય છે અર્થાત્ સ્ત્રી-સુખ ધરાવર મળતું નથી. જો અંગુઠા કરતા મધ્યમા (વચલી) મોટી હોય તો કાર્યવિનાશ થાય છે (કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી, અપયશ મળે છે) ટુંકો હોય તો દુઃખ થાય જો એક બીજા સાથે ચોંટેલી જેવી દેખાતી અને સરખી હોય તો પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અલ્પાયુ થાય છે જેના પગની અનામિકા લાંબી હોય તે વિદ્વાન્ પુરુષ થાય છે જેને ટુંકી હોય તેને સ્ત્રી-વિયોગ સદાકાળ રહે છે જેને ટચલી આંગળી લાંબો હોય તેને સુવર્ણ-લાલ (ધનસુખ) થાય છે, અને જો આ ટચલી આંગળી ટુંકી હોય તો તે સદા પરદારગામી રહે છે જેને પ્રદેશિની તથા કનિષ્ઠિકા જાડી હોય તેના બાલ્યાવસ્થામાં જ તેની માતા મરી જાય છે એક । પ્રવાલ જેવો, સ્નિગ્ધ, કાચબાની પીઠની માફક

मन्दोपनिषत्तं मित्तमं गृह्णितं कोमलं चण्डपण्डितम् ।

अंतर्गदा ग्रन्था. सगैजमुकुलोपमाः श्रियं ददते ।

मर्त्त्यममानैर्गुणैश्चिपिर्द्वा दःखमंयुताः पुरुषाः ।

कन्दः पादांश्च मह्यं च भवेत्तुला पाणिः ।

ममपाणिः मृदुमहिता दीर्घायुः स्यान्नगे महापाणिः ।

૧. પાંચમી જાતના નિગ્રહ ઇશ્વરના પ્રતિષ્ઠાની નમોવાણી, કોમળા, રંગાયા વગરની,
 ૨. દોઢમી જાતના નિગ્રહ પાંચમી જાતના નિગ્રહના જેવો રાગનો કોમળાની પુરીઆ અંદર
 ૩. ત્રીજી જાતના નિગ્રહ પાંચમી જાતના નિગ્રહના જેવો રાગનો કોમળાની પુરીઆ અંદર
 ૪. ચોથી જાતના નિગ્રહ પાંચમી જાતના નિગ્રહના જેવો રાગનો કોમળાની પુરીઆ અંદર
 ૫. પાંચમી જાતના નિગ્રહ પાંચમી જાતના નિગ્રહના જેવો રાગનો કોમળાની પુરીઆ અંદર
 ૬. છઠ્ઠી જાતના નિગ્રહ પાંચમી જાતના નિગ્રહના જેવો રાગનો કોમળાની પુરીઆ અંદર
 ૭. સાતમી જાતના નિગ્રહ પાંચમી જાતના નિગ્રહના જેવો રાગનો કોમળાની પુરીઆ અંદર
 ૮. આઠમી જાતના નિગ્રહ પાંચમી જાતના નિગ્રહના જેવો રાગનો કોમળાની પુરીઆ અંદર
 ૯. નવમી જાતના નિગ્રહ પાંચમી જાતના નિગ્રહના જેવો રાગનો કોમળાની પુરીઆ અંદર
 ૧૦. દસમી જાતના નિગ્રહ પાંચમી જાતના નિગ્રહના જેવો રાગનો કોમળાની પુરીઆ અંદર

विभित्तान्नर्गन्तव्यम् नन्दुजेवापमा श्रियं पुंसाम् ।

नामैः निर्जितैः सैवार्मिन्नज्याशोयमा नृणाम् ।

॥ ५१ ॥

સ્થૂલા દીર્ઘા માર્ગ વિતરત્યુદ્બદ્ધપિંડિકા જંઘા ।

શ્વશૃગાલકરમ્ભાસમવાયસજંઘોપમા ત્વશુભા

॥ ૫૨ ॥

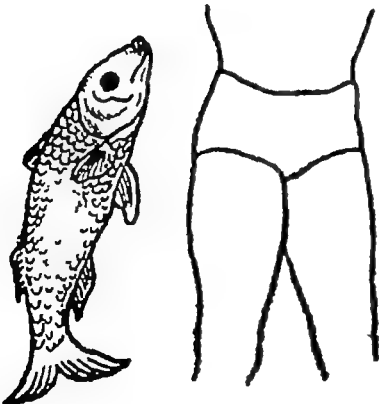

ચિત્ર નં. ૨૭

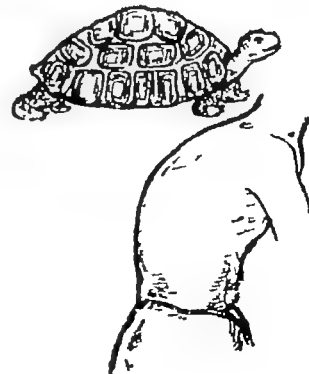

ચિત્ર નં. ૨૮

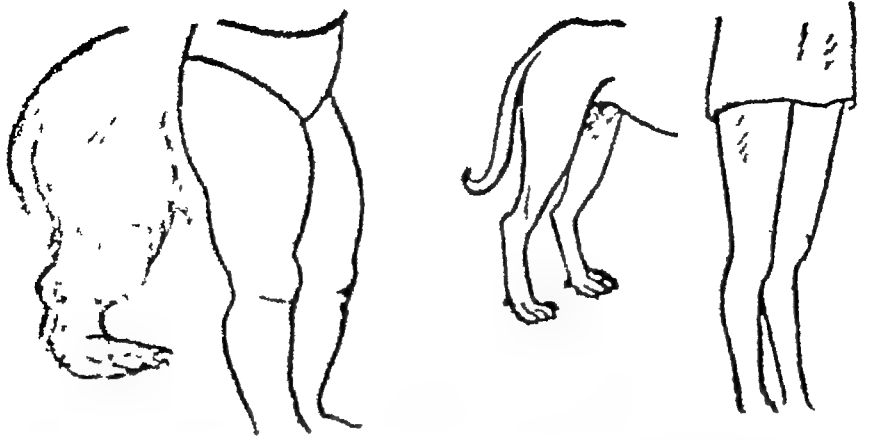
પગની નળી જો માંસની અંદર ડૂબેલી હોય અને મૃગની જાંગ જેવી જાંગ (પગની પીંડીને સંસ્કૃતમાં જાંગ કહે છે. ઘુંટીથી લઈ ઢીંચણ સુધીનો ભાગ તે જાંગ) હોય તો પુરુષોને લક્ષ્મી મળે છે. તેમજ આછા ઝીણા વાળવાળી તથા સંઘાડા ઉપર ઉતારી હોય તેવી ચઢતા ગોળાવાવાળી જાંગ પણ લક્ષ્મી આપે છે. (જુઓ ચિત્ર ૨૮) જે મનુષ્યને (મજબુત) સિહની જાંગ જેવી જાંગ હોય, અથવા માછલાનાં જેવી જાંગ (જુઓ ચિત્ર ૨૯) (દેખાવમાં માછલા જેવી) હોય કે પછી વાઘની જાંગ જેવી જાંગ હોય તો તેને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૩૦) પરંતુ જો રીછના જેવી જાંગ હોય તો તે વધ અથવા કેદખાતું પ્રાપ્ત કરાવે છે અને પ્રાયઃ દરિદ્ર રાખે છે (જુઓ ચિત્ર ૩૧) જાડી પરંતુ લાંબી જાંગ હોય તો વારંવાર મુસાફરી કરાવે છે ગાંઠાવાળી, કુતરો, શિયાળ, ભાંટ, ગધેડાં કે કાગડા જેવી જાંગ અશુભ છે (જુઓ ચિત્ર ૩૨) ૫૦ થી ૫૨

ચિત્ર નં. ૨૯

ચિત્ર નં ૩૦

ચિત્ર નં. ૩૧

ચિત્ર નં. ૩૨

લલિતાનિ સ્નિગ્ધાનિ ભ્રમરઝ્યામાનિ દેહરોમાણિ ।

જાયન્તે ભ્રમિભુજાં મૃદુનિ વિલસન્તિ સૂક્ષ્માણિ ॥ ૫૩ ॥

સુભગો ગેમયુતઃ સ્યાદ્દિદ્વાન્વનરોમસંયુતો મનુજઃ ।

ઉદ્ભુતગેમભિઃ પુનરંગશ્ર વહુભિશ્ર વિત્તમંકલિતઃ ॥ ૫૪ ॥

ગેમૈકેકં નૃપતેદ્દં શ્રોત્રિયધનાદ્યવુદ્ધિમતામ્ ।

આદીન્યેતાનિ પુનર્નિઃસ્વાનાં મૂર્ધજેષ્ઠેવમ્ ॥ ૫૫ ॥

ગેમગહિતઃ પરિવાદ્ સ્યાદધમઃ સ્થૂલરૂક્ષસ્વરોમા ।

પાપઃ પિઙ્ગલ્લગ્નેમા નિઃસ્વઃ સ્ફુટિતાગ્રોમાપિ ॥ ૫૬ ॥

મૃદુ, ઘ્રાણ ભગઈ જેવાં સ્નિગ્ધ ઉવાટાં કે જે દેખાવમાં મૃદુ અને સૂક્ષ્મ (નાનુક) હોય છે, તે ગત્તઓને હોય છે (અર્થાત આવાં ઉવાટાંવાળા શાન્ત થાય છે) એવું ઉપાદેશ. ઉપર વધારે પ્રમાણમાં વાળ હોય તો તે શુભ લક્ષણ છે. વાળવાળો મહત્ત્વ (બાળશાળી) હોય છે ઘણા વાળવાળો વિદ્વાન હોય છે, અને વધારે ખરતા વાળવાળો ધનવાન થાય છે. એક છિદ્રમાં એકજ વાળ શાન્તઓને હોય છે એક છિદ્રમાં બે વાળ વિદ્વાન, ધનવાન તથા યુદ્ધિમાન લોકોને હોય છે, પરંતુ તેનાથી વધારે એટલે કે એકજ છિદ્રમાં ત્રણ કે ચાર રંગ દરિદ્ર પુરુષોને હોય છે આ લક્ષણ આગળના પાપ વારે પણ લાગુ પડે છે ઉવાટા વગરનો બાહ્ય પરિવાન્દ (સંન્યાસી) પણ કે તદ્વા નહિ અથ, ગર્વદાતા જેવાં અગ્નચક્રાં ઉવાટાંવાળો પાપી અને અથ જાણક કહેતાં ઉવાટાંવાળો દરિદ્ર થાય છે પડે થી ૫૬

કુક્ષ્મજાનુર્મનુજો ભોગયુતઃ પીનજાનુર્વનીશઃ ।

મંશ્લિદ્મંધિજાનુર્વિપ્શનાયુર્મર્વેત્રાયઃ ॥ ૫૭ ॥

નિમ્નૈઃ સ્ત્રીપ્રવશગઃ શશિવૃત્તૈર્ગૂઢમાંસલૈ રાજ્યમ્ ।

દીર્ઘૈર્મહદ્ધિરાયુઃ સુભગત્વં જાનુભિઃ સ્વલૈઃ

॥ ૫૮ ॥

દિશતિ વિદેશે મરણં મનુજાનાં જાનુ માંસપરિહીનમ્ ।

કુમ્ભનિમં દુર્ગતતાં તાલફલામં તુ બહુદુઃખમ્

॥ ૫૯ ॥

જાનુદ્વિતયં હીનં યસ્ય સદા સેવતે સ વધબંધૌ ।

ઇદમેવ યસ્ય વિષમં સ પુનઃ પ્રાપ્નોતિ દારિદ્ર્યમ્

॥ ૬૦ ॥

ઝરૂ યસ્ય સમાંસૌ રંભાસ્તંભશ્રમં વિતન્વાતે ।

કોમલતનુરોમંચિતૌ સ જાયતે ભૂપતિઃ પ્રાયઃ

॥ ૬૧ ॥

સ્નિગ્ધાવૂરૂ મૃદુલૌ ક્રમેણ પીનૌ પ્રયચ્છતૌ લક્ષ્મીમ્ ।

વિકટૌ સ્ત્રીવલ્લભતાં ગુણવતાં સંહતૌ કૃતૌ ભવતઃ

॥ ૬૨ ॥

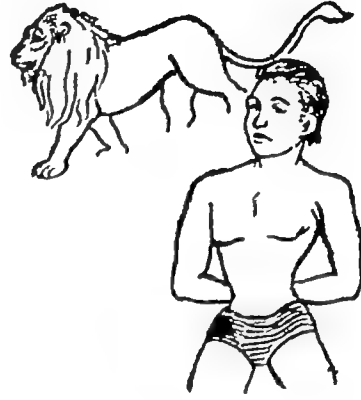
ચિત્ર નં. ૩૩

ચિત્ર નં. ૩૪

હાથીના ઢીંચણુ જેવા ઢીંચણુવાળો ભોગી, જાડા ઢીંચણુવાળો રાજા અને જાંગ તથા સાથળ સાથે સારી રીતે સંકળાએલા ઢીંચણુવાળા સો વર્ષના (દીર્ઘાયુ.) થાય છે. (બુચ્ચો ચિત્ર ૩૪) અંદર પેસી ગએલા ઢીંચણુવાળો સ્ત્રીને વશ રહે છે ગોળ અને માંસમાં દટાએલા ઢીંચણુવાળાને રાજ્ય મળે છે મોટા ઢીંચણુ દીર્ઘાયુઃ અને નાના ઢીંચણુ સૌભાગ્ય આપે છે જો ઢીંચણુ માંસ વગરના હોય તો પરદેશમાં મરણ થાય છે. ઘડા જેવાં ગોળ ઢીંચણુ હોય તો દુર્ગતિ થાય અને જો તાડના ફળની માફક ચપટાં ઢીંચણુ હોય તો બહુ દુઃખ થાય છે જેને બંને ઢીંચણુ નહિ જેવા જ હોય તે સદાકાળ કારાગારમાં રહે છે અને તેનો વધ થાય છે અને જો નાનાં મોટાં હોય તો દરિદ્ર થાય છે જેના સાથળ માંસલ હોય અને કેળના સ્તંભ જેવા સુંદર દેખાતા હોય તેમજ બીજાં સુંદર રૂંવાટાંવાળા હોય તો તે પ્રાયઃ રાજા થાય છે. (બુચ્ચો ચિત્ર

૩૫) સ્તિગ્ધ, મૃદુ અને એક સરખા ઉતરતા કંમથી સરાણુ ઉપર ઉતારેલા હોય તેવા બે સાથળ હોય તો તે લક્ષ્મી આપે છે પહોળી સાથળો હોય તો સ્ત્રીઓને પ્રિય થઈ પડે છે અને એક બીજા સાથે મળી જતા હોય તેવા સાથળ ગુણવાન માણસોને હોય છે. ૫૭ થી ૬૨

ચિત્ર નં ૩૫

ચિત્ર નં ૩૬

સ્થૂલાગ્રૌ મધ્યનતૌ સ્યાતાં માર્ગાનુસંધિનૌ પુંસામ્ ।

કઠિનૌ ચિપિટૌ વિપુલૌ નિર્માસૌ દુર્ભગત્વાય ॥ ૬૩ ॥

યસ્ય કટિઃ સ્યાદ્દીર્ઘા પીના પૃથુલા ભવેત્સ વિત્તાદયઃ ।

સિંહકટિર્મનુજેન્દ્રઃ શાર્દૂલકટિશ્ચ ભૂનાથઃ ॥ ૬૪ ॥

રોમશઃકટિર્દ્રિશ્દ્રો હસ્વકટિર્દુર્ભગો ભવતિ મનુજઃ ।

શુનમર્કટકરમકટિર્દુઃસ્વી સંકટકટિઃ પાપઃ ॥ ૬૫ ॥

મંદ્રકસ્ફિડ્ નૃપતિઃ સિંહસ્ફિડ્ મંડલદ્રયાધિપતિઃ ।

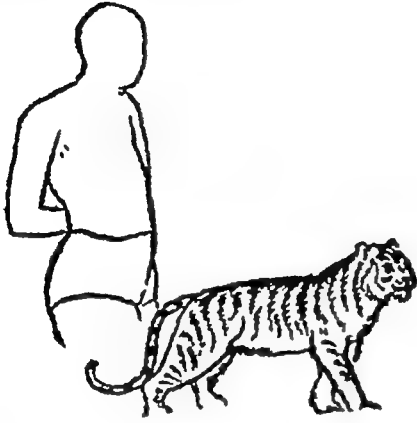
ઘનમાંસસ્ફિગ્ધનવાન્વ્યાઘ્રસ્ફિડ્ મંડલાધિપતિઃ ॥ ૬૬ ॥

ઉપ્પ્લવંગમસ્ફિગ્ધનધાન્યવિવાર્જિતઃ પુમાન્નિયતમ્ ।

પીનસ્ફિડ્ નિઃસ્વો હ્યર્ધ્વસ્ફિગ્વ્યાઘ્રમૃત્યુઃ સ્યાત્ ॥ ૬૭ ॥

બે સાથળ અગ્રભાગમાં સ્થૂળ અને વચ્ચેથી બેસી ગયેલા હોય તો સતત ખુસાફરી કરાવે છે. કઠિણ, ચપટા, ગહુ પહોળા અને માંસહીન સાથળ હોય તો હર્ષાગ્યનું ચિન્હ છે જેની કમર પહોળી, જાડી, મોટી, હોય તે ધનવાન થાય છે સિંહના જેવી કમર હોય તો નરાધિપ (બુઝો ચિત્ર. ૩૬) અને વાઘ જેવી કમર જમીનદાર કરે છે. (બુઝો ચિત્ર ૩૭) ફવાટાવાળી કમરવાળો દરિદ્ર, ટુંકી કમર-

વાળો હુલાંતી થાય છે અને કુતરાં, માંકડાં, ઊંટ જેવી કમરવાળો હુંખી થાય છે. (જુઓ ચિત્ર ૩૮) સાંકડી કમરવાળો પાપી થાય છે જે પગના થાપા દેડકાના

ચિત્ર નં ૩૭

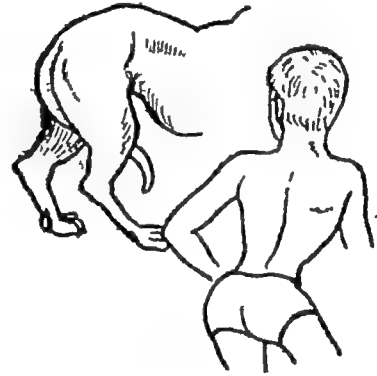
થાપા જેવા હોય તો રાજા થાય (જુઓ ચિત્ર ૩૬) સિંહ જેવા હોય તો બે પ્રાંતનો અધિપતિ થાય. (જુઓ ચિત્ર ૪૦) યુગ માસવાળા હોય તો ધનવાન થાય.

ચિત્ર નં. ૩૮

ચિત્ર નં ૩૯

ચિત્ર નં. ૪૦

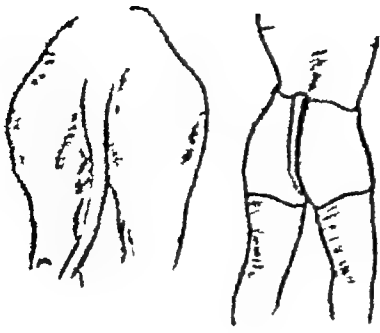
અને વાઘના જેવા થાપા હોય તો એક પ્રાંતનો અધિપતિ થાય (જુઓ ચિત્ર ૪૧) ઊંટ કે વાંદરા જેવા થાપા હોય તો જરૂર ધનધાન્યથી રહિત થાય (જુઓ ચિત્ર ૪૨-૪૩) જાડા થાપાવાળો નિર્ધન, થાય છે. અને જેના થાપા અડધા હોય તેનું વાઘ દ્વારા મરણ થાય છે ૬૩ થી ૬૭

યતમાંસો ગમ્भीરઃ સુકુમારઃ સંવૃતઃ શોણઃ ।

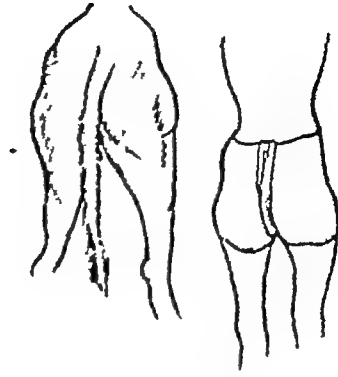
પાયુઃ શુભો નરાણાં પુનરશુભો ભવતિ વિપરીતઃ

॥ ૬૮ ॥

શુદ્ધ માંસવાળી, ગંભીર, કોમલ, ગોળ તથા લાલરંગની હોય તો તે શુભ લક્ષણ છે. આ સિવાયનું અશુભ લક્ષણ છે ૬૮

चित्र नं. ४१

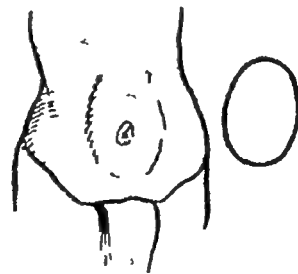
चित्र नं. ४२

- मुष्काः स्वयं प्रलम्बा जायन्ते सुपरिष्ठिता यस्य ।
 स भवति भर्ता नियतं भूमेः सप्ताब्धिवलयायाः ॥ ६९ ॥
- श्लक्ष्णैः समेनृपत्वं चिरमायुर्भवति लम्बितैर्वृषणैः ।
 जलमरणमद्विर्तायैर्मनुजानां कुलविनाशोपि ॥ ७० ॥
- स्त्रीलोलत्वं विषमैः प्राक्पुत्रोदक्षिणोन्नतैर्वृषणैः ।
 वामोन्नतैश्च तैरपि दुःखेन समं भवति दुहिता ॥ ७१ ॥
- निःस्वः शुष्कस्थूलै रम्यरमणीरतास्तुरंगसमैः ।
 पुनरुद्गर्जितैर्वृषणैर्भवन्ति न चिरायुषः पुरुषाः ॥ ७२ ॥
- शिश्रमनिम्नसमुन्नतमदीर्घलघुसुसंयुतं मृदुलम् ।
 उष्णं धनधान्यवतामश्लथमृदुवर्तुलं विशिरम् ॥ ७३ ॥
- स्थूलग्रन्थिगतिमुखी केशनिगूढो महीपतिः शिश्रम् ।
 व्याघ्रहयसिंहतुल्यो भोगी स्यादीश्वरः प्रायः ॥ ७४ ॥
- स्पष्टशिरानिचितअपित्वर्धनं मेहनं कृशं विमलम् ।
 लघुमृदुमुरभिपग्मिलं पुंसां सौभाग्यवित्तकरम् ॥ ७५ ॥
- लिङ्गे लघुनि धनाढ्यो निष्पत्यो वा शिरायुतेज्यसुतः ।
 दक्षिणविनते पुत्रो वामनते कन्यकाजनकः ॥ ७६ ॥

- યઃ સમચરણનિષણ્ણો ગુલ્ફો નતુશેફસાં પરિસ્પૃશતિ ।
 સ સુખી જ્ઞેયો યદિ પુનસ્વનિતલં પ્રાયશો દુઃખી ॥ ૭૭ ॥
 સ્થૂલોઽધો વિનતઃ સ્યાત્તીક્ષ્ણાગ્રો દીર્ઘોન્નતઃ શિથિલઃ ।
 સમલો ધનહીનાનાં શિશ્નો ભુગ્નઃ સદોન્મિષિતઃ ॥ ૭૮ ॥
 સ્થૂલશિરેણ વિશાલચ્છિદ્રવતા પ્રજનેન દારિદ્ર્યમ્ ।
 અતિકોમલેન લભતે નરઃ પ્રમેહાદિના મરણમ્ ॥ ૭૯ ॥
 હરિતાંજનાભરેલ્લો મહામણિર્જાયતે સમોત્તાનઃ ।
 મન્થાનકપુષ્પાનિભો યસ્ય સ ભર્તા ભુવો ભવતિ ॥ ૮૦ ॥
 મણિભિર્ધનિનો રક્તૈઃ સ્મેરજપાપુષ્પસન્નિભૈર્ભૂપાઃ ।
 શ્લક્ષ્ણૈઃ સ્નિગ્ધૈઃ સુખિનો મધ્યોત્તાનૈશ્ચ પશુમન્તઃ ॥ ૮૧ ॥
 કલધૌતરજતમુક્તાફલપ્રવાલોપમા મહામણયઃ ।
 યેષાં ભવન્તિ દીપ્તાસ્તે સજલધિભૂમિભર્તારઃ ॥ ૮૨ ॥
 દારિદ્ર્યજુષઃ પરુષૈઃ પરુષાભૈર્વિપાણ્ડુરૈર્મણિભિઃ ।
 મધ્યોન્નતૈર્બહુકન્યા જાયન્તે દુઃખિનઃ સ્ફુટિતૈઃ ॥ ૮૩ ॥
 વિદ્રુમહેમોપમયા મહામણૌ રેલ્લયા નરો ધનવાન્ ।
 દૌર્ભાગ્યવાત્ શબલયા ધૂસરયા જાયતે નિઃસ્વઃ ॥ ૮૪ ॥

ચિત્ર નં. ૪૩

ચિત્ર નં. ૪૪

બેના વૃષણ લાંબા અને સારી રીતે ચોટેલા માલુમ પડતા હોય તે સાત સાગર

ગાળી પૃથ્વીના સ્વામી થાય છે સરખા અને સુંદર વૃષણવાળો રાત્ર્ય મેળવે છે
 દુષ્ટો પરેશ રાગતા વૃષણવાળો નીર્ધાયુ થાય છે એક જ વૃષણ હોય તો જલમાં
 ડુબાઈ મૃત્યુ થાય છે અને તેવા માણસો પોતાના કુલનો નાશ પણ કરે છે.
 જે નાના મોટા વૃષણ હોય તો સ્ત્રીલોહુપ થાય છે જેને જમણો વૃષણ ઉચો હોય
 તેને પહેલો પુત્ર થાય છે અને જેને ડાબો ઉચો હોય તેને દુઃખ પડે છે, અને
 પ્રથમ છોકરી થાય છે મુકા કે જડા વૃષણ હોય તો નિર્ધન થાય છે જે ઘોડાના
 નેવા વૃષણ હોય તો સુંદર સ્ત્રીમા આસક્ત રહે છે જે અડધા અડધા વૃષણ હોય
 તે પુરુષ અપાયુ થાય છે જાદુ ઉંગી થએલી, જાદુ દુર્ગાઈ ગએલી, જાદુ લાંબી
 કે જાદુ નાની ન હોય પરંતુ સારી દેખાતી દેખાતી અને ઉચ્ચ રહેતી
 ઈન્દ્રી ધનમયત્તિવાળા માણસોને હોય છે વળી આવા માણસોની ઈન્દ્રી
 મન્નમ્ન, કોમળ, ગોળ અને નમો દેખાતી હોય તેવી હોય છે જેનું શિશુ જસ્તી
 સાર મોટી ગાંઠ વળીને જોડાએલું હોય તે ઘણો મુખી થાય છે. અને વાળથી ઢંકા-
 એવું જો તો સત્ત થાય (જોડાણનો ભાગ વાળવાળો હોય તે શુભ લક્ષણ છે;)
 જેમને વાળ, ઘોટા કે સિંહના જંબું શિશુ હોય તેઓ ઘણું ખર્ચ રાજ થાય છે.
 (શિશુ નમો વગરનું હોય તો ખર્ચ એમ પહેલા સ્ત્રીક ૭૩ માં કહ્યું છે) શિશુ
 નમોવાળું દેખાતું હોય છતાં જે તેના ઉપરની ચામડી જાદુ જ પાતળી (નહિં જેવી)
 હોય શિશુ પાતળું ચોક્કસ, નાનું, મૃદુ અને દુર્ગંધ રહિત તો તે મૌલાય આપનાર
 તેમજ ધન આપનાર છે લિંગ નાનું હોય તો ધનાઢ્ય થાય નસો તરી
 આવતી હોય તો સંતાન વગરનો અથવા જાદુ જ થોડાં છોકરાવાળો
 થાય તે જમણી જાણ નમેડું રહેતું હોય તો પુત્રનો અને ડાબી જાણ
 નમેડું એવું હોય તો પુત્રીનો પિતા થાય છે. જેને સરખી જોડે જોડતાં પગની
 પૃષ્ઠીઓને લિંગના સ્પર્શ ન થતો હોય તેને મુખી જાણવો જે જોડા પછી લિંગ
 જમીનને અડકતું હોય તો જાણવું કે તે દુખી જ થશે દરિદ્ર પુરુષોનાં શિશુ જડાં,
 લગ્ન પડેલા, અણીદાર, લાંબાં, શિથિલ, મેલા, ભાગેલાં અને સદાકાળ નિદ્રાવસ્થામાં
 પડ્યાં રહેનારાં હોય છે મોટા માથાવાળું અને પડોળા છિદ્રવાળું શિશુ હોય તો
 દરિદ્ર થાય છે અને જે શિશુ અતિ દેખાડ હોય તો મનુષ્ય પ્રમેહ ઈત્યાદિ રોગથી
 મરણ પામે છે જેને લિંગના મણિ ઉપર લીલી રેખાઓ (નસોને લઇને) દેખાતી
 હોય તેને મણિ મરણો ઉદાયદાર તથા સ્વયાના અથના જેવા દેખાતો હોય તે માણસ
 જમીનના સ્વામી (મન્ન, માંડલિક) થાય છે લાલ રંગના મણિથી ધનવાન, અને
 પીરેશ જમણા કૂલ (લાલ રંગનું જાદુનું કૂલ) જેવા હોય તો ગદ્દ થાય છે
 નિર્ધન અને મૃદુ મણિ હોય તો મુખી તથા વચ્ચેથી ઉદ્ધત અનેલો મણિ હોય તો
 પશુવંશવાળો થાય છે જેમને લિંગના મણિ મોનું, ચાંદી, ચોર્તી અગર પ્રવાલ જેવા
 રંગના હોય તેઓ સમૃદ્ધ પર્યવ્તની ભૂમિના માલિક થાય છે. જેનો મણિ રૂક્ષ દેખાતો
 હોય તે દરિદ્રવાળો જાદુના રંગના જેવો લાગતો હોય અથવા કીકો લાગતો હોય

તો પણ તેમજ સમજવું જે મણિ વચ્ચેથી જ (ક્રૂત) ફૂલેલો લાગતો હોય તો તેને ઘણી છોકરીઓ થાય છે. અને જે આ મણિ ફાટેલો હોય તો દુઃખી થાય છે લિંગનો મણિ મોટો હોય અને તેના ઉપર હીરા કે સોનાના જેવી ચમકીલી રેખાઓ પડતી હોય તો મનુષ્ય ધનવાન થાય છે. જે કાળી કે ભૂખરી રેખાઓ પડતી હોય તો દુર્ભાગ્યવાળો અને નિર્ધન થાય છે. ૬૯ થી ૮૪

રેતસિ પુષ્પસુગન્ધિનિ રાજા યજ્ઞા નરઃ સુરાગન્ધે ।

મધુગન્ધે बहुवित्तः सुखीधनवान् मीनगन्धे स्यात् ॥ ૮૫ ॥

સુરમિદ્રવ્યસુગન્ધે શ્રિયોઽન્યગન્ધે તુ દારિદ્ર્યમ્ ।

લાક્ષાગન્ધે પુત્ર્યો નૈઃસ્વો મોગીઃ પુનઃ પિશિતગંધે ॥ ૮૬ ॥

જમ્બૂવર્ણેન સુખી દુગ્ધસર્વર્ણેન રેતસા નૃપતિઃ ।

ધૂમેણ દુઃખસહિતઃ સ્યાદઃસ્થઃ શ્યામવર્ણેન ॥ ૮૭ ॥

યસ્ય ચ્યવતે રેતો લઘુમૈથુનગામિનો बहुस्निग्धम् ।

દીર્ઘાયુઃસંપત્તિં પુત્રાનપિ વિન્દતે સ પુમાન્ ॥ ૮૮ ॥

ન પતતિ શુક્રં સ્તોકં ચિરમૈથુનસંગતસ્યાપિ ।

દારિદ્ર્યં સોલ્પાયુર્બહુકન્યાજનકતાં મજતે ॥ ૮૯ ॥

દ્વિત્રિચતુર્ધારાભિઃ પ્રદક્ષિણાવર્તજાતિમૂત્રં સ્યાત્ ।

પિઙ્ગલવર્ણં નૃપતિઃ સુખિનો ચલિતૈકધારાદ્યમ્ ॥ ૯૦ ॥

કૃતશબ્દમેકધારં નૃપસ્ય મૂત્રં દ્વિધારમાદ્યે ચ ।

નિઃશબ્દં बहुधारं तदपि दारिद्र्यस्य विज्ञेयम् ॥ ૯૧ ॥

જેને વીર્યમાંથી પુષ્પના જેવી સુગંધી આવતી હોય તે રાજા, દારૂ જેવી સુગંધ હોય તે યજ્ઞ કરનાર, મધ જેવી સુગંધવાળો ધનવાન અને માછલાં જેવી ગંધવાળો સુખી અને ધનવાન થાય છે વીર્યમાંથી સારી સુગંધ આવવી એ સૌભાગ્યનું લક્ષણ છે અને દુર્ગંધ આવવી તે દારિદ્ર્યનું લક્ષણ છે લાખ જેવી ગંધ આવતો હોય તો પુત્રીઓ થયા કરે અને માંચ જેવી ગંધ આવતી હોય તો નિર્ધન છતાં લોગી થાય છે. જે વીર્યનો રંગ જાંબુડાના જેવો હોય તો સુખી, રૂધ જેવો હોય તો રાજા, ધૂમાડીઓ રંગ હોય તો દુઃખી અને કાળો રંગ હોય તો દુઃખી થાય થોડા મૈથુનથી જેને ઘણા વીર્યનો સ્વાદ થતો હોય અને તે વીર્ય સ્નિગ્ધ હોય તો સમજવું કે તે

પુરુષ દીર્ઘાયુ, સંયત્તિ અને પુત્રોનું સુખ મેળવે છે જેને લાંબો વખત મૈથુન કરવા છતાં વીર્યનો થોડો પણ સ્ત્રાવ ન થાય તો તેવો પુરુષ દરિદ્રતા, અદ્વાયુ અને કન્યાઓના પિતા થવા પછાને પામે છે. જેને મૂત્રની બે ત્રણ કે ચાર ધારાઓ થતી હોય, મૂત્રના પતનની દિશા દક્ષિણાવર્ત હોય, અને રંગ પીળચટો હોય તે રાજા થાય અને એક જ ધાર થતી હોય તે પણ સુખી થાય છે રાજાઓનું મૂત્ર એક ધારવાળું અને શબ્દયુક્ત હોય છે. દરિદ્રોને શરૂમાં બે ધારવાળું અને પછીથી ઘણી ધારાઓમાં વહેંચાઈ જતું, તેમજ શબ્દ વગરનું મૂત્ર હોય છે ૮૫ થી ૯૧

સ્નિગ્ધં પ્રવાલતુલ્યં યસ્યાઙ્ગે ભવતિ શોણિતં ન ચિરમ્ ।

સ વહતિ સ્વકીયભુજયા મનુજો નિશિલામ્બુધિમેશલાં વસુધામ્ ॥૧૨॥

રુધિરં યસ્ય શરીરે રક્તામ્બુજવર્ણસંમિતં ભવતિ ।

ભુજવલ્લિકઙ્કણરણત્કારા તમનુસરતિ રાજ્યશ્રીઃ ॥૧૩॥

કિંચિત્ પીતં શોણં શોણિતમિહ ભવતિ મધ્યમે પુંસિ ।

ઈષ્ટકૃષ્ણં રક્તં તત્તુ જઘન્યે પરિજ્ઞેયમ્ ॥૧૪॥

જેના શરીરમાં પરવાળાના જેવું લાલ અને સ્નિગ્ધ રુધિર વહેતું હોય તે થોડી સુદૃઢતા પૃથ્વીપતિ બને છે જેના શરીરમાં લાલ કમળના જેવું રુધિર વહેતું હોય તેને પોતાના હાથનાં કંઠણોનો રણકાર કરતી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે મધ્યમ કોટિના પુરુષમાં કંઈક પીલું અને લાલ ઢોહી હોય છે અને કંઈક કાળું અને લાલ ઢોહી હલકી કોટિના પુરુષમાં હોય છે ૯૨ થી ૯૪

શસ્તા વસ્તિઃ પુંસાં વિસ્તીર્ણા માંસલોન્નતા સ્નિગ્ધા ।

શુષ્કા વિકટા કઠિના દારિદ્ર્યં દિશતિ વા બહુદુઃખમ્ ॥૧૫॥

શ્વશ્રુગાલકરમસૌરિમિતુલ્યા વસ્તિર્નતા ભવતિ યેપામ્ ।

સંકીર્ણક્લિન્ના તે ધનહીનાઃ સ્યુર્નરાઃ પ્રાયઃ ॥૧૬॥

પૃથુરુચ્ચસ્થા નાભિર્ગમીરા ચાણ્ડાકૃતિઃ સૌખ્યમ્ ।

વિદધાતિ ધનં મેઘાં મનુજાનાં દક્ષિણાવર્ત્તા ॥૧૭॥

શતપત્રકર્ણિકામા નાભિઃ સ્યાદ્યસ્ય મનુજમાત્રસ્ય ।

પ્રાપ્નોતિ સપદિ સ પુમાન્ સસુવર્ણાં સાર્ણવામવનિમ્ ॥૧૮॥

પુંસાં નાભિર્દીર્ઘાં યથાક્રમં પાર્શ્વયોસ્તદૂર્ધ્વમધઃ ।

દીર્ઘાયુરીશ્વરત્વં ગોસ્વામિત્વં સદા તનુતે

॥ ૯૯ ॥

વિષમા વલિર્મધ્યસ્થા નૈઃસ્વં શૂલં કરોતિ નીચસ્થા ।

તુઙ્ગા સ્વલ્પા કલેશં વામાવર્ત્તા નૃણાં શાઠ્યમ્

॥ ૧૦૦ ॥

માંસલ, ઉઠાવદાર અને પહોળી, ઘસ્તી સારી ગણાય છે સુકાર્ઘ ગએલી, પહોળી થઈ ગએલી, કઠિણ ઘસ્તી બહુ દુઃખ અને દારિદ્ર આપે છે કુતરાં, શિયાળ, ભિંટ, અને પાડાની ઘસ્તી જેવી જેમની ઘસ્તી હોય તેઓ ઘણું ખર્ચ ધનહીન થાય છે પહોળી, ઉન્નત, ગંભીર તથા ઇડાના જેવા આકારવાળી નાલિ સુખ આપે છે (બુઝો ચિત્ર ૪૪) અને જે આવી નાલિ દક્ષિણાવર્ત હોય તો મનુષ્યોને ધન અને બુદ્ધિ આપે છે કમળના જેવી સુંદર નાલિ ગમે તે માણસને હોય તો પણ તે ધનવાળી સમુદ્રપર્યંતની પૃથ્વી પામે છે દીર્ઘ અને પાર્શ્વભાગમાં ઉપરની આવેલી પેસી ગએલી નાલિવાળો દીર્ઘાયુ, શેઠાઈ તથા પશુઓના સમુહનો માલિક (ગાય, હાથી ઘોડા વગેરેનો માલિક) થાય છે જે નાલિ વિષમ પ્રકારનાં વલયોવાળી બનતી હોય તો દરિદ્રતા તથા શૂલબ્યાધિ કરે છે. નાલિ ઠીક મધ્ય ભાગમાં ન હોતાં ઉપરની બાજુ કે એકદમ નીચે હોય અને ટુંકી કે વામાવર્ત હોય તો કલેશ અને શઠતા કરે છે ૯૫ થી ૧૦૦

ક્ષોણિપતિસ્તનુકુક્ષિઃ શૂરો ભોગાન્વિતશ્ચ સમકુક્ષિઃ ।

ધનહીન ઉચ્ચકુક્ષિર્માયાવી સ્યાદ્વિષમકુક્ષિઃ

॥ ૧૦૧ ॥

કુક્ષિર્યસ્ય ગમીરા વિનિપાતં સ લમતે નરઃ પ્રાયઃ ।

ઉત્તાના યસ્ય પુનર્નારીવૃત્તેન જીવતે સોપિ

॥ ૧૦૨ ॥

પાર્શ્વે માંસોપચિતે પ્રદક્ષિણાવર્તરોમાણિ મૃદૂનિ ।

યસ્ય ભવેતાં વૃત્તે નિયતં જગતીપતિઃ સ સ્યાત્

॥ ૧૦૩ ॥

નિમ્નેર્મોજ્યવિયુક્તાઃ પાર્શ્વૈઃ પિશિતોઽજ્ઞતૈર્ધનવિહીનાઃ ।

સ્થૂલાસ્થિભિઃ પુમાંસઃ કુટિલૈઃ પુરુષાઃ પરપ્રેષ્યાઃ

॥ ૧૦૪ ॥

જઠરં યસ્ય સમં સ્યાદમિતઃ સ પુમાન્મહાર્યાઢ્યઃ ।

સિંહનિમ્બં યસ્ય પુનઃ પ્રાપ્નોતિ સ ચક્રવર્તિત્વમ્

॥ ૧૦૫ ॥

ભેકોદરો નરપતિર્વૃષભમયઃ પરદારભોગી ચ ।

વૃત્તોદરઃ સુખી સ્યાન્મીનવ્યાઘ્રોદરઃ સુભગઃ

॥ ૧૦૬ ॥

પિઠરજઠરો દરિદ્રો ઘટજઠરો દુર્ભગઃ સદા દુઃખી ।

ભુજગજઠરો ભુજિષ્યો વ્રહ્મભોજી જાયતે મનુજઃ

॥ ૧૦૭ ॥

શ્વવૃકોદરો દરિદ્રઃ શૃગાલતુલ્યોદરો દરોપેતઃ ।

પાપઃ કૃશોદરઃ સ્યાન્મૃગભુક્સદૃશોદરશ્ચૌરઃ

॥ ૧૦૮ ॥

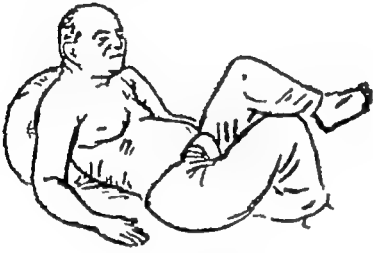
ચિત્ર નં ૪૫

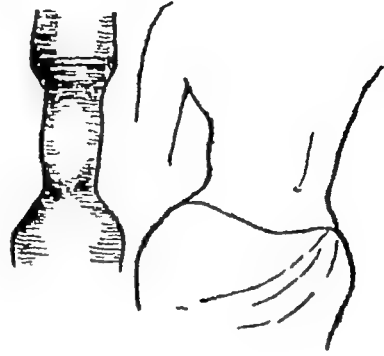
ચિત્ર નં ૪૬

કુક્ષી જે નાની હોય તો રાત્રી થાય સરખી કુખવાળો શૂરવીર અને લોગી થાય ઉપસી આવેલી કુક્ષીવાળો નિર્ધન અને નાની મોટી કુખવાળો માયાવી થાય છે. જેની કુક્ષી ગલીર હોય તે મનુષ્ય પ્રાય નાશ પામે છે. અને જેની કુક્ષી ઉપસેલી હોય તે પોતાની સ્ત્રીની આલ્લવિકા ઉપર જીવે છે પડખા ગોળાકાર ધારણ કરનારાં અને માંસથી ભરેલાં હોય, અને તેના ઉપર દક્ષિણાવર્ત રૂવાટા હોય તો તેવાં પડખાવાળો માણસ જરૂર રાત્રી થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૪૫) ઝેઝી ગએલાં પડખાવાળાને ખાવાના પણ સાંસા પડે છે. માંસ વગરનાં પડખાવાળા નિર્ધન થાય છે. જડા અને વાકાં હાડકાંવાળા પડખાવાળા મનુષ્યો પારકાના સેવક થાય છે જેનું જઠર (પેટ) સરખું દેખાતું હોય તે નિઠર અને મહાધનવાન થાય છે અને સિંહના જેવા પેટવાળો મનુષ્ય ચક્રવર્તી થાય છે. (જુઓ ચિત્ર ૪૬) દેડકા જેવા પેટવાળો નૃપતિ, ગળદ જેવા પેટવાળો પરશ્વીગામી, (જુઓ ચિત્ર ૪૭) ગોળ પેટવાળો સુખી અને માછલા કે વાઘના જેવા પેટવાળો, લાગ્યશાળી થાય છે. હાંડી જેવા પેટવાળો દરિદ્ર, ઘડા જેવા પેટવાળો દુર્લાભી અને સદા દુઃખી થાય છે. સાપ જેવા પેટવાળો માણસ ખડું ખાનાર તથા ચાકર થાય છે. કુતરા કે વરૂ જેવા પેટવાળો

દરિદ્ર, શિયાળવા જેવા ઉદરવાળો છિદ્રવાળો (છુપાં પાપ કર્મ કરનાર), સુકાઈ ગએલા પેટવાળો પાપી, અને બીલાડા જેવા પેટવાળો ચોર હોય છે ૧૦૧ થી ૧૦૮

ચિત્ર નં ૪૭

ચિત્ર નં ૪૮

જાયેત યસ્ય મધ્યં મુશલોદરસોદરં તનુત્વેન ।
 સ પુમાન્નૃપતિર્જ્ઞેયો વિપર્યયો ભવતિ વિપરીતે ॥ ૧૦૯ ॥
 પ્રહરણમરણં રમણભોગાનાચાર્યપદમનેકસુતતામ્ ।
 એકદ્વિત્રિચતુર્ભિઃ ક્રમેણ વલિભિઃ પુમાંલ્લભતે ॥ ૧૧૦ ॥
 અવલિર્નૃપતિઃ સુખભાવપરદારસતો હિ નૂનં સ્યાત્ ।
 સરલવલિઃ પાપસતો નિત્યમગમ્યાભિગમનમનાઃ ॥ ૧૧૧ ॥
 અભ્યુન્નતેન માંસોપચિતેન સુસંહતેન ભૂમિભુજઃ ।
 હૃદયેન મહાર્થજુષઃ પૃથુના દીર્ઘાયુષઃ પુરુષાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

જેની કમર મૂશળના મધ્ય ભાગની જેમ પાતળી હોય (દેખાવમાં પાતળી થઈને મૂશળનો મધ્યભાગ જેમ દેખાય છે, તેમ દેખાય) તો તેવી કમરવાળો માણસ રાજા થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૪૮) અને જો આનાથી વિપરીત લક્ષણ હોય તો વિપરીત ક્ષણ થાય છે જો પેટ ઉપર એક વદલી પડે તો શસ્ત્રથી મૃત્યુ (મારવાથી મૃત્યુ થાય), જો હોય તો સ્ત્રી સુખ, ત્રણ હોય તો આચાર્યપણું અને ચાર હોય તો અનેક પુત્રોનો પિતા થાય એક પણ વદલી જેને ન હોય તે રાજા થાય, સુખી રહે પરંતુ ખરેખર તે પરહારગામી બને. સીધી વદલીવાળો પાપકર્મમાં આસક્ત રહે છે, અને અગમ્યાગમનમાં રુચિવાળો થાય છે ઉપસી આવેલા, માંસલ, મુગઠિત અને વિશાળ હૃદયવાળા પુરુષો રાજા, મહાધનવાન અને દીર્ઘાયુઃ થાય છે ૧૦૯ થી ૧૧૨

સ્થૂલશિરાપગ્નિલિતં સ્વરોમસમન્વિતં પુંસામ્ ।

હૃદયં પુનઃ સકંપં નિસ્વત્વં શશ્વદાદદતે

॥ ૧૧૩ ॥

પૃથુલં ભવત્યુરઃ સ્થલમચ્ચલશિલાકઠિનમુન્નતં નૃપતેઃ ।

મૃગનાર્ભાપત્રલતાસમાનમુરોરોમરાજિચિતમ્

॥ ૧૧૪ ॥

ઉરસા ઘનેન ધનવાન્પાનેન ભટસ્તથોદુર્ધ્વરોમ્ણા સ્યાત્ ।

નિઃસ્વસ્તનુના વિપમેણાકાલમૃતિરકિંચનશ્ચ નરઃ

॥ ૧૧૫ ॥

વૃત્તાઃ સ્તનાઃ પ્રશસ્તાઃ સુસ્નિગ્ધાઃ કોમલાઃ સમાપુંસામ્ ।

વિપમાઃ પરુષા વિકટાઃ પ્રાયો દુઃસ્વાય જાયન્તે

॥ ૧૧૬ ॥

માંમોપચિતૈર્મૃપાઃ સુભગાઃ સ્યુરૂચ્ચુકૈરપિ ઢંઢૈઃ ।

પીનૈઃ સુલિનો વિપમાયૈતઃ સદા નિઃસ્વતાભાજઃ

॥ ૧૧૭ ॥

નંતુ વદ્ય.સ્વલ બાદી નસોધી વ્યાસ થએલુ માણસ પડતું હોય, અને તેની ઉપર બરછટ રૂવાટાં હોય, તેમજ કંપાયમાન રહેતું હોય તેવો માણસ નિર્ધનતા પામે છે રાગતનું વદ્યઃસ્વલ વિશાળ હોય છે અને પર્વતની શિલાની માફક કઠણ તથા ઉન્નત હોય છે અને તે છાતી પર હરણની દટી ઉપરની રોમાવલી જેવા આછા પાતળા વાળ હોય છે જે ધન વદ્યઃસ્વલ હોય તો ધનવાન, ભરાવદાર અને ઉર્ધ્વગામી રોમયુક્ત હોય તો ચુલટ થાય છે પરંતુ જે નાનીશી છાતી હોય તો નિર્ધન થાય છે. વિપમ છાતી હોય તો મનુષ્ય નિર્ધન થાય છે અને અકાળ મૃત્યુ પામે છે પુરુષના ગોળા સુસ્નિગ્ધ, કોમળ તથા સરળા સ્તન હોય તો વખાણવા લાયક છે વિપમ, કાતિહીન, સંકાચાર્ધ ગએલા સ્તન ધણું ખર્ચ દુખ આપે છે જે બંને સ્તનોના ચૂચક (અગ્રભાગ) ભરાવદાર હોય તો મનુષ્ય ભાગ્યશાળી અને રાજા થાય છે બંને ચૂચક હોય તો ચુખી થાય છે અને નાનાં મોટા ચૂચક હોય તો નિર્ધન થાય છે ૧૧૩ થી ૧૧૭

પીનૈન ધનાધિપતિર્જન્યુગેનોન્નતેન ભોગી સ્યાત્ ।

વિપમોન્નતેન દુઃસ્વી નતાસ્થિવંધેન ધનહીનઃ

॥ ૧૧૮ ॥

સ્કન્ધાવનુક્રમતો મૃલે પીનો સમુન્નતો કિંચિત્ ।

વૃષકકૃદમમૌ હસ્વૌ લક્ષ્મીં દદસંહતિં વહતઃ

॥ ૧૧૯ ॥

હુડવદ્વીર્ઘો સ્કંધૌ નિર્માસૌ ભાસ્વાહકૌ પુંસામ્ ।

કુટિલૌ કૃશાવતિતનૂ સ્વેદકરૌ રોમશૌ બહુશઃ ॥ ૧૨૦ ॥

ભુગ્નૌ માંસવિહીનાવંસૌ નતરોમશૌ કૃશૌ યસ્ય ।

નિર્લક્ષ્ણેન લક્ષ્મ્યા નામાપિ નાકર્ણિતં તેન ॥ ૧૨૧ ॥

અત્યુચ્છિતૌ ચ અંસૌ કિંચિદ્વાહ્નોઃ સમુન્નતિં દધતઃ ।

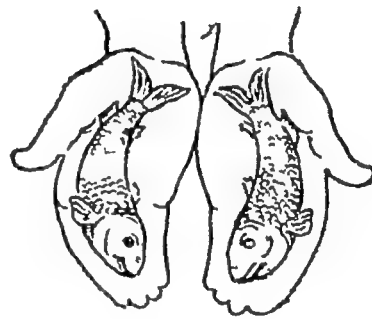
સુશ્લિષ્ટસંધિબન્ધૌ વપુષોર્ધનિશૂરયોઃ સ્યાતામ્ ॥ ૧૨૨ ॥

મૃદુતનુરોમે કક્ષે પ્રસ્વેદમલોઽજ્ઞિતે સુરભિગન્ધી ।

પીનોન્નતે ધનવતામતોન્યથા વિત્તહીનાનામ્ ॥ ૧૨૩ ॥

ચિત્ર નં. ૪૨

ચિત્ર નં. ૫૦

ગળાની હાંસડીઓ પુષ્ટ હોય તો ધનવાન થાય ઉઠાવદાર હોય તો ભોગી થાય એક ઉંચી અને બીજી નીચી એવી હોય તો દુઃખી થાય અને ઢીલા પડી ગએલા અસ્થિબંધવાળી હોય તો મનુષ્ય ધનહીન થાય ખભા મૂળમાં જડા અને સરખા ઉતરતા કમના હોઈ માસલ અને ઉન્નત હોય તેમજ જળદની ખાંધ જેવા દેખાતા હોય (જુઓ ચિત્ર ૪૬) અને પ્રમાણમાં ટુંકા હોયતો લક્ષ્મી અને વિશાળ કુટુંબ સમુદાયને મેળવે છે જકરાના જેવા લાંબા અને માંસ રહિત ખભા ભાર વહન કરનાર માણસોને હોય છે અને વાંકાચૂંકા, કૃશ, ઘણાજ નાના તથા ઘણાં, રૂંવાટાવાળા ખભા ખેદ કરાવનાર છે ખભાના અગ્રભાગ ભાગી ગયા જેવા, માંસહીન, નમો પડેલા તથા રૂંવાટાવાળા અને કૃશ હોય તો (આ એક એવું નિર્ધનતાનું પ્રજાળ લક્ષણ છે કે) આવા ખભાવાળા હુર્ભાગી પુરુષે લક્ષ્મીનું નામ સાંભળ્યું હોતું નથી ધનવાન અને શૂરા પુરુષોને ખભાના અગ્રભાગ ઘણા ઉપસી આવેલા, હાથને પાણુ ઉઠાવ આપનારા, અને મજબુત સંધિયુક્ત હોય છે. ધનવાનોની જગલો ઝીણા અને કોમળ

વાળવાળી, પરસેવા અને મેલથી રહિત, તથા સુગંધીવાળી પુષ્પ તથા ઉન્નત હોય છે
આનાથી વિપરીત અગલો ધનહીન માણ્યોને હોય છે ૧૧૮ થી ૧૨૩

વાહુ વામવિવલિતૌ વૃત્તાવાજાનુલંબિતૌ પીનૌ ।

પાળી ફળછત્રાંકૌ કરિકરતુલ્યૌ સમૌ નૃપતેઃ ॥ ૧૨૪ ॥

ગોપુચ્છાકૃતિપીનં હીનં સ્વરોમવહુલરોમભિર્દીર્ઘમ્ ।

નિર્મગ્નશિરાસન્ધિ પ્રશસ્યતે ભુજયુગં પુંસામ્ ॥ ૧૨૫ ॥

દુષ્ટઃ પ્રોદ્બુદ્ધભુજો વહુરોમા વહુભુજિણ્યઃ સ્યાત્ ।

વિષમભુજશ્ચૌર્યરતિઃ સમપીનભુજો નરો દુઃસ્થઃ ॥ ૧૨૬ ॥

પાળી નૃપતેઃ શ્લક્ષ્ણૌ નિઃસ્વેદૌ માંસલૌ તથાચ્છિદ્રૌ ।

અરુણાવકર્મકઠિનાવુષ્ણૌ દીર્ઘાઙ્ગુલી સ્નિગ્ધૌ ॥ ૧૨૭ ॥

વિસ્તીર્ણૌ તામ્રનલૌ સ્યાતાં કપિવત્કરૌ ધનાઢ્યસ્ય ।

શાર્દૂલવદ્વિરુક્ષૌ વિકૃતૌ નિઃસ્વસ્ય નિર્માસૌ ॥ ૧૨૮ ॥

રેલામિઃ પૂર્ણામિસ્તિસૃમિઃ કરમૂલમંકિતં યસ્ય ।

ધનકાંચનરત્નયુતં શ્રીઃ પતિમિવ ભજતિ લુબ્ધેવ ॥ ૧૨૯ ॥

પાછળની બાજુ વળ ખાનારા, ગોળ, ઢીચણ પર્યંત લાંબા, પુષ્પ, સાપની
દ્રેણુની માફક (હાથનો પહોંચો આવવાથી) છત્રને ધારણ કરનાર, હાથીની સૂંડ
જેવા બાહુ રાજ્યોને હોય છે પહોંચાને લઈ ગાયના પૂંછડા જેવા દેખાતા, ખર-
બચડા કે ઘણાવાળ વગરના લાંબા, જેમાં નસો તથા સધિઓ ડુબી ગઈ હોય તેવા
બાહુ વખાણવા લાયક છે કૂલેલા બાહુવાળો દુષ્ટ થાય છે. ઘણા વાળવાળા જેના
હાથ હોય તે ખુબ ખાનાર થાય છે લાંબા દુકા હાથવાળો ચોરવૃત્તિનો થાય છે.
અને સરખા તેમજ પુષ્પ હાથવાળાને યોગ્ય સ્થાન મળતું નથી (અહીં સરખાનું
લક્ષણ પોચાથી ખલા પર્યંત ચઢ ઉતરમાં એક સરખા ઘેરાવાના હોય તે એમ
સમજવાનું છે) રાજના હાથ (પોંચાથી આંગળીઓ પર્યંતનો હસ્ત) ચમકદાર,
પરસેવા વગરના, માંસલ, છિદ્રરહિત, લાલાશ ઉપર, કામ ન કરવા છતાં કઠોર, ઉષ્ણ,
લાંબી આંગળીઓવાળા તથા સ્નિગ્ધ હોય છે ધનવાન પુરુષના હાથ પહોળા, તાંબા
જેવા લાલ નખવાળા, અને દેખાવમાં વાંદરાના હાથ જેવા હોય છે. અને દરિદ્રના
હાથ વાઘના પગ જેવા, વિકૃત તેમજ માંસ વગરના હોય છે. જેનું કરતલ (હથેળી)
ત્રણ અખંડ દેખાઓથી શોભતું હોય તેવા ધન, સુવર્ણ તથા રત્નથી યુક્ત પુરુષનું
આસક્ત થએલી ઓળી માફક લક્ષ્મી સેવન કરે છે. ૧૨૪ થી ૧૨૯

કરમૂલૈર્નિગૂઢૈઃ સુદૃઢં સુશ્લિષ્ટસંધિભિર્મૂપાઃ ।

નિઃસ્વાઃ શ્લથૈઃ સશબ્દૈઃ પાણિચ્છેદાન્વિતૈર્હીનાઃ

॥ ૧૩૦ ॥

અવહસ્તં કરપૃષ્ઠં વિસ્તીર્ણં પીનમુન્નતં સ્નિગ્ધમ્ ।

વિનિગૂઢશિરં પરિતઃ ક્ષોણિપતેઃ ફણિફણાકારમ્

॥ ૧૩૧ ॥

મણિબન્ધસમં નિમ્નં નિર્માસ રોમસંચિતં સશિરમ્ ।

કરપૃષ્ઠં નિઃસ્વાનાં રૂક્ષં પરુપં વિવર્ણં સ્યાત્

॥ ૧૩૨ ॥

સંવૃત્તનિમ્નેન ધની પાણિતલેનોન્નતેન દાનરુચિઃ ।

નિમ્નેન જનકવિત્તત્યક્તો વિષમેણ ધનહીનઃ

॥ ૧૩૩ ॥

અરુણેનાદ્યઃ પીતેનાગમ્યસ્ત્રીરતિઃ કરતલેન ।

સિતાસિતેન દરિદ્રો નીલેનાપેયપાયી સ્યાત્

॥ ૧૩૪ ॥

બહુરેષ્વાપરિકલિતં પાણિતલં ભવતિ યસ્ય મનુજસ્ય ।

યદિ વા રેષ્વાહીનં સોલ્પાયુર્દુઃસ્વિતો નિઃસ્વઃ

॥ ૧૩૫ ॥

જેનું કરમૂલ (પહોંચ્યાની સંધિ) દબાઈ ગએલી (માંસમાં ડુબી ગએલી)

સંધીઓવાળું, મજબુત, અને ઝરાળર ઝેઠેલા સાંધાવાળું હોય તો તેવા લક્ષણવાળો, પુરુષ રાજા થાય છે પરંતુ જો તે કરમૂલ શ્લથ (ઢીલું) તથા હલાવતાં શબ્દ કરતું હોય ત્યા ઢીલું પડી ગએલું હોય તો તે નિર્ધનનું લક્ષણ છે રાજાના હાથની પીઠ પહોળી, ખીલેલી, ઉઠાવદાર સ્નિગ્ધ ડુબી ગએલી નસોવાળી, તેમજ સાપની ફેણ જેવી હોય છે નિર્ધનોના હાથની પીઠ મણિખંધના જેટલી જ નીચી, માંસ રહિત, રૂંવાટાવાળી, નસોવાળી, રુક્ષ, કાંતિ હીન તથા રંગ વગરની હોય છે જો હથેળી ચોમેર ગોલાકાર ઉન્નત પ્રદેશને લઈ વચ્ચેથી ખાડાવાળો દેખાતી હોય તો ધનવાન થાય. જો ઉઠાવદાર હોય તો દાની થાય. હેતુ વગર નીચી હોય તો ખાપના ધન વગરનો અને વિષમ હોય તો ધનહીન થાય લાલાશ પડતી હથેળી હોય તો ધનવાન, પીળી હોય તો અગમ્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત, ધોળી કે કાળી હથેળીવાળો દરિદ્ર અને બાંધુકા રંગની હથેળી હોય તો અપેય (નહિ પીવા લાયક પીણુંઓ) પદાર્થોનું પાન કરનાર થાય છે બહુ રેખાઓથી વ્યાપ્ત જેની હથેલી હોય તે માણસ તથા રેખા વગરની હથેળીવાળો માણસ અદ્યાયુ નિર્ધન તથા દુઃખી થાય ૧૩૦ થી ૧૩૫

અધુના મીનાદ્યાકૃતિરેશ્વાનાં લક્ષણં સ્ફુટં વક્ષ્યે ।

વામકરે નારીણાં દક્ષિણકરે નરાણાં તુ

॥ ૧૩૬ ॥

જીવિતમરણં લાભાલાભં સુખદુઃખમિહ જગત્યશિલમ્ ।

કરેસ્વાભિઃ પ્રાયઃ પ્રાપ્નોતિ નરોઽથવા નારી ॥ ૧૩૭ ॥

અન્તર્મુખેન મીનદ્વયેન પૂર્ણેન પાણિતલમધ્યમ્ ।

યસ્યાદ્ધિતં ભવેદિહ સ ધની સ ચાપ્રદો મનુજઃ ॥ ૧૩૮ ॥

અચ્છિન્ના ગંભીરા પૂર્ણા રક્તાવ્જદલનિમા મૃદુલા ।

અન્તર્વૃત્તા સ્નિગ્ધા કરેસ્વા શસ્યતે પુંસામ્ ॥ ૧૩૯ ॥

મધુપિદ્ગાભિઃ સુશિનઃ શોણાભિસ્ત્યાગિનો ગંભીરાઃ સ્યુઃ ।

સૂક્ષ્માભિર્ધીમન્તઃ સમાપ્તમૂલાભિરથ સુભગાઃ ॥ ૧૪૦ ॥

પલ્લવિતા વિચ્છિન્ના વિપમાઃ પુરુષાઃ સમાસ્ફુટિતરૂક્ષાઃ ।

વિક્ષિપ્તાશ્ચ વિવર્ણા હરિતાઃ કૃષ્ણાઃ પુનરશુભાઃ ॥ ૧૪૧ ॥

પલ્લવિતાયાં કલેશશિલ્પનાયાં જીવિતસ્ય સન્દેહઃ ।

વિપમાયાં ધનનાશઃ પરુષાયાં કદશનં તસ્યામ્ ॥ ૧૪૨ ॥

હવે મીન (મત્સ્ય) આદિ આકૃતિઓનાં લક્ષણ સ્પષ્ટપણે કહીએ છીએ. ડાબા હાથમાં સ્ત્રીઓને તથા જમણા હાથમાં પુરુષોને લક્ષણોની પરીક્ષા કરવી આ જગતમાં જીવન-મરણ, લાલ-અલાલ, સુખ-દુઃખ વગેરે બધું જ સ્ત્રી અગર પુરુષ ધણું ખરું હસ્તરેખાઓના આધાર મુજબ જ પામે છે જે માણસની હથેલીના મધ્ય ભાગમાં અંદર પડતા મુખવાળાં બે માછલાઓનાં અખંડ ચિન્હ હોય તે માણસ ધનવાન થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૫૦) અને તે કબુલ હોય છે જે રેખા તૂટ્યા વગરની, ગભીર (ઉડી) પૂરી, લાલાશ પડતી, કોમળ, અંદર ઉડી ઉતરી જતી હોય તેવી હોય અને સ્નિગ્ધ હોય તે રેખા વખાણવા લાયક છે મધ જેવી પીળાશ વાળી રેખાઓ હોય તો સુખી, લોહી જેવા રંગની હોય તો ત્યાગી અને ગંભીર સ્વભાવની, ખારીક રેખાઓ હોય તો બુદ્ધિમાન અને આદિથી અંત સુધીની પુરી રેખાઓ હોય તો સૌભાગ્યશાલી થાય છે જે રેખાઓ શાખાઓવાળી, તૂટેલી વિચિત્ર લાગતી, રૂખી, ફાટી જવાથી તેજહીન લાગતી, અસ્તવ્યસ્ત પડેલી, પીછો, લીલી કે કાળા રંગની હોય તે રેખાઓ અશુભ છે શાખાઓવાળી રેખાઓથી કલેશ થાય છે તૂટેલી રેખા આશુખ્ય તૂટી જવાનો ભય બતાવે છે. અસ્તવ્યસ્ત હોય તો ધનનો નાશ કરાવે છે અને પીછી રેખાઓ ખરાબ ભોજન (ખાધાખોરાકીનું દુઃખ) આપે છે ૧૩૬ થી ૧૪૨

आपाणिकरमूलभागान्निः सृत्यांगुष्ठतर्जनीमध्ये ।

आद्या भवन्ति तिस्रो गोत्रद्रव्यायुषां रेखाः ॥ १४३ ॥

प्रविच्छिन्नाभिच्छिन्नाभिः स्वल्पानि भवन्ति कुलधनायूषि ।

रेखाभिर्दीर्घाभिर्विपरीताभिर्भवति विपरीतम् ॥ १४४ ॥

मणिवन्धनान्निर्गच्छति रेखा यस्य प्रदेशिनीमूलम् ।

बहुबन्धुजनाकीर्णं तस्य पुनर्जायतेऽभिजनः ॥ १४५ ॥

लघ्व्या पुनर्नराणां लघुरिह दीर्घोऽथ दीर्घ्या वंशः ।

परिभिन्नो विज्ञेयः प्रतिभिन्नया च्छिन्नया च्छिन्नः ॥ १४६ ॥

रेखा कनिष्ठिकाया ज्येष्ठामुलंध्य यस्य याति परम् ।

अच्छिन्ना परिपूर्णा स नरो वत्सरशतायुः स्यात् ॥ १४७ ॥

यावन्मात्राश्छेदाज्जीवितरेखा स्थिरा भवन्ति नृणाम् ।

अपमृत्यवोऽपि तावन्मात्रा नियतं परिज्ञेयाः ॥ १४८ ॥

पुंसामायुर्भागे प्रत्येकं पञ्चविंशतिः शरदाम् ।

कल्याः कनिष्ठिकांगुलिमूलादिह तर्जनीपरतः ॥ १४९ ॥

रेखा मणिवन्धाद्यदि यात्यंगुष्ठप्रदेशिनीमध्यम् ।

ऋद्धियुतं ख्यापयति विज्ञामविचक्षणं पुरुषम् ॥ १५० ॥

चेदंगुष्ठं गच्छति सैवं ततो वितनुते महीशत्वम् ।

यदि सैव तर्जनीं वा साम्राज्यं मन्त्रिपदमथवा ॥ १५१ ॥

निष्क्रान्ता मणिवन्धात्प्राप्ता-यदि मध्यमांगुलीरेखा ।

नृपतिं सेनाधिपतिं सा कुरुते वा तमाचार्यम् ॥ १५२ ॥

न च्छिन्ना न स्फुटिता दीर्घतरा विगतपल्लवा पूर्णा ।

ऊर्ध्वा रेखा कुरुते सहस्रजनपोषमेकाऽपि ॥ १५३ ॥

सा ब्राह्मणस्य रेखा वेदकरी क्षत्रियस्य राज्यकरी ।

वैश्यस्य महार्थकरी सौख्यकरी भवति शूद्रस्य ॥ १५४ ॥

આ ઉર્ધ્વરેખા (ઉપર કહ્યાં તેવાં શુભ લક્ષણોવાળી) જે બ્રાહ્મણને હોય તો તેને વેદોનો જ્ઞાતા (મોટો વિદ્વાન) બનાવે છે ક્ષત્રિયને રાજ્ય અપાવે છે. વૈશ્યને મહા ધનવાન બનાવે છે અને શૂદ્રને (સંપૂર્ણ રીતે) સુખી કરે છે. સૂર્ય ઉપર જનારી ઉર્ધ્વરેખા સૂર્યરેખા—મણિખંધમાંથી નીકળીને એક રેખા જે અનામિકાના મૂળમાં જાય તો તે રેખા ધનાઢ્ય અને રાજ્યમાન્ય સાર્થવાહ (મોટો વેપારી, સંઘાધિપતિ, વેપારી મંડળનો પ્રમુખ) કરે છે બુધ પ્રત્યે જનારી ઉર્ધ્વરેખા બુધરેખા—મણિ-ખંધમાંથી નીકળીને રેખા જે કનિષ્ઠિકા આંગળીના મૂળમાં ગઈ હોય તો તે રેખા યશસ્વી અને ધનસંપત્તિથી યુક્ત શ્રેષ્ઠિ (શેઠ) બનાવે છે ધનનાશ—જેને ધનરેખામાં દેખાવમાં કાકપદ જેવું ચિન્હ પડ્યું હોય તે મનુષ્ય ધન પેદા કરે છે, અને તરતજ તેનો વ્યય કરી દે છે ૧૪૩ થી ૧૫૭

ત્રિપરિક્ષેપાવ્યક્તા યવમાલા यस્ય મણિબન્ધે ।

નિયતં મહાર્થપતિઃ સ સાર્વભૌમો નરાધિપતિઃ ॥ ૧૫૮ ॥

કરમૂલે યવમાલા દ્વિપરિક્ષેપા મનોહરા यस્ય ।

મનુજઃ સ રાજમંત્રી વિપુલમતિર્જાયતે મતિમાન્ ॥ ૧૫૯ ॥

સુભગૈકપરિક્ષેપા યવમાલા यस્ય પાણિમૂલે સ્યાત્ ।

સ ભવતિ ધનધાન્યયુતઃ શ્રેષ્ઠિજનપૂજિતો મનુજઃ ॥ ૧૬૦ ॥

યદિ તિસ્રોયવમાલા મણિવંધાદુભયતો વિનિઃ સૃત્ય ।

પરિવેષ્ટ્યન્તિ પૃષ્ઠં તદધિકતમમિહ ફલં જ્ઞેયમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

ઇહ તામિઃ પૂર્ણામિઃ પૂર્ણાં પ્રાપ્નોતિ સંપદં સદસિ ।

મધ્યામિર્વા મધ્યાં હસ્વામિર્વા પુમાન્ હસ્વામ્ ॥ ૧૬૨ ॥

મણિખંધ—જેને મણિખંધમાં ત્રણ આંગ્રા મારેલી યવમાલા પડી હોય (મણિ-ખંધમાં ત્રણ યવમાલાઓ જેવી રેખાઓ હોય) તો નક્કી તે મહાધનવાન, સાર્વભૌમ નરેશ થાય છે જેને હાથના મૂળ લાગમાં (મણિખંધમાં) જે મનોહર યવમાલાઓ હોય તે માણસ રાજમંત્રી અને મહાન્ બુદ્ધિશાળી થાય છે. જેને સારી મનોહર લાગતી એક જ યવમાલા મણિખંધમાં હોય તે મનુષ્ય ધનધાન્ય યુક્ત અને શ્રેષ્ઠિ-જનોથી પૂજા પામનાર થાય છે જે ત્રણ યવમાલાઓ મણિખંધની બંને બાજુમાંથી નીકળી પૃષ્ઠને પણ વીટાઈ જતી હોય તો ઉપરોક્ત ક્ષણમાં અધિકતા બાણવી આ ત્રણે મણિખંધની રેખાઓ પૂર્ણ હોય તો પૂર્ણક્ષણ મળે મધ્યમ હોય તો મધ્યમ ક્ષણ મળે અને ટુંકી હોય તો અલ્પ ક્ષણ મળે છે ૧૫૮ થી ૧૬૨

આયુર્લેખાનામાંગુલિમૂલાન્તિર્ગતા ભવેદૂઢ્ધ્વા ।

યસ્ય વ્યક્તારેલા સ ધર્મનિસ્તઃ સતતં સ્યાત્ ॥ ૧૬૩ ॥

યદિ રેલા સર્વાંગુલિસમસ્તપર્વાન્તરે સ્થિતા વ્યક્તઃ ।

સ્પષ્ટો યવોપિ પુંસાં મહીયતાં તન્મહીશત્વમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

રેલા કનિષ્ઠિકાયુર્લેલામધ્યે નરસ્ય યાવંત્યઃ ।

તાવન્ત્યો મહિલાઃ સ્યુર્મહિલાયાઃ પુનરપિ મનુષ્યાઃ ॥ ૧૬૫ ॥

રેલાભિર્વિપમાભિર્વિપમા સમાભિરથ સુદીર્ઘાભિઃ ।

સુમગા સૂક્ષ્માભિઃ સ્યાત્સ્ફુટિતાભિર્દુર્ભગા નારી ॥ ૧૬૬ ॥

મૂર્લેંગુષ્ઠસ્ય નૃણાં સ્થૂલા રેલા ભવન્તિ યાવન્ત્યઃ ।

તાવન્તઃ પુત્રાઃ સ્યુઃ સૂક્ષ્માભિઃ પુત્રિકાસ્તાભિઃ ॥ ૧૬૭ ॥

યાવન્ત્યો મણિવંધાયુર્લેલાન્તઃ પ્રતીક્ષિતાઃ સ્થૂલાઃ ।

તાવત્સંખ્યાકાન્વૈભ્રાતૃન્ વદન્તિ સૂક્ષ્મા પુનર્ભગિનીઃ ॥ ૧૬૮ ॥

રેલાભિરિચ્છન્નાભિર્મિચ્છન્નાભિર્માવિમૃત્યવો જ્ઞેયાઃ ।

યાવન્ત્યસ્તાઃ પૂર્ણાં નિયતં જીવન્તિ રેલાભિસ્તાભિઃ ॥ ૧૬૯ ॥

ધર્મરેખા—જેને આયુરેખા અને અનામિકાના અતરાલમા સ્પષ્ટ ઉર્ધ્વરેખા હોય તે મનુષ્ય સતત ધર્મપરાયણ રહે છે આંગળીઓના દરેક પર્વેમા સ્પષ્ટ રેખા હોય અને યવગ્રિન્હ પણ સ્પષ્ટપણે પડયુ હોય તો ગ્રેષ્ઠ રાજ્યના લાભ થાય છે સ્ત્રીરેખા—કનિષ્ઠિકા અને આયુરેખાના મધ્ય ભાગમાં જેટલી રેખાઓ હોય તેટલી સંખ્યામાં પુરુષને સ્ત્રી અને સ્ત્રીને પુરુષ (પતિ) થાય છે જે આ રેખાઓ વિષમ (ખરાબ) પ્રકૃતિની અને સરલ સૂક્ષ્મ તેમજ દીર્ઘરેખાઓ હોય તો ભાગ્યશાળી સુદર સ્ત્રી મળે છે પરંતુ જે ક્ષાત્રી ગર્હ હોય તો દુર્ભાગી સ્ત્રી મળે અશુકાના મૂળ ભાગમા જેટલી નડી રેખાઓ હોય તેટલા પુત્ર થાય અને જેટલી પાતળી રેખાઓ હોય તેટલી પુત્રીઓ થાય મણિવંધથી આરંભી આયુરેખા પર્યંત જેટલી સ્થૂલ રેખાઓ હોય તેટલી સંખ્યામાં ભાઈ અને જેટલી ઝીણી રેખાઓ હોય તેટલી ખંડેનો હોય છે આ ભાઈખંડેનોની રેખાઓ પૈકી જેટલી તૂટેલી હોય ત્યાં કપાએલી હોય તે રેખાઓથી સૂચિત ભાઈખંડેનોના લવિષ્યમાં નાશ થાય છે. અને જેટલી રેખાઓ પૂર્ણતયા હોય તેટલી સંખ્યામાં ભાઈખંડેનો જીવે છે. ૧૬૩ થી ૧૬૯

- मीनो मकरः शंखः पद्मो वांतर्मुखः सदा फलदः ।
पाणौ बहिर्मुखो यदि तत्फलं पश्चिमे वयांसे ॥ १७० ॥
- मीनाङ्कशतभागी सहस्रभागी सदैव मकराङ्कः ।
शंखाङ्को लक्षपतिः कोटिपतिर्भवति पद्माङ्कः ॥ १७१ ॥
- छिनैर्भिन्नैः स्फुटितैरव्यक्तैः किमपि नास्ति फलमेतैः ।
अविमुखा जायन्ते पाणितले प्रायोऽमी सार्वभौमानाम् ॥ १७२ ॥
- शैलः प्रांशुस्तले यस्य विस्फुटः स्फुरति स पुमान् ।
प्रायो राज्यं लभते निजभुजसहायोऽपि ॥ १७३ ॥
- स्थयानकुंजरवाजिवृषाद्याः स्फुटाः करे येषाम् ।
परसैन्यजयनशीलास्तेसैन्याधिपतयः पुरुषाः ॥ १७४ ॥
- उडुपो वा बेडी वा पोतो वा यस्य करतले पूर्णः ।
धनकांचनरत्नानां पात्रं सांयात्रिकः स स्यात् ॥ १७५ ॥
- श्रीवत्साभा सुखिनां चक्राभा भूभुजां करे रेखा ।
वज्राभा विभववतां सुमेधसां मीनपुच्छाभा ॥ १७६ ॥
- वापीकूपजलाद्यैर्धर्मपरः स्यात्त्रिकोणरेखाभिः ।
सीरेण नरः कृपिमानुलूखलप्रभृतिभिर्यज्वा ॥ १७७ ॥
- करवालाङ्कुशकार्मुकमार्गणशक्त्यादयः करे यस्य ।
नियतं स क्षोणिपतिर्वीरः शत्रुभिरजेयः स्यात् ॥ १७८ ॥
- जायन्ते श्रीमंतः प्रासादैर्दामाभिः स्फुटं मनुजाः ।
निधिनायकाः कमंडलुकलशस्वस्तिकपताकाभिः ॥ १७९ ॥
- यस्य सदंडं छत्रं चामरयुग्मं प्रतिष्ठितं पाणौ ।
सोऽम्बुधिरशनावासां भुनाक्ति भूमिं भुजिष्योऽपि ॥ १८० ॥
- विप्रस्य यस्य ग्रूपो वेदानिमं ब्रह्मतीर्थमपि हस्ते ।
विश्वाधिपतिर्नियतं स भवेदथवाग्निहोत्रीशः ॥ १८१ ॥

હાથમાં માછલી, મગર, શંખ, પદ્મ આ ચિન્હો ને અતર્કુળ હોય તો તેમનું
 ક્ષણ સદાકાળ મળે છે અને ને બહિર્મુળ હોય તો તેમનું ક્ષણ પાછલી વયમાં મળે
 છે. જેના હાથમાં માછલીનું ચિન્હ હોય તેનું ધન સેંકડાઓમાં, મગરના ચિન્હવાળાનું
 સહસ્રોની સંખ્યામાં પરિમિત હોય છે શંખવાળો લક્ષાધિપતિ અને પદ્મવાળો કરોડ-
 ધિપતિ થાય છે આ ચિન્હો ને છિન્નભિન્ન, ફાટેલાં, કે અસ્પષ્ટ હોય તો તેમનું
 કંઈપણ ક્ષણ નથી આ ચિન્હો સવળા મુળનાં પ્રાયઃ સાર્વભૌમ રાજાઓને જ હોય
 છે જેની હથેળીમાં ઉચ્ચ પહાડ સ્પષ્ટ દેખાને હોય તેને કોઈની સહાય ન હોય
 છતાં પ્રાયઃ રાજ્ય મેળવે છે જેઓના હાથમાં રથ, પાલખી, હાથી, ઘોડો, બળદ
 ઇત્યાદિ આકૃતિઓ હોય, તેવા પુરુષોને બીજાના ઉપર વિજયની ઇચ્છા રહ્યા કરે છે
 અને તે ધણું ખર્ચે સૈન્યાધિપતિ થાય છે જેના હાથમાં હોડી, વહાણ કે મોટું
 જહાજ સંપૂર્ણ દેખાતું હોય તે માણસ ધન મુવર્ણ અને રત્નનો અધિષ્ઠારી બને છે
 અને મોટો વહાણવટી થાય છે (પરદેશના વેપારોનો મોટો શાહ મોદાગર બને છે)
 મુખી મનુષ્યોને શ્રીવત્સ જેવું, રાજાઓના હાથમાં ચક્ર જેવું, વૈભવવાળા મનુષ્યોના
 હાથમાં વજ્ર જેવું અને બુદ્ધિમાન પુરુષોના હાથમાં માછલાની પૃંછડી જેવું ચિન્હ
 હોય છે. વાવ, કુવો વગેરે જલાશયનાં ચિન્હોથી ધર્માત્મા થાય છે. ત્રિકોણરેખાથી
 પણ ધર્માત્મા થાય છે હજના ચિન્હવાળો જમીનદાર (ખેતી કરનાર) થાય છે
 અને બાણીઓ આદિ યજ્ઞપાત્રોનાં ચિન્હોવાળો યજ્ઞ કરનાર થાય છે. તરવાર, અંકુશ,
 ધનુષ્ય, બાણ, શક્તિ આદિચિન્હો જે માણસના હાથમાં હોય તે ખરેખર પૃથ્વીપતિ
 થાય છે અને આવો પુરુષ વીર હોઈ શત્રુથી અભેદ રહે છે. પ્રાસાદ (મહેલ)
 રત્નમુકુટ, કમંડલુ, કલશ, સ્વસ્તિક, ધન ઇત્યાદિ ચિન્હોવાળા શ્રીમત અને નિધિપતિ
 થાય છે જેના હાથમાં ઘંટા સહિતનું છત્ર અને જે ગ્રામરોનું ચિન્હ હોય તે નોકર
 હોય તો પણ પૃથ્વીનાથ થાય છે જે બ્રાહ્મણના હાથમાં ચૂપતું (યજ્ઞના સ્તંભનું)
 ચિન્હ હોય અને વેદના પુસ્તક જેવું તથા બ્રહ્મતીર્થ (જલાશય ?)નું ચિન્હ હોય તે
 જરૂર વિશ્વનો સ્વામી (રાજધિરાજ) અથવા અગ્નિહોત્રીઓમાં મુખ્ય થાય છે
 ૧૭૦ થી ૧૮૧

માર્ગ્યેન ભવન્તિ યવાઃ પુંસામંગુળપર્વસુ સ્પષ્ટાઃ ।

પોષવિશેષનિમિત્તં કર્મકરં યશસ્તુરંગઃ સ્યાત્ ॥ ૧૮૨ ॥

સુતવંતઃ શ્રુતવન્તો જાયન્તેઽંગુળમૂલૈસ્તુ યવૈઃ ।

મધ્યગતૈર્ધનકાચ્ચનરત્નાદ્યા ભોગિનઃ સતતમ્ ॥ ૧૮૩ ॥

ત્રિપરિક્ષેપા મૂલેઽંગુળગતા ભવતિ યસ્ય યવમાલા ।

દિપસુસમૃદ્ધઃ સ પુમાન્નાજા વા રાજસચિવો વા ॥ ૧૮૪ ॥

યસ્ય દ્વિપરિક્ષેપા સૈવ નરો રાજપૂજિતઃ સ સ્યાત્ ॥

યસ્યૈકપરિક્ષેપા યવમાલા સોપિ વિત્તાદ્યઃ

॥ ૧૮૫ ॥

યસ્યાંગુષ્ઠાધસ્તાત્કાકપદં ભવતિ વિસ્પષ્ટમ્ ॥

સ નરઃ પશ્ચિમકાલે શૂલેન વિપદ્યતે સઘઃ

॥ ૧૮૬ ॥

અવ્યક્તાઃ સ્યુસ્તનવઃ શંકા રેલાઽથ કરે સ્થિતા યસ્ય ॥

તિગ્માંશોરિ રજની શ્રીસ્તસ્ય પલાયતે સતતમ્

॥ ૧૮૭ ॥

એવમપરાપિ પાણૌ શુભસંસ્થાના શુભાવહા રેલા ॥

કિંબહુના મનુજાનામશુભા પુનરશુભસંસ્થાના

॥ ૧૮૮ ॥

જે ણીબનુનું પાલન કરવામાં તત્પર રહે છે, અને જે યશસ્વી ઘોડા ઉપર સ્વારી કરે છે, એવા પુરુષોને પોતાના ભાગ્યથી અંગુઠાનાં પર્વની અંદર સ્પષ્ટ ચવનાં ચિન્હ હોય છે. અર્થાત્ અંગુઠામાં ચવનાં ચિન્હવાળા ભાગ્યશાળી, પરોપકારી તથા કીર્તિમાન થાય છે અંગુઠાના મૂળભાગમાં ચવ હોય તો પુત્રોવાળા અને જ્ઞાની થાય છે. અને અંગુઠાના મધ્યભાગમાં ચવ હોય તો ધન, સુવર્ણ અને રત્નોથી યુક્ત ભોગીપુરુષો થાય છે. જેઓને અંગુઠાના મૂળમાં ત્રણ ચવમાલાઓ હોય તે પુરુષો હાથીઓની સમૃદ્ધિથી યુક્ત રાજા અથવા પ્રધાન થાય છે જે ચવમાલા હોય તે ત્રણ રાજપૂજિત થાય છે. અને એક ચવમાલા હોય તો પશુ ધનવાન તો થાય છે જ. જેને અંગુઠાના નીચે ઠાકપદનું સ્પષ્ટ ચિન્હ હોય તે માણસ પાછલી અવસ્થામાં શૂલના રોગથી જલદી મરી જાય છે. જેના હાથની રેખાઓ અસ્પષ્ટ, ઝીણી અને તૂટેલી હોય તેની લક્ષ્મી જેમ સૂર્યથી રાત્રી નાસી જાય છે, તેમ નાસી જાય છે આ પ્રમાણે જ હાથમાં સારી રીતની પડેલી રેખાઓ સાફ રૂળ આપનારી હોય છે. અને અશુભ રીતે પડેલી રેખાઓ અશુભ રૂળ આપે છે. ૧૮૨ થી ૧૮૮

ઋજુરંગુષ્ઠઃ સ્નિગ્ધસ્તંગો વૃત્તઃ પ્રદક્ષિણાવર્ત્તઃ ॥

અંગુષ્ઠેઽપિ ધનવતાં સુઘનાનિ સમાનિ પર્વાણિ

॥ ૧૮૯ ॥

સતતં ભવંતિ વલિતાઃ સૌભાગ્યવતાં સુમેધસાં સૂક્ષ્માઃ ॥

પાણ્યંગુલયઃ સરલા દીર્ઘા દીર્ઘાયુષાં પુંસામ્

॥ ૧૯૦ ॥

નિયતં કનિષ્ઠિકાંગુલિરનામિકાપર્વ ઉલ્લંઘ્ય ॥

યદ્યધિકતરા પુંસાં ધનમધિકં જાયતે પ્રાયઃ

॥ ૧૯૧ ॥

દીર્ઘાયુરંગુલીભિઃ સૌમાગ્યયુતઃ સુદીર્ઘપર્વાભિઃ ॥

વિરલાભિઃ કુટિલાભિઃ શુષ્કાભિર્ભવતિ ધનહીનઃ ॥ ૧૯૨ ॥

સ્થૂલા ધનોઽજ્ઞિતાનાં શસ્ત્રાન્વિતાનાં વહિર્નતાઃ પુંસામ્ ॥

હસ્વાંગુલ્યશ્ચિપિટાશ્ચેટાનાં હન્ત જાયન્તે ॥ ૧૯૩ ॥

અંગુષ્ઠાંગુલયો વા સંખ્યા ન્યૂનાધિકાઃ સ્ફુટં યસ્ય ॥

ધનધાન્યૈઃ પરિહીનઃ સોઽલ્પાયુર્મૂતલે ભવતિ ॥ ૧૯૪ ॥

છિદ્રં મિથઃ કનિષ્ઠાનામામધ્યપ્રદેશિનીનાં સ્યાત્ ॥

વૃદ્ધત્વે તારુણ્યે વાલ્યે ક્રમશો નરસ્ય સુખમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

વિદ્રુમરુચયઃ શ્લક્ષ્ણાઃ પાણિનસ્વા કચ્છપોન્નતાઃ સ્નિગ્ધાઃ ॥

સશિસ્વાઃ ક્રમેણ વિપુલાઃ પર્વાર્દ્રમિતા મહીશાનામ્ ॥ ૧૯૬ ॥

દીર્ઘાઃ કુટિલા રુક્ષાઃ શુક્લનિભા યસ્ય કરનસ્વા વિશિસ્વાઃ ॥

તેજોમૃજાવિહીનાઃ સ હીયતે ધાન્યધનભોગૈઃ ॥ ૧૯૭ ॥

પુષ્પયુતૈર્દુઃશીલાઃ શ્વેતૈઃ શ્રમણાસ્તુપોપમૈઃ ક્લીલાઃ ॥

પરતર્કકા વિવર્ણૈશ્ચિપિટૈઃ સ્ફુટિતૈર્નૈર્વૈર્નિઃ સ્વાઃ ॥ ૧૯૮ ॥

અપસવ્યસવ્યકર્યોર્નૈર્વૈષુ સિતવિંદવશ્ચરણયોર્વા ॥

આગન્તવઃ પ્રશસ્તાઃ પુરુષાણાં ભોજરાજમતમ્ ॥ ૧૯૯ ॥

અંગુઠો સીધો, સ્નિગ્ધ, ઉચો, ગોળ અને દક્ષિણાવર્ત હોય તે સારો ગણાય છે. ધનવાન પુરુષોને અંગુઠામા પશુ ચરખાં ભરાવદાર પર્વ હોય છે હંમેશાં ભાગ્યશાળી પુરુષોની આંગળીઓ ગોળ હોય છે શુદ્ધિમાન પુરુષોની આંગળીઓ અણીદાર હોય છે અને દીર્ઘાયુઃ પુરુષોની આંગળીઓ લાંબી તેમજ સીધી હોય છે ટચલી આંગળી અનામિકાના ઉપરના પર્વને ઉલ્લંઘી આગળ વધી હોય તો નક્કી તેવા લક્ષણવાળા પુરુષને ઘણું ધન મળે છે લાંબા પર્વવાળી આગળીઓથી મનુષ્ય દીર્ઘાયુઃ અને ભાગ્યશાળી થાય છે આછી આછી, વાંકીચુકો તથા શુષ્ક આંગળીઓથી મનુષ્ય ધનહીન થાય છે ધનહીન પુરુષોની આંગળીઓ જાડી હોય છે શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓની આંગળીઓ પાછળ નમી જતી હોય છે ચપટી અને ટુંકી આંગળીઓ નોકરોને હોય છે જેને હાથની આંગળીઓની સખ્યા દશથી ન્યૂનાધિક હોય તે ધનધાન્યહીન

અને અદ્યાયુઃ થાય છે જો કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા વચ્ચે છિદ્ર હોય તો વૃદ્ધત્વમાં, અનામિકા અને મધ્યમામાં હોય તો તરૂણાવસ્થામાં, મધ્યમા અને તર્જની વચ્ચે હોય તો બાલ્યાવસ્થામાં માણસને સુખ હોય છે રાજાઓના હાથ ઉપર પરવાળા જેવા લાલરંગના, ચિકણા, કાચળાની પીઠની માફકે ઉપસેલા, સ્નિગ્ધ, અને અણીદાર તથા આંગળોના નખવાળા પર્વના અર્ધ જેવડા મોટા નળે હોય છે લાંબા, વાંકાચૂકા, તેજ-હીન, અણી વગરના અને તેજ કે મૃદુતાથી રહિત નખવાળો ધનધાન્યહીન થઈ જાય છે જેના નખોને પુષ્પ આવ્યાં હોય અર્થાત્ નખ ઉપર ડાઘ પડતા હોય તેઓ દુશ્વરિત્ર હોય છે ઘોળા નખવાળા સંન્યાસી થાય છે અનાજનાં ફેતરાં જેવા હોય તો તે પુરુષો કલીલ (હીજડા) થાય છે રંગ વગરના હોય તો પારકી પંચાત કરનારા, અને ચપટા કે ફાટેલા નખવાળા દરિદ્ર થાય છે ભોજરાજના મતમાં ડાળા કે જમણા પગ કે હાથના નખો ઉપર આકસ્મિક ઘોળા ડાઘ પડતા હોય તો તે શુભ લક્ષણ છે ૧૮૯ થી ૧૯૯

કચ્છપૃષ્ઠો રાજા હયપૃષ્ઠો ભોગમાજનં ભવતિ ॥

ધનસંપત્તિસુસેનાધિપતિઃ શાર્દૂલપૃષ્ઠોઽપિ

॥ ૨૦૦ ॥

લભતે શિરાલપૃષ્ઠો નિર્ધનતાં ભુગ્નવંશપૃષ્ઠોઽપિ ॥

કઠં રોમશપૃષ્ઠઃ પૃથુપૃષ્ઠો બન્ધુવિચ્છેદમ્

॥ ૨૦૧ ॥

નિયતં કૃકાટિકોરોમશિરાસંયુતા નૃણાં સા ॥

કુરુતે કુટિલા વિકટા વિસંકટા રોગદારિદ્ર્યમ્

॥ ૨૦૨ ॥

હ્રસ્વગ્રીવઃ શસ્તો વૃત્તગ્રીવઃ સુખી ધની સુભગઃ ॥

કમ્બુગ્રીવસ્તુ ભવેદેકાતપવારણો નૃપતિઃ

॥ ૨૦૩ ॥

મહિષગ્રીવઃ શૂરો લમ્બગ્રીવોઽપિ ઘસ્મરઃ સતતમ્ ॥

પિશુનો વક્રગ્રીવઃ શસ્તવિનાશો મહાગ્રીવઃ સ્યાત્

॥ ૨૦૪ ॥

રાસમકરમગ્રીવો દુઃખીસ્યાદાંભિકો બકગ્રીવઃ ॥

શુષ્કશિરાલગ્રીવશ્ચિપિટગ્રીવશ્ચ ધનહીનઃ

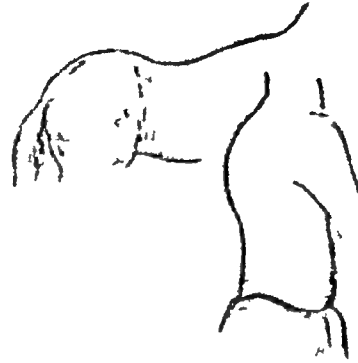
॥ ૨૦૫ ॥

કાચળાના જેવી પીઠ (શરીરની પીઠ ખરડો) હોય તો રાજા (જુઓ ચિત્ર. ૫૧) ઘોડાના જેવી પીઠ હોય તો ભોગ ભોગવનાર થાય છે (જુઓ ચિત્ર. ૫૨) અને વાઘ જેવી પીઠવાળો ધનસંપત્તિ તથા સુસજ્જ સેનાનો અધિપતિ થાય છે. (જુઓ ચિત્ર. ૫૩) જેને નસો તરી આવતી હોય તેવી પીઠ હોય તે નિર્ધનતા

પામે છે. બાગેલા ક્ષેત્રવાળો પાતુ નિર્ધન થાય છે મોટાં રૂંવાટાંવાળી પીઠવાળો કુટ બેગાય છે અને પહોળી પીઠવાળો પોતાના જાંધુઓથી ભુદો પડે છે. જેની ગરદન (બોચી) રૂંવાટાવાળી, નસો દેખાઈ આવે તેવી અથવા વાકીચુંકી સાંકડીને

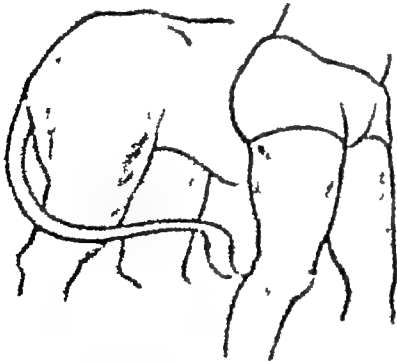

ચિત્ર નં ૫૧

ચિત્ર નં ૫૨

નિમ્ન દેાય તે રોગ અને દારિદ્ર્ય પામે છે ગળાનો ભાગ ટુકો હોય તે વખાણુવા લાગ્ય છે જેને ગાળ ગણું હોય તે ચુખી, ધની અને ભાગ્યશાળી થાય છે અને શંખના જેવા ગળાવાળો એક છત્રપતિ રાજા થાય છે. પાડાના જેવા ગળાવાળો શૂરવીર થાય છે લાળા ગળાવાળો અગ્નિ જેવો થાય છે વાંકા ગળાવાળો ચાડીઓ અને મોટા ગળાવાળો મુંદર બાળતોનો નાશ કરનાર થાય છે ગધેડા કે ઊંટ જેવા ગળાવાળો દુઃખી થાય છે બગલા જેવા ગળાવાળો દાંસીક થાય છે સુકા, નસોવાળા અને ચપટા ગળાવાળો ધનહીન થાય છે ૨૦૦ થી ૨૦૫

ચિત્ર નં ૫૩

ચિત્ર નં. ૫૪

પુણ્યવતામિદ ચિત્રુકં વૃત્તં માંસલમદીર્ઘલઘુ મૃદુલમ્ ॥

અતિકૃશદીર્ઘસ્થૂલં દ્વિધાગ્રમાગં દગ્ધિણામ્

॥ ૨૦૬ ॥

દ્વનુયુગલં મુશ્લિદં ચિત્રુકોભયપાર્શ્વસંમ્પિન્નં પુંસામ્ ॥

દીર્ઘચક્રં શમ્નં પુનઃશુભં ભવતિ વિપરીતમ્

॥ ૨૦૭ ॥

કૂર્ચપ્રલમ્બબુજ્જ્વલમસ્ફુટિનાગ્રં નિરંતરં મૃદુલમ્ ॥

સ્નિગ્ધં પૂર્ણ સૂક્ષ્મં મેચકં તુ વિશિષ્યતે પુંસામ્ ॥ ૨૦૮ ॥

પરદારતાશ્ચૌરાઃ સ્મશ્રુભિરુણૈર્નટાનરાઃ સ્થૂલૈઃ ॥

રૂક્ષૈઃ સૂક્ષ્મૈઃ સ્ફુટિતૈઃ કાપિલૈઃ કલેશાન્વિતા बहुशः ॥ ૨૦૯ ॥

સાંતર્દિતીયદશમિહ શુક્રો દ્વયેકોઽધિકઃ ક્રમેણ નૃણામ્ ॥

તદયં સ્મશ્રુભેદસ્તદ્વિકૃતિઃ ષોડશૈ વર્ષે ॥ ૨૧૦ ॥

જેઓ પુણ્યશાળી હોય છે તેમનું ચિબુક (દાઢીનો ભાગ) ગોળ, માંસલ બહુ નાનું કે બહુ મોટું નહોતાં મધ્યમ કદનું તેમજ મૃદુલ હોય છે. જ્યારે દરિદ્ર પુરુષોને ઘણું નાનું કે ઘણું મોટું, જાડું તથા અથ્ર ભાગમાં જે ભાગમાં વહેંચાઈ જતું હોય છે ચિબુકની બંને બાજુએ આવેલાં જે જડખાં સારી રીતનાં હોય (ઢીલાં પડી ગએલાં ન હોય) છે આ જડખાનો ગોળાવો વિશાળતા પકડતો હોય તો તે શુભ લક્ષણ છે, અન્યથા વિપરીત લક્ષણ છે દાઢીના વાળ લાંબા, ચળકતા, અથ્ર ભાગમાં ફાટ્યા વગરના અને કોમળ સ્નિગ્ધ, ઝીણા, કાળા ભ્રમર જેવા હોય તે વખાણવા લાયક છે. જો દાઢીના વાળ લાલાશ ઉપર (બદામી) હોય તો માણસ પરદારગામી અને ચોર થાય છે જો વાળ જાડા, રૂક્ષ, ઝીણા (પાતળા) ફોટેલા તથા કાળરચિત્રા (પહેલેથી જ ભૂખરા રંગના) હોય તો માણસ નટ (એકટર) થાય છે, અને બહુ કલેશ ભોગવે છે. વીસમા વર્ષની આબુબાબુ જે એક વર્ષ પહેલાં કે પછી પુરુષના શરીરમાં શુક્ર (વીર્ય) નો ઉદ્ભવ થાય છે દાઢી મૂછ આવવાં એ વીર્યોત્પત્તિનું પૂર્વ લક્ષણ છે, અને તે લગભગ સોળમા વર્ષે ઉગે છે. ૨૦૬ થી ૨૧૦

સુखिनः समुन्नतैः स्युः परिपूर्णा भोगयुताश्च मांसयुतैः ॥

सिंहद्विपेन्द्रतुल्यैर्गर्दैर्नराधिपा नरा धन्याः ॥ ૨૧૧ ॥

निम्नौ यस्य कपोलौ निर्मासौ स्वल्पकूर्चरोमाणौ ॥

पापास्ते दुःखजुषो भाग्यविहीनाः परप्रेष्याः ॥ ૨૧૨ ॥

समवृत्तममलं सूक्ष्मं स्निग्धं सौम्यं समं सुरभि वदनम् ॥

सिंहेभनिभं राज्ञां संपूर्णं भोगिनां चेति ॥ ૨૧૩ ॥

जननीमुखानुरूपं मुखकमलं भवति यस्य मनुजस्य ॥

प्रायो धन्यः स पुमानित्युक्तमिदं समुद्रेण ॥ ૨૧૪ ॥

દૌર્ભાગ્યવતાં પૃથુલં પુંસાં સ્ત્રિમુખમપત્યરહિતાનામ્ ॥

ચતુરસ્ત્રં ધૂર્તાનામતિહસ્યં ભવતિ કૃપણાનામ્ ॥ ૨૧૫ ॥

ભીરુમુખં પાપાનાં નિમ્નં કુટિલં ચ પુત્રહીનાનામ્ ॥

દીર્ઘં નિર્દ્રવ્યાણાં ભાગ્યવતાં મંડલં જ્ઞેયમ્ ॥ ૨૧૬ ॥

રાસમકરમપ્લવગવ્યાઘ્રમુખા દુઃખભાગિનઃ પુરુષાઃ ॥

જિહ્વામુખા વિકૃતમુખાઃ શુષ્કમુખા હયમુખા નિઃસ્વાઃ ॥ ૨૧૭ ॥

જે ગંડ ઉત્તર હોય તે માણસ સુખી થાય છે. માંચલ હોય તે માણસ લોભ વિલાસ લોભવનાર થાય છે જે સિંહ કે હાથીના જેવા ગંડ હોય તે તે મનુષ્યો નરાધિપ અને ધન્ય પુરુષો થાય છે. જેમના કપોલ માંસહીન, અને ટુંકાવાળોથી યુક્ત હોય તેમજ બેચેલી ગએલા હોય તે મનુષ્યો પાપી, દુઃખી, લાગ્યહીન અને ખીબતના આકર બને છે ગોળમટોળ, નિર્મલ, નાનું, સ્નિગ્ધ, સૌમ્ય, સરખુ સુગંધી યુક્ત તથા સિંહ કે હાથીના જેવું મુખ રાજ્યો તથા પુરેપુરે લોભ લોભવી થકે તેવા માણસોને હોય છે (જુઓ ચિત્ર ૫૪-૫૫) સમુદ્રે કહ્યું છે કે જે માણસનું મોં પોતાની માતાના મોંના જેવું હોય છે, તે પ્રાયઃ લાગ્યશાળી હોય છે. દુર્ભાગી માણસોનાં મોં પહોળાં હોય છે વાંઝીયાઓનાં મોં સ્ત્રી જેવાં હોય છે. ધૂર્ત

ચિત્ર નં ૫૫

ચિત્ર નં ૫૬

પુરુષોનાં મોં ચોરસ હોય છે, અને કૃપણ પુરુષોનાં મોં એકદમ નાનાં હોય છે. ડરપોક મોં પાપી પુરુષોને હોય છે નમી ગએલું તેમજ વાંકું મોં પુત્રહીન માણસોને હોય છે. નિર્ધન પુરુષોનાં મોં લાંબાં હોય છે અને લાગ્યશાળી માણસોનાં મોં ગોળ હોય છે. ગધેડાં, ભંટ, વાંદરાં તથા વાઘ જેવાં મોંવાળા પુરુષો દુઃખી થાય છે. વાંકા મોં વાળા, વિકૃત મોં વાળા, સુષ્ક મોં વાળા તેમજ ઘોડા જેવા મોં વાળા નિર્ધન થાય છે ૨૧૧ થી ૨૧૭

વિસ્વાધરો ધનાઢ્યઃ પ્રજ્ઞાવાન્ પાટલાધરો ભવતિ ॥

પ્રાયો રાજ્યં લભતે પ્રવાલ્વર્ણાધરસ્તુ નરઃ

॥ ૨૧૮ ॥

યસ્યાધરોત્તરોષ્ઠૌ દ્વયંગુલમાનૌ સુકોમલૌ મસૃળૌ ॥

મૃદુસમમસૃક્ષાણૌ સ જાયતે પ્રાયશો ધનવાન્ ॥ ૨૧૯ ॥

પીનોષ્ઠઃ સુભગઃ સ્યાલંબોષ્ઠો ભોગભાજનં મનુજઃ ॥

અતિવિષમોષ્ઠો ભીરુલંબોષ્ઠો દુઃસ્વિતો ભવતિ ॥ ૨૨૦ ॥

રુક્ષૈઃ કૃશૈર્વિવર્ણૈઃ પ્રસ્ફુટિતૈઃ સ્વંડિતૈરતિસ્થૂલૈઃ ॥

ઓષ્ઠૈર્ધનસુખહીના દુઃસ્વિનઃ પ્રાયશઃ પ્રેષ્યાઃ ॥ ૨૨૧ ॥

પાકા ગીલોડા જેવા અર્થાત્ બીંબફળ જેવા ઓઠવાળો ધનવાન થાય છે શુદ્ધાબી ઓઠવાળા બુદ્ધિમાન્ થાય છે અને પરવાળા જેવા રંગના ઓઠવાળો પુરુષ પ્રાયઃ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે જેના ઉપલા અને નીચલા બંને ઓઠ બે આંગળ લાંબા, કોમળ ચિકણા, મૃદુલ સુંવાળા અને સરખા હોય તે માણસ પ્રાયઃ ધનવાન થાય છે જાડા ઓઠવાળો સુભગ, લાંબા ઓઠવાળો ભોગી, ઘણા લાંબા ટુંકા ઓઠવાળો ડરપોક તથા નાના ઓઠવાળો દુઃખી થાય છે લુખ્યા, સુકાઈ ગએલા, શીઝા, ફાટી ગએલા, તૂટેલા અને ઘણા જાડા ઓઠ હોવાથી (જેમને આવા ઓઠ હોય તે) માણસો મોટે ભાગે ધનસુખથી રહિત અને પારકાના ચાકર બને છે. ૨૧૮ થી ૨૨૧

કુંદમુકુલોપમાઃ સ્યુર્યસ્યારુણપીડિકાસમાઃ સુઘનાઃ ॥

દશનાઃ સ્નિગ્ધાઃ શ્લક્ષ્ણાસ્તીક્ષ્ણા દંટ્રાઃ સ વિત્તાલ્ભ્યઃ ॥ ૨૨૨ ॥

ધનિનઃ સ્વરદ્વિપરદા નિઃસ્વા ભલૂકવાનરા રદાઃ સ્યુઃ ॥

નિંદ્યાઃ કરાલવિરલદ્વિપંક્તિશિતિવિષમરુક્ષરદાઃ - ॥ ૨૨૩ ॥

દ્વાત્રિંશતા નરપતિર્દશનૈસ્તૈરેકવિરહિતૈર્ભોગી ॥

સ્યાત્ત્રિંશતા તનુધનોઽષ્ટાવિંશત્યા સુખી પુરુષઃ ॥ ૨૨૪ ॥

દારિદ્ર્યદુઃખભાજનમેકોનત્રિંશતા સદા દશનૈઃ ॥

ઊર્ધ્વમધસ્તૈરપિ વિહીનસંખ્યૈર્નરો દુઃસ્વી ॥ ૨૨૫ ॥

સ્યાતાં દ્વિજાવધઃ પ્રાક્ દ્વાદશમે માસિ રાજદન્તાલ્ભ્યૌ ॥

શસ્તાવૂર્ધ્વાવશુમૌ જન્મન્યેવોદ્ધતૌ તદ્વત્ ॥ ૨૨૬ ॥

સર્વે ભવન્તિ દશનાઃ પૂર્ણે વર્ષદ્વયે જનિપ્રભૃતિ ॥

આસપ્તમદશમાન્તં નિયતં પુનરુદ્યમં યાન્તિ ॥ ૨૨૭ ॥

જેને મોગરાની ઢળી જેવા, લાલ રંગની પીઠીઓના જેવડા જ એક બીજા સાથે મળી ગએલા, દાંત તથા સ્નિગ્ધ, ચિકણી અને અણીદાર દાંડો હોય તે પુરુષ ધનવાન થાય છે ગધેડા કે હાથીના જેવા (બહાર ધમ્મી આવેલા) દાંતવાળા ધનવાન થાય છે રીછ કે વાનર જેવા દાંતવાળા નિર્ધન થાય છે બીડામાળા અને આછા, ઘેવડા કાળા, ઉચા નીચા અસ્તવ્યસ્ત અને રૂક્ષ દાંતવાળા નિંદ્ય પુરુષા હોય છે ગત્રીશ દાંતવાળો રાજા, એકત્રીશ દાંતવાળો ભોગી, ત્રીશ દાંતવાળો થોડા ધનવાળો અને અઠાવીસ દાંતવાળો સુખી થાય છે. જે ઓગણત્રીસ દાંત હોય તો સદા દરિદ્ર અને દુઃખી થાય છે ઉપર અને નીચેના મળી દાંત જે ઉપરની સંખ્યા કરતાં એછા હોય તો તે માણસને દુઃખી સમજવો. જન્મ પછી બાર મહીને નીચેની પીઠીમાં જે દાંત ઉગે છે જેને રાજદંત કહે છે જે સર્વ પ્રથમ નીચેની બાજુ દાંત ન આવતાં ઉપરની બાજુ આવે તો તે અશુભ છે તેમજ જે જન્મની માથે જ દાંત હોય તો તે પણ અશુભ લક્ષણ છે જન્મ પછી બીજા વર્ષની અંદર બધા જ દાંત ઉગી જાય છે અને સાતમાથી દશમાની અંદર પડી જઈ ફરી ઉગે છે. ૨૨૨ થી ૨૨૭

રસના રક્તા દીર્ઘા સૂક્ષ્મા મૃદુલા તનુસમા ચેષામ્ ॥

મિથાન્નભોજિનસ્તે યદિ વા ત્રૈવિદ્યવત્કારઃ

॥ ૨૨૮ ॥

સંકીર્ણાગ્રા સ્નિગ્ધા રક્તામ્બુજપત્રસન્નિભા રસના ॥

ન સ્થૂલા ન ચ પૃથુલા યસ્ય સ પૃથ્વીપતિર્મનુજઃ

॥ ૨૨૯ ॥

શૌચાચારવિહીનાઃ સિતજિહ્વાઃ સતતં ભવન્તિ નરાઃ ॥

ધનહીનાઃ શિતિજિહ્વાઃ પાપોપગતાઃ શવલજિહ્વાઃ

॥ ૨૩૦ ॥

સૂક્ષ્મા રૂક્ષા પરુષા સ્થૂલા સમપૃથુલા મલસમન્વિતા યસ્ય ॥

જિહ્વા પીતા સ પુમાન્ મૃર્ષો દુઃસ્વાકુલ સતતમ્

॥ ૨૩૧ ॥

જીભ લાલ, લાંબી, સૂક્ષ્મ, કામળ, પાતળી જેમને હોય તેઓ ત્રણે વેદના ગાનારા અને મિથાન્ન ભોજન કરનારા હોય છે જેને જીભ અગ્રભાગમાં અણીદાર, સ્નિગ્ધ, લાલ કમળની પાખડી જેવી બહુ જડી નહિ તેમ જાહુ પાતળી નહિ તેવી હોય તે માણસ પૃથ્વીપતિ થાય છે ઘોળા રંગની જીભવાળા પવિત્રતા રહિત હોય છે. કાળી જીભવાળા ધનહીન હોય છે અને કાળરચિતરી જીભવાળા પાપી હોય છે. નાની, રૂક્ષ, કઠોર, જડી, અગ્રભાગ પર્યંત એક સરખી પહોળી મેલી અને પીળા રંગની જીભ જેમને હોય તે પુરુષ-મૂર્ખ હોય છે, અને દુઃખથી આકુળ-ત્યાકુળ રહે છે. ૨૨૮ થી ૨૩૧

સ્કામ્બુજતાલુદરો ભૂમિપતિર્વિક્રમી ભવતિ મનુજઃ ॥

વિત્તાદ્યઃ સિતતાલુર્ગર્જતાલુર્મંડલાધીશઃ ॥ ૨૩૨ ॥

રૂક્ષં શબલં પરુષં મલાન્વિતં ન પ્રશસ્યતે તાલુ ॥

કૃષ્ણં કુલનાશકરં નીલં દુઃસ્વાવહં પુંસામ્ ॥ ૨૩૩ ॥

અરુણતાલુર્ગુણયુક્તસ્તીક્ષ્ણાગ્રા ઘંટિકા શુભા સ્થૂલા ॥

લમ્બા કૃષ્ણા કઠિના સૂક્ષ્મા ચિપિટા નૃણાં ન શુભા ॥ ૨૩૪ ॥

લાલ કમળ જેવા તાળવાવાળો ભૂમિપતિ થાય છે અને તે પરાક્રમી હોય છે ઘોળા તાળવાવાળો ધનવાન હોય છે અને હાથીના તાળવા જેવા તાળવાવાળો માણસ માંડલિક રાજા થાય છે. રૂક્ષ, કર્ચુર રગનું, કઠોર, મેલું તાળવું વખણાતું નથી. કાળું તાળવું કુલનો નાશ કરાવે છે અને નીલરગનું તાળવું દુઃખ આપનાર છે લાલ રંગનું તાળવું (અરુણોદયના રંગ જેવા રંગનું તાળવું) હોય તો માણસ શુભવાન થાય છે. ગાળાની ઘંટડી (જેને હૈડીયો કહે છે અથવા ટોટો કહે છે) અણીદાર અને જાડી હોય તો શુભ છે પરંતુ લાંબી, કાળી, કઠિન, સૂક્ષ્મ અને ચપટી હોય તો તે સારી નથી ૨૩૨ થી ૨૩૪

હસિતમલક્ષિતદશનં કિન્ચિદ્રિકસિતકપોલમતિમધુરમ્ ॥

પુંસાં ધીરમકંપં પ્રાયેણ સ્યાત્ પ્રધાનાનામ્ ॥ ૨૩૫ ॥

ઉત્કંપિતાંસકશિરઃ સંમીલિતલોચનં નિપતદ્શ્રુ ॥

વિકૃષ્ટસ્વરમુદ્ધતં મધ્યમાનામસકૃદંતે સ્યાત્ ॥ ૨૩૬ ॥

જે પુરુષો પ્રધાન હોય છે, તેમનું હાસ્ય ઘણું ખડું જેમાં દાંત ન દેખાતા હોય, કપોલ સ્ફેજ સ્ફેજ વિકસિત થયા હોય, બહુજ મધુર લાગતું હોય, ધીરતા દેખાતી હોય, કંપ ન હોય તેવું હોય છે મધ્યમ કાટિના પુરુષોનું હાસ્ય ખલા તથા માથાને કપાવતું, આંખો બોડાઈ જાય અને તેમાંથી આંસુ પડે, અને વારંવાર કે અંતમાં વિચિત્ર અવાજવાળું તથા ઉદ્ધત પ્રકારનું રહે છે. ૨૩૫-૨૩૬

ચતુર્સંગુલપ્રમાણા સ્થૂલપુટાંતસ્તનુચ્છિદ્રા ॥

ન ચ પ્રપીના ત્વવલિતા ચિરાયુષાં ભોગિનાં નાસા ॥ ૨૩૭ ॥

ઉન્નતનાસઃ સુભગો ગજનાસઃ સ્યાત્સુખી મહાર્યાદ્યઃ ॥

ઋજુનાસો ભોગયુતશ્ચિરજીવી શુષ્કનાસઃ સ્યાત્ ॥ ૨૩૮ ॥

તિલપુષ્પતુલ્યનાસઃ શુકનાસો ભૂપતિર્મનુજઃ ॥

આદ્યોગ્રવક્રનામો લઘુનાસઃ શીલધર્મપરઃ

॥ ૨૩૯ ॥

ક્રમવિસ્તીર્ણસમુન્નતનાસા મહીશિતુર્ભવતિ ॥

દ્વેધા સ્થિતાગ્રભાગાતિદીર્ઘહ્રસ્વા ચ નિઃસ્વસ્ય

॥ ૨૪૦ ॥

કુંચત્યા ચૌર્યરતિર્નાસિકયા ચિપિટયા યુવતિમૃત્યુઃ ॥

હિન્નાનુરૂપયા સ્યાદગમ્યરમણીરતઃ પાપઃ

॥ ૨૪૧ ॥

વિકૃતા મધ્યવિહીના સ્થૂલાગ્રા પિચ્છિલા સા દુઃસ્વસ્ય ॥

દક્ષિણવક્રા નાસા અભક્ષ્યમક્ષકક્રૂરયોર્જેયા

॥ ૨૪૨ ॥

નિર્હાદિ સાનુનાસાદસકૃત્ક્ષુતં મોગિનાં ધનવતાં દ્વિઃ ॥

દીર્ઘાયુષાં પ્રયુક્તં સુસહિતં ત્રિર્ભવંતિ પુંસામ્

॥ ૨૪૩ ॥

સ્વલિતં લઘુ ચ નરાણાં ક્ષુતં ચતુર્ભવતિ મોગવતામ્ ॥

ઈપદનુનાદસહિતં કરોતિ કુશલં નિરંતરં પુંસામ્

॥ ૨૪૪ ॥

નહાં નસ્કેરાં અને અદ્યહિદ્રવાળી ચાર આંગળના પ્રમાણની, બહુ નહી કે પાતળી ન હોતાં મધ્યમ પ્રકારની હોય તેવી નાસિકા દીર્ઘાયુ અને લોગી પુરુષોને હોય છે ઉન્નત નાસિકાવાળો લાગ્યશાળી હોય છે હાથીની માફક મોટી નાસિકાવાળો સુખી અને ધનવાન થાય છે (બુઝો ચિત્ર ૫૭) સ્ત્રીધા નાકવાળો લોગ યુક્ત અને સુકાર્ઠ ગયેલા નાકવાળો દીર્ઘાયુ થાય છે તલના કુંડ જેવી નાસિકાવાળો તેમજ પોપટની ચાચ જેવી નાસિકાવાળો માણસ ભૂપતિ થાય છે અગ્ર લાગમાં સ્કેજ વાંકી થતી નાસિકાવાળો ધનવાન થાય છે અને ટુંકી નાસિકાવાળો આરિત્રઅપન્ન હોય છે ક્રમપૂર્વક પહોળી થએલી અને ઉન્નત નાસિકા રાજાઓને હોય છે અને નિર્ધનને આગલા ભાગમાં બે લાગ પડતા હોય તેવી અને ઘણી મોટી કે ઘણી નાની નાસિકા હોય છે આણોદાર બનતી નાસિકાથી ચીરવૃત્તિ થાય છે અપટ્ટી નાસિકા સ્ત્રીતું મૃત્યુ કરે છે કપાએલા જેવી દેખાતી નાસિકાથી અગમ્યાગમનમાં આસક્ત અને પાપી થાય છે વિકૃત બનેલી, વચલા ભાગમાં બેસી ગયેલી, અગ્રભાગમાં નહી થયેલી, તથા અગ્રભાગમાં ગંદી દેખાતી નાસિકા હ.ખતુ કારણ બને છે જમણી બાજુ વાંકી વળેલી નાસિકા અલક્ષ્ય-લક્ષણ કરનાર તથા કૂર પુરુષને હોય છે લોગી પુરુષોને આનંદદાયક અવાજવાળી એક, ધનવાનોને બે, અને દીર્ઘાયુઃ પુરુષોને ત્રણ છીકો થાય છે લોગી પુરુષોને સાધારણ અને હલકા પ્રકારની ચાર છીકો પણ થાય છે અને થોડા રણકારવાળી છીકે એકને કુશળ બનાવે છે ૨૩૭ થી ૨૪૪

अक्षिणी निर्मलनीलस्फटिकारुणमये ईषत्स्निग्धे ॥	
स्यातामंतर्मेचककृशान्तशोणे दृशौ धनिनः	॥ २४५ ॥
हरितालाभैर्नयनैर्जायन्ते चक्रवर्तिनो नियतम् ॥	
नीलोत्पलदलतुल्यैर्विद्वांसो मानिनो मनुजाः	॥ २४६ ॥
लाक्षारुणैर्नरपतिर्नयनैर्मुक्तासितैः श्रुतज्ञानी ॥	
भवति महार्थः पुरुषो मधुकांचनलोचनैः पिङ्गैः	॥ २४७ ॥
सेनापतिर्गजाक्षश्चिरजीवी जायते सुदीर्घाक्षः ॥	
भोगी विस्तीर्णाक्षः कामी पारावताक्षोपि	॥ २४८ ॥
श्यावदृशां सुभगत्वं स्निग्धदृशां भवति भूरिभोगित्वम् ॥	
स्थूलदृशां धीमत्त्वं दीनदृशां धनविहीनत्वम्	॥ २४९ ॥
नकुलाक्षमयूराक्षा जायन्ते जगति मध्यमाः पुरुषाः ॥	
अधमा मण्डूकाक्षाः काकाक्षा धूसराक्षाश्च	॥ २५० ॥
बहुवयसो धूम्राक्षाः समुन्नताक्षा भवन्ति तनुवयसः ॥	
विष्टब्धवर्तुलाक्षाः पुरुषा नातिक्रामन्ति तारुण्यम्	॥ २५१ ॥
ऋजु पश्यति सरलमनाः पश्यंत्यूद्ध्वं सदैव पुण्याढ्याः ॥	
पश्यत्यधः सपापस्तिर्यक्पश्यति नरः क्रोधी	॥ २५२ ॥
सततमबद्धो लक्ष्म्या विघूर्णते कारणं विना दृष्टिः ॥	
यस्य म्लाना रूक्षा सपापकर्मा पुमान् नियतम्	॥ २५३ ॥
अंधात्क्रूरः काणः काणादपि केकरो मनुजात् ॥	
काणात्केकरतोऽपि क्रूरतरः कातरो भवति	॥ २५४ ॥
अहिदृष्टिः स्याद्रोगी बिडालदृष्टिः सदा पापः ॥	
दुष्टो दारुणदृष्टिः कुक्कुटदृष्टिः कलिप्रियो भवति	॥ २५५ ॥
अतिदुष्टा धूकाक्षा विषमाक्षा दुःखिताः परिज्ञेयाः ॥	
हंसाक्षा धनहीना व्याघ्राक्षाः कोपना मनुजाः	॥ २५६ ॥

(જુઓ ચિત્ર ૫૯) દેડકા જેવી તેમજ કાગડા જેવી કે ગંદા રંગની આંખોવાળા અધમ કોટિના માણસો હોય છે. ધૂમાડા જેવા રંગની આંખોવાળા હીર્વાયુઃ થાય છે ઉંચી આંખો (કીકો ઉંચી ચઢી ગઈ હોય તેવી) વાળા અદ્વાયુઃ થાય છે. સ્થિર અને ગોળ આંખોવાળા પુરુષો યુવાની ઓળંગી શકતા નથી સ્મરલ મનવાળા સ્ત્રીધી નજરે જુઓ છે પુષ્પશાળી પુરુષોની દૃષ્ટિ ઉર્ધ્વ ગામી રહે છે જે નીચી નજરે જુઓ તે પાપી હોય છે અને જે તિરછી નજરે જુઓ તે માણસ ક્રોધી હોય છે જેની નજર કારણ વગર આડીઅવળી ફર્યા કરે તે ધનહીન થાય છે અને જેની નજર સ્થાન્ય અને રૂક્ષ હોય છે, તે પુરુષ પાપકર્મ કરનાર હોય છે આંધળો માણસ ક્રોધી હોય છે આંધળાથી કાણો અને કાણાથી પણ કેકરાક્ષ વધુ ક્રોધી હોય છે (ચુંચરી આંખોવાળાને સંસ્કૃતમાં કેકરાક્ષ કહે છે.) પરંતુ કાણા અને ચુંચરા કરતાંય જેને દૃષ્ટિ ફેરવી લેવાની આદત હોય છે (ઘણા માણસોની એવી આદત હોય છે કે કોઈ તેમના સામું જુઓ કે તરતજ પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી નાખે યા તો આંખો બંધ કરી દ્યે આવી બીજાની નજર સાથે નજર ન મેળવનારા અથવા પોતાની નજર ઉપર બીજાની નજર પડતાં પોતાની નજરને છુપાવનારા માણસો કાતર દૃષ્ટિવાળા કહેવાય છે.) તેઓ વધારે ક્રોધી હોય છે સાપના જેવી નજરવાળો રાગી, બીલાડા જેવી નજરવાળો પાપી, ભયકર નજરવાળો પાપી અને કૂકડા જેવી નજરવાળો કંકાશ કરનાર હોય છે ધ્રુવડ જેવી આંખોવાળો ઘણો દુષ્ટ હોય છે. (જુઓ ચિત્ર ૬૦) નાની મોટી આંખોવાળાઓને દુઃખી જાણવા હસ જેવી આંખોવાળા નિર્ધન થાય છે અને વાઘ જેવી આંખોવાળા ક્રોધી થાય છે. (જુઓ ચિત્ર ૬૧) જેઓની આંખની કીકી ઘણી જ કાળી હોય તેમની આંખો જરૂર (કોઈને કોઈ કારણસર) બહાર કાઢી નાખવામાં આવે છે ઘણીજ સ્તિગ્ધ (સ્નેહ ચુક્ત) નજરવાળા ડાહ્યા હોય છે પરંતુ અદ્વાયુઃ થાય છે. ઘણાં પીંગાં ફીક્કાં, ચંચળ, અને ભ્રમમાં પડ્યાં હોય તેવાં નેત્રોવાળો માણસ ખરાબ હોય છે ઘણીજ નાની, લાલ અને ફીક્કી તેમજ પાણીવાળી રહેતી આંખોવાળા નિર્ધન થાય છે ૨૪૫ થી ૨૫૮

ચિત્ર નં. ૬૧

ચિત્ર નં. ૬૨

इह वदनमर्द्धरूपं वपुषो यदि वा समनुरूपमिदम् ॥

तत्राजपि वरा नासा ततोऽपि मुख्ये दृशौ पुंसाम्

॥ ૨૫૯ ॥

સુદૃઢૈઃ કૃષ્ણૈર્નયનચ્છેદસ્થિતૈઃ પક્ષમભિર્ઘનૈઃ સૂક્ષ્મૈઃ ॥

સૌભાગ્યં ચિરમાયુર્લભતે મનુજો ધનેશત્વમ્ ॥ ૨૬૦ ॥

પક્ષમભિરધમા વિરલૈઃ પિઙ્ગૈઃ સ્થૂલૈર્વિવર્ણૈશ્ચ ॥

પક્ષમતતિવિરહિતાઃ પુનરગમ્યનારીરતાઃ પાપાઃ ॥ ૨૬૧ ॥

અનિમેષો ધન રહિતઃ પુરુષઃ સ્યાદેકમાત્ર નિમેષોઽપિ ॥

નિયતં દ્વિમાત્રનિમેષઃ પરજન્માશ્રિત્ય જીવતિ સઃ ॥ ૨૬૨ ॥

ધનિનસ્ત્રિમાત્રનિમેષાસ્તથા ચતુર્માત્રનિમેષવંતોઽપિ ॥

ન તુ પંચમાત્રનિમેષાશ્ચિરાયુષો મોગિનો ધનિનઃ ॥ ૨૬૩ ॥

નયનનિમેષૈરુપૈર્મધ્યૈર્દીર્ઘૈશ્ચ જાયતે પુંમામ્ ॥

આયુઃ સ્વલ્પં મધ્યં સુદીર્ઘમથાનુપૂર્વિકયા ॥ ૨૬૪ ॥

જાનુ પ્રદક્ષિણીકૃત્ય યાવત્ કરો ઘણ્ટિકામાદત્તે ॥

તદિદમિહ સમયમાનં માત્રાશબ્દેન નિગદતિ ॥ ૨૬૫ ॥

અહીં સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં મુખને શરીરનું અર્ધ અથવા સંપૂર્ણ શરીર ગણવામાં આવે છે. (અર્થાત્ લગભગ મુખ ઉપરના શુભાશુભ લક્ષણોમાં જ બધું સમાઈ જાય છે.) મુખમાં પણ નાસિકા શ્રેષ્ઠ છે અને નાસિકાથી પણ આખો ઉત્તમ છે મજબુત કાળી, આંખોના બને છેડાઓ સુધી ખીચાખીચ ઉગેલી અને બીણી પાંપણોથી માણસ સૌભાગ્ય, દીર્ઘાયુ અને ધનસંપત્તિ પામે છે આછી પાંપણોથી માણસ અધમ થાય છે પીળી, જાડી અને રંગહીન પાંપણોથી પણ માણસ અધમ થાય છે. જેઓને પાંપણો જ ન હોય એવા માણસો અગમ્યાગમન કરવામાં આસક્તિવાળા અને પાપી હોય છે. જેને આખના નિમેષ (પલકારા) ન થતા હોય અથવા એક માત્રા જેટલા વખતના અંતરે નિમેષ થતા હોય તે નિર્ધન થાય છે. બે માત્રાના અંતરે થતા હોય તે પારકાના આશ્રયે જીવન વ્યતીત કરે છે. ત્રણ માત્રાના અંતરે નિમેષ થતા હોય તેવો માણસ અથવા ચાર માત્રાના અંતરે જેને નિમેષ થતો હોય તે ધનવાન થાય છે. પરંતુ જેમને પાંચ માત્રા જેટલા સમયના અંતરે નિમેષ થતા હોય તેઓ દીર્ઘાયુઃ ધનવાન કે લોગી થતા નથી. બહુ ઓછા નિમેષ થતો હોય, મધ્યમ પ્રકારનો હોય કે મોટો હોય (બહુ ઓછા સમયમાં જે નિમેષ થાય તે અલ્પ નિમેષ, તેથી વધારે વખતવાળો મધ્યમ નિમેષ અને ઠીકઠીક વખતવાળો દીર્ઘ નિમેષ કહેવાય છે.) તો અનુક્રમે અલ્પ, મધ્યમ અને દીર્ઘ આયુઃ લોગવે છે. હાથ ઠીંચણની પછવાડે ફરી

પાછો ગળાની ઘંટિકાનો સ્પર્શ કરે તેટલા સમયને માત્રા કહેવાની પરિચાટી સાસુ-
દિકશાસ્ત્રમાં છે ૨૫૯ થી ૨૬૫

મન્દરમન્થાનકમથ્યમાનજલરાશિઘોષગંભીરમ્ ॥

બાલસ્ય यस્ય રુદિતં સ મહીં મહીયાન્ સંપાલયતિ ॥ ૨૬૬ ॥

બ્રાષ્પામ્બુવિનિર્મુક્તં સ્નિગ્ધમદીનરોદનં શસ્તમ્ ॥

રુક્ષં દીનં ઘર્ઘરમશ્રુ પુનર્દુઃસ્વદં પુંસામ્ ॥ ૨૬૭ ॥

વાલેન્દુનતે વિત્તં દીર્ઘે પૃથુલોન્નતે શ્યામે ॥

નાસાવંશવિનિર્ગતદલે ઇવ ભ્રૂદલે દિશતઃ ॥ ૨૬૮ ॥

નૃણામયુતે સ્નિગ્ધે મૃદુતનુરોમાન્વિતે બ્રુવૌ શસ્તે ॥

હીને સ્થૂલે સૂક્ષ્મે સ્વરપિઙ્ગલરોમકે ન શુભે ॥ ૨૬૯ ॥

હસ્વાન્તા બહુદુઃસ્વાનામગમ્યયોષાજુષાં ચ મધ્યનતાઃ ॥

સ્તોકાયુષામતિનતા વિષમાઃ સ્વઙ્ઘા બ્રુવો દરિદ્રાણામ્ ॥ ૨૭૦ ॥

ધનવન્તઃ સુતવન્તઃ શિશૈરઃ પુરુષાઃ સમુન્નતૈર્વિશદૈઃ ॥

નિમ્નૈઃ પુનર્ભવન્તિ દ્રવ્યસુસ્વાપત્યપરિહીનાઃ ॥ ૨૭૧ ॥

મહરાચલ રૂપી રવૈયાથી વલોવાતા સમુદ્રના અવાજ જેવું ગંભીર જે બાલકનું
રૂદન હોય તે મોટી પૃથ્વીનું પાલન કરે છે પરસેવો તથા આંસુઓ વગરનું, સ્નિગ્ધ
અને લવ્ય રૂદન હોય તે સાફ ગણાય છે. લુગ્ગુ, ગરીગડું, ઘર્ઘર અવાજવાળું અને
ખુબ આંસુ પડતાં હોય તેવું રૂદન દુઃખ આપે છે નાકના ઉપલા છેડામાંથી બે
પાંદડાં નીકળ્યાં હોય તેમ બીજના ચંદ્રના જેવી વાંકી, લાંબી, જડી, શ્યામ રંગની
બ્રમરો હોય તો ધન આપે છે એક બીજામાં લગ્યા વગરની, સ્નિગ્ધ, મૃદુ કોમળ
વાળની બનેલી બ્રમરો વખાણવા લાયક છે ટુંકી, જડી, ઘણી પતલી, ખરબચડા
અને પીળાશ ઉપરના વાળવાળી બ્રમરો સારી ગણાતી નથી. જેમને ઘણું દુઃખ
પડવાનું હોય તેવા માણસોની બ્રમરો ટુંકા છેડાવાળી હોય છે, જે લોકો અગમ્યા-
ગમન કરે છે, તેમની વચમાંથી નમી ગએલી હોય છે અદ્યાયુઃ પુરુષોની બ્રમરો
ઘણી નમેલી હોય છે. અને દરિદ્ર પુરુષોની બ્રમરો નાની મોટી અને ભાગેલી હોય
છે. જે આંખની બ્રમરોની ઉપરનો ભાગ ઉન્નત તથા વિશાળ હોય તો માણસ ધન-
વાન, પુત્રવાન, થાય છે, અને જે તે ભાગ ઝેસી ગએલો હોય તો ધનસુખ અને
પુત્રથી રહિત થાય છે ૨૬૬ થી ૨૭૧

પગિર્પૂર્ણકર્ણપાલી પિપ્પલિકાઘવયવઃ સુસંસ્થાનઃ ॥

લઘુવિવરો વિસ્તીર્ણઃ કર્ણઃ પ્રાયેણ ભૂમિભુજામ્ ॥ ૨૭૨ ॥

આઘઃ પ્રત્યમ્બકર્ણઃ સુસ્ત્રી સ્વભાવર્પનમૃદુકર્ણઃ ॥

મતિમાન્મૃપકર્ણશ્રમૃપતિઃ શઙ્ખકર્ણઃ સ્યાત્ ॥ ૨૭૩ ॥

ચિપિટશ્રવણેર્ભોગી દીર્ઘાયુદર્ધિરોમેભિઃ શ્રવણૈઃ ॥

અતિર્પીનૈર્ગતિર્ભોગી શ્રવણૈર્જનનાયકો ભવતિ ॥ ૨૭૪ ॥

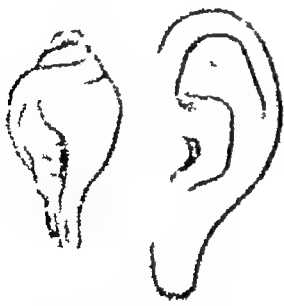
દ્વસ્તૈર્નિઃસ્વાઃ કર્ણૈર્નિર્માસૈઃ પાપમૃત્યવો જ્ઞેયાઃ ॥

વ્યાલંબિભિઃ શિરાલૈઃ કૂરાઃ સ્યુઃ પ્રાયશઃ કુટિલૈઃ ॥ ૨૭૫ ॥

વેપાં પૃથુલાઃ ક્ષુદ્રાઃ કર્ણાઃ સ્યુઃ કર્ણશઙ્કુલીહીનાઃ ॥

સ્વલ્પાયુષાં દગ્ધિા વિલોક્યમાના વિરૂપાસ્તે ॥ ૨૭૬ ॥

પુનઃપુત્રી ધાનપટ્ટીવાળો, અથવા છિદ્રવાળો ધાન ઘણું ખર્ચે રાજતને હોય છે. લાંબા અને સ્વભાવથી જ દેશમાં તથા પહોળા ધાનવાળો મુખી અને અગ્રેસર થાય છે. ઠિંદના જેવા ધાનવાળો બુદ્ધિમાન હોય છે (જુઓ ચિત્ર ૬૨) અને શાંખ જેવા ધાનવાળો મેનાચન થાય છે (જુઓ ચિત્ર ૬૩) ચપટા ધાનવાળા ભોળી થાય છે. હળવા વાળવાળા ધાન હોય તો દીર્ઘાયુ થાય ઘણું જાડા ધાન હોય તો ઘણું ભોળી થાય અને જનનાયક થાય ટુંકા ધાન હોય તો નિર્ધન થાય માંસ વગરના ધાન ધાન નો પાપદર્ભથી મૃત્યુ પામનાર થાય લાંબા અને નરો તરી આવતા અને પાપગ્રસ્ત મન હોય તો ઘણું ખર્ચે ખાણેલા ફર થાય છે જેઓને ઘણું પહોળા કે નરો નાના, વચ્ચેના છિદ્ર વગરના અને દેખાવમાં ખગળ લાગે તેવા ધાન હોય તેઓ મનપાય અને રિક્ત થાય છે ૨૭૨ થી ૨૭૬

ચિત્ર નં. ૬૩

ચિત્ર નં. ૬૪

વિપુલમૃદુર્વગધિકસુન્નતમર્દેન્દુસમ્મિતં રાજ્યમ્ ॥

પ્રદિશત્યાચાર્યપદં શુક્તિવિશાલં નૃણાં માલમ્ ॥ ૨૭૭ ॥

- स्वल्पैर्धर्मप्रवणा धनहीनाः संवृतैस्तथाविषमैः ॥
निम्नैः केवलबंधनवधभाजः क्रूरकर्माणः ॥ २७८ ॥
- भालस्थलस्थिताभिः सुशिराभिर्धमाः सदैव पापकराः ॥
अभ्युन्नताभिराढ्यास्ताभिरपि स्वस्तिकाकृतिभिः ॥ २७९ ॥
- रेखाभिर्वर्षशतं पञ्चभिरायुर्ललाटसंस्थाभिः ॥
पुरुषाणां स्त्रीणां वा कर्मकरत्वं करोति श्रीः ॥ २८० ॥
- भालस्थलस्थितेन स्फुटेन रेखाचतुष्टयेन नृणाम् ॥
वर्षाण्यशीतिरायुर्वसुधेशत्वं पुनर्भवति ॥ २८१ ॥
- स्यादायुर्लेखाभिस्तिसृभिर्द्वाभ्यामथैकया नियतम् ॥
शरदां सप्ततिषष्टिं चत्वारिंशदपि क्रमशः ॥ २८२ ॥
- भाले लेखाहीने पञ्चाधिकविंशतिसमाः ॥
आयुः स्याद्भुवमखिला जायन्ते संपदः सपदि ॥ २८३ ॥
- यदि वा तिर्यग्दीर्घास्तिस्रो रेखाः शतायुषां भाले ॥
भूभिर्जुषां तु चतस्रः पुनरायुः पञ्चहीनशतम् ॥ २८४ ॥
- जीवति वर्षाण्यशीतिः केशान्नोपगते रेखे ॥
भालेन वर्षनवतिः पुरुषो रेखाचितेन पुनः ॥ २८५ ॥
- रेखाः सप्ततिरायुः पञ्चैवाग्रस्थिताः पुनः षष्टिः ॥
बह्व्यो नृणां शतार्द्धं दशोनमपि भंगुरा ददते ॥ २८६ ॥
- भूयुग्मोपगताभिस्त्रिंशद्वर्षाणि जीवति शरीरी ॥
विंशत्यब्दानि पुनर्लेखाभिर्वा च वक्राभिः ॥ २८७ ॥
- छिन्नाभिरगम्यस्त्रीगामी क्षुद्राभिरपि नरोऽल्पायुः ॥
रेखाभिर्मनुजः स्यादित्याह सुमंतविप्रेन्द्रः ॥ २८८ ॥

श्रावन्मकामुकाद्या यस्य शिरारोमभिः कृता भाले ॥

गन्वाभिर्वा नृपतिर्भोगी वा जायते सपादे ॥ २८९ ॥

मस्तकमिभकुम्भानिभं भूमिभुजां मंडलं गवाद्यानाम् ॥

भोगवतां भवति ममं क्रमोन्नतं मण्डलेशानाम् ॥ २९० ॥

विकसच्छत्राकां यस्य शिरो युवतिकुचनिभं वापि ॥

नृपतिः न मार्वभौमो निम्नं वा यस्य स महीशः ॥ २९१ ॥

विषमो धनहीनानां करोटिकाभश्चिरायुषो मूर्च्छा ॥

द्राघिष्ठे दुःखवतां चिपिष्ठे मातृपितृघ्नानाम् ॥ २९२ ॥

धनविगहिता द्विमौलिः पापरतो मीनमौलिरतिदुःखी ॥

अधमरुचिर्घटमौलिर्धननतमौलिः सदा निन्द्यः ॥ २९३ ॥

પચાસ અથવા ચાલીસ વર્ષનું આયુઃ થાય. ખંને બ્રમરો ઉપર આડો રેખાઓ માલુમ પડતી હોય તો ત્રીસ વરસનું આયુઃ થાય છે અને આ રેખાઓ વાંકી હોય તો વીસ વર્ષનું આયુઃ થાય છે કપાળમાં તૂટી ગએલી કેટલીક રેખાઓ પડી હોય તો અગત્યાગમન કરે છે નાની નાની રેખાઓ પડી હોય તો માણસ અદ્યાયુઃ થાય છે. એમ સુમન્ત નામના આચાર્યનો મત છે જેના કપાળમાં રૂંવાટાથી શ્રીવત્સ (સ્વસ્તિક) ધનુષ્ય ઈત્યાદિ ચિન્હો પડતાં હોય તે માણસ રાજા અથવા ભોગી થાય છે રાજાઓનાં માથાં હાથીના કુંભ સ્થળે જેવાં હોય છે જેઓને ઘણું મોટું પશુ ધન હોય છે. તેમનાં માથાં ગોળ હોય છે ભોગી પુરુષોના માથાં સપાટ હોય છે. અને માંડલિક રાજાઓનાં માથાં ચઢતા ગોળાવાવાળાં હોય છે. જેનું માથું ઉઘાડેલી છત્રી જેવું (જુઓ ચિત્ર ૬૪) અથવા સ્ત્રીના સ્તન જેવું હોય તે સાર્વભૌમ નરેશ થાય. અને જેમનું માથું વચ્ચેથી ખેસી ગયું હોય તે જમીનદાર થાય ઉચ્ચ નીચા મથાવાળો ધનહીન હોય છે કલાડા જેવા માથાવાળો દીર્ઘાયુ થાય છે દુઃખી માણુળનું માથું લાંબું હોય છે અને માળાપનો ઘાત કરનારનું માથું ચપટું હોય છે જે માથાવાળો (માથાના બે ભાગ થઈ ગયા હોય) ધનહીન થાય માછલાના માથા જેવા માથાવાળો પાપી અને ઘણો દુઃખી થાય ઘડા જેવા માથાવાળો અધમ ચરિત્રનો થાય મોટા અને ખેસી ગએલા માથાવાળો નિંદ્ય ધુરુષ છે ૨૭૭ થી ૨૮૩

અનુદિતાગ્રાઃ સ્નિગ્ધાઃ ક્ષજવો મૃદવઃ^{ગાં ગૃ} સમાસ્તનીયાંસઃ ॥

અસ્તોકદીર્ઘવહવસ્તરઙ્ગિણો ભૂમુજાં કેશાઃ ॥ ૨૯૪ ॥

ઊર્ધ્વા રૂક્ષાઃ કપિલાઃ સ્થૂલા વિપમાઃ સ્વરવિભિન્નાગ્રાઃ ॥

અતિહસ્વદીર્ઘકુટિલા જટિલા વિરલા દરિદ્રાણામ્ ॥ ૨૯૫ ॥

રાજાઓના વાળ અખડ, સ્નિગ્ધ, સીધા, મૃદુ અને સરખા તેમજ પાતળા હોય છે. વળી તે ઘણા લાંબા અને સમુદ્રના તરંગોની માફક ઉચ્ચ નીચા તરંગવાળા પણ હોય છે. દરિદ્ર પુરુષોના કેશ ઊભા, રૂક્ષ, કાળરા, બાડા, લાંબા ટુકડા તથા ખરખચડા અને અગ્રભાગમાં ફોટેલા, ઘણા નાના, ઘણા મોટા, વાંકડીયા તથા ઘણા બુથવાળા કે બહુ જ આછા હોય છે. ૨૮૪-૨૮૫

અંગં યદ્યપિ પુંસાં સ્ત્રીણાં વા પિશિતવિરહિતં સૂક્ષ્મમ્ ॥

પરુષં શિરાવનદ્ધં તત્તદનિષ્ઠં પરં જ્ઞેયમ્ ॥ ૨૯૬ ॥

આયુઃ પરીક્ષા પૂર્વં નૃણાં લક્ષણં તદા જ્ઞેયમ્ ॥

વ્યર્થ લક્ષણજ્ઞાનં લોકે ક્ષીણાયુષાં યસ્માત્ ॥ ૨૯૭ ॥

યલ્લક્ષ્મ પુનઃ શુભમપિ કરે સ્વાપ્રભૃતિકં ચ સંવદતિ ॥

વાહ્યાભ્યન્તરમપરં તત્ર સમુદ્રેણ નિર્દિષ્ટમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

સ્ત્રી કે પુરુષનું શરીર માંસ વગરનું, નાનું, કઠોર અને નરો તરી આવતી હોય તેવું હોય તો તે ઘણું જ અશુભ લક્ષણ છે. આયુર્દર્શની પરીક્ષા કર્યા પછી જ લક્ષણ જોવાં દારણ અદ્યાયુ પુરુષોનાં લક્ષણોનું જ્ઞાન વ્યર્થ છે. હાથમાં રેખાદિથી બનેલું શુભ લક્ષણ બાહ્ય અને આભ્યંતર શરીરનાં શુભ લક્ષણોનું (કે જે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યાં છે તેમનું) પણ દ્યોતક બને છે ૨૬૬ થી ૨૬૮

ઇતિ મહત્તમ શ્રી નૃસિંહના પુત્ર દુર્લાભરાજે બનાવેલા સામુદ્રિકતિલક નામના નરસ્ત્રીલક્ષણ શાસ્ત્રનો પહેલો શારીરાધિકાર સંપૂર્ણ,

અધિકાર બીજો

સંહતિસારાનૂકસ્નેહોન્માનપ્રમાણમાનાનિ ॥

ક્ષેત્રાણિ પ્રકૃતિસ્થો મિશ્રમેતદપિ શારીરમ્ ॥ ૧ ॥

યત્ર મિથઃ શ્લિષ્ટત્વં સ્થૂળાસ્થિસંધિવંધાનામ્ ॥

સંહનનં સંઘાતઃ સંહતિરિતિ કથ્યતે સદ્ધિઃ ॥ ૨ ॥

યંત્રારિષ્ટમિવાંગં પ્રત્યંગં દૃશ્યતે દેહે ॥

સંસ્થાનેન સુરૂપં સંહતિર્ભવતિ સા મહેચ્છ ॥ ૩ ॥

માંસાસ્થિસન્ધિવંધો હ્યશિથિલો હિ લક્ષ્યતે यस્ય ॥

સ ચ સંહતિમાન્ધન્યો દીર્ઘાયુર્જાયતે નિયતમ્ ॥ ૪ ॥

સંહતિરહિતો રૂક્ષઃ પિશિતવિહીનઃ શિરાયુતઃ શિથિલઃ ॥

સ્થૂલાસ્થિસન્નિવેશો ભવતિ ક્લેશાવહઃ સ પુમાન્ ॥ ૫ ॥

ક્ષેત્ર.—સંહતિ, સાર, અનૂક, સ્નેહ, ઉન્માન, પ્રમાણ, માન અને પ્રકૃતિ એ આઠ ભેદ મળવાથી ક્ષેત્ર કહેવાય છે. અને બધાંનું મિશ્રણ થઈ ગયું હોય તે પણ ક્ષેત્રના અંતવર્તી જ ગણાય. સંહતિ:—માસ, સ્નાયુ, હાડકાં, સાંધા વગેરેનું એકબીજા સાથે જે જોડાણ હોય છે, તેને સંહતિ, સંહનન કે સંઘાત કહે છે. યંત્રની માફક અગપ્રત્યંગ બરાબર યથાસ્થાને જોડાએલાં હોય, અને દૃઢ માલુમ પડતાં હોય, તેને સંહતિ કહે છે. જેને માસ હાડકા તથા શરીરના સાધા મળ્યું હોય, તે સંહતિવાળો કહેવાય. સંહતિવાળો પુરુષ ધન્ય (ભાગ્યશાળી) તેમજ દીર્ઘાયુ થાય છે. જેના અંગ

પ્રત્યંગનાં જોડાણુ દીલાં હોય, શરીર માંસ વગરનું હોય, મોટી મોટી નસો દેખાતી હોય, સ્થૂલ હાડકાં દેખાતાં હોય—હાડકાં પ્રમાણુમાં મોટાં દેખાતાં હોય, તે માણુસ કલેશ લોગવે છે. ૧ થી ૫

ત્વગ્રક્તમાંસમેદોઽસ્થિમજ્જાશુક્રાણ્યનુક્રમેણ નૃણામ્ ॥

સારાઃ સપ્ત ભવેયુઃ સમાસતસ્તત્ફલં બ્રૂમઃ ॥ ૬ ॥

સ્નિગ્ધત્વચો બોધનાદયા સ્તનુત્વચઃ કુબુદ્ધયો મનુજાઃ ॥

સુભગા મૃદુત્વચઃ સ્યુઃ પ્રાગુક્તત્રિત્વચઃ સુશ્વિનઃ ॥ ૭ ॥

રસનોષ્ઠદન્તપીઠકરાંધિગુદતાલુલોચનાન્તેન ॥

સ્ત્રેન રક્તસારા ધનતનયસ્ત્રીસુખોપેતાઃ ॥ ૮ ॥

સર્વાઙ્ગીણેન ચિતો યથાપ્રદેશં ઘનેન માંસેન ॥

ઉક્તઃ સ માંસસારો વિદ્યાધનરૂપપરિકલિતઃ ॥ ૯ ॥

નસ્થદન્તદૃષ્ટિસ્નિગ્ધો મેદઃસારઃ સુશાન્વિતઃ સુતવાન્ ॥

સ્થૂલાસ્થિરસ્થિસારઃ કાન્તો વિદ્યાં ગતઃ સર્વલઃ ॥ ૧૦ ॥

ઘનગાત્રોપચયયુતઃ સંસ્થિતિર્યો મહાબલઃ સ્નિગ્ધઃ ॥

કથિતઃ સમજ્જસારો બહુતનયઃ સ્ત્રૈણસુખમાગી ॥ ૧૧ ॥

યો ભવતિ શુક્રસારો વિદ્યાસૌમાગ્યરૂપપરિકલિતઃ ॥

પ્રાયેણ સપ્તસારઃ સર્વોત્કર્ષપ્રદઃ પુરુષઃ ॥ ૧૨ ॥

સાર.—ચામડી, લોહી, માંસ, મેદ, અસ્થિ (હાડકાં) ચરખી અને વીર્ય. એમ સાર સાત પ્રકારનો ગણવામાં આવે છે તેમનાં ફળ (નીચે મુજબ) કહીશ. અ—ચીકણી ચામડીવાળા બુદ્ધિમાન, પાતળી ચામડીવાળા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા, મૃદુલ ચામડીવાળા ભાવ્યશાળી, અને જો આ ત્રણે પ્રકાર એકી સાથે હોય તો તે સુખ આપનાર સમજવાં. આ—જીભ, જોડ, ઘાંતનાં પેદુઓ, હાથ, પગ, શુદ્ધ, તાળવું અને આંખના બુણાઓમાં જે લાલી દેખાય છે, તેનું નામ રક્તસાર છે. અર્થાત્ તે લોહીના સારવાળો ગણાય. જે રક્તસાર પુરૂષો હોય, તે સ્ત્રી, ધન તેમજ પુત્રનું સુખ લોગવે છે. દ્વ—અંગ પ્રત્યંગમાં માંસ લરાએલું માલુમ પડે તેનું નામ માંસસાર. માંસસાર પુરુષ વિદ્યા, ધન અને રૂપથી યુક્ત હોય છે. ર્—નખ, ઘાંત અને દૃષ્ટિમાં જે ચિકાશ દેખાઈ આવે છે, તે મેદસાર લક્ષણ છે. મેદસાર પુરુષો સુખી અને સતતિવાળા થાય છે. ર્—ખીલેલાં મોટાં મોટાં હાડકા માલુમ પડતાં હોય, તે અસ્થિસાર કહેવાય. અસ્થિસાર

માણુસ રૂપાળો, વિદ્વાન અને ગળવાન હોય છે ઝ—જે સંપૂર્ણ ખીલેલા અવયવો અને સારા દેહ પ્રમાણુનો ગળવાન અને સ્નિગ્ધ (ચીકણાં અંગવાળો) માણુમ પડતો હોય, તે મન્નસાર સમજવો મન્નસાર પુરુષ સંતતિવાળો અને વિલાસી થાય છે ઘ—જેનામાં વીર્ય ખુબ હોય તે શુક્રસાર કહેવાય અને તે વિદ્વાન, ભાગ્યશાળી તથા રૂપાળો હોય છે જ્યારે આ સાતે લેદ એકી સાથે હોય, ત્યારે સમજવું કે તે સર્વોત્તમ લક્ષણ છે. ૬ થી ૧૨

पूर्वभवे ह्यनवरतं सत्त्वस्वरूपगतिभिरभ्यस्तम् ॥

पुनरिह यदनुक्रियते तदनूकं कथ्यते सद्भिः

॥ १३ ॥

सिंहव्याघ्रगरुत्मद्वृषभानूका भवन्ति ये मनुजाः ॥

अप्रतिहतप्रतापा जितरथास्ते नराधीशाः

॥ १४ ॥

वानरमहिषક્રોડच्छાગાનૂકાઃ સુઘાર્થસુતરહિતાઃ ॥

रासभकरभानूका धनहीना दुःखिताः प्रायः

॥ १५ ॥

અનકઃ—જીવાત્માએ પાછલા ભવોમા જે કંઈ અભ્યાસ કર્યો હોય છે (જેવું આચરણ કર્યું હોય છે), તેના સંસ્કાર રહી જવાથી તે આ જન્મમાં પણ થોડાવત્તા પ્રમાણુમા (જેટલા પ્રમાણુમાં સંસ્કાર રહી ગયા હોય તેટલા પ્રમાણુમાં) તેવું આચરણ કરે છે તેના આ જન્મગત સ્વભાવને અનૂક કહે છે. જે મનુષ્યો સિંહ, વાઘ, ગરૂડ અને વૃષભના અનૂકના હોય છે, તે સુખી, વિજયી અને રાજા થાય છે જે વાનર, પાંડા, ભૂડ અને બકરાના અનૂકના હોય છે, તે સુખ, ધન અને પુત્ર રહિત હોય છે. અને જે ઊંટ, ગધેડા વગેરે અનૂકના હોય છે, તે દુઃખી અને નિર્ધન થાય છે ૧૩ થી ૧૫

चित्तप्रसत्तिजननं प्रीणनमिति कथ्यते ध्रुवं स्नेहः ॥

तन्मूलमिह ज्ञेयं सुखसौभाग्यादिकं सर्वम्

॥ १६ ॥

रसनायां दशनेषु त्वचि लोचनयोर्नखेषु केशेषु ॥

पुण्यवतां प्रायेण स्नेहोयं पद्मविधो ज्ञेयः

॥ १७ ॥

प्रियभाषित्वं रसनास्निग्धत्वं सुभोजनं रदाः स्निग्धाः ॥

अतिसौख्यं त्वक् स्निग्ધો नियतं भजते भुजिष्योऽपि

॥ १८ ॥

जनस्निग्ધો नयनस्निग्धः समधिकधनं नखस्निग्धः ॥

केशस्निग्ધો बहुविधसुगन्धमाल्यं नरो लभते

॥ १९ ॥

સ્નેહ:—ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાવાળું જે કંઈ સામા મનુષ્યના અંગ પ્રત્યંગોમાં અને ગતિ, બોલી ઇત્યાદિમાં માલુમ પડે છે, તેને સ્નેહ કહે છે. અને સ્નેહાળ મનુષ્યો બહુધા સુખી થાય છે આ સ્નેહ, લાગ્યશાળી પુરુષોને જીભ, દાંત, ચામડી, આંખો, નખ અને વાળ એમ છ સ્થાનોમાં હોઈ, છ પ્રકારનો જોવામાં આવે છે જેમની જીભમાં સ્નેહ હોય તેઓ પ્રિયલાષી હોય છે દાંતમાં સ્નેહવાળા મિષ્ટ ભોજન કરનાર નિવડે છે. ચામડીમાં સ્નેહવાળો દાસી પુત્ર હોય છતાં ખુબ સુખ ભોગવે છે જેની આંખોમાં સ્નેહ હોય છે, તે જનપ્રિય થાય છે અને નખમાં સ્નેહવાળા ખુબ ધનવાન થાય છે, ને જનપ્રિય થાય છે અને નખમાં સ્નેહવાળા ખુબ ધનવાન થાય છે તેમજ કેશમાં સ્નેહવાળા બહુ પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે ૧૬ થી ૧૯

મંજિષ્ઠાદીનામિવ તુલયા ચત્તોલનં ભવતિ પુંસામ્ ॥

ઉન્મીયતેઽત્ર નિયતં તદુચ્યતે સદ્ધિરુન્માનમ્ ॥ ૨૦ ॥

યો ઘ્વર્જમારદેહઃ સ વિશ્વમ્ભરેશ્વરો ભવતિ ॥

મારવપુર્યઃ પુનરિહ જગતિ સ કોટિધ્વજો ભવતિ ॥ ૨૧ ॥

મારાર્ઘ્વં યસ્યાઙ્ગં સ સુસ્વાદ્યો મોગભાજનવાન્ ॥

મારાર્ઘ્વાર્ઘ્વતનુર્યઃ સ દુર્ગતો દુઃસ્થિતઃ પ્રાયઃ ॥ ૨૨ ॥

કાષ્ઠેષુ મણિષુ વજ્રેષ્વાકરધાતુષુ તથાન્યવસ્તુષુ ચ ॥

સ્નિગ્ધં ચત્તદ્વદુરુ યદ્રૂક્ષં ચ લઘુ તદ્વદિદમ્ ॥ ૨૩ ॥

ઉન્માન:—જેવી રીતે ઇતર મજીઠ આદિ પદાર્થોનું તોલ કરવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે મનુષ્યનું પણ તોલ કરવામાં આવે છે અને તેના ઉપરથી પણ કેટલીક ભવિષ્યત્ વાતોનો નિશ્ચય થાય છે આને ઉન્માન કહે છે. જેનું શરીર અઠી ભાર વજનનું હોય તે રાજા થાય છે. એક ભાર જેના શરીરનું વજન હોય તે કરોડપતિ થાય છે અડધા ભારના શરીરવાળો સુખી અને ભોગી થાય છે પા ભાર શરીરવાળો દરિદ્રી અને દુઃખી થાય છે પૂર્વાચાર્યો માને છે, કે લાકડાં, મણિ આદિ રત્નો, તેમજ ખાશુમાંથી નિપજતી ધાતુઓ અને બીજી વસ્તુઓમાં જેમ તેમની અતર્ગત ચિકણાઈના કારણે વજન હોય છે, તેમ મનુષ્યમાં પણ શરીરાન્તર્ગત તત્ત્વોના કારણે વજન રહે છે જેમ વજન વધારે રહે છે, તેમ તે વધારે સુખી થાય છે ૨૦ થી ૨૩

આપાર્ણિતલર્શિરોન્તં યદિહ વપુર્મીયતે પ્રકર્ષેણ ॥

પ્રવદન્તિ તત્પ્રમાણં કેપ્યાયામં પુનઃ પ્રાહુઃ ॥ ૨૪ ॥

શતમષ્ટભિઃ સમધિકં જ્યેષ્ઠઃ સ્યાન્મધ્યમોપિપણ્ણવતિઃ ॥

ચતુરધિકાશીતિસ્થાંગુલાનિદૈર્ઘ્યાત્પુમાનધમઃ ॥ ૨૫ ॥

દૈર્ઘ્યા ગુલ્ફોપગતા ચતુરંગુલિકા ભવેદથો જંઘા ॥

દૈર્ઘ્યે ચતુર્વિંશતિરથોઙ્ગુલચતુષ્ટયં જાનુ ॥ ૨૬ ॥

ઊરુ જંઘાતુલ્યૌ વસ્તિઃ સ્યાદ્દાદશાંગુલાયામા ॥

તદર્ઘ્વમિતં નાભિયુત્તમુદરં ચ કુચસહિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

ચત્વારિ ગ્રીવા સ્યાચ્ચિત્તુકકુચાન્તમંગુલાનિ મુખંચ ॥

દ્વાદશ પુંસાં ભવતીત્યાયામોષ્ઠાધિકં શતકમ્ ॥ ૨૮ ॥

एतदपि मतं केषामष्टोत्तरमुत्तमस्य भवति शतम् ॥

મધ્યસ્યાષ્ટવિહીનં તતો દશોનં જઘન્યસ્ય ॥ ૨૯ ॥

इदं मतमप्यन्यस्योत्तममुत्तमे नरे भवति ॥

મધ્યે મથ્યં હીને તદપિ વિહીનં પરિજ્ઞેયમ્ ॥ ૩૦ ॥

उत्तममध्यमहीनाः कालक्षेत्रानुमानतो ये स्युः ॥

નિજપર્વાંગુલિસંખ્યા નિયતં તેષાં વિવોદ્ધવ્યા ॥ ૩૧ ॥

रामो दशरथसूनुर्वलिरपि विंशतिशतांगुलौ चैव ॥

પૂર્વ માનાધિક્યાદ્વાવપિ પુનરેતૌ દુઃખિતૌ તદિહ ॥ ૩૨ ॥

અમાણુ — પગથી તે શિઆ મુધીની ઉંચાઈને પ્રમાણુ કહે છે. ફેટલાક આને આયામ કહે છે મનુષ્યની ઉંચાઈ ૧૦૮ આંગળની છે (અર્થાત્ ૪૫ હાથ ઉંચાઈ છે.) અને આ ઉંચાઈનો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે, ૬૬ આંગળની ઉંચાઈનો મધ્યમ છે, અને ૮૪ આંગળની ઉંચાઈનો અધમ છે પગતળીએથી ઘુટનની ઉંચાઈ ૪ આંગળ, બાંધ (પીડીએ)ની લાંબાઈ ૨૪ આંગળ, હીંચણની લાંબાઈ ૪ આંગળ, સાથળ ૨૪ આંગળ પેટું ૧૨ આંગળ, અને નાસિથી લઈ સ્તન પર્યન્તનું (પેટ સાથે) અંતર ૧૨ આંગળ, સ્તનથી ગળા મુધી ૧૨ આંગળ, ગળું ૪ આંગળ, અને હડપચીથી ઉપરનો મોઢાનો ભાગ ૧૨ આંગળ, આમ કુલ ૧૦૮ આંગળ ઉંચાઈ થાય છે. ફેટલાક આચાર્યો માને છે, કે ૧૦૮ આંગળની ઉંચાઈ શ્રેષ્ઠ છે અને ૧૦૦ની ઉંચાઈ મધ્યમ છે. ન્યારે ૬૦ આંગળની ઉંચાઈ અધમ છે અને શ્રેષ્ઠ ઉંચાઈવાળા શ્રેષ્ઠ, મધ્યમવાળા મધ્યમ તેમજ અધમવાળા અધમ થાય છે આ બધી ઉંચાઈ દેશદાળને અનુસરીને હોય છે, અને

તેથી જે માણસને માપવો હોય તેના પોતાના આંગળથી (આંગળના વેઢાની લંબાઈથી) માપવો જોઈએ. દશરથના પુત્ર રામ તથા બલિરાજ એ બંને જણ ૧૨૦ આંગળની ઉંચાઈવાળા હતા આથી તેઓ દુઃખી થયા, માટે ૧૦૮ થી વધારે ઉંચાઈનું કૃણ સાડું નથી હોતું. ૨૪ થી ૩૨

જલમૃતકટાહમધ્યાસીનસ્ય ચતુર્દિશં નરસ્ય બહિઃ ॥

પતતિ યદમ્બુદ્રોણં પરિહાણત્વેન તન્માનમ્ ॥ ૩૩ ॥

માનોપેતશરીરાશ્ચિરાયુષઃ સંપદાન્વિતાઃ પુરુષાઃ ॥

તદ્દીનાધિક્યયુતાઃ પુનર્મજન્તે સદા દુઃખમ્ ॥ ૩૪ ॥

યદિ વા તિર્યગ્માનં નરસ્ય પદ્માસનોપવિષ્ટસ્ય ॥

જાનુયુગલવાહ્યપક્ષાંતરાશ્રિતં સોઽત્ર પરિણાહઃ ॥ ૩૫ ॥

આસનતો ભાલાન્તં શરીરમધ્યે તથોપવિષ્ટસ્ય ॥

યન્માનં સ્યાદૂર્ધ્વં સચોચ્છ્રયઃ કથ્યતે સદ્ધિઃ ॥ ૩૬ ॥

યસ્યોચ્છ્રયઃ સમઃ સ્યાત્પરિણાહેણોદિતેન ભાગ્યવશાત્ ॥

નિયતં જગતિ પ્રાયઃ સ પુમાન્ પુરુષોત્તમો ભવતિ ॥ ૩૭ ॥

અંગોપાંગાનામિહ વિસ્તારાયામપરિધિભેદેન ॥

માનં યથાનુરૂપં સંક્ષેપેણ પ્રવક્ષ્યામિ ॥ ૩૮ ॥

આપાર્ષ્ણિજ્યેષ્ઠાન્તં તલમત્ર ચતુર્દશાંગુલાયામમ્ ॥

વિસ્તારેણ ષડંગુલમંગુષ્ઠો દ્વયંગુલાયામઃ ॥ ૩૯ ॥

પદ્મચાંગુલપરિણાહઃ પાદાન્તં તન્નચાંગુલં દૈર્ઘ્યાત્ ॥

અંગુષ્ઠસમા જ્યેષ્ઠા મધ્યા તત્ષોડશાંશોના ॥ ૪૦ ॥

અષ્ટાંશોનાનામા કનિષ્ઠિકા ષષ્ઠભાગપરિહીના ॥

સર્વાસામપ્યાસાં નચાઃ સ્વસ્વર્વત્રિભાગમિતા ॥ ૪૧ ॥

સત્ર્યંગુલપરિણાહા પ્રથમાંગુલવિસ્તૃતાંગુલી ભવતિ ॥

અષ્ટાષ્ટભાગહીનાઃ શેષાઃ ક્રમશઃ પરિજ્ઞેયાઃ ॥ ૪૨ ॥

- जंघातः परिणाहो ध्रुवमष्टाधिकदशांगुलानि स्यात् ॥
विंशतिरेकोपगतो जानुर्द्वात्रिंशदूरपि ॥ ४३ ॥
अष्टादशांगुलमिता विस्ताग जायते कटिः ॥
पुंसां नाभेरन्तः परिधि पद्चत्वारिंशदंगुलतः ॥ ४४ ॥
पुंसां द्वादश कुचयोरभ्यन्तरमंगुलानि दैर्घ्येण ॥
उरसि च युगोपनिष्ठात्पडंगुलो भवति कक्षांतः ॥ ४५ ॥
विंशत्युरःस्थलं स्याद्विस्तारादंगुलानि चतुरधिकः ॥
पृष्ठ्या सह परिणाहे पडधिकं पंचाशदंगुलिकम् ॥ ४६ ॥
पर्व प्रथमं बाह्वोरष्टादशांगुलानि दैर्घ्येण ॥
षोडश पुनर्द्वितीयं सप्ततलं मध्यमांगुलिका ॥ ४७ ॥
इति समुदायेन भुजः पद्चत्वारिंशदंगुलानि स्यात् ॥
पञ्चांगुलविस्तारं पाणितलं शस्तरेखान्तम् ॥ ४८ ॥
मध्यांगुलीविहीना प्रदेशिनी भवति पर्वणार्द्धेन ॥
तत्समनामानामा कनिष्ठिका पर्वणर्हिना ॥ ४९ ॥
अंगुष्ठस्यायामोंगुलानि चत्वारि जायते पुंसाम् ॥
निजपर्वार्द्धपरिमिता भवन्ति सर्वेपि पाणिनखाः ॥ ५० ॥
ग्रीवायाः परिणाहोंगुलानि चतुरधिकविंशतिः शस्तः ॥
नासापुटद्वयान्तर्विस्तारो द्वयंगुलं मानम् ॥ ५१ ॥
आचिबुकपश्चिमकचप्रान्तं द्वात्रिंशदंगुलो मूर्द्धा ॥
कर्णद्वयस्य मध्ये पुनरष्टाधिकदशांगुलिकः ॥ ५२ ॥
पुंसामंगे मानं स्पष्टं शिष्टैः पुरा विनिर्दिष्टम् ॥
इह पुनरुपयोगाद्वै दिङ्मात्रमिदं मयाप्युक्तम् ॥ ५३ ॥
विंशतिवर्षा नारी स पंचविंशतिसमो नरो योग्यः ॥
जीवति तुर्याशो वा मानोन्मानप्रमाणानाम् ॥ ५४ ॥

માન:—એક મોટા વાસણમાં છલોછલ પાણી ભરી તેમાં મનુષ્યને, (કે જેની ઉંમર ૨૫ વર્ષની થઈ હોય તેને) બેસાડવો. અને તેમ કરતાં વાસણમાંથી જેટલા દ્રોણ પાણી બહાર નીકળી જાય, તેટલો માનપ્રાપ્ત પુરુષ કહેવાય, (દ્રોણ એટલે દોઢ મણ) જેમનું શરીર માનપ્રાપ્ત હોય તેઓ સંપત્તિશાળી થાય છે અને માનથી ઓછાવત્તા પ્રમાણવાળા દુઃખ ભોગવે છે. મનુષ્યને પદ્માસનવાળી બેસાડવો, અને એક ઢીંચણથી બીજા ઢીંચણ સુધીની જે લંબાઈ તેનું નામ પરિણાહ અને આસનથી (જમીનથી) કપાળના અત લાગ સુધી (મસ્તક સુધી)ની જે ઉચાઈ તેનું નામ ઉચ્છ્રાય લાગ્યવશાત્ જે મનુષ્યના પરિણાહ અને ઉચ્છ્રાય સરખા હોય તે ઉત્તમ પ્રકારનો પુરુષ છે આવું કદાચિત જ બને છે અંગ અને ઉપાંગનાં વિસ્તાર તથા (લંબાઈ પહોળાઈ) દ્વારા જે માન હોય છે. તે સંશ્લેષમા હું કહીશ. પગના તળી-આની લંબાઈ (એડીથી અંગુઠા સુધીની) ૧૪ આંગળ અને પહોળાઈ ૬ આંગળ હોય છે. અંગુઠાની લંબાઈ ૨ આંગળ સુધી હોઈ શકે છે અંગુઠાની જડાઈ (પરિધિ) પાંચ આંગળ (સુધીની) હોય છે પહેલી આંગળો અંગુઠા જેવડી, બીજી અંગુઠાથી એક ઘોડશાશ નાની, ત્રીજી ૬ નાની અને ચોથી ૬ નાની હોય છે. અને તે દરેક આંગળીઓના નખ તેમના પોતાના વેઠાના ૬ જેટલા હોય છે પહેલી આંગળી ૩ આંગળના પરિણાહવાળી અને ૧ આંગળ વિસ્તારવાળી હોય છે. બીજી આંગળીઓ અનુક્રમે એક બીજાથી ૬ જેટલી નાની હોય છે. પ્રથમાંગુડીનો જે પરિણાહ બતાવ્યો, તે તેના આંગળ મુજબ હોય છે. જાંઘ (પોંડીઓ)નો પરિણાહ (સરાસરી પરિધિ) ૧૮ આંગળ, ઢીંચણનો ૨૧ આંગળ, અને સાથળનો ૩૨ આંગળ હોય છે સાથળના સાધાથી નાલિપર્યેતની ઉંચાઈ ૧૮ આંગળ હોય છે નાલિ આંગળનો પરિણાહ ૪૬ આંગળ હોય છે. બે કુચ વચ્ચેનું અંતર ૧૨ આંગળ અને છાતી (બંને બગલ-સ્તનથી તિરછા સરખા ૬ આંગળના અંતરે હોય છે. ત્યાં સુધી)ની પહોળાઈ ૨૪ આંગળ થાય છે. અને ત્યાં આંગળનો પીઠ સાથેનો પરિધિ ૫૬ આંગળ થાય છે. ખભાથી લઈ કોણી પર્યંત ૧૮ આંગળ, કોણીથી પોંચા સુધી ૧૬ આંગળ, અને પોંચાથી મધ્યમા આંગળીના મૂળ સુધી છ આંગળ હોય છે. આમ કુલ હાથ ૪૬ આંગળનો હોય છે હથેલી ૫ આંગળની હોય છે મધ્યમા આંગળીના વેઠાના અર્ધા જેટલી ઓછી મધ્યમાથી તર્જની હોય છે. અનામિકા પણ તેવડી જ હોય છે અને કનિષ્ઠિકા આખા વેઠા જેટલી ઓછી હોય છે. અંગુઠો ૪ આંગળનો હોય છે દરેકના નખ પોતાના પર્વના ૬ જેટલા હોય છે ગળાની પરિધિ ૨૪ આંગળ હોય છે. નાકની પહોળાઈ ૨ આંગળ હોય છે હડપચીથી લઈ પાછળના ભાગના વાળના છેડા સુધીનું અંતર ૩૨ આંગળ હોય છે અને તેટલું માથું કહેવાય છે બે કાનના વચ્ચેનું અંતર ૧૮ આંગળનું હોય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વાચાર્યોએ શરીરનું પ્રમાણ બતાવ્યું છે અને ઉપયોગી હોઈ પ્રસંગવશાત્ મેં પણ કહ્યું છે, આ પ્રમાણ ૨૦ વર્ષની સ્ત્રી તેમજ ૨૫ વર્ષના પુરુષને લાગુ પડે છે અર્થાત્ તેટલી ઉંમરનાં સ્ત્રી પુરુષોનું માપ આટલું

હોઈ શકે. માન અને ઉન્માનના ૧ જેટલું આયુર્દા ઘણી વખત જોવામાં આવે છે.
૩૩ થી ૫૪

વર્ષાણાં શતમાયુસ્તસ્યૈવં દશ દશા વિભાગેન ॥

ક્ષેત્રાણિ દશ નરાણાં તદાશ્રિતં લક્ષણં જ્ઞેયમ્ ॥ ૫૫ ॥

આદ્યં પાદૌ સગુલ્ફૌ સજાનુ જંઘાદ્વયં દ્વિતીયં સ્યાત્ ॥

ઊરુ ગુહ્યં મુષ્કદ્વિતયં ક્ષેત્રં તૃતીયમિદમ્ ॥ ૫૬ ॥

નાભિઃ કટિશ્ચતુર્થં પંચમમપિ જાયતે પુનર્જઠરમ્ ॥

પષ્ઠં સ્તનાન્વિતમુરઃ સપ્તમમંસૌ સજઙ્ઘયુગૌ ॥ ૫૭ ॥

ઓષ્ઠૌ ગ્રીવાષ્ટમમિહ નવમં સ્યાદ્ભ્રૂયુગં નયનયુગલમ્ ॥

સલલાટ્સુત્તમાંગં દશમં લક્ષણવિદઃ પ્રાહુઃ ॥ ૫૮ ॥

ક્ષેત્રવશાજ્જાયન્તે મનુજાનાં જગતિ દશ દશાઃ ક્રમશઃ ॥

ક્ષેત્રેષ્વશુભેષ્વશુભા દશાઃ શુભેષુ ચ શુભાઃ પ્રાયઃ ॥ ૫૯ ॥

વાલ્યં વૃદ્ધિરથ બલં ધીત્વક્શુક્રવિક્રમાઃ પુંસામ્ ॥

દશકેન નિવર્તન્તે ચેતઃ કર્મેન્દ્રિયાણિ તથા ॥ ૬૦ ॥

ક્ષેત્રઃ—મનુષ્યનું પૂર્ણાયુઃ ૧૦૦ વર્ષનું માનવામાં આવેલું છે અને તેના ૧૦ ભાગ પાડતાં શરીરના ૧૦ ભાગ પડે છે અને તેટલા ક્ષેત્રો કહેવામાં આવે છે. જેમકે:—
પહેલો વિભાગ:—પગના તળીઆથી ઘુટન સુધી બીજો વિભાગ:—જાંઘ અને જાંઘ (ખીડીઆથી લઈ ઢીંચણ સુધી) ત્રીજો વિભાગ:—ઉર, શુદ્ધાંગ, અને વૃષણ સુધી ચોથો વિભાગ:—નાભિ સુધી ઠમરનો ભાગ પાંચમો વિભાગ:—પેટ છઠ્ઠો વિભાગ:—સ્તન સાથે છાતીનો ભાગ સાતમો વિભાગ:—ખભા (હાંસડી સાથે) આઠમો વિભાગ:—ગળું, હોઠ સુધીનો ભાગ નવમો વિભાગ:—આંખો અને ભ્રમર દશમો વિભાગ:—કપાળ અને માથું

આ દસ ક્ષેત્રો ઉપરથી દસ પ્રકારની દશાઓ બને છે જે ક્ષેત્ર અશુભ હોય તેની દશા અશુભ જાણવી અને શુભ ક્ષેત્રની દશા પ્રાયઃ શુભ નીવડે છે. પ્રથમનાં દશ વર્ષો સુધીમા બાલ્યાવસ્થાની, દસથી વીસ સુધીમાં વૃદ્ધિની, વીસથી ત્રીસ સુધીમાં બલની, ત્રીસથી ચાલીસ સુધીમાં બુદ્ધિની, ચાલીસથી પચાસ સુધીમાં આમડીની, પચાસથી સાઠ સુધીમાં વીર્યની, સાઠથી ચિત્તેર સુધીમા પરાક્રમની, સિત્તેરથી એસી સુધીમા ચિત્તની, એસીથી નેવુ સુધીમા કર્મની અને નેવુથી સો સુધીમા ઇન્દ્રિયોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. ૫૫ થી ૬૦

ક્ષિતિજલશિખિપવનાંબરસુરનરક્ષઃ પિશાચતિર્યગ્નિમઃ ॥

તુલ્યા પ્રકૃતિઃ પુંસાં ક્રમેણ તલક્ષણં બ્રૂમઃ ॥ ૬૧ ॥

સુરભિઃ પ્રસૂનગંધઃ સુખવાન્ભોગી સ્થિરઃ ક્ષિતિપ્રકૃતિઃ ॥

પ્રિયવાગ્ધનામ્બુપાયી નીરપ્રકૃતિર્નરો રસમુક્ ॥ ૬૨ ॥

ચપલઃ ચણ્ડસ્તીક્ષ્ણઃ ક્ષુદ્રાન્ ઘનભોજનઃ શિખિપ્રકૃતિઃ ॥

ચટુલઃ ક્ષામઃ ક્ષિપ્રઃ સકોપનઃ સ્યાન્મરુતપ્રકૃતિઃ ॥ ૬૩ ॥

વિદ્વાન્સુસ્વરકુશલો વિવૃતાક્ષઃ શિક્ષિતોમ્બરપ્રકૃતિઃ ॥

ત્યાગરતિઃ સસ્નેહઃ સુરસ્વભાવેન પૃથુકોપઃ ॥ ૬૪ ॥

ભૂષણગીતપ્રવણો નરઃ સ્વભાવેન સંવિભાગી સ્યાત્ ॥

દુર્જનચેષ્ટઃ પાપો રક્ષઃ પ્રકૃતિઃ સ્વસ્ક્રોધઃ ॥ ૬૫ ॥

ભવતિ પિશાચપ્રકૃતિઃ સ્થૂલો મલિનશ્ચલઃ પ્રલાપી ચ ॥

ક્ષુદ્રાનુગતસ્તિર્યક્પ્રકૃતિર્વહુભુગ્ભવેન્મનુજઃ ॥ ૬૬ ॥

इति दशविधा नराणां निर्दिष्टाः प्रकृतयो यथा दृष्टाः ॥

किञ्चिन्मिश्रकलक्षणमधुनावक्ष्याम्यतो लोके ॥ ६७ ॥

પ્રકૃતિ—પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, યવન, આકાશ, દેવ, મનુષ્ય, રાક્ષસ, પિશાચ અને તિર્યચ (ઢોર ઇત્યાદિ) આ પ્રમાણે દસ-પ્રકારની પ્રકૃતિ હોય છે. અને ક્રમથી તેનાં લક્ષણો કહીશ- જે મનુષ્યના શરીરમાંથી ચંદન અને પુષ્પો જેવી સુગંધી આવતી હોય, તેની પૃથ્વી પ્રકૃતિ સમજવી અને પૃથ્વી પ્રકૃતિવાળા પ્રાયઃ સ્થિર-વૃત્તિવાળા, સુખી અને ભોગી હોય છે. જે મનુષ્યની વાણી મીઠી હોય, અને તેને જે વાણી વધારે પીવા ભેદતું હોય તે તેની પ્રકૃતિ જલની કહેવાય છે જલની પ્રકૃતિવાળા મીઠા રસોને વધારે પસંદ કરે છે. તે વસ્તુ મેળવે પણ છે જે મનુષ્યો અતિ ચપલ હોય છે, તીક્ષ્ણ સ્વભાવના, ભુખાળવા અને ઘણું ખાનાર હોય છે તેઓ અગ્નિ-પ્રકૃતિવાળા હોય છે. (ચપળતા સાથે તેઓ પ્રતાપી હોવા ભેદથી) મીઠું ખોલનારો, સુક્રો, ઉતાવળો અને ક્રોધી હોય તે વાત પ્રકૃતિનો જાણુવો જે મનુષ્યો સ્વરકુશળ હોય છે (ગાયકો તેમજ શબ્દના શુણ્ણદોષને જાણુવાવાળા), અને ખીલેલી આખોવાળા હોય છે, તેઓ આકાશપ્રકૃતિના સમજવા આકાશ પ્રકૃતિવાળા વિદ્વાન્ અને શિક્ષિત થાય છે જે મનુષ્યોમાં ત્યાગપ્રીતિ (દાનશીલતા) હોય છે, તેઓ દેવ-પ્રકૃતિના જાણુવા, અને તે લોકો પ્રેમાળ, તેમજ ક્રોધી પણ હોય છે, (તેમનો ક્રોધ

અશ્વિક અને દ્રેપરહિત હોય છે.) જે મનુષ્યો આભૂષણ, ગીત વગેરેમાં પ્રીતિ રાખનારા હોય, તેઓ મનુષ્યપ્રકૃતિવાળા યોજના કરવામાં કુશળ હોય છે જે મનુષ્યો ખરાબ ચેષ્ટાવાળા અને ક્રોધી હોય છે, તેમને રાક્ષસપ્રકૃતિના મનજવા. અને તેઓ પાપી નિવડે છે જે યદ્રાતકા બકયા કરનારા અને બાકા હોય છે, તેઓ પિશાચ પ્રકૃતિના બાણવા પિશાચ પ્રકૃતિવાળા, મેલા સ્વભાવના. અને ચલવૃત્તિવાળા હોય છે. અને જેઓ નીચ પુરુષોની સેવન કરનારા હોય છે, તેઓ તિર્યચપ્રકૃતિના બાણવા વળી તેઓ બુધ ખાનાગ હોય છે અર્થાત તેઓ ઘેર જેવા સ્વભાવના જ હોય છે આ પ્રમાણે દશ પ્રકારની પ્રકૃતિઓ જેમ પૂર્વાચાર્યોએ કહી છે, તેમ મેં પણ કહી. હવે મિશ્રકલશણ કહીશ ૬૧ થી ૬૭

વિમવસમૃદ્ધિપરત્વં વ્યંજનલાભઃ પ્રભુત્વમવ્યાજમ્ ॥

વયસિ ભવન્તિ પ્રથમે પ્રાયઃ સ્વલ્પાયુષાં પુંસામ્ ॥ ૬૮ ॥

અંગાનિ ધીપદૃત્વં શક્તિર્દશનાઃ શનૈર્વિશીર્યંતે ॥

નિશ્ચિલેન્દ્રિયાણિ યેષાં ચિરાયુષસ્તે નગ જ્ઞેયાઃ ॥ ૬૯ ॥

શુભલક્ષણમંગેભ્યઃ સૌન્દર્યેનાધિકં મુખં યસ્ય ॥

સ્વજ્ઞાતિપ્રાધાન્યં પ્રાપ્નોતિ સ ધાન્યધનવત્ત્વમ્ ॥ ૭૦ ॥

અતિકૃષ્ણેષ્વતિગૌરેષ્વતિપીનેષ્વતિકૃશેષુ મનુજેષુ ॥

અતિદીર્ઘેષ્વતિલઘુષુ પ્રાયેણ ન વિદ્યતે સત્યમ્ ॥ ૭૧ ॥

ચપલઃ સ્થૂલો રુક્ષઃ પુરુષો ઘનમાંસલઃ શિરોવિચિતઃ ॥

સ પુમાન્વૈતરણાશ્ચસ્સમુદ્રમપિ શોષયત્યશ્ચિલમ્ ॥ ૭૨ ॥

યસ્ય શરીરં પુષ્ટિં ગૃહ્ણાત્યન્નેન યેનકેનાપિ ॥

સ નરો દુંદુવકાશ્ચઃ કલયતિ કલ્યાણવૈરાગ્યમ્ ॥ ૭૩ ॥

સત્ત્વં રજસ્તમશ્ચેત્વમી નરાણાં ત્રયો ભવંતિ ગુણાઃ ॥

કચિદેકઃ કુત્ર દ્વૌ ત્રયઃ સમં ક્વાપિ દૃશ્યન્તે ॥ ૭૪ ॥

યઃ સત્ત્વગુણોપેતઃ સ દયાલુઃ સત્યવાક્ સ્થિરઃ સરલઃ ॥

દેવગુરુભક્તિયુક્તો વ્યસનેભ્યુદયે ચ કૃતધૈર્યઃ ॥ ૭૫ ॥

કાવ્યકલાસુ પ્રવળઃ કુલનારીકૃતરતિસ્સદા શૂરઃ ॥

પ્રાયેણૈવં સતતં રજોધિકઃ કથ્યતે સ પુમાન ॥ ૭૬ ॥

મૂર્વસ્તમોન્વિતઃ સ્યાન્નિદ્રાં કુર્વશ્ચ સાલસઃ ક્રોધી ॥

‘एतैर्मिश्रैर्बहुशो भेदाश्चान्यैर्नृणां मिश्राः

॥ ૭૭ ॥

મિશ્રકલક્ષણ—જેઓને નાની ઉંમરમાં જ વૈભવ તથા સમૃદ્ધિની ખુબ ગ્રાહના હોય, અને સત્તા તથા ખાનપાન આદિનું ખુબ સુખ મળે, તેઓ ઘણું ખર્ચ અલ્પાયુષી હોય છે જેમનાં અંગ, આલાકી, શક્તિ, આંખ તથા બીજી ઇન્દ્રિયો ધીમે ધીમે નાશ પામે તે દીર્ઘાયુ હોય છે જેનું સુખ બીજા અંગો કરતાં સુંદરતામાં અને શુભ લક્ષણોમાં ચઢી જતું હોય, તેને ધન. ધાન્ય અને જ્ઞાતિમાં અગ્રપણ મળે છે જેઓ ખડુ કાળા હોય, ખડુ ગોરા હોય, ખડુ જાડા હોય, ખડુ જ સુકા હોય, ખુબ લાંબા હોય અથવા ખુબ ઠીંગણા હોય તેઓમાં સત્ય હોતું નથી જે અપજ, જાડો, કાન્તિરહિત (હુખી ગ્રામડીવાળો), ખુબ (માંસથી) ભરેલા શરીરવાળો અને નસો દેખાઈ આવતી હોય તેવો હોય, તેને વૈતરણ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે આ વૈતરણ સંજ્ઞક પુરુષો લોભી અને અસંતોષી હોય છે જેનું શરીર ગમે તે અન્ન ખાવાથી પણ પુષ્ટ થતું હોય, તે હુલ્લખક કહેવાય છે અને તે કલ્યાણકારી તથા વૈરાગ્યવાળો થાય છે સમસ્ત દુનિયામાં સત્વ, રજ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણો જ જોવામાં આવે છે કોઈનામાં એક તો કોઈનામાં બે, અથવા કોઈનામાં ત્રણ લેગા જોવામાં આવે છે અને તેમના ઓછાવત્તા પ્રમાણને અનુસરી મનુષ્યના ગુણો ખંધાય છે જે દયાળુ, સત્યવાદી, સ્થિરવૃત્તિનો અને સરલ હોય છે, તેમજ દેવશુકની ભક્તિ કરનારો, અને સુખદુઃખમાં સરખી ખુદ્ધિ રાખનારો હોય છે, તેને સત્ત્વગુણી જાણવો જે કાંધકલામાં પ્રવૌણ, ખાનદાન સ્ત્રીઓને ગ્રાહનાર અને શૂરો હોય છે, તે રજોગુણ ધરાવે છે, એમ સમજવું અને તે ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. જે નિદ્રાળુ, આળસુ, ક્રોધી અને મૂર્ખ હોય છે, તે તમોગુણી જાણવો તે ઘણું ખર્ચ કાપને જ પ્રાપ્ત કરે છે આ સત્ત્વ રજ અને તમોગુણના મિશ્રણપણાથી ઘણા ભેદ પડે છે ૬૮ થી ૭૭

प्रायो रजोगुणः स्यात्प्राप्नोत्कर्षस्तमोगुणः कोपः ॥

पुंसां विशेषः पुराख्यास्यामो ह्यग्रतः सत्त्वम्

॥ ૭૮ ॥

देहस्थितेषु सततमशुभेषु शुभेषु लक्षणेषु नृणाम् ॥

ज्ञात्वानवरतમાવં તત્ફલમપિ નિર્દિશેત્પ્રાજ્ઞઃ

॥ ૭૯ ॥

बुद्धियुतो यो दीर्घो ह्रस्वो यो जायते नरो मूर्खः ॥

પિઙ્ગઃ શુચિઃ સુશીલઃ કાલાક્ષો યસ્તદાશ્ચર્યમ્

॥ ૮૦ ॥

यदन्तुरोपि मूर्खो रोमयुतो जायते यदल्पायुः ॥

યન્નિષ્ટુરઃ સ દીર્ઘસ્તદદ્ભુતં જૃમ્ભતે ભુવને

॥ ૮૧ ॥

ન ચ દુર્ભગઃ સુનેત્રઃ સુગ્રીવો ભાગ્વાહકો ન સ્યાત્ ॥
 રુક્ષો નાસ્તિ સુભોગી પરુપત્વઙ્ નાસ્તિ સુવસાહિતઃ ॥ ૮૨ ॥
 પૃથુપાણિઃ પૃથુપાદઃ પૃથુકર્ણઃ પૃથુશિરાઃ પૃથુસ્કંધઃ ॥
 પૃથુવક્ષાઃ પૃથુજઠરઃ પૃથુમાલઃ પૂજિતઃ પુરુષઃ ॥ ૮૩ ॥
 મ્ક્તાક્ષં ભજતિ શ્રીઃ પ્રલમ્બવાહું ભજત્યધીશત્વમ્ ॥
 પીનાઙ્ગં ભજતિ કૃપિર્માસોપચિતં ચ ભજતિ સૌભાગ્યમ્ ॥ ૮૪ ॥
 સુશ્લિષ્ઠસંધિવન્ધો યઃ કશ્ચિન્માંસલો મૃદુઃ સ્નિગ્ધઃ ॥
 અતિસુંદરઃ પ્રકૃત્યા સ સુસ્વાદ્યો જાયતે પ્રાયઃ ॥ ૮૫ ॥
 સ્નિગ્ધતિલા મશકં વા ચિહ્નં વા ભવતિ કિમપિ ચાન્યત્ ॥
 પુંસાં દક્ષિણભાગે તચ્છુભમિત્યાહ ભોજનૃપઃ ॥ ૮૬ ॥
 નરવશંસકેશરોમજિહ્વાલોચનાસ્યરદનેષુ ॥
 નાસ્તિ સ્નેહો યેપામકારણં મત્ત્વમિહ તેપામ્ ॥ ૮૭ ॥

જે કે શુભાશુભ લક્ષણોને આધારે શુભાશુભ ફલ કહેવામાં આવે છે. છતાંય તે લક્ષણોની પરીક્ષા વારંવાર કરી તેઓનું ફલ કહેવું, સહસા ફલ કહી નાખવું નહિ, કારણ કેટલીક વખત કુદરત આશ્ચર્યજનક ફલ પણ કરી નામે છે. જેમકે ઘણા લંબુઓ બુદ્ધિમાન હોય છે ઘણા ઠીંગણાઓ મૂર્ખા પણ હોય છે માંજરાઓ પવિત્ર હોય છે, અને કાળી આંખોવાળા (ઘણી કાળી કીકીવાળા) સ્વચ્છરિત્ર હોય છે. દાંતવાળા મૂર્ખા હોય છે, અને રૂંવાટાવાળા અદવાયુષી હોય છે વળી જેઓ લંબુમ હોય છે, તેઓ કદાચિત્ કઠોર પણ હોય છે. આ બધું આશ્ચર્ય જેવું છે જેમકે લક્ષણોનાં ફળ સુજ્ઞ તેમ ન થવું જેમકે પરંતુ આવું આશ્ચર્યજનક કેટલીક વખત આવી જાય, તેટલા ઉપરથી લક્ષણો અને તેમનું ફળ વ્યર્થ છે, એમ સમજવાનું નથી કહેવાની મનલગ્ન એટલી જ છે, કે સારી રીતે પરીક્ષા કર્યા બાદ ફળ કહેવું સારી આંખોવાળા દુર્ભાગી હોતા નથી સારી ઓવાળા મનુર ખનતા નથી તેજહીન આમડીવાળા ભોગ ભોગવી શક્તા નથી અને ખરબચડી આમડીવાળા સુખ ભોગવી શક્તા નથી જેમનાં હાથ, પગ, કાન, માથું, ખભા, છાતી, જઠર અને કપાળ વિસ્તૃત હોય છે, તેઓ પૂલ કરવા લાયક છે. લાલ આંખોવાળા લક્ષ્મીવાળા થાય છે. લાંબા હાથવાળા અધિકારી બને છે. પુષ્ટ શરીરવાળા ખેડુત બને છે. અને માંસથી ભરેલા શરીરવાળા ભાગ્યશાળી નીવડે છે. જે મનુષ્ય ચુંદર બાંધાનો, માંસલ, મૃદુ, તેજસ્વી,

અને સુંદર હોય છે તે પ્રાયઃ સુખી હોય છે તલ અથવા મસ કે કોઈપણ ચિન્હ (લાખું, લક્ષણીયો વગેરે) પુરુષના જન્મણા અંગે હોય તો શુભ ફળ આપનારાં સમજવાં. ડાબે અશુભ ફળ આપે છે નખ, કાન, વાળ, ડંવાટાં, જીભ, આંખ, મોં અને દાંતમાં જેમને સ્નેહ (સુંવાળાપણું અને ચમકોલાપણું) નથો, તેમનું પૃથ્વી પર હોવું નકામું છે. ૭૮ થી ૮૭

इह भवति सप्तरक्तः षडुन्नतः पंचसूक्ष्मदीर्घो यः ॥

त्रिविपुललघुगंभीरो द्वात्रिंशलक्षणः स पुमान् ॥ ૮૮ ॥

नखचरणपाणिरसनादशनच्छदतालुलोचनांतेषु ॥

स्याद्यो रक्त सप्तसु सप्तांगां स लभते लक्ष्मीम् ॥ ૮૯ ॥

षट्કં કક્ષાવક્ષઃ ક્રુકાટિકા નાસિકાનલાસ્યમિતિ ॥

यस्येदमुन्नतं स्यादुन्नतयस्तस्य जायन्ते ॥ ૯૦ ॥

દંતત્વકેશાંગુલિપર્વનલ્લં ચેતિ પંચ સૂક્ષ્માણિ ॥

धनलक्षणैरुपेता भवन्ति ते प्रायशः पुरुषाः ॥ ૯૧ ॥

નયનકુચૌ રસનાહનુભુજમિતિ યસ્ય પંચકં દીર્ઘમ્ ॥

दीर्घायुर्वित्तकरः पराक्रमी जायते स नरः ॥ ૯૨ ॥

માલમુરોવદનમિતિ ત્રિતયં ભૂમીશ્વરસ્ય વિપુલં સ્યાત્ ॥

ग्रीवाजंघामेहनमिति त्रिकं लघु महीशस्य ॥ ૯૩ ॥

યસ્ય સ્વરોથ નાભિઃ સત્ત્વમિદં ચ ત્રયં ગમ્ભીરં સ્યાત્ ॥

सप्तांबुधिकांच्या हि भूमेः स करग्रहं कुरुते ॥ ૯૪ ॥

સ્મરશાસ્ત્રવિનિર્દિષ્ટાઃ શશો વૃષો હય ઇતિ ત્રયો ભેદાઃ ॥

जायन्ते मनुजानां क्रमेण तल्लक्षणं वयं ब्रूमः ॥ ૯૫ ॥

લિઙ્ગં ષડંગુલાનિ સ્યાદષ્ઠૌ વા શશઃ સ પુમાન્ ॥

नव दश चैकादश वा तदपि पुनर्यस्य स वृषाख्यः ॥ ૯૬ ॥

દ્વાદશ વા લિંગં સ્યાત્ત્રયોદશાદીનિ ચાંગુલાનિ ભવેત્ ॥

जातोद्भवस्य मानं हयाख्यया निगदितः सोऽपि ॥ ૯૭ ॥

રતિષુ શશવૃપહયાનાં સહ ભૃત્યાદિભિકૃત્રિમા પ્રીતિઃ ॥

મેહનં વરાઙ્ગનાર્યોઃ પરસ્પરેણ પ્રમાણૈક્યાત્

॥ ૧૮ ॥

અન્નં ક્ષુધિ પાનં તૃપિ પથિ શ્રમે વાહનં મવેદ્રક્ષા ॥

ઇતિ ભવતિ યસ્ય સમયે ધન્યં પ્રવદંતિ તં સંતઃ

॥ ૧૯ ॥

મનુષ્યોનાં ૩૨ લક્ષણો—નખ, પગ, હાથ, જીભ, ઓઠ, તાળવું અને આંખના બુણા એ સાત લાલ હોવાં જોઈએ કાળ, છાતી, ગળપચી, નાક, નખ અને મુખ એ છ ઉન્નત (ઉંચા આવેલા) જોઈએ દાંત, ચામડો, વાળ, આંગળીના વેઢા અને નખ એ પાંચ સૂક્ષ્મ જોઈએ આળ, સ્તન, જીભ, દાદી અને હાથ એ પાંચ દીર્ઘ જોઈએ કપાળ, છાતી મોઢું એ ત્રણ વિશાળ (પહોળાં) જોઈએ ગળું, જંઘા (પીડીઓ) અને જનનેન્દ્રિય એ ત્રણ નાના જોઈએ સ્વર, નાલિ અને સ્વર એ ત્રણ ગંભીર જોઈએ આમ સાત લાલ, છ ઉન્નત, પાંચ સૂક્ષ્મ, પાંચ દીર્ઘ, ત્રણ વિપુલ ત્રણ લઘુ અને ત્રણ ગંભીર એમ ૭+૬+૫+૫+૩+૩+૩=૩૨ લક્ષણો ગણાય છે. જેમને આ ૩૨ લક્ષણો હોય, તેઓ મહાપરાક્રમી, ધનવાન અને મુખી થાય છે. પૃથક્ વિચાર કરતાં જેમને પહેલાં સાત લક્ષણો હોય તેઓ ધનવાન થાય છે બીજાં છ હોય તેઓ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્રીજાં પાંચ હોય તેઓ ધનવાન થાય છે. ચોથાં પાંચ હોય તેઓ દીર્ઘાયુધી અને પરાક્રમી થાય છે પાંચમા ત્રણ હોય તેઓ રાજા થાય છે. છઠ્ઠા ત્રણવાળા પણ રાજા થાય છે અને સાતમા ત્રણ લક્ષણવાળો મહાયશસ્ત્રી રાજા થાય છે. કામશાસ્ત્રમાં કહેલા શશ, વૃષ અને હય એમ મનુષ્યોના ત્રણ લેહ થાય છે તેમનાં લક્ષણ ક્રમથી અમે કહીએ છીએ જેનું લિંગ છ આંગળનું હોય, અથવા આઠ આંગળનું હોય તે પુરુષ શશ કહેવાય, નવ, દશ કે અગીઆર આંગળનું લિંગ હોય તે વૃષ પુરુષ કહેવાય જેનું લિંગ બાર કે તેર આંગળનું હોય તે હય જાતિનો પુરુષ કહેવાય છે રતિક્રિયામાં શશ, વૃષ અને હય જાતિના પુરુષોને સરખા પ્રમાણનાં શુદ્ધાંગવાળી સ્ત્રી સાથે પછી તે નોકર આકર કે ગમે તે વર્ગની હોય છતાં પરમ પ્રીતિ થાય છે. જેમને ભૂખ લાગતાં અન્ન, તૃષા લાગતાં પાણી, મુસાફરીમાં વાહન અને પરિશ્રમમાં રક્ષા પ્રાપ્ત થતી હોય, તેઓ જ ભાગ્યશાળી ગણાય ૮૮ થી ૯૯

ઇતિ મહત્તમ શ્રી નૃસિંહના પુત્ર દુર્લભરાજે બનાવેલ સામુદ્રિક-
તિલક નામનો નરસીલક્ષણશાસ્ત્રનો બીજો શારીરાધિકાર સંપૂર્ણ.

अधिकार त्रीन्ते

- अंगप्रत्यंगयुतं सकलं शारीरमिदमिति प्रोक्तम् ॥
आवर्तप्रभृतीनामनुक्रमालक्षणं वयं ब्रूमः ॥ १ ॥
रोमत्वग्बालभवः स्यादावर्तः शुभस्त्रेधा ॥
शस्तो दक्षिणवलितः स्निग्धो व्यक्तः परो न शुभः ॥ २ ॥
करतलपदश्रुतियुग्मे नाभौ वा त्वग्भवो नृणाम् ॥
सस्यादपरौ द्वावपि लक्षणविद्भिर्ज्ञेयौ यथास्थानम् ॥ ३ ॥
सव्यापसव्यभागे शिरसि स्याद्यस्य दक्षिणावर्तः ॥
श्वेतातपत्रलक्ष्मा लक्ष्मीः कर्त्तृतिनी तस्य ॥ ४ ॥
रोमावर्तः स्निग्धो भ्रूयुगमध्ये प्रदक्षिणो व्यक्तः ॥
यस्योर्णाख्यः पूर्णः सौम्बुधिकांचेर्भुवो भर्ता ॥ ५ ॥
भुजयुग्मे यस्य स्यादावर्तं द्वितीयमंगदप्रतिमम् ॥
नियतं सोखिलभूमिं पुरुषो निजवाहनां वहति ॥ ६ ॥
यस्य कराभोजतले दक्षिणवलितो भवेदतिव्यक्तः ॥
परिचितशौचाचारो धर्मपरः स्यात्स वित्ताढ्यः ॥ ७ ॥
भाग्यवतां पंचांगुलिशिरःसु सौख्याय दक्षिणावर्तः ॥
प्रायः पुंसां वामावर्तो दुःखाय पुनरेषः ॥ ८ ॥
श्रुतियुगनाभ्यावर्ताः प्रदक्षिणाः श्रेयसे भवंति नृणाम् ॥
चूडावर्तोऽप्येकः श्रेष्ठतरो दक्षिणः शिरसि ॥ ९ ॥
शीर्षे वामे भागे वामावर्तो भवेत्स्फुटो यस्य ॥
स क्षुत्क्षामो भिक्षां रूक्षां निर्लक्षणो लभते ॥ १० ॥
वामो दक्षिणपार्श्वे प्रदक्षिणो वामपार्श्वके यस्य ॥
न तु तस्य चरमकाले भोगो नास्त्यत्र सन्देहः ॥ ११ ॥

અંતર્લલાટપટ્ટં વ્યક્તાવર્તો લલામવદ્યસ્ય ॥

વામોઽથ દક્ષિણો વા સ્વલ્પાયુર્દુઃસ્થિતશ્ચ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

યસ્યાવર્તદ્વિતયં સુવ્યક્તં ભવતિ પાદતલમધ્યે ॥

નત્કંદિનમતિદીનો ભૂમિં સ ભ્રમતિ મતિહીનઃ ॥ ૧૩ ॥

અંગ અને ઉપાંગ સહિત આખું શરીર મેં કહ્યું હવે આ વર્ત (ભમરીઓ) આદીના લક્ષણો અમે કહીશું ભમરીઓ રૂંવાટાં, આમડી અને વાળ એમ ત્રણ પ્રકારથી અને છે આમાંથી જે કોઈ ભમરી દક્ષિણાવર્ત (જમણી બાજુ નમતી) હોય, સુંદર હોય અને સ્પષ્ટ હોય તે સારી ડાળી ખોટી જાણવી આમાંથી આમડીથી થનારી ભમરીઓ હથેલીમાં (આંગળીઓના ટેરવે પણ, જેને સામાન્ય લોકવ્યયહારમાં અફ કહ્યા કરે છે), પગના તળીએ, કાન ઉપર અને નાલિમાં થાય છે અને રૂંવાટાથી થનારી ભમરીઓ હાથપગ તથા વાંસામાં અને વાળથી થનાર માથામાં થાય છે. જેના માથામાં ડાળા અને જમણા અને પડખે, જમણી ભમરીઓ હોય તે ખુબ ધનવાન થાય છે જેની ભ્રમરો વચ્ચે સુંદર ભમરી (રૂંવાટાથી બનતી) જમણી બાજુની હોય તે રાજા થાય છે જેના અને હાથ ઉપર બીજા અંગદ (હાથનું ઘરેણું) ન હોય તેમ ભમરીઓ હોય તે જરૂર જમીનદાર થાય છે જેના કરતલમાં (હથેલીમાં) સાદું જમણી ભમરી હોય તે શુદ્ધ આચારવાળો, ધનવાન અને ધાર્મિક માણસ થાય છે. લાઘ્યશાળી માણસોની પાંચે આંગળીઓના ટેરવે જમણી ભમરીઓ હોય છે. અને દુર્ભાગી માણસોને ડાળી હોય છે નાલિ ઉપર તેમજ કાન ઉપર પડનારી જમણી ભમરીઓ પણ શુભ ફળ આપે છે માથામાં એકજ સુંદર જમણી ભમરી (મસ્તિષ્કના મધ્યભાગે) પડતી હોય, તે પણ શુભ ફળ આપે છે જેના માથામાં ડાળી બાજુ સ્પષ્ટ ડાળી ભમરી હોય, તે ઘણો દુઃખી થાય છે. અને લીળ માંગતાં પણ તેને સારી લીળ મળતી નથી ડાળી બાજુએ જમણી અને જમણી બાજુએ ડાળી ભમરીઓ જેને હોય તેની પાછલી અવસ્થા લોગરહિત થાય છે, એમાં સંદેહ નથી. જેના કપાળ વચ્ચે ભમરી હોય (પછી ભલે તે ડાળી હોય કે જમણી હોય) તે અધ્યાયુ અને દુઃખી થાય છે જેના પગમાં બે ભમરીઓ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય તે ઘણો જ દરિદ્ર અને જડમતિ કોઈ રાત્રિદિવસ ભટક્યા કરે છે ૧ થી ૧૩

સુલસંચરિતિપાદા મયૂરમાર્જારસિંહગતિતુલ્યા ॥

દીર્ઘક્રમા સુલીલા ભાગ્યવતાં સ્યાદ્ભૂતિઃ સુભગા ॥ ૧૪ ॥

ગતિભિર્ભવન્તિ તુલ્યાં યે ચ સમા દ્વિરદનકુલહંસાનામ્ ॥

વૃષભસ્યાપિ નરાસ્તે સતતં ધર્માર્થકામપરાઃ ॥ ૧૫ ॥

ગોમાયુકરભરાસમકૃકલાસશશકમેકમૃગૈઃ ॥

યેષાં ગતિઃ સમાના તે ગતસુખરાજસન્માનાઃ

॥ ૧૬ ॥

વિષમા વિકટા મંદા લઘુક્રમા ચંચલા દ્રુતા સ્તબ્ધા ॥

આભ્યંતરાઽથ બાહ્યા લગ્નપદા વા ગતિર્ન શુભા

॥ ૧૭ ॥

ધનિનાં ગમનં સ્તિમિતં સમાહિતં શબ્દહીનમસ્તબ્ધમ્ ॥

હસ્વપ્લુતાનુવિદ્ધં વિલમ્બિતં સ્યાદરિદ્રાણામ્

॥ ૧૮ ॥

ગતિઃ—જે માણસોની ચાલ મોર, બીલાડો અને સિહની માફક હોય, કેમવાર સુખપૂર્વક ફાળ ભરતી તાલગદ્દ હોય, તે ભાગ્યશાળી થાય છે જે પુરુષો હાથી, નોળીયો અને હસની માફક ચાલે છે, અથવા આખલાની માફક ચાલે છે, તે નિરંતર ધર્મ, અર્થ અને કામની સાધના કર્યા કરે છે જે પુરુષો શિયાળ, ઊંટ, ગધેડો, કાચડો, સસલો, દેડકો અને હરણની માફક ચાલે છે, તે સુખ અને માનથી રહિત હોય છે અસ્તવ્યસ્ત, ઉચી નીચી, ધીમી, ટુંકા ડગલાંવાળી, ચચલ, ઘણો ઉતાવળો, જડ જેવી, પગ અથડાતી અથવા પહોળા પગ રાખી ચલાતી અથવા પગ એક બીજાને ઘસાતા હોય તેવી ચાલ સારી ગણાતી નથી ધનવાન પુરુષોની ચાલ એક સરખી, અવાજ વગરની, નિયમિત પગલાં પાડતી અને ઘરાઘર પગલાં જમાવતી હોય છે જ્યારે દરિદ્ર પુરુષોની ચાલ ઢંગધડા વગરની, વચ્ચે વચ્ચે રોકાઈ જતી, અને ઘડીમાં વધતી તો ઘડીકમાં ટુંકી થતી હોય છે ૧૪ થી ૧૮

છાદયતિ નરસ્યાઙ્ગે લક્ષણમત્યન્તતો નરશ્ચાયા ॥

સા પાર્થિવી તથાઽપ્યા જ્વલનભવા વાયવી વ્યોમ્ની

॥ ૧૯ ॥

ભવતિ શુભાશુભફલદા નિજતેજસ્તન્વતી બહિર્દેહાત્ ॥

વિમલસ્ફટિઘટાન્તર્વિલસતિ સા દીપકલિકેવ

॥ ૨૦ ॥

સ્નિગ્ધદ્વિજનખલોમત્વક્લેશા પાર્થિવી સ્થિરા રેખા ॥

નયનહૃદયાભિરામા દત્તે ધનધર્મસુખમોગાન્

॥ ૨૧ ॥

આપ્યાઽમિનવામ્મોદપ્રચ્છન્નજલસાન્નિમા છાયા ॥

સર્વાર્થસિદ્ધિજનની જનયતિ સૌભાગ્યમિહ પુંસામ્

॥ ૨૨ ॥

જ્વલનપ્રમા ચ બાલાર્કપ્રવાલકનકાન્નિપદ્મરાગાનિમા ॥

પૌરુષપરાક્રમૈર્વા જયમર્થ તનુભૃતાં તનુતે

॥ ૨૩ ॥

સ્થા મલિન્ના દીના ચલ્લા સ્વલ્લા મારુતી ભવેચ્છાયા ॥

વધવંધવંધનપગ વિજવિનાશં નૃણાં કુરુતે ॥ ૨૪ ॥

સ્વચ્છા સ્ફાટિકમણિનિમા પ્રોદામા દેહિનામિહ વ્યોમ્ની ॥

પ્રાયઃ શ્રેયોનિધિસુસ્વધનમુતમૌભાગ્યદા પુંસામ્ ॥ ૨૫ ॥

અર્કાચ્યુતેન્દ્ર્યમશ્વિપ્રતીકાશા લક્ષણૈસ્તુ ફલૈઃ ॥

અન્યાઃ પંચ પુનસ્તાઃ પ્રવદંત્યપરે સમસંપદો નૈતત્ ॥ ૨૬ ॥

છાયા (કાન્તિ) — પુરુષના ઉપર પાર્થિવ, જલમયી આગ્નેયી, વાયવી અને આકાશીય એમ ચાર પ્રકારની છાયા પડે છે, અને તે ગીર્ણ લક્ષણોને દર્શાવી દે છે એ છાયા દેહની ઉપર પાતાનું તેજ બતાવતી, નીતરેલા મેઘથી આગ્રહાદિત આકાશને તેજ પ્રગટેલા અંધકારના તીવ્રલિક્ષાની માફક માલુમ પડી આવે છે, અને શુભાશુભ ફળને સંધિ છે ત્યારે મનુષ્યના દાંત, નખ, રંગાં, આમડી અને વાળ સુંદર ચમકેલા દેખાતા હાય અને એમાં સાફ માલુમ પડી આવતી હોય ત્યારે પાર્થિવ છાયા છે, એમ સમજવું અને ત્યારે પાર્થિવ છાયા હોય ત્યારે ધન, ધર્મ, સુખ અને આગવૈભવ આપે છે ત્યારે નવા મેઘના જલની માફક તેજરાણી ક્રાંતિ છવાએલી માલુમ પડે ત્યારે તે જલમયી છાયા છે, એમ સમજવું જલમયી છાયા દરેક કાર્યમાં સિદ્ધિ લાવનારી અને ભાગ્યને ઉન્નત કરનારી છે ત્યારે પ્રાતઃકાલના સૂર્યના જેવી રંગના પ્રગટ, સુમર્ષ અને પાળગજના જેવી ક્રાંતિ ઝગઝગાતી હોય ત્યારે તે આગ્નેયી છાયા છે, એમ સમજવું. આગ્નેયી છાયા હોય ત્યારે પુરુષાર્થ અને પરાક્રમથી જય અને મનના કાળ થાય છે ત્યારે ક્રીડી (લુખી) મહીન, દીન, ચલ, શાઠ્યતાવાળી, પાશ દેખાતી હોય ત્યારે તેને વાયવી છાયા સમજવી વાયવી છાયા બધન કરાવે છે, અને મનના નાશ કરે છે ત્યારે સ્ફટિકની માફક ઉદાસ સ્વચ્છ છાયા માલુમ પડતી હોય ત્યારે તે આકાશીય છાયા છે, એમ લાલુપું અને ત્યારે આકાશીય છાયા હોય ત્યારે ધન, માન્ય, સુખ મતાન અને ગૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પંચ છાયાએ નર્મ, વિજ્ઞા, ઈન્દ્ર યમ અને ચંદ્રતા જેવી લક્ષણો વડે દેહલાક કહે છે અને તેની જગ્યાવાળાને તે દેખતા જેટલું નખ નળે એમ કહે છે પણ તેમ બનવું અશક્ય છે (૧૬ મે) છુદુ છુદુ કેમ કહ્યું છે ૧૬ થી ૨૬

સ્નિગ્ધઃ સ્વર્ગસ્તુમોદી નિર્હારી ચંદિતઃ કલો મન્દઃ ॥

નાગઃ સ્વસ્થ વિપુલો પુંસાં સંપત્કરઃ સતતમ્ ॥ ૨૭ ॥

દુન્દુભિરુપમાશ્વદમૃદંગશિશિશંવર્યાંગઃ સ્યાત્ ॥

વમ્ય મ્વઃ સમાનઃ મ ભુપતિર્ભવતિ ભોગાદયઃ ॥ ૨૮ ॥

ભિન્નઃ ક્ષીણઃ ક્ષામો વિક્રુષ્ટો ગદ્ગદસ્વરો દીનઃ ॥

રૂક્ષો જર્જરિતોપિ ચ નિઃસ્વાનાં નિસ્વનઃ પ્રાયઃ ॥ ૨૯ ॥

વૃકકાકોલૂકપ્લવગોષ્ટ્રકોષ્ટુરાસમવરાહૈઃ ॥

તુલ્યઃ સ્વરો ન શસ્તો વિશેષતો હિ સ્વરો દુષ્ટઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ (અવાજ).—જે માણસનો અવાજ સ્નિગ્ધ, આનંદદાયક, આનંદપૂર્વક ઉચ્ચારાએલ, સારસના ફૂલન જેવો, મૃદંગના ધ્વનિ જેવો, ઉચ્ચ અને વિપુલ હોય છે તે સંપત્તિ મેળવે છે જેમનો અવાજ નગારાના અવાજ જેવો, સાંઠ, મૃદંગ, મોર, મૃગ, અને ચકલા જેવો હોય છે, તેઓ પશુ લોગવિદ્યાસથી યુક્ત રાજા જેવા થાય છે. જેમનો અવાજ ઘડી ઘડીમાં બદલાતો, ઝીણો, સંકુચિત, ખેંચાએલો, ગદ્ગદતા બતાવનાર, દીન, કઠોર અને જર્જરિત હોય તે ધણખંડ દરિદ્ર હોય છે જેમનો અવાજ વરૂ, કાગડો, ધૂવડ, વાંદરો, ઊંટ, શિયાળ, ગધેડો અને ભૂંડના જેવો હોય તે માણસો દુષ્ટ હોય છે આ અવાજ કદાપિ સારો ગણાતો નથી ૨૭ થી ૩૦

ગંધો ભુવિ નરાણાં પ્રજાયતે નાસિકેન્દ્રિયગ્રાહ્યઃ ॥

શ્વાસઃ સ્વેદાદિભ્રવો જ્ઞેયઃ સ શુભાશુભો દ્વિવિધઃ ॥ ૩૧ ॥

કર્પૂરાચુરુમલયજમૃગમદજાતીતમાલદલગન્ધાઃ ॥

દ્વિપમદગંધા ભૂમૌ પુરુષાઃ સ્યુર્મોગિનઃ પ્રાયઃ ॥ ૩૨ ॥

મત્સ્યાણ્ડપૂતિશોણિતનિમ્બવસાકાકનીડબકગન્ધાઃ ॥

દુર્ગન્ધાશ્ચ નરાસ્તે દુર્ભગતાનિઃ સ્વતામાજઃ ॥ ૩૩ ॥

ગંધઃ—મનુષ્યનો શ્વાસ અને પરસેવો એ બે કારણોથી તેના શરીરમાંથી સારો કે ખોટો બે પ્રકારનો ગંધ નીકળે છે જો કપુર, અગર, ચંદન, કસ્તૂરી, બયફળ કે તમાલ જેવી અથવા હાથીના મદ જેવી સુગંધી નીકળતી હોય, તો તે માટે ભાગે ભોગી પુરુષ છે, એમ બાણુવું અને જો માછલી, ઈંડા, ઉકરડો, લોહી, લીમડો, ચરણી, કાગડાનો માળો અથવા બગલાના જેવી દુર્ગંધ નીકળતી હોય તો સમજવું કે તે દરિદ્ર થવા માટે જન્મેલો છે ૩૧ થી ૩૩

ગૌરઃ શ્યામઃ કૃષ્ણો વર્ણઃ સંભવતિ દેહિનાં ત્રેધા ॥

આદ્યૌ દ્વાવપિ શસ્તૌ શુભૌ ન કૃષ્ણો ન સંકીર્ણઃ ॥ ૩૪ ॥

પદ્મજકિન્નલકનિભાં ગૌરશ્યામઃ પ્રિયંગુકુસુમસમઃ ॥

કૃષ્ણસ્તુ કજ્જલાભઃ સ્નિગ્ધઃ શુદ્ધોઽપિ નો શસ્તઃ ॥ ૩૫ ॥

વાર્ણુ:—ગૌર, શ્યામ અને કૃષ્ણ એમ ત્રણ પ્રકારના રંગ મનુષ્યોના હોય છે આમાંથી પહેલા બે (ગૌર અને શ્યામ) શ્રેષ્ઠ છે કૃષ્ણ ખરાબ છે. તેમજ મિશ્ર રંગ હોય તે પણ સારો ગણાતો નથી જે રંગ કમળની પાંખડીઓની વચ્ચે રહેલા બીજ-કાશ (કિન્નરક)ના જેવો હોય તે ગૌર કહેવાય ત્રિયંશુ (ધાવડી)નાં કૂલ જેવો હોય તે શ્યામ કહેવાય અને કાજળ જેવો હોય તે કાળો કહેવાય કાળો રંગ શુદ્ધ અને ચમકતો હોય તો પણ સારો નથી ૩૪-૩૫

व्यसने वाभ्युदये वा गतशंकाशोकमुकुलितोत्साहम् ॥

उन्मीलनधीरत्वं गंभीरमिह कीर्त्यते सत्त्वम् ॥ ૩૬ ॥

एकमपि सत्त्वमेतैः सर्वाणि संति लक्षणैस्तुल्यम् ॥

यस्मिन्કपिसनुजानां न कदाचन दुर्लभा लक्ष्मीः ॥ ૩૭ ॥

त्वचि भोगा मांसे सुखमस्थिषु धनमीक्षणेपु सौभाग्यम् ॥

यानं गतौ स्वरे स्यादाज्ञा सत्त्वे पुनः सर्वम् ॥ ૩૮ ॥

सौभाग्यमिव स्त्रीणां पुरुषाणां भूषणं भवति सत्त्वम् ॥

तेन विहीना भुवने भजन्ति परिभवपदं प्रायः ॥ ૩૯ ॥

वर्णः शुभो गतेः स्याद्वर्णादपि शुभतरः स्वरः पुंसाम् ॥

अतिशुभतमं स्वरादपि सत्त्वं सत्त्वाधिका धन्याः ॥ ૪૦ ॥

वक्रानुगतं रूपं रूपानुगतं नृणां भवति वित्तम् ॥

वित्तानુગતં સત્ત્વં સત્ત્વાનુગતા ગુણાઃ પ્રાયઃ ॥ ૪૧ ॥

इह सत्त्वमेव मुख्यं निखिलेष्वपि लक्षणेषु मनुजानाम् ॥

સદ્ભાવો ભવતિ પુનઃશ્રિંતા શામ્યં સમુપયાતિ ॥ ૪૨ ॥

नापि तु येषां नमनं मनो विकारं कथंचनाभ्येति ॥

આપદ્યતિ સંપદ્યપિ તે સત્ત્વવિભૂષિતાઃ પુરુષાઃ ॥ ૪૩ ॥

શુભલક્ષણમપ્યેવં બાહ્યં ન વિલોક્યતે સ્ફુટં યસ્ય ॥

અપિ દૃશ્યતે પુનઃ શ્રીસ્તસ્ય તદાઽધ્રુવેતિસત્યમ્ ॥ ૪૪ ॥

સ્થૂલૈસ્તનુભિઃ પરુષૈર્મૃદુભિઃ સ્વલૈર્સ્થાયતૈર્ગૈઃ ॥

યઃ સત્ત્વવાન્સ પૂજ્યસ્તત્સકલં ગુણાધિકં સત્ત્વમ્ ॥ ૪૫ ॥

શુભલક્ષણમંગં यदि सुपूजितः स्यान्नरस्य सत्त्ववतः ॥

तदुभयसंपर्कादिह सौभाग्ये मंजरीभेदः

॥ ૪૬ ॥

સત્ત્વ (પ્રભાવ) :—ઉત્તતિમાં કે અવનતિમાં જેનાથી શંકા કે શોક થતાં નથી, અને સદાકાળ ઉત્સાહ ખીલેલો જ રહે છે, સ્પષ્ટતા (નિઃસંકાય, નિર્ભયવર્તાવ) ધીરજ અને ગંભીરાર્થ રહે છે, તેનું નામ સત્ત્વ છે આ સત્ત્વ એક એવી ચીજ છે કે જે બધાં લક્ષણોની સાથે સરસાર્થ કરી શકે છે અને જેના હોવાથી મનુષ્ય લક્ષ્મીથી વંચિત રહી શકતો નથી જ્યારે આમડીથી કેવલ ભોગ, માંસથી સુખ, હાડકાંથી ધન, દૃષ્ટિથી સૌભાગ્ય, ગતિથી વાહન અને સ્વરથી આજ્ઞા સંબંધી જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. ત્યારે સત્ત્વથી બધું જ જાણી શકાય છે જેવું સ્ત્રીઓને સૌભાગ્ય છે. તેવું પુરુષોને સત્ત્વ છે સત્ત્વ વગરના પ્રાયઃ પરાભવ પામે છે ગતિથી રંગ અને રંગથી સ્વર ચઢીયાતાં છે જ્યારે સત્ત્વ તો સ્વરથી પગ ચઢીયાતું છે. ઘણું જ ચઢીયાતું છે, માટે જેમનામાં સત્ત્વનો વધારો છે, તે પુરુષો ધન્યરાહને પાત્ર છે માણસનું રૂપ મોઢાના આકાર ઉપર નિર્ભર છે, અને રૂપને અનુરૂપ ધન મળે છે. ધનને અનુરૂપ શુભ હોય છે, અને સત્ત્વ શુભોને અનુરૂપ હોય છે આ આખા લક્ષણશાસ્ત્રમાં બધાં લક્ષણો કરતાં સત્ત્વ ઉત્તમ છે. જેના હોવાથી મનુષ્યને કશાની ચિંતા કરવી પડતી નથી. સત્ત્વવાળા પુરુષોને આપત્તિમાં કે સંપત્તિમાં કોઈને નમન કરવાનું રહેતું નથી, મન વિકૃત થતું નથી, અને તેઓ સદાકાળ એક સરખા રહે છે. જેનામાં સત્ત્વ ન દેખાતું હોય, તે ધનવાન હોય છતાં જાણવું કે તેની લક્ષ્મી ટકી શકવાની નથી શરીર ચાહે જાડું, પાતળું, ખરબચડું કે ઠોમળ હોય અને અંગ પ્રત્યંગ લલ્લે ખરાબર હોય કે ટુંકાં મોટાં ઓછાં કે વત્તાં હોય પરંતુ જેનામાં સત્ત્વ છે, તે સદાકાળ પૂજ્ય છે અને તેથી જો અંગમાં શુભલક્ષણ હોય અને સત્ત્વ હોય તો ભાગ્યરૂપી આંખાને માંજર ફૂટયા જેવું થાય અર્થાત્ અત્યુત્તમ ગણાય ૩૬ થી ૪૬

ઈતિ શ્રી મહત્તમ નૃસિંહના પુત્ર દુર્લભરાજે બનાવેલા સામુદ્રિક-
તિલક નામના નરસીલક્ષણશાસ્ત્રનો આવર્તાદિ ફલકથન
નામનો ત્રીજો અધિકાર સંપૂર્ણ

અધિકાર ચોથો

संस्थानवर्णगंधावर्ताः सत्त्वं स्वरो गतिश्छाया ॥

तन्नरवन्नारीणामिति लक्षणमष्टधा भवति

॥ ૧ ॥

इह देहसन्निवेशः संस्थानं तस्य लक्षणमिदानीम् ॥

આપાદતલશિરોન્તં જાતસ્ય શુભાશુભં ફલં વક્ષ્યે

॥ ૨ ॥

प्रथमं पादस्य तले रेखाश्चक्रादयस्ततोऽंगुष्ठः ॥

અંગુલ્યસ્તદનુ નચાઃ પૃષ્ઠં ગુલ્ફદ્વયં પાર્ણિઃ

॥ ૩ ॥

जंघाद्वयं रोमाणि जानूरुचूचुक्रांडयुगलमथो ॥

કઝિથ નિતંબવિમ્બઃ સ્ફિચૌ ભગં જવનમથ વસ્તિઃ

॥ ૪ ॥

नाभिः कुक्षिद्वितयं ततश्च पार्श्वद्वयं तथा जठरम् ॥

નાભિઃ કુક્ષિદ્વિતયં તતશ્ચ પાર્શ્વદ્વયં તથા જઠરમ્

॥ ૫ ॥

मध्यं त्रिवलीरोमावलिसहितं हृदयमथ वक्षः

મધ્યં ત્રિવલીરોમાવલિસહિતં હૃદયમથ વક્ષઃ

॥ ૬ ॥

उरसिजजत्रुयुगलं तदनु स्कन्धयोर्युग्मम् ॥

અસિજજત્રુયુગલં તદનુ સ્કન્ધયોર્યુગ્મમ્

॥ ૭ ॥

अंसद्वयमथ कक्षाद्वितयं भुजयोस्तथा द्वन्द्वम्

મણિબંધપાણિયુગલં તસ્ય ચ પૃષ્ઠં તલં તતો રેચા ॥

॥ ૮ ॥

मणिबंधपाणियुगलं तस्य च पृष्ठं तलं ततो रेखा ॥

અંગુષ્ઠાંગુલયો નચલક્ષણમથવાનુપૂર્વિકયા વક્ષ્યે

॥ ૯ ॥

कृकाटिकाऽथ कंठश्चिबुकं कपोलयुगलं च ॥

વક્ત્રમધરોત્તરોષ્ઠૌ દંતા જિહ્વા તતશ્ચ તાલુ

॥ ૧૦ ॥

वक्त्रमधरोत्तरोष्ठौ दंता जिह्वा ततश्च तालु

ઘંટી હસિતં નાસા ક્રુતમક્ષિદ્વિતયમથ ચ પદ્માણિ ॥

भ्रूकर्णयुगललाटं सीमंतं शीर्षमथ केशाः

॥ ૧૧ ॥

દેહ, વર્ણ, ગંધ, આવર્ત, સત્ત્વ, સ્વર, ગતિ અને છાયા એ પ્રમાણે પુરુષોની

માફક સ્ત્રીઓનું લક્ષણ (સામુદ્રિક) આઠ પ્રકારનું છે સર્વ પ્રથમ દેહનો સન્નિવેશ અને સંસ્થાન તથા તેનાં પગથી લઈ માથા પર્યન્તના દરેક અવયવોનું શુભાશુભ કહીશ પ્રથમ પગના તળીયામાં રેખા, ચક્રઆદિ ત્યારપછી અંગુઠા, આંગળીઓ, નખ, પીઠ, ઘુટીઓ, એડી, બાંધ, રોમ, લીંચણ, સાથળ, સ્તનના ચૂચુક, ગંડસ્થલ, કમર, નિતાંબ, થાપા, યોનિ, પેદું, ગસ્તિ, નાભિ, કુખો, પડખાં, જઠર, પેટ, વદલી, રોમાવલી, હૃદય, વક્ષઃસ્થલ, સ્તન, હાંસડી, ખભા, ખલાના અગ્ર, ગગલ, બાહુ, મણિગંધ, હસ્ત, હથેલી, હથેલીની પીઠ, હસ્તરેખાઓ, અંગુઠા, આંગળીઓ અને નખના લક્ષણ અનુક્રમે કહીશ ગરદન, ગળું, ચિબુક, કપોલ, મોં, અધરોષ્ઠ, એઠ (ઉપરનો) દાંત, જીભ, તાળવુ, હૈડીઓ, નાસિકા, છિદ્ર, આજો, પાંપણો, ભ્રમરો, કાન, લલાટ, સેંચો, માથું અને વાળ આ પ્રમાણે દરેકનું વર્ણન કરીશ ૧ થી ૯

પાદતલમુષ્ણમરુણં સમાંસલં મૃદુ સમં સ્નિગ્ધમ્ ॥

સુપ્રતિષ્ઠિતં યાસાં સ્ત્રીणां ભોગપ્રતિષ્ઠાયૈ ॥ ૧૦ ॥

રુક્ષં સ્વરં વિવર્ણં ચરણતલં ભવતિ ભોગનાશાય ॥

અસિતં દૌર્ભાગ્યાય શ્વેતં દુઃસ્વાય યોષાણામ્ ॥ ૧૧ ॥

શૂર્પાકૃતિભિઃ શ્વેતૈઃ કુટિલૈઃ સ્યુર્દુર્ભગાશ્ચરણતલૈઃ ॥

શુષ્કૈર્નિઃસ્વા વિષમૈઃ શોકજુષો દુઃસ્વિતાઽમૃદુભિઃ ॥ ૧૨ ॥

ચક્રસ્વસ્તિકશંખધ્વજાંકુશચ્છત્રમીનમકરાદ્યાઃ ॥

જાયન્તે પાદતલે યસ્યાઃ સા રાજપત્ની સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

ચક્રાદિચિન્હમધ્યે સ્યાદેકં દ્વે બહૂનિ વા યાસામ્ ॥

ऐश्वर्यसौख्यमपि वा तासां तदनुमानेन ॥ ૧૪ ॥

ऊर्द्ध्वा रेखांग्रितले यावन्मध्यांगुलिगता યસ્યાઃ ॥

સા લભતે પતિમાલ્યં પ્રિયા પુનર્ભવતિ તસ્યાપિ ॥ ૧૫ ॥

શ્વશૃગાલમહિષમૂષકકાકોત્લૂકાહિકોકકરમાદ્યાઃ ॥

ચરણતલે જાયન્તે યસ્યાઃ સા દુઃસ્વમાપ્નોતિ ॥ ૧૬ ॥

પગઃ—સ્ત્રીઓનાં પગનાં તળીયાં ઉપ્થુ, લાલ, માંસલ, મૃદુ, સમાન અને કાન્તિયુક્ત હોય તો તે વૈભવ તથા પ્રતિષ્ઠાને આપનાર નીવડે છે જે પગના તળી-આનો રંગ લુખ્ખો હોય, દેખાવ ખરબચડો લાગતો હોય, તો વૈભવનો નાશ થાય છે કાળો રંગ હોય તો દારિદ્ર અને ધોળુ તળીયું હોય તો દુઃખ થાય છે સુપડાના જેવા આકારનું, ધોળું વાંકુચુંકું પગનું તળીયું હોય તો સ્ત્રી દુશ્વરિત્રા થાય છે. સુકકું હોય તો નિર્ધન, વિષમ હોય તો શોક ભોગવનારી, અને કઠોર તળીયું હોય તો દુઃખી થાય છે જે સ્ત્રીના પગની અંદર ચક્ર, સ્વસ્તિક, શખ, ધન, અકુશ, છત્ર, માછલી, મગર ઇત્યાદિ ચિન્હો હોય છે, તે મહારાણી થાય છે આ ચક્રાદિ ચિન્હો પૈકી જેટલાં પડ્યાં હોય, તે ઉપરથી અનુમાન કરી ફલની ઓછા વત્તાની કલ્પના કરવી જે સ્ત્રીના પગની અંદર ઉર્ધ્વ રેખા હોય, તે સ્ત્રી ધનવાન પતિની પત્ની બને છે અને પતિને પ્રિય થાય છે જે સ્ત્રીનાં પગલાં કુતરાં, શીયાળ, પાડા, ઉંદર, કાગડા ધુવડ, સાપ, વરૂ અને જિંટની માફક પડતાં હોય તે મોટે ભાગે દુઃખી થાય છે. ૧૦ થી ૧૬

માંસોપચિતોંગુઠઃ સમુન્નતો વર્તુલઃ શુભો યઃ સ્યાત્ ॥

હસ્વાશ્રિપિટો વક્રઃ કુલક્ષયાય ધ્રુવં સ્ત્રીણામ્ ॥ ૧૭ ॥

વૈધવ્યં વિપુલેન દ્વેષ્યત્વં સ્વલ્પવર્તુલે સ્ત્રીણામ્ ॥

સ્મણાદ્વિતાયમાના પુનરંગુષ્ઠેનાતિદીર્ઘેણ ॥ ૧૮ ॥

અંગુઠો.—પગનો અંગુઠો માંસથી ભરાવદાર, સારી રીતે ઉન્નત, અને ગોળ હોય તો શુભ ફળ આપે છે પરંતુ જો ટુંકો, અપટ્ટો કે વાંકો વળી ગએલો હોય તો તે સ્ત્રી કુલનો નાશ કરે છે જો પહોળો અંગુઠો હોય તો વિધવા થાય છે ટુંકો અને ગોળ હોય તો દ્રેષિલી થાય છે પરંતુ લાંબો અંગુઠો હોય તો પતિને પ્રિય થાય છે ૧૭-૧૮

મૃદવોંગુલયઃ શોણાઃ પાદામ્બુજસ્ય ચ કોમલદલાનિ ॥

સરલા ઘનાઃ સુવૃત્તાઃ સમુન્નતા ભોગલાભાય ॥ ૧૯ ॥

વિતરંતિ પ્રૌઢભુજા દૌર્ભાગ્યત્વં હિ કિંકરીત્વં ચ ॥

પૃથ્વઃ સ્થૂલાઃ દુઃખં વિરલા રુક્ષાઃ પુનર્નૈઃસ્વ્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વં વૃત્તા યસ્યાસ્તનવોંગુલયઃ પરસ્પરારુઢાઃ ॥

હત્વા વહૂનપિ પતીન્ સા દાસી જાયતે નિયતમ્ ॥ ૨૧ ॥

યસ્યાઃ પથિ પ્રયાંત્યા રેણુકણાઃ ક્ષિતિતલાત્સમુચ્છલંતિ ॥

સા ચ કદાપિ ન શસ્તા કુરુતે કુટિલા વિનાશં ચ ॥ ૨૨ ॥

યાંત્યા નિયતં યસ્યા ન સ્પૃશતિ કનિષ્ઠિકાંગુલી ભૂમિમ્ ॥

સા હત્વા પતિમાઘ્યં રહો રમતે દ્વિતીયેન ॥ ૨૩ ॥

યસ્યા ન સ્પૃશતિ ભૂતલમનામિકા સા પતિદ્વયં હન્તિ ॥

અતિહીનાયાં તસ્યાં નિત્યં કલહપ્રિયા સા ચ ॥ ૨૪ ॥

હીના મધ્યા યસ્યાઃ સા યોપિત્પૌરુષં કરોતિ સતતમ્ ॥

અસ્પૃષ્ટાયાં ભુવિ તસ્યાં માસ્યતિ પુનઃ પતિત્રિતયમ્ ॥ ૨૫ ॥

અંગુષ્ઠાદધિકા સ્યાદ્ઘસ્યાઃ પાદપ્રદેશિની નિયતમ્ ॥

સા ભવતિ દુશ્વસ્ત્રિ કન્યૈવ ચ કોઽન્ન સન્દેહઃ ॥ ૨૬ ॥

આંગળીઓ:—મૂઠું, લાલ, સીધી, એક બીજા સાથે ચોંટી જતી, ગોળ અને સુદર આંગળીઓ વૈલવ આપે છે. લાંબી અને લાગી ગએલી આંગળીઓ દુર્ભાગ્ય કરે છે, અને દાસી બનાવે છે. જુદી પડી જતી, અને બહી આંગળીઓ દુઃખ આપે છે અને જો વિવર્ણ હોય તો નિર્ધન કરે છે જે સ્ત્રીની આંગળીઓ શરૂઆતમાં (ટેરવામાં) ગોળ થએલી (ફૂલેલી) હોય અને વચ્ચે પુષ્કળ જગ્યા રહેતી હોય, તે સ્ત્રી ધણી પતિઓને મારી નાખનારી અને છેવટે દાસી તરીકે જીવન ગુજારનારી નીવડે છે જે સ્ત્રીને ચાલતાં આંગળીઓ વડે રેતી ઉછળતી હોય, તે સ્ત્રી કુલટા નીકળે છે. અને કુલનો નાશ કરે છે. માટે વખાણવા લાયક નથી જે સ્ત્રીને ચાલતી વખતે કનિષ્ઠિકા આંગળી જમીનને સ્પર્શ ન કરતી હોય, તે સ્ત્રી એક પતિનો ઘાત કરી બીજું લગ્ન કરે છે જે સ્ત્રીને ચાલતાં અનામિકા જમીનને ન અડકતી હોય, તે સ્ત્રી બે પતિનો ઘાત કરે છે. (સ્વૈરિણી નીકળે છે) જે અનામિકા અતિશય ટુકી હોય તો સ્ત્રી કલહ કરનારી થાય છે જે સ્ત્રીની મધ્યમા આંગળી ટુંકી હોય છે, તે મોટે ભાગે પુરુષ જેવી (શૂરવીર) નીકળે છે જે ચાલતી વખતે મધ્યમાનો જમીન ઉપર સ્પર્શ ન થાય તો ત્રણ પતિનો ઘાત કરનાર નિવડે છે જે સ્ત્રીની પહેલી આંગળી અંગુઠા કરતાં મોટી હોય છે, તે સ્ત્રી કન્યાવસ્થામાં જ દુશ્વરિત્ર નિવડે છે એમાં સંદેહ નથી ૧૯ થી ૨૬

આતામ્નરુચયઃ સ્નિગ્ધાઃ સમુન્નતાઃ શુભા નચરાઃ ॥

વૃત્તા મસૃણાઃ સ્ત્રીણાં ન પુનઃ શસ્તા વિપર્યસ્તાઃ ॥ ૨૭ ॥

કમગ્નેન્નતેન મૃદુના ચેચ્છિરાહિતેન પીનેન ॥

રાજ્ઞીત્વં પૃષ્ઠેન ન સ્ત્રીણાં સ્યાત્પાદપીઠેન ॥ ૨૮ ॥

રોમાન્વિતેન દાસી નિર્માસેનાધમા ભવતિ નારી ॥

મધ્યનતેન દરિદ્રા દૌર્ભાગ્યવતી શિરાલેન ॥ ૨૯ ॥

નખ.—સ્ત્રીઓને લાલાશ મારતા, ચમકીલા, ગોળ ઉપસેલા, નખ હોય તો સારા સમજવા. અન્યથા ખરાબ ફલ આપે છે. પીઠ (પગની ઉપરનો ભાગ):—જો કાચબાની પીઠના માફક પીઠ હોય, અને તેની ઉપર નસો દેખાતી ન હોય તો તે સ્ત્રીને રાણી બનાવે છે પરંતુ જો સપાટ પીઠ (પગ મૂકવાની ચોકી જેવી) હોય તો તે સાડાં ફળ આપતી નથી જો પીઠ ઉપર ફવાટાં હોય તો સ્ત્રી દાસી થાય છે સુક્ષ્મ પીઠ હોય તો અધમ થાય છે વચમાંથી બેસી ગએલ હોય તો દરિદ્ર, અને જો નસો તરી આવતી હોય તો દુર્ભાગ્યવાળી થાય છે. ૨૭ થી ૨૯

ગૂઢૌ સુસ્વાય ગુલ્ફૌ વર્તુલૌ શિરાહિતાવશિથિલૌ ॥

વિષમૌ વિકટૌ રુચાતૌ ગુલ્ફૌ દૌર્ભાગ્યાય નિયતમ્ ॥ ૩૦ ॥

પ્રથમ નામના પાત્રોને જોઈને જોઈને ખીલેલાં પુટલ આરાં છે ન્હાં
પ્રથમ નામના પાત્રોને જોઈને જોઈને ખીલેલાં પુટલ આરાં છે ન્હાં

મૌલ્યવર્તા મમપાર્ણિઃ પૃથુપાર્ણિર્દુર્ભગા નારી ॥

ઉન્નતપાર્ણિઃ કુલ્લટા દુઃસ્વર્તા દીર્ઘપાર્ણિઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પ્રથમની નરદિ—આ નામના પાત્રોને જોઈને જોઈને ખીલેલાં પુટલ આરાં છે ન્હાં
પ્રથમની નરદિ—આ નામના પાત્રોને જોઈને જોઈને ખીલેલાં પુટલ આરાં છે ન્હાં

ભિન્નગં ગેમવિહીને ચમ્યાઃ ક્રમવર્તુલં સમે વિશિરે ॥

પાદાન્નૃત્તમાન્લં દ્વ્ય જંબે ના ભવતિ નૃપપત્ની ॥ ૩૨ ॥

શુભં દૃષ્ટ્વ વિશાન્લં શિગન્વિતે સ્થૂલપિંડકે ચમ્યાઃ ॥

જંબે માંતેપાર્ણિતે શ્વજાન્ પાંશુલ્ય સા સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

જંબે સ્વર્ગમ વે વાયમજંબોપમેશ્વરા ચમ્યાઃ ॥

માર્ગ્યનિ પતિ ચદિ વા પ્રાયઃ મા સ્વૈર્ગિણી ભવતિ ॥ ૩૪ ॥

પૃથ્વક્રમેવ ભૂર્પાતપત્નીનાં ગેમક્રમેષુ ગેમ સ્યાત્ ॥

મામાન્યાનામથવા દિવ્યાદાની તૈથવ વિધવાનામ ॥ ૩૫ ॥

પ્રથમ નામના પાત્રોને જોઈને જોઈને ખીલેલાં પુટલ આરાં છે ન્હાં
પ્રથમ નામના પાત્રોને જોઈને જોઈને ખીલેલાં પુટલ આરાં છે ન્હાં

ચમ્યા જાનુયુગં મ્યાદનુત્વળં પિથિતમમનિવૃત્તમ્ ॥

મા સ્વૈર્ગિણિ નિયતં મામાર્ગ્યસમાન્વિતા ચનિતા ॥ ૩૬ ॥

નિર્ગોષઃ સ્વૈર્ગિણી વિગિર્વાર્ધઃ મદાષ્વગા નાર્યઃ ॥

વિગિર્વાર્ધના જાપન્ને જાનુભિઃ પ્રાયઃ ॥ ૩૭ ॥

જાનુ (દીંચણ):—જે સ્ત્રીના દીંચણ માંસથી ઢંકાઈ ગએલા, ગોળમટોળ, તથા મનોહર હોય તો સ્ત્રી ધનવૈભવ તથા સૌભાગ્યને ભોગવે છે માંસરહિત દીંચણવાળી વ્યભિચારિણી થાય છે. અને વિદક્ષણ લાગતા દીંચણવાળી સ્ત્રી બહુ મુસાફરી કરે છે સુકા અને કાંતિહીન દીંચણવાળી મોટે ભાગે નિર્ધન થાય છે. ૩૬-૩૭

મદનગૃહસ્તંભૌ યૌ કદલીકાણ્ડોપમાવૂરૂ ॥

યસ્યાઃ કરિકરવૃત્તાવરોમશૌ ભૂપપત્ની સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

માંસોપચિતૈર્વિશિરૈઃ કલમકરોપમૈરોમભિર્મૃદુભિઃ ॥

આસાદયન્તિ સતતં મદનક્રીડાસુખં નાર્યઃ ॥ ૩૯ ॥

ચલમાંસૈર્દૌર્ભાગ્યં વૈધવ્યં લોમશૈઃ સ્વરૈર્નૈઃસ્વયમ્ ॥

મધ્યશુદ્રૈર્દુઃસ્વં તનુર્મિર્વધમૂરુભિર્યાતિ ॥ ૪૦ ॥

ઉ૩ (સાથળ):—ફંવાટા રહિત, કેળના સ્તંભ જેવા હાથીની સૂંઢ જેવા, સાથળ રાજરાણીને (ઉત્તમ સ્ત્રીઓને) હોય છે માંસથી ભરાવદાર અનેલ, નસો રહિત, હાથીના બચ્ચાની સૂંઢ જેવા, ફંવાટાં વગરની અને કોમળ સાથળવાળી સ્ત્રી અતિશય રતિસુખ ભોગવે છે. જે સાથળના સ્નાયુઓ (વગર કારણે) ઢીલા પડી ગએલા હોય, હાલતાં ચાલતાં અતિશય હાલતા દેખાતા હોય, તે સ્ત્રી દુર્ભાગ્યવાળી હોય છે. જે સાથળ ઉપર વાળ હોય તો સ્ત્રી વિધવા થાય છે અને જે કઠોર તેમજ ઘરછટ સાથળ હોય તો નિર્ધન બને છે, જે વચ્ચે જતા પાતળા પડી જતા હોય તો દુઃખ અને દુઃકા સાથળ હોય તો તે સ્ત્રીનો વધ થાય છે ૩૮ થી ૪૦

દક્ષા ચતુરન્વિતવિંશત્યંગુલવિનતા કટિઃ સમાઃ કટિના ॥

ઉન્નતનિતમ્બબિમ્બા ચતુરસ્રા શોભના સ્ત્રીણામ્ ॥ ૪૧ ॥

વિનતા દીર્ઘા ચિપિટા નિર્માસા સંકટા કટિર્વિકટા ॥

દ્વસ્વા રોમયુતા યા સા વનિતાદૌર્ભાગ્યદુઃસ્વકરી ॥ ૪૨ ॥

કટિઃ—ચોવીસ આંગળના પરિઘવાળી, નમેલી તથા મજબુત, ખીલેલા નિતંબ-વાળી અને સમચોરસ લાગતી કમર હોય તો તે સારી ગણાય છે. દળાઈ ગએલી, પહોળી, ચપટી, માંસહીન, ટુંકી તથા ફંવાટાવાળી કમર હોય તો સ્ત્રીને દુર્ભાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે ૪૧-૪૨

સુદૃશાં નિતમ્બબિમ્બઃ સમુન્નતો માંસલઃ પૃથુઃ પાનઃ ॥

સ્મરભૂપસ્ય સુવર્ણક્રીડાચુલુક ઇવ રતિનિમિત્તમ્ ॥ ૪૩ ॥

વિકટશ્ચિપિટો નતિમાન્નિર્મામો રોમશઃ સ્વરઃ શુષ્કઃ ॥

કુરુતે નિતમ્બફલકો દગ્ધિતાં દુઃસ્વદૌર્ભાગ્યમ્ ॥ ૪૨ ॥

નિતંબ—શ્રીના નિતંબ ગાળ, ભગવદ્વાર, ન્દુ અને પાંચાળા દાવા જેમજે શુષ્ક અને ખરાળ લાગતા નિતંબ શ્રીના ઔદ્યર્ચને નાશ કરે છે ૪૩-૪૪

વલિભિમુક્તો પીનો કપિત્થફલવર્તુલો સ્ફિચો નાર્યાઃ ॥

મૃદુલો ધનમાંસયુતો ગતિસૌખ્યં વિતત્તઃ સતતમ્ ॥ ૪૫ ॥

પરુપં રુક્ષં ચિપિટં સ્ફિગ્યુગ્મં માંમગ્ધિતં ન શુભમ્ ॥

તદપિ વિલમ્બમાનં ધત્તે વૈધવ્યમચિરેણ ॥ ૪૬ ॥

પ્રાક્ સવ્યેન નિપીદતિ પદેન સા મુખં સદા લભતે ॥

યા પુનરપસવ્યેન સ્ફુટં સા કષ્ટમેણાક્ષી ॥ ૪૭ ॥

(સ્ફુટઃ—(ધાપા) :—વલયોધી રહિત, ભગવદ્વાર, મૃદુ અને માંમદ્વ ધાપા હોય તો તે આરા ગણાય જે માંસહીન, અપટા તથા લળડી ખરેલા ધાપા હોય તો શ્રીજલદી વિધવા થાય છે આલતાં જે શ્રીનો ડાબો પગ પડેલો ઉપડતો હોય તો તે શુભ લોગવે છે અને જે જમણો પડેલો ઉપડતો હોય તો દુઃખ લોગવે છે ૪૫ થી ૪૭

અશ્વત્થદલાકારઃ કુંભિસ્કંધોપમો ભગઃ પૃથુલઃ ॥

પૂર્ણેન્દુવિંવતુલ્યઃ કચ્છપૃષ્ઠઃ શુભઃ સુદૃશામ્ ॥ ૪૮ ॥

સ્નિગ્ધો મૃદુકૃશરોમા માંસોપચિતો ભગોભવેદ્યસ્યાઃ ॥

સા પુત્રવતી નિયતં લભતે ગતિસૌખ્યસૌભાગ્યમ્ ॥ ૪૯ ॥

નિયતં ભગોઙ્ગનાયાઃ પ્રસૂયતે દક્ષિણોન્નતઃ પુત્રાન્ ॥

વામોન્નતસ્તુ કન્યા જગતિ સમુદ્રસ્ય વચનમિદમ્ ॥ ૫૦ ॥

યસ્યાઃ સ્યાચ્ચતુરસ્ત્રા કચ્છપૃષ્ઠા સ્થિરા શ્રોણી ॥

સા વૈ પ્રવલાન્પુરુષાન્નોહિણી ભૂરિવ સ્મણી સૂતે ॥ ૫૧ ॥

વહુલોદુર્ધ્વકૃષ્ણરોમા સુશ્લિષ્ઠઃ સંહિતો ભગઃ શસ્તઃ ॥

ગૃદ્ધમાણિશ્ચિંતામણિરિવ ભુવિ વિતતં ધનં તનુતે ॥ ૫૨ ॥

વિસ્તીર્ણોઽમ્બુજવર્ણો મૃદુતનુરોમાલ્પનાસિકસ્તુઙ્ગઃ ॥

દ્વિરદસ્કન્ધસમઃ સ્યાત્સ્ત્રીણાં પદમી ભગાઃ સુભગાઃ ॥ ૫૩ ॥

રુચિરોઽત્યુષ્ણઃ સુઘનો ગોજિહ્વાકર્કશોઽથવા મૃદુલઃ ॥

અત્યન્તસુસંવૃત્તઃ સુગંધિશ્ચ સપ્ત ભગા વર્દ્ધયંતિ રતિમ્ ॥ ૫૪ ॥

વિસ્પષ્ટઃ સ્થૂલમણિઃ સંકીર્ણઃ સ્વર્પરાકૃતિઃ સ્ત્રીણામ્ ॥

સ્વરકુટિલઃ સ્વરોમા માંસવિહીનો ભગો ન શુભઃ ॥ ૫૫ ॥

ચુલીકોટસ્તુલ્યસ્તિલપુષ્પાનિભઃ કુરંગસુરુપઃ ॥

વિશ્વપ્રેષ્યાં નિઃસ્વાં પ્રકુર્વતે ત્રયો ભગાઃ સ્ત્રિયં નૂનમ્ ॥ ૫૬ ॥

વિસૃતમુખો નારીણામુલ્લસલામ્ભો ભગઃ સુદૂર્ગન્ધઃ ॥

કુઙ્ગરોમા સતતં કુરુતે દુઃશૈલ્યદૌર્ભાગ્યમ્ ॥ ૫૭ ॥

શ્રોણીબિમ્બેનાલં સત્કીચકનવદલસમાશ્રિયા નારી ॥

સુચિતા પ્રાયઃ પ્રથમં પશ્ચાત્સા દુઃચિતા ભવતિ ॥ ૫૮ ॥

શંખાવર્ત્તસમાના શ્રોણી પ્રાયઃ પ્રજાયતે યસ્યાઃ ॥

ધારયતિ સા ન ગર્ભં નિષેવ્યમાણા ચ દુઃસ્વકરા ॥ ૫૯ ॥

વૈતસર્પર્ણસમાનઃ સંકીર્ણઃ શ્રોણિબિમ્બ ઇવ યસ્યાઃ ॥

અસતી સા ન કદાચન કલ્યાણપરંપરા નિયતમ્ ॥ ૬૦ ॥

તનુરેતાઃ સ્વરોમા સંક્ષિપ્તો દીર્ઘનાસિકો વિકટઃ ॥

વિવૃતાસ્યો નારીણાં જગતિ ભગા દુર્ભગાઃ પડમી ॥ ૬૧ ॥

વલિસહિતોદ્ભવસહિતો પ્રલમ્બમાનોથ શીતલઃ શિથિલઃ ॥

નીચમુખોપ્યથ પૃથુલઃ સપ્તામી રતિષુ દુઃસ્વકૃતાઃ ॥ ૬૨ ॥

જઘન ભગસ્ય માલં વિસ્તીર્ણં માંસલં સમુત્તુંગમ્ ॥

તનુકૃષ્ણમૃદુલરોમ પ્રદક્ષિણાવર્ત્તમિહ શસ્તમ્ ॥ ૬૩ ॥

વિષમં વામાવર્ત્તં નિર્માસં સંકટં સ્વરં વિનતમ્ ॥

ભવતિ તદેવ સ્ત્રીણાં વૈધવ્યવિધાયકં પ્રાયઃ ॥ ૬૪ ॥

પીંપળાના પાંદડા જેવી અને હાથીના કુંલસ્થળની સધિ જેવી, પહોળી, પૂર્ણિ-
માના ચદ્ર જેવી, કાચળાની પીઠ જેવી ઉત્તર સ્ત્રીઓની યોનિ વખણાય છે. સિન્ધુ,
મૃદુ અને પાતળાં રૂવાટાવાળી, માસલ યોનિ જેને હોય તે સ્ત્રી પુત્રવતી થાય છે. અને

રતિસુખને મેળવવા લાગ્યશાળી ધાય છે જે થેનિ જમાળી બાલુએ ઉત્તર હોય તો જરૂર પુત્રોનો જ જન્મ આપે છે અને જે ડાબી બાલુ ઉત્તર હોય તો છોકરીઓનો જન્મ આપે છે, એમ સમુદ્રનું વચન છે જે સ્ત્રીની થેનિ ચતુરસ્ત્ર, ઠાથળાની પીઠ જેવી, સ્થિર હોય છે તે ક્ષણરૂપ જમીનની માફક બળવાન પુત્રોનો જન્મ આપે છે, ઘણા ઉર્ધ્વગામી વાળથી છરાએલ, અને ખરાખર ખોડાએલ હોઈ જેનો મણિ ઘિતા-મણિની માફક ગુપ્ત રહેતો હોય તેવી થેનિ સ્ત્રીને પુષ્કળ ધનનો લાભ આપે છે, પહોળી, કમળના જેવા રંગની, કોમલ આછા રંગવાળી, નાની ભગનાગ્નિદાવાળી, ઉત્તર, અને હાથીના ખલા જેવી એમ છ પ્રકારની થેનિ સારી ગણાય છે. ચચિર, ઘણી ઉચ્ચ, માંસપેશીઓથી ખોડાએલ, ગાયની જીભના જેવી ખરખચડી, અથવા (ઘણી) કોમળ, એકદમ ભગવાઈથી ગંધ ધમ્મ ગએલી, અને યુગધીદાર હોય એવી સાત પ્રકારની થેનિ રતિસુખને વધારે છે અરુપદ (અણુવિક્ષેપી) ભડામણિવાળી, સાંકડી, ખર્પરના જેવા આકારની, ખરખચડી વાંકીચુંકી, ખરખટવાળાળી અને માંસ વગરની થેનિ અશુભ છે જે થેનિની દિવાલો ચૂસાની દિવાલો જેવી હોય, અર્થાત્ થેનિ પહોળી થઈ ગઈ હોય, તલના ફૂલની જેમ (મોટા છિદ્રવાળી) હોય કે મૃગની ખરી જેવી (મોટી ક્ષાટવાળી) હોય તે ત્રણ જાતની થેનિ સ્ત્રીને જગતભરની સાકરડી અને નિર્ધન કરે છે. પહોળા મુખવાળી, ખાફીયા જેવી અને દુર્ગંધ મારતી તથા હાથીના જેવા ભાડા-વાળવાળી થેનિ ઘણું દુઃખ આપે છે વાસના પાંદડા જેવી (લાખી અને રાંકડી) થેનિ હોય તો સ્ત્રી પહેલાં સુખી રહે છે પરંતુ પાછળથી દુઃખી થાય છે. શંખના જેવાં વલયવાળી થેનિ જેને હોય તે સ્ત્રીની માથે મંભોજ કરતાં ઘણું કष्ट થાય છે. અને તે ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી જે સ્ત્રીની થેનિ નેતરના પાના જેવી ખોડાએલી હોય તે વ્યભિચારિણી હોય છે અને તેનું કસ્યાણ થતું નથી થોડા વીર્ય (રજ) વાળી, ખરખટ વાળાળી, નાની, લાખી ભગનાગ્નિદાવાળી, વાંકીચુંકી, પહોળા મોંવાળી, એમ છ પ્રકારની થેનિ ખરાબ ગણાય છે વલય પડતાં હોય તેવી, વચ્ચે વચ્ચે ઉપસેલી માંસ પેશીવાળી, લગડી પડેલી, લીલી, નીચા મોંવાળી અને પહોળી થઈ ગએલી એ સાત જાતની થેનિ સુરતમા કष्ट આપે છે જઘન (થેનિની ઉપરનો અને ખસ્તિની નીચેનો ભાગ) એ થેનિનું લલાટ છે અને તે વિશાળ, માંસલ, ઉત્તર, ઝીણા કાળા મૃદુ વાળવાળું, તથા દક્ષિણાવર્ત હોય તો સાઈ ગણાય છે જે જઘન લામાવર્ત હોય, માંસહીન હોય સાંકડું, કઠોર તથા નમો પડેલું હોય તો તે ખરાબ છે અને સ્ત્રીને વૈધવ્ય કરાવનાર છે ૪૮ થી ૬૪

વિપુલા વસ્તિઃ શસ્તા યુવતીનામીપદુન્નતા મૃદ્વી ॥

અમ્યુન્નતા શરામા લેલા કિન્તુ રોમશા ન શુભા

॥ ૬૫ ॥

અસ્તિઃ—પહોળી, સ્થેજ ઉત્તર, મૃદુ, ઉઠાવદાર, હોય અને તેના ઉપર બાણની

માફક રૂવાટાંની રેખા પડી હોય તો તે શુભ છે પરંતુ બહુ વાળવાળી હોય તો તે અશુભ છે. ૬૫

નાભિઃ શુભા ગમીરા સુદૃશાં વૃત્તા પ્રદક્ષિણાવર્તા ॥

સ્મરનૃપમુદ્રેવોપરિ રતિમણિકોશસ્ય રમણસ્ય ॥ ૬૬ ॥

યસ્યા વિસ્તીર્ણા સ્યાન્નવપંકજકર્ણિકાકૃતિર્નાભિઃ ॥

સા સ્ફુટસૌભાગ્યઘનં લભતે સુખસંપદાં સપદિ ॥ ૬૭ ॥

નાભિર્ગમીરાવિવરા તરુણજનોમનહરા ભવતિ યસ્યાઃ ॥

સા જાયતે મૃગાક્ષી નિયતં પુરુષપ્રિયા પ્રાયઃ ॥ ૬૮ ॥

વામાવર્તા યસ્યા વ્યક્તા ગ્રંથિઃ સમુત્તાના ॥

સા દુર્ભગા પુરંધ્રી વિગર્હિતા સ્યાત્પરપ્રેષ્યા ॥ ૬૯ ॥

નાભિઃ—સ્ત્રીઓને ગંભીર, ગોળ, દક્ષિણાવર્ત નાભિ હોય તો તે કામદેવની સ્મરકિડાફ રત્નોના લહાર ઉપર છાપેલી મુદ્રા જેવી અર્થાત્ સારી ગણાય છે. જે સ્ત્રીની નાભિ પહોળો કમળની તાજી કળી જેવી હોય તે સ્ત્રી સુખ, સૌભાગ્ય અને સંપત્તિ મેળવે છે ઉંડા ખાડાવાળી અને યુવાન પુરુષોના ચિત્તનું આકર્ષણ કરનારી (અર્થાત્ ચિત્તાકર્ષક) હોય તો તેવી નાભિવાળી સ્ત્રી પતિને પ્રિય થઈ પડે છે જેને વામાવર્તવાળી, બહાર તરી આવતી, ખેંચાએલી નાભિ હોય તે સ્ત્રી દુર્ભાગી, નિંદિત તથા પારકાની આદરડી બને છે ૬૯ થી ૬૯

ઘનતનયા જાયન્તે સુકુમારૈઃ કુક્ષિભિઃ પૃથુભિઃ ॥

મંડૂકકુક્ષિરબલા ધન્યા નૃપતિં સુતં સૂતે ॥ ૭૦ ॥

વંધ્યા ભવંતિ વનિતાઃ કુક્ષિભિરત્યુન્નતૈર્વાલિભિઃ ॥

રોમાવર્તયુતૈસ્તાઃ પ્રવ્રજિતાઃ પાંશુલાસ્તદા દાસ્યઃ ॥ ૭૧ ॥

કુક્ષિઃ—દેહકાના જેવી કુક્ષિ હોય તો સ્ત્રી ભાગ્યશાળી પુત્રનો જન્મ આપે છે. ઘણી કૂલેલી કુક્ષિ હોય તો સ્ત્રી વંધ્યા થાય છે જો કુક્ષિ ઉપર રૂવાટાં અગર ભમરીઓ હોય તો સ્ત્રી સન્યાસિની થાય છે અને તે મોટે ભાગે વ્યભિચારિણી તથા દાસી પણ થાય છે ૭૦-૭૧

મગ્નાસ્થિભિઃ સમાંસૈઃ પાર્શ્વૈર્મૃદુભિઃ સમૈર્મૃજાવદ્भिः ॥

યાસ્યાદેભિઃ સાહિતા પ્રીતિસુમગા જગતિ જાયતે નિયતમ્ ॥ ૭૨ ॥

યસ્યાઃ સશિરે પાર્થે સમુન્નતે રોમસંયુતે પરુપે ॥

સા નિરપત્યા રમણી ભવતિ પ્રાયેણ દુઃશીલા

॥ ૭૩ ॥

પડખાં.—શ્રીની પાંસળીઓ દેખાતી નહોય, મૃદુ અને સીધી હોય તો જગતમાં તે શ્રી પ્રીતિ પાત્ર થાય છે અને જો પડખા ઉપર નસો તરી આવતી હોય તેમજ પડખાં દેખાવમાં જ ઉઘા હોઈ ખરાબ લાગતાં હોય તો સમજવું કે શ્રી વધ્યા અગર દુર્ભાગી થશે ૭૨-૭૩

उदरेण मार्दववता तनुत्वचा पीननाभिसहितेन ॥

રોમરહિતેન નારીનરાધિપતિવલ્લભા ભવતિ

॥ ૭૪ ॥

तुच्छं दुर्जनमानसमिव जठरं भवति भूपपत्नीनाम् ॥

જનહર્ષોત્કર્ષકરં સજ્જનચેષ્ટિતમિવ મનોજ્ઞમ્

॥ ૭૫ ॥

कुम्भाकारं जठरं निर्मासं वा शिरायुतं यस्याः ॥

અતિદુઃખિતા ક્ષુધાર્તા સા નારી જાયતે પ્રાયઃ

॥ ૭૬ ॥

कूष्माण्डफलाकारैरुदरैः पणवोपमैर्मृदंगाभैः ॥

યવતુલ્યૈર્દુઃશીલાઃ કલેશાયાસં સ્ત્રિયો યાન્તિ

॥ ૭૭ ॥

भवति प्रलम्बमुदरं यस्याः सा श्वशुरमाहन्ति ॥

યસ્યાઃ પુનર્વિશાલં ચિરાપત્યા દુર્ભાગા સાપિ

॥ ૭૮ ॥

પેટ:—મૃદુ, પાતળી ચમડીવાળુ, ઉડી નાભિવાળું અને ફવાટા વગરનું પેટ હોય તો શ્રી રાજરાણી થાય છે રાજરાણીઓનાં પેટ દુર્જનના મનની માફક બહુ જ નાના હોય છે પણ દેખાવમાં સજ્જનના કાર્યની માફક હર્ષજનક તથા ગમે તેવાં ઘણાં જ સુંદર લાગે છે. ઘડાના જેવું ગોળ ફૂલેલું, માસ વગરનું અને જેના ઉપર નસો તગતગતી હોય, તેવું પેટ ધરાવનાર શ્રી અતિશય ભૂખવાળી તથા દુઃખી થાય છે ડોળાના જેવું લગગોળ ફૂલેલું, ઢાલ જેવું તથા જવની માફક વચ્ચેથી ફૂલેલું પેટ હોય તો શ્રી કલેશ ભોગવે છે. લગડી પડેલા પેટવાળી શ્રી અસરના મૃત્યુનું કારણ બને છે મોટા વિશાળ પેટવાળી શ્રીને જલદી સંતાન થતાં નથી, અને તે દુઃખી પણ હોય છે ૭૪ થી ૭૮

असमपयोधग्भाराक्रान्तेव सुबंधुरं मध्यम् ॥

મુષ્ટિગ્રાહ્યં યસ્યાઃ સા સૌભાગ્યશ્રિયં શ્રયતે

॥ ૭૯ ॥

સુભગાનાં વૈ વલયં વલિત્રયેણાન્વિતં સમગ્રેણ ॥

નામિલાવણ્યાબ્ધેરુત્કલિકાં ભૂમિકાં વહતે

॥ ૮૦ ॥

રોમલતા તનુકજ્વી હૃદયાંતાદુત્થિતા શુભા શ્યામા ॥

વિશતીવ નામિકુહરે મુખેન્દુભીતા યથા તિમિરરેખા

॥ ૮૧ ॥

કુટિલા સ્થૂલા કપિલા વ્યુચ્છિન્ના રોમવલ્લરી યસ્યાઃ ॥

વિધવાત્વં દૌર્ભાગ્યં લભતે પ્રાયેણ સા રમણી

॥ ૮૨ ॥

વહ્ની:—સ્ત્રીના ઉદર ઉપર ને ત્રણ વલ્લી પડતી હોય તો તે વખાણવા લાયક છે. કવિઓએ સ્ત્રીઓના સ્તન વચ્ચેથી ઉત્પન્ન થતી, અને નાભિ પર્યંત જતી રોમાવલ્લીનાં ઘણાં ઉપનામોથી વર્ણન કર્યું છે આ રોમાવલ્લી જાણે એક નાની નદી સ્ત-રૂપી બે પર્વતોની મધ્યમાથી નીકળી નાભિ રૂપી સરોવરમા જતી હોય તેમ દેખાય છે. આ રોમવલ્લી ને પાતળી, મુલાયમ રંગાંથી બનેલી, અને મનોહર લાગતી હોય તો સ્ત્રીના સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ કરે છે. અને તેથી ઉલટું ને વાંકીચૂકી, જાડી, તૂટેલી હોય તો સ્ત્રી વિધવા બને છે. ૭૯ થી ૮૨

નિર્લોભ વ્રણરહિતં હૃદયં યસ્યાઃ સમં મનોહારિ ॥

ऐश्वर्यमवैधव्यं पतिप्रियत्वं भवति तस्याः

॥ ૮૩ ॥

उज्जिन्नरोमकीर्णं विस्तीर्णं हृदयमिह भवेद्यस्याः ॥

सा प्रथमं भर्तारं हत्वा वेश्यात्वमुपयाति

॥ ૮૪ ॥

पिशितविवर्जितमुन्नतविनतं હૃદયં વ્રણાન્વિતં વિષમમ્ ॥

कर्मकरात्वं तनुते वनितानां तत्क्षणादेव

॥ ૮૫ ॥

હૃદય:—સ્ત્રીના વક્ષ:સ્થલ ઉપર વાળ ન હોય અને મનોહારી હોય તો તે સૌભાગ્ય, પતિનો પ્રેમ અને ઐશ્વર્ય લોગવે છે ને વાળ હોય અને સ્તન વચ્ચે જગ્યા રહેતી હોય, તે સ્ત્રી સ્વચ્છ હોય છે. અને તેથી તે પોતાના પતિનો ઘાત કરી પાછળથી વેશ્યા થઈ જાય છે. માંસરહિત, ઉંચી નીચી તથા છિદ્રવાળી છાતીવાળી સ્ત્રી દાસી બને છે. ૮૩ થી ૮૫

पीवरमुन्नतमायतमुखःस्थलं न मृदुलं न कठिनं विशिरम् ॥

अष्टादशांगुलमितं रोमविहीनं शुभं स्त्रीणाम्

॥ ૮૬ ॥

વિપમેણ ભવતિ હિંસા નિર્માસેનોરસા ભવતિ વિધવા ॥

અતિપૃથુના પ્રિયકલહા દુઃશીલા રોમશેનાપિ ॥ ૮૭ ॥

છાતી:—સ્તનથી લઈ ગળા સુધીનો ભાગ લગભગ સ્ત્રીને અઢાર આગળ પહોળો હોયો જોઈએ જો તે ભાગ ઉંચો નીચો અસ્તવ્યસ્ત હોય તો સ્ત્રી હિંસાખોર થાય છે માગહીન હોય તો વિધવા થાય ખડુ ભરાવદાર હોય તો કલેશ કરનારી, અને જો તેની ઉપર વાળ હોય તો દુશ્ચિત્ર થાય છે ૮૬-૮૭

શસ્તૌ વૃત્તૌ સુદૃઢૌ પીનૌ કઠિનૌ ઘનૌ સ્તનૌ સુદૃશામ્ ॥

સ્નાનાય સ્મરનૃપતેઃ કાઞ્ચન કલશાવિવ પ્રગુણૌ ॥ ૮૮ ॥

સુખસૌભાગ્યનિધાનં સમુન્નતં સ્તનયુગં સમં કાન્તમ્ ॥

ધત્તે સુવર્ણવનિતા કુમ્ભં રુચિરં સ્મરેભસ્ય ॥ ૮૯ ॥

પુત્રઃ પ્રથમે ગર્ભે પયોધરે દક્ષિણોન્નતે સ્ત્રીણામ્ ॥

વામોન્નતેન પુત્રી નિરપત્યં ચૈવ વિપમેણ ॥ ૯૦ ॥

શુષ્કે વિહીનમધ્યે સ્થૂલાગ્રે સ્તનયુગેઙ્ગના નૈઃસ્વ્યમ્ ॥

લભતે વિરલે તસ્મિન્વૈધવ્યં પુત્રનાશં ચ ॥ ૯૧ ॥

કુરુતે વક્ષોજઘ્રમરઘટઘટીનિભં પુરંધ્રીણામ્ ॥

સતતં પૂર્વસુખં તત્પશ્ચાદત્યર્થદુઃસ્વકરમ્ ॥ ૯૨ ॥

અતિનિવિડં કુચયુગલં યત્સ્ત્રિયાઃ પથિ ચ યાંત્યા હિ ॥

સૌર્ય્યં સારસવદના સૌભાગ્યં હન્તિ શસ્તકરમ્ ॥ ૯૩ ॥

સુદૃશાં ચૂચુકયુગ્મં શસ્તં શ્યામં સુવૃત્તમતિપીનમ્ ॥

સ્મરનૃપતેર્મુદ્રેયં રતિસુખનિધિકોશભવનસ્ય ॥ ૯૪ ॥

દીર્ઘં ચૂચુકયુગ્મં યસ્યાઃ સા પ્રિયરતિર્ભવતિ ॥

ધૂર્તા ચાન્તર્મનસા પુનસ્તેનૈવ દ્વેષ્ટિ સા મનુજમ્ ॥ ૯૫ ॥

બહિરવનતેન ચૂચુકયુગલેનાતીવ સૂક્ષ્મવિપમેણ ॥

સંપ્રાપ્ય ચ મહદ્દુઃખં દુઃશીલા જાયતે યોષિત્ ॥ ૯૬ ॥

સ્તન:—ગોળ, ભરાવદાર, દઢ, પુષ્ટ, કઠીણ અને એક બીજા સાથે ઘસાતા સ્તન હોય

તો સ્ત્રી સૌભાગ્યશાલિની થાય છે સ્તન જમણી બાજુ નમેલા હોય તો પ્રથમ ગર્ભ પુત્ર થાય, અને ડાબી બાજુ નમેલા હોય તો પ્રથમ સતાન છોકરી થાય છે જો સ્તન અસ્તવ્યસ્ત હોય તો સ્ત્રી વંધ્યા રહે છે જો સ્તન સુકાર્ધ ગએલા મૂળથી જ એક બીજા સાથે ચોટી ગએલા, અને કેવલ અગ્રભાગમાંજ સ્થૂલ હોય તો સ્ત્રી નિર્ધન થાય છે જો સ્તન વચ્ચે જગ્યા વિશેષ રહેતી હોય તો સ્ત્રી વિધવા થાય છે અને તેના પુત્રોનો નાશ થાય છે જો લંગગોળ સ્તન હોય તો સ્ત્રી પહેલાં સુખ ભોગવે છે અને પછીથી દુઃખી થાય છે ચાલતાં સ્ત્રીના સ્તન એક બીજા સાથે અથડાતા હોય તો સ્ત્રી સૌભાગ્યરહિત થાય છે સ્તનનો અગ્રભાગ શ્યામ, ગોળ, અને ફૂલેલો હોય તો તે સારો ગણાય છે જે સ્ત્રીના સ્તનનો અગ્રભાગ (ચૂચુક) લાંબો હોય તે સ્ત્રી સુરતક્રિયામાં નિપૂણ હોય છે પરંતુ ધૂર્ત સ્વભાવની અને દ્રેષિલી હોય છે બહાર નમી પડેલા ચૂચુકવાળી સ્ત્રી તેમજ નાના મોટામાં એક બીજાથી એકદમ બુદ્ધ તરી આવતા હોય તેવા ચૂચુકવાળી સ્ત્રી મોટું દુઃખ ભોગવે છે અને ચારિત્ર્યહીન રહે છે. ૮૮ થી ૯૬

જત્રુભ્યાં પીનાભ્યાં ધનધાન્યસુતાન્વિતા ભવેદ્રનિતા ॥

ઉન્નતિસંહતિમઞ્ચાં પુનરેષા ભૂરિભોગાદથા

॥ ૯૭ ॥

શ્લથક્રીકસસંધિમતા નિમ્નેન દ્રવિણલેશપરિહીના ॥

જત્રુયુગલેન યોષિદ્વિષમેણ પુનર્ભવતિ વિષમા

॥ ૯૮ ॥

જત્રુ (હાંસડી):—જો જત્રુ વિશાળ હોય તો સ્ત્રી ધનધાન્યને ભોગવનારી થાય છે અને જો ગોળાકારવાળી પુષ્ટ હાંસડી હોય તો સ્ત્રી ભોગવેલવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે જો ઢીલી અને અવાજ કરતી અથવા બેસી ગએલી હાંસડીઓ હોય તો સ્ત્રી વિધવા થાય છે ૯૭-૯૮

યસ્યા વંધ્યા વનિતા સ્કંધયુગં કિંચિદુન્નતં મૂલે ॥

નાતિકૃશપીનદીર્ઘ સુખસૌભાગ્યપ્રદં સુદૃશામ્

॥ ૯૯ ॥

ઊર્ધ્વસ્કંધા કુલટા સ્થૂલસ્કંધાપિ ભારવાહનપરા ॥

ચક્રસ્કંધા વંધ્યા દુઃખવતી રોમશસ્કંધા

॥ ૧૦૦ ॥

નિર્ગૂઢસંધિબંધૌ સુસહતૌ પિશિતસંયુતૌ શસ્તૌ ॥

અંસૌ સ્યાતાં યસ્યાઃ સા નારી ભૂરિસૌભાગ્યા

॥ ૧૦૧ ॥

સુદૃશાં નીચૌ સ્કંધૌ દૌર્ભાગ્યસમન્વિતૌ ચ ભવતો વૈ ॥

અત્યુચ્ચૈર્વૈધવ્યં નિર્માસૈર્દુઃખદારિદ્રમ્

॥ ૧૦૨ ॥

ખલા:--જો સ્ત્રીના ખલા ઉંચા નીચા હોય તો સ્ત્રી વંધ્યા થાય છે. પણ જો યુષ્ઠ ખલા હોય તો સુખ સૌભાગ્ય ભોગવે છે. એકદમ ઉંચા ખલાવાળી કુલટા, બાડા ખલાવાળી મજુરી કરનાર, વાંકા ખલાઓવાળી વંધ્યા, અને ખલા ઉપર વાળવાળી સ્ત્રી દુઃખ ભોગવનારી થાય છે સ્ત્રીના ખલા માંસથી ઢંકાએલા, અને મનોહર જોઈએ. ઉંચા ઉપસી આવેલા ખલાવાળી સ્ત્રી વિધવા થાય છે. ૯૯ થી ૧૦૨

કક્ષાયુગં સુગંધિ સ્નિગ્ધં ચ સમુન્નતં પિશિતપૂર્ણમ્ ॥

તનુમૃદુલરોમસહિતં પ્રશસ્યતે પ્રાયશઃ સુદૃશામ્ ॥ ૧૦૩ ॥

અતિનિમ્ને નિર્માસૈ પ્રસ્વેદમલાન્વિતે શિરાકીર્ણે ॥

સોલૂઃખલવહુરોમે કક્ષે દૌર્ભાગ્યમાવહતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

કક્ષા (ગગલ):--હૃદયધરહિત, ચમડીલી, માંસલ, ઉપસેલી ઘણાં ઊંચાં રંગાંગાવાળી ખગલો સારી ગણાય છે ઉંડાણવાળી, સુક્ષ્મ, પરસેવા અને મેલથી ગંધાતી, નસો તરી આવતી હોય તેવી અને ખાંડણીઆ જેવી ખગલો દુર્ભાગ્ય કરનારી હોય છે. ૧૦૩-૧૦૪

શસ્તૌ વાહુ સુદૃશાં શિરીષતરુપુષ્પકોમલૌ દીર્ઘૌ ॥

માનુષકુરંગહેતોઃ પાશાવિવ પુષ્પચાપસ્ય ॥ ૧૦૫ ॥

નિર્લોમ વાહુયુગલં ગૂઢાસ્થિગ્રંથિ કરિકરાકારમ્ ॥

વિશ્લિષ્ટશિરાસંધિ સ્ત્રીણાં સૌભાગ્યમધિશેતે ॥ ૧૦૬ ॥

વૈધવ્યં વનિતાનાં વાહુભ્યાં સ્થૂલરોમશાભ્યાં સ્યાત્ ॥

દૌર્ભાગ્યં હ્રસ્વાભ્યાં શિરાયુતાભ્યાં પરિક્લેશઃ ॥ ૧૦૭ ॥

અમ્ભોજગર્મસુભગં મૃદુ નવસહકારકિસલયાકારમ્ ॥

તનુ વિપ્રકૃષ્ટસર્વાંગુલિકં પાણિદ્વયં શસ્તમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

રોમશિરાપરિહીનં ઘનમાંસં પાણિતલયુગં સ્નિગ્ધમ્ ॥

વહુશુભમનુન્નતમનિમ્નં રૂક્ષં સ્વરં વિવર્ણં ક્લેશદં ભવતિ ॥ ૧૦૯ ॥

યસ્યાઃ પાણિતલં સ્યાદ્વહુરેખં સા નિહંતિ ભર્તારમ્ ॥

દૌર્ભાગ્યં ભાગ્યહીનાં રેવારહિતં પુનસ્તનુતે ॥ ૧૧૦ ॥

નરલક્ષણાધિકારે નારીણામપ્યશેષમેવોક્તમ્ ॥

કરરેખાલક્ષમ પુનઃ કિંચિત્પ્રસ્તાવતો વક્ષ્યે ॥ ૧૧૧ ॥

સ્ત્રા વ્યક્તા સ્નિગ્ધા ગંભીરા વર્તુલાઃ સમાઃ પૂર્ણાઃ ॥

રેખાસ્તિભઃ સ્ત્રીનાં પાણિતલે સૌખ્યલાભાય ॥ ૧૧૨ ॥

મત્સ્યેન ભવતિ સુભગા હસ્તસ્થસ્વસ્તિકેન વિત્તાભ્યા ॥

શ્રીવત્સેન પુનઃ સ્ત્રી નૃપપત્ની નૃપતિમાતા વા ॥ ૧૧૩ ॥

પાણિતલે યસ્યાઃ સ્યાન્નંદ્યાવર્ત્તઃ પ્રદક્ષિણા વ્યક્તઃ ॥

ભુવિ ચક્રવર્તિનઃ તત્સ્ત્રીરત્નં ભવતિ ભોગાર્હમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

યા કરતલે કનિષ્ઠાં નિર્ગત્યાંગુષ્ઠમૂલતો યાતિ ॥

સા રેખા ભર્તૃઘ્ની તદ્યુક્તાં નોદ્રહેત્કન્યામ્ ॥ ૧૧૫ ॥

રેખાભિર્માનતુલ્યાભિર્જાયતે સા વણિગ્જાયા ॥

ભવતિ કૃષીબલપત્ની યુગસીરોત્સૂક્ષ્ણાકૃતિભિઃ ॥ ૧૧૬ ॥

ગજવાજિવૃષભપદ્માઃ પ્રાસાદધનુર્ભાગૈર્દુર્વજ્યાઃ ॥

યસ્યાઃ પાણિતલે સ્યુઃ સા તીર્થકરસ્ય ભુવિ જનની ॥ ૧૧૭ ॥

શંખસ્વસ્તિકસાગરનંદ્યાવર્ત્તાતપત્રતિમિકૂર્મૈઃ ॥

વામકરતલનિવિષ્ટૈઃ પ્રજાયતે ચક્રિણો માતા ॥ ૧૧૮ ॥

ધ્વજતોરણભદ્રાસનચામરભંગારશીર્ષિરેખાદ્યાઃ ॥

યસ્યા ભવન્તિ પાણૌ સા જનની વાસુદેવસ્ય ॥ ૧૧૯ ॥

શ્રીવત્સવર્ધમાનાંકુશગદાદિત્રિશૂલતુલ્યાભિઃ ॥

રેખાભિર્જયશબ્દો વનિતાનાં જાયતે સપદિ ॥ ૧૨૦ ॥

મંદૂકકંકજંબુકવૃષકાકોત્લૂકવૃશ્ચિકાઃ સુદૃશામ્ ॥

રાસભસૈરિભકરમાઃ કરસ્થિતા દુઃસ્વમાદદતે ॥ ૧૨૧ ॥

હાથઃ--કોમલ, લાંબા, ગ્રંથીઓ અદર સમાધિગએલી હોય તેવા, રૂંવાટાં રહિત અને હાથીની શુંડ જેવા હાથવખાણવા લાયક છે અને તેવા હાથવાળી સ્ત્રી-સૌભાગ્યવતી રહે છે બાહ્યાં રૂંવાટાંવાળા હાથ વૈધવ્ય સૂચક છે ટુંકા હાથ દુર્ભાગ્ય આપે છે અને નસો તરી આવતી હોય તેવા હાથ કલેશ આપે છે જે સ્ત્રીના હાથ (પોંચાથી લઈ આંગળીઓ સુધીના ભાગ) કમળની માફક મનોહર, નવપલ્લવ જેવા અમકદાર અને

છુટી પડતી આંગળીઓવાળા હાથ તે સ્ત્રી શુભ લક્ષણવાળી ગણાય છે. સ્ત્રીના હાથમાં ઘણી રેખાઓ હોવી તે વૈધવ્યસૂચક છે. અને રેખાહીન હસ્ત હાથ તે દુર્ભાગ્યનું લક્ષણ છે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને માટે હથેલીની અંદરની રેખાઓનું ફલ સરળું છે. જે રેખા અંગુઠાના મૂળમાંથી નીકળી કનિષ્ઠિકા સુધી જાય છે, તે રેખા પતિનો નાશ કરનારી હોય છે તેથી તેવી રેખાવાળી કન્યા સાથે લગ્ન ન કરવું ૧૦૫ થી ૧૨૧

સ્ત્રીणां सरलोऽगुष्ठः स्निग्धो वृत्तः शुभस्तथांगुलयः ॥

मृदुलत्वचः सुदीर्घाः क्रमशो वर्तुलाः सुपर्वाणः ॥ १२२ ॥

चिपिटाः स्फुटाश्च रूक्षाः पृष्ठे रोमान्विताः खराः वक्राः ॥

अतिह्रस्वकृशा विरला विदधति दारिद्र्यमंगुलयः ॥ १२३ ॥

આંગળીઓ:—સ્ત્રીની આંગળીઓ મૃદુલત્વવાળી, લાંબી, અને સુંદર વેદાઓવાળી હોય તો તે શુભ લક્ષણ છે તેમજ અંગુઠો પણ સીધો, અને ગોળ હોય તો સારો ગણાય છે અપટ્ટી, ફાટી ગયેલી, રૂક્ષ આંગળીઓ ખરાબ ગણાય છે સ્ત્રીની આંગળીઓ ઉપર વાળ હોય તે અશુભ લક્ષણ છે ઘણી ટુંકી અને જડી આંગળીઓ પણ સારી ગણાતી નથી ૧૨૨-૧૨૩

स्निग्धा बंधूकरुचः सशिखास्तुंगाः शुभा नखराः ॥

सुदृशां विभर्त्यकुशलीलामनंगगन्धद्विपेन्द्रस्य ॥ १२४ ॥

रूक्षैर्वक्रैः पीनैः सितैर्विवर्णैः शिखाविरहितैः ॥

शुक्त्याकरैर्वनिता भवंति सौभाग्यधनहीनाः ॥ १२५ ॥

पाणिचरणयोर्यस्या जायन्ते विन्दवो नखेषु सिताः ॥

सा जगति सुसितनखा दुःखाय स्वैरिणी रमणी ॥ १२६ ॥

નખ:—અમકીલા, શુલાળી રંગના, આણીદાર, ઉપસેલા નખ હોવા ભેદ્યએ ભેદ્ય રૂક્ષ, પહોળા, ઘોળા અથવા રંગહીન નખ હોય તો સ્ત્રી સુખ સૌભાગ્યરહિત થાય છે. જે સ્ત્રીના હાથ પગના નખ ઉપર સફેદ ગિંદુઓ હોય છે, તે સ્ત્રી વ્યભિચારિણી થાય છે ૧૨૪ થી ૧૨૬

सरला शुभसंस्थाना निर्लोमा मध्यमाग्रवंशास्थिः ॥

पृष्ठिः पिशितोपचिता सुखसौभाग्यप्रदा स्त्रीणाम् ॥ १२७ ॥

भुग्नवलितेन दासी भर्तृघ्नी भामिनी विशालेन ॥

सशिरेण सदुःखा स्याद्वિधवा पृष्ठेन रोमभृता ॥ १२८ ॥

પીઠ.—વાળરહિત, માંસલ સીધી પીઠ સારી ગણાય છે ભાગેલી, વાંકી ચુકી પીઠવાળી સ્ત્રી દાસી થાય છે વિશાળ પીઠવાળી વિધવા થાય છે નસો તરી આવતી હોય તેવી હોય તો દુઃખી થાય છે. અને જે રૂંવાટાવાળી પીઠ હોય તો સ્ત્રી વિધવા થાય છે ૧૨૭ થી ૧૨૮

ઋજ્ઞી કૃકાટિકા સ્યાત્સમાંસપીના સમુન્નતા યસ્યાઃ ॥

દીર્ઘાયુર્વિધવાત્વં લભતે સા સૌખ્યસૌભાગ્યમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

બહુપિશિતા નિષ્પિશિતા શિરાચિતા રોમશા વિશાલા ચ ॥

કુટિલા વિકટા કુરુતે દૌર્ભાગ્યં પ્રાયશઃ સુદૃશામ્ ॥ ૧૩૦ ॥

માંસોપચિતઃ કંઠો વૃત્તશ્ચતુર્ગુલઃ શુભો વિશદઃ ॥

ઉચ્ચર્વિર્લાસિં કથયતિ વદનાંભોજસ્ય વનિતાનામ્ ॥ ૧૩૧ ॥

યસ્યાઃ સુસંહિતા સ્ફુરેસ્વાત્રિતયાંકિતા ભવેદ્ગ્રીવા ॥

સાલંકારં કનકં મુક્તારત્નાન્યંગના દધતે ॥ ૧૩૨ ॥

વ્યક્તાસ્થિર્નિર્માસા ત્રિપિટા સ્ફુટા કુરૂપસંસ્થાના ॥

સોપદિશતિ ગ્રીવા યોષાણાં દુઃસ્વદૌર્ભાગ્યમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

ગ્રીવા સ્થૂલા વિધવાં ચક્રાવર્તા સ્ત્રિયં વંધ્યામ્ ॥

સશિરા હસ્વા નિઃસ્ત્રાં કુરુતે દીર્ઘાં પુનઃ કુટિલામ્ ॥ ૧૩૪ ॥

ગરદનઃ.—જે સ્ત્રીને સરલ, માંસલ અને સીધી ગરદન હોય તો તે સ્ત્રી ધનવાન તથા લાંબા કાળ સુધી જીવનારી વિધવા થાય છે ઘણા માંસવાળી અથવા માંસહીન, નસોવાળી, રૂંવાટાવાળી વિશાળ વાંકીચુકી તથા ચુકી ગરદન સ્ત્રીઓને દુર્ભાગ્ય આપે છે માંસથી ભરાવદાર, ગોળાકાર, ચાર આગળનો ઉચ્ચાઈવાળો જેવામા વિશાળ લાગતો કંઠ સ્ત્રીની ચતુરાઈને વ્યક્ત કરે છે. અર્થાત્ તેવા કંઠવાળી સ્ત્રી ઘણી સારી રીતે સુખ વેલવને ભોગવી શકે છે. ગળામાં ત્રિવદલી પડતી હોય તે સૌભાગ્યનું લક્ષણ છે. સુકાઈ ગએલું, ચપટું ગળું દુઃખદાયક ગણાય છે અને જાડું ગળું વૈધવ્ય, ભભરી-ઓવાળું વંધ્યત્વ, નસોવાળું અને ઢુઢું ગળું નિર્ધનતા, તથા ઘણું લાંબું કુલટાપાણુ આપે છે. ૧૨૯ થી ૧૩૪

દ્વયંગુલમાનં ચિબુકં વૃત્તં પીનં સુકોમલં શસ્ત્રમ્ ॥

સ્થૂલં દ્વિધા વિભક્તં રોમશમત્યાયતં શુભં ન સ્યાત્ ॥ ૧૩૫ ॥

ચિયુક (હડપચી):—જે આંગળના પ્રમાણની, ગોળ પુટ, કોમળ હડપચી સારી ગણાય પરંતુ વચ્ચેથી જે ભાગ થઈ ગએલી, ઘણી પહોળી અથવા રૂંવાટાવાળી હડપચી નિંદાને પાત્ર છે ૧૩૫

નિર્લોમ શુભં મુષનં હનુયુગલં ચિવુકપાર્શ્વસંલગ્નમ્ ॥

અતિવક્રકૃશં સ્થૂલં પુનરશુભં રોમશં દૃશ્યમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

દાઢી:—(હડપચીના પડખાંઓ) રૂંવાટા રહિત, દળદાર દાઢી સારી સ્ત્રીઓને હોય છે. જે સ્ત્રીની દાઢી ઘણી વાંકી ચુંકી, સુકાઈ ગએલી, જાડી અથવા રૂંવાટાવાળી હોય તો તે અશુભ ગણાય છે. ૧૩૬

શસ્તે કપોલફલકે પીને વૃત્તે સમુન્નતે વિમલે ॥

પુલિન ઇવ ત્રિસ્રોતસઃ કુસુમાયુધયાદસાં સ્ત્રીણામ્ ॥ ૧૩૭ ॥

યસ્યાઃ કપોલયુગલં વિચ્છાયં રોમસંયુતં પરુષમ્ ॥

રૂક્ષં સ્વભાવનિમ્નમાસિતં સા દુઃખિની ચ સ્યાત્ ॥ ૧૩૮ ॥

કપોળ (ગંડસ્થળ).—કાન્તિયુક્ત, અને ઉપસેલાં ગંડ વખાણવા લાયક છે. બીયારે રૂક્ષ અને રૂંવાટાવાળા ગંડ ખરાબ સ્વભાવનું સૂચન કરે છે ૧૩૭-૧૩૮

વર્તુલમમલં સ્નિગ્ધં સુપૂર્ણશીતાંશુમંડલવિઢંબિ ॥

સૌમ્યં સમં સમાસં સુપરિમલં પ્રશસ્યતે વદનમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

જનકવદનાનુરૂપં યસ્યા મુખપંકજં સદાહ્લાદિ ॥

સા કલ્યાણી પ્રાયેણેતિ સમુદ્રઃ પુરા વદતિ ॥ ૧૪૦ ॥

તુરગોષ્ટ્રસ્વરવિઢાલવ્યાઘ્રચ્છાગાનનાકારમ્ ॥

પૃથુલં નિમ્નં સ્ફુટિતં દુર્ગન્ધં શસ્યતે ન મુખમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

મુખ:—ગોળમટોળ, નિર્મળ, ચમકદાર, ચંદ્રની માફક નયન-મનોહર, સૌમ્ય ભાવવાળું, માંસલ અને સુગંધદાર મુખ વખાણવા લાયક છે સ્ત્રીનું મુખ પોતાના પિતાના મુખના જેવું હોય તો તે સ્ત્રી સૌભાગ્યશાક્ષિની થાય છે થોડા, ઊંટ, બીલાડા, ગધેડા, વાઘ તથા બકરાના જેવા મુખવાળી સ્ત્રી દુર્ભાગ્યવાળી હોય છે. તેવી જ રીતે પહોળા, નીચા વળી ગએલા અને દુર્ગંધ મારતા મુખવાળી સ્ત્રી સારી ગણાતી નથી ૧૩૯ થી ૧૪૧

રેવાશંકિતમધ્યો મસૃળઃ પરિપક્વિમ્બફલતુલ્યઃ ॥

અધરોષ્ઠઃ સ્નિગ્ધોઽસૌ મનોહરો હરિણશાવદશામ્ ॥ ૧૪૨ ॥

શસ્તઃ સુધાનિધાનં સતતમધરોષ્ઠપલ્લવો વ્યક્તઃ ॥

હૃદયોત્થસદનુરાગચ્છટાભિરિવ રંજિતઃ સ્ત્રીણામ્ ॥ ૧૪૩ ॥

વિષમોલ્લઘુઃ પ્રલમ્બઃ પ્રસ્ફુટિતઃ સંહિતઃ કૃશો રુક્ષઃ ॥

દન્તચ્છદોક્તનાનાં દત્તે દૌર્ભાગ્યદુઃસ્વત્વે ॥ ૧૪૪ ॥

શ્યામેન ભર્તૃહીના સ્થૂલેન કલિપ્રિયા ભવતિ નારી ॥

અધરોષ્ઠેન પ્રાયો દૌર્ગત્યયુતા વિવર્ણેન ॥ ૧૪૫ ॥

સુદૃશામિહોત્તરોષ્ઠઃ પર્યાયનતઃ સકોમલો મસૃણઃ ॥

સ્નિગ્ધો રોમવિરહિતઃ કિંચિન્મધ્યોન્નતઃ શસ્તઃ ॥ ૧૪૬ ॥

ભવતિ પૃથુરુત્તરોષ્ઠઃ સમુન્નતો લોમશો લઘુર્યસ્યાઃ ॥

સ્થૂલઃ સા રમણી સ્યાદ્વિધવા કલહપ્રિયા પ્રાયઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ઓઠઃ—મધ્યભાગમાં રેખાથી જે ભાગમાં વહેઆઈ જતા, ચમકદાર, પાકેલા ગીલોડા જેવા લાલ સ્નિગ્ધ અને મનોહર અધરોષ્ઠ હોવો જોઈએ અધરોષ્ઠ ઉપર સ્ત્રીનો મનોભાવ દેખાઈ આવે છે લાંબો, ટુંકો, બહુ નાનો લગ્નડતો, ફાટેલો, ખંડિત થએલો મુકો કે કાન્તિહીન ઓઠ હોય તો હુર્ભાગ્યની નિશાની સમજવી ઓઠ કાળો હોય તો પતિહીન, નીડો હોય તો કલેશ કરનારી અને રંગડોન હોય તો ઘણું ખર્ચ સ્ત્રી હુર્ભાગ્યવાળી થાય છે ઉપરનો ઓઠ રંગાટા રહિત, સ્નિગ્ધ તથા મધ્યમાથી કંઈક ઉચો હોય તો તે સારો ગણાય છે જેનો ઉપલો ઓઠ ઉન્નત, રોમવાળો, નાનો અને નીડો હોય તે વિધવા થાય છે અને કલહપ્રિય હોય છે ૧૪૨ થી ૧૪૭

સ્નિગ્ધૈઃ સમૈઃ શિખરિભિઃ સમુન્નતૈર્વિંશદકુંદસમશુભ્રૈઃ ॥

દશનૈર્ધનૈસ્તરુણ્યઃ સૌભાગ્યૈશ્વર્યમોગિન્યઃ ॥ ૧૪૮ ॥

શુચિરુચયો દ્વાત્રિંશદ્દશના ગોક્ષીરસન્નિભાઃ સર્વે ॥

અથ ઉપરિ સમા યસ્યાઃ સા ક્ષિતિપતિવલ્લભા બાલા ॥ ૧૪૯ ॥

અતિદ્વસ્વદીર્ઘસૂક્ષ્માઃ સ્થૂલા દ્વિપંક્તયો દશનાઃ ॥

વિષમાઃ શુક્ત્યાકારાઃ શ્યામાસ્તન્વન્તિ દૌર્ગત્યમ્ ॥ ૧૫૦ ॥

નિયતં રદૈરધસ્તાદધિકૈર્નિજમાતૃમક્ષિણી રમણી ॥

અથ ઉપરિ પુનર્વિરલૈઃ કુટિલા વિકટૈશ્ચ પતિરહિતા ॥ ૧૫૧ ॥

સિતપીઠિકાસ્થિરદા સક્લેશા દંતુરા પુનઃ કુટિલા ॥

ચલિતરદા પતિરહિતા નિરપત્યા ઘનમતિર્યુવતિઃ ॥ ૧૫૨ ॥

દાંતઃ—સ્નિગ્ધ, આશીદાર, ખીલેલા, કુંદ કળી જેવા, એક ખીલતની સાથે ચેંટી ગએલા દાંત હોય તે સારા ગણાય આવા દાંતવાળી સ્ત્રીઓ સૌભાગ્ય તથા ઐશ્વર્યને લોગવે છે ઘોળા રંગના, દૂધ જેવા ઉપર અને નીચે થઈ કુલ ૩૨ દાંતવાળી સ્ત્રી રાજરાણી થાય છે નાના મોટા, જડા, ઝેવડાએલા અને છીપ જેવા દેખાતા દાંતવાળી સ્ત્રી દુર્ગતિને પામે છે ઉપરની પંક્તિ કરતા નીચેના દાંત વધારે હોય તો માતાનું સુખ મળતું નથી વચ્ચે જગ્યાવાળા દાંત હોય તો સ્ત્રી કુટિલ નીકળે છે ઘણા આછા દાંતવાળી સ્ત્રીને પતિ મળતો નથી આગળ તરી આવતા દાંતવાળી સ્ત્રી પશુ કુટિલ હોય છે તેમજ હાલતા (એકબીજાની દૂર રહેવાથી વગર કારણે) દાંતવાળી સ્ત્રી જડબુદ્ધિવાળી પતિ તેમજ પુત્રના સુખથી રહિત હોય છે ૧૪૮ થી ૧૫૨

જિહ્વા સ્નિગ્ધા મૃદ્વી શોણા મસૃણા તનુર્ભવતિ યસ્યાઃ ॥

મિષ્ટાન્નમોજના સ્યાત્સૌભાગ્યયુતા સા સદા રમણી ॥ ૧૫૩ ॥

સ્યાદંતે સંકીર્ણા કુશસ્યેવાગ્રવિસ્તીર્ણા વા ॥

શ્વેતાપિ ન પ્રશસ્તા કૃષ્ણા પ્રાયેણ રમણીનામ્ ॥ ૧૫૪ ॥

સ્વર્યા તોયે મરણં પ્રાપ્નોતિ વિવાહમેતિ પાટલયા ॥

વર્ણચ્છેદં કલહં શ્યામલયા જિહ્વયા યુવતી ॥ ૧૫૫ ॥

દારિદ્ર્યં માંસલયા વિશાલયા રસનયા પુનઃ શોકઃ ॥

અતિલમ્બયાપિ સતતમભક્ષ્યમક્ષણરતિઃ સ્ત્રીણામ્ ॥ ૧૫૬ ॥

જીભ.—કુંદી, લાલ અને સુંદર જીભવાળી સ્ત્રી મિષ્ટાન્ન લોહ તથા સૌભાગ્યવાળી થાય છે સ્ત્રીઓને અચ્છલાગમાં અતિશય અણીદાર, ઘોળી અથવા કાળી જીભ હોય તો તે ખરાબ લક્ષણ છે જો ખરબચડી ગંધેડાના જેવી જીભ હોય તો પાણીમાં મૃત્યુ થાય છે શુભાળી જીભવાળી સ્ત્રી વૈવાહિક સુખ લોગવે છે કાળી જીભવાળી વટલાય છે અને કલેશ લોગવે છે જડી જીભ દારિદ્ર્ય આપે છે લાળી જીભ શોકાતુર બનાવે છે અને ઘણી લાળી જીભ અલક્ષ્ય લક્ષણ કરાવે છે ૧૫૩ થી ૧૫૬

સ્નિગ્ધં કોકનદચ્છવિ પ્રશસ્યતે તાલુ કોમલં વિમલમ્ ॥

શ્યામં પીનં ચ પુનઃ સુદૃશં દુઃસ્વાવહં વહુશઃ ॥ ૧૫૭ ॥

તાલુનિ સિતે દગ્ધિ પતિહીના દુઃસિતા ભવતિ કૃષ્ણે ॥

પ્રવ્રજ્યાસંયુક્તા રુક્ષે સમલે પુનર્નારી

॥ ૧૫૮ ॥

કંદસ્થૂલા વૃત્તા ક્રમશસ્તીક્ષ્ણલોહિતા શુભા ઘંટી ॥

સ્થૂલા સૂક્ષ્મા લમ્બા કૃષ્ણા શ્વેતા શુભા નૈવ

॥ ૧૫૯ ॥

તાળવું:—સ્તિગ્ધ અને ક્રમજ જેવું તાળવું શુભ મનાય છે જ્યારે કાળું, બહુ ઘર્ષ ગએલ તાળવું શોક તેમજ દુઃખ આપે છે ધોળા તાળવાવાળી દરિદ્ર થાય થાય છે કાળાં તાળવાવાળી સ્ત્રી પતિહીન અને દુઃખી થાય છે રૂક્ષ તાળવાવાળી તેમજ મેલા તાળવાવાળી સ્ત્રી સંન્યાસિની થાય છે સ્ત્રીના ગળામાં મૂળમાં બડી, અગ્રભાગમાં અણીદાર, લાલાશ પડતી ઘટિકા (હૈડીયો) હોય તો તે શુભ છે બડો, ઝીણો, લાંબો કાળો કે ધોળો અશુભ છે ૧૫૭ થી ૧૫૯

ઈષદિકસિતગંડં હસિતમલક્યદ્વિજં કલં શસ્તમ્ ॥

પ્રાન્તે મુહુઃ સકંપં સંમીલિતલોચનં નિંદ્યમ્

॥ ૧૬૦ ॥

હાસ્ય:—સ્ત્રીઓને હસતી વખતે ગંડસ્થળ સહેજ હલે, દાંત દેખાય નહિ, તેમજ કલધ્વનિ થાય તો તે હાસ્ય વખાણવા યોગ્ય કહેવાય પરંતુ જો હસતાં આંખો અંધ થઈ જતી હોય અને તેમના છેડાઓ ઉપર કંપારી માલુમ પડતી હોય તો તે હાસ્ય નિંદાપાત્ર છે ૧૬૦

નિઃસ્વાં દ્વિધાગ્રમાગા કર્મકરાં નાસા સ્ત્રિયં લઘ્વી ॥

ભર્તૃવિહીનાં ચિપિટા દીર્ઘાં બહુકોપનાં કુરુતે

॥ ૧૬૧ ॥

નાક:—સ્ત્રીના નાકના અગ્રભાગમાં જો બે ભાગ થઈ જતા હોય તો તે નિર્ધનતાનું લક્ષણ છે નાનું નાક દાઝીપણાનું સૂચક છે ચપટું નાક વૈધવ્ય કરે છે અને લાંબુ નાક સ્ત્રીને ક્રોધી બનાવે છે ૧૬૧

દીર્ઘં દીર્ઘાયુક્તં ક્ષુતં કૃતપિંડિતં હ્રાદિ ॥

અનુનાદયુતં શસ્તં તતોઽન્યથા ભવતિ વિપરીતમ્

॥ ૧૬૨ ॥

ગોક્ષીરચારુલસિતં રક્તાંતે કૃષ્ણતારકે તીક્ષ્ણે ॥

પ્રચ્છન્નં કથયિતુમિવ કર્ણવિલમ્બે શુભે નયને

॥ ૧૬૩ ॥

નીલોત્પલદલતુલ્યૈર્વિમલૈઃ સૂક્ષ્મપક્ષ્મભિઃ સ્તિગ્ધૈઃ ॥

નયનૈરિહાર્કક્રમલૈર્ભવન્તિ સૌભાગ્યમોગિન્યઃ

॥ ૧૬૪ ॥

મૃગનેત્રા શશનેત્રા વરાહનેત્રા મયૂનેત્રા ચ ॥

પૃથુનેત્રામ્બુજનેત્રા નિર્મલનેત્રા શુભા નારી ॥ ૧૬૫ ॥

ઉદ્ધાન્તચિત્તા કેકરવિપમાક્ષી નિન્દિતાક્ષી ભવેદ્યુવતિઃ ॥

મેષાક્ષી વિહાલાક્ષી વૃત્તાક્ષી સમુન્નતાક્ષી ન દીર્ઘાયુઃ ॥ ૧૬૬ ॥

યસ્યાઃ પિઙ્ગલનેત્રદ્વિતયં સા સુરતસુખકૌશલં લભતે ॥

દુઃશીલત્વેન સમં વૈધવ્યં વા ધ્રુવં રમણી ॥ ૧૬૭ ॥

ગોપિઙ્ગલનેત્રયુતા પિતરં શ્વશુરં ચ માતુલં ચ પુત્રમ્ ॥

ભ્રાતરમપ્યધિગચ્છતિ કામગ્રથિલા ચ મોહપરા ॥ ૧૬૮ ॥

કોકનદચ્છદસ્તચ્છાયં નયનદ્વયં ભવતિ યસ્યાઃ ॥

સા પરપુરુષાકાંક્ષિણી રમણી ચ નિત્યં સ્યાત્ ॥ ૧૬૯ ॥

સજલનયના ન શસ્તા સ્ફારિતનયના વિહીનતરા ॥

નરનયના કોટરનયના ચંચલનયના ગમ્भीરનયનાપિ ॥ ૧૭૦ ॥

યા સવ્યકાણચક્ષુઃ સા પરપુરુષાભિચારિણી રમણી ॥

અપસવ્યકાણચક્ષુઃ સા જન્મન્યેવ નિરપત્યા ॥ ૧૭૧ ॥

આંખઃ—ગાય ઈધના જેવાં સંદેહ, છેડા ઉપર લાલ અને કાળી કીકીવાળાં, તથા જાણે શુભ વાત કહેવા આતુર હોય તેવા લાંબા નેત્રો સારાં ગણાય છે નીલકમલ જેવા નિર્મળ, સક્ષ્મ પાંપણોવાળા, સ્નેહાળ નેત્રોવાળી સ્ત્રી સૌભાગ્યવતી રહે છે હરણ, સસહુ, ભૂડ અને મોરના જેવી તેમજ પંડોળી કમળ જેવી અને ચોકળી આંખવાળી સ્ત્રી સારી ગણાય છે એક નાની અને બીજી મોટી એવી આંખવાળી સ્ત્રી વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળી રહે છે બિલાડી જેવી, ઘેટા જેવી અને ગોળ આંખોવાળી સ્ત્રી અદ્વાયુષી થાય છે જે સ્ત્રીની આંખો મધના જેવી પીળચટ્ટી હોય, તે સ્ત્રી દુરાચાર કરી સુખ ભોગવે છે અને તે જલદી વિધવા પણ થઈ જાય છે જે સ્ત્રીની આંખ હડતાળ જેવા પીળા રંગની હોય છે, તે સ્ત્રી ઘણી જ કામાતુર રહે છે અને તેથી પિતા, પુત્ર, સસરા અથવા મામા કે ભાઈ ગમે તેની આગે બલિચાર કરે છે જે સ્ત્રીની આંખ લાલકમળની કાન્તિવાળી હોય તે પરપુરુષમા આગ્રહિતવાળી હોય છે સ્ત્રીની આંખ પાણીવાળી, ફાટેલી દેખાતી, પુરુષના જેવી કઠોરતાવાળી, ગોળાકાર, ચંચળ અને ઉડી હોય તે સારી ગણાતી નથી જે સ્ત્રીની કાળી આંખ કાણી રહે છે. તે વ્યભિચારિણી નીકળે છે અને જમણી આંખ કાણી હોય તો વાંઝણી થાય છે ૧૬૩ થી ૧૭૧

સુદૃઢૈઃ સ્નિગ્ધૈઃ કૃષ્ણૈઃ સૂક્ષ્મૈઃ સ્યાત્પદ્મધિર્નમૈઃ સુભગા ॥

સૂક્ષ્મૈર્વિરલૈઃ કપિલૈઃ સ્થૂલૈર્નિંદ્યા ધ્રુવમજામૈઃ ॥ ૧૭૨ ॥

રોદનમનિમેષલક્ષણમાસામપિ પુરુષવત્પરિજ્ઞેયમ્ ॥

ગ્રંથપ્રપંચમયતઃ પુનરિહ દિઙ્માત્રમપિ નોક્તમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

પાંપણો.—કાળી, ચમકીલી, મજબુત અને ઝીણી પાંપણોથી સ્ત્રી ભાગ્યશાળી થાય છે અને ખારીક વાળવાળી કપિલવર્ણની તેમજ આછી આછી પાંપણો હોય તો સ્ત્રી ખરાબ ગણાય છે સ્ત્રીઓને રૂદન, નિમેષ આદિનાં લક્ષણો અને ફળ પુરુષના જેવા જ હોય છે તેથી ગ્રંથ વિસ્તાર થવાના ભયથી અહીં તે સંબંધમાં કંઈ પણ કહ્યું નથી.

૧૭૨-૧૭૩

શસ્તા વૃત્તા તન્વી ભ્રૂયુગલી કજ્જલચ્છાયા ॥

નયનાંભોરુહવલયિતરૂપા નાલં સમાશ્રયતિ ॥ ૧૭૪ ॥

લઘુમૃદુરોમમયી ભ્રૂરધિજ્યધનુરિવ શુભા સુદૃશામ્ ॥

કીર્ણા પિંગલવૃત્તા પૃથુલા સ્વરોમશાનશુભા ॥ ૧૭૫ ॥

વિત્તવિહીનાં હ્રસ્વા મિલિતા સ્થૂલા સદૈવ દુઃશીલામ્ ॥

વંધ્યાં સુદીર્ઘરોમા રમણીં ભ્રૂવલરી કુરુતે ॥ ૧૭૬ ॥

ભ્રમરો.—ઝીણા મુલાયમ વાળવાળી અને ચઢાવેલી ધનુષ્યની માફક વાંકી વળેલી ભ્રમરો સારી ગણાય છે. છુટી છુટી અને ભૂખરા રંગની અથવા જાડી તેમજ જાડા વાળવાળો ભ્રમરો ખરાબ ફળ આપે છે નાની ભ્રમરો નિર્ધનને હોય છે એક બીજાથી મળી ગએલી દુશ્ચરિત્રને હોય છે અને લાંબા વાળવાળી ભ્રમરો વાંઝણીને હોય છે ૧૭૪ થી ૧૭૬

લમ્બા વિપુલા કર્ણદ્વયી મિલિતા શુભાવર્ત્તસંયુક્તા ॥

દોલાયુગલાવિરતિપ્રીતિં દંપતિકૃતે યુગપત્ - ॥ ૧૭૭ ॥

રોમોપગતા યસ્યાઃ શલ્બકુલિરહિતા ચ નો શસ્તા ॥

કુટિલા કૃશા શિરાલા નારી સા જાયતે નિંદ્યા ॥ ૧૭૮ ॥

કાન —લાંબા પહોળા અને માથા સાથે ચોટી ગએલા લાગતા કાન સારા ગણાય છે પરંતુ રૂંવાટાવાળા, છિદ્રરહિત, કુટિલ, સુકાઈ ગએલા તેમજ નસો દેખાઈ આવે તેવા કાનથી સ્ત્રી નિંદાપાત્ર થાય છે ૧૭૭-૧૭૮

નિર્લોમશિરાવિરહિતમર્દ્દેન્દુસમં લલાટતલમ્ ॥

ત્ર્યંગુલમાનમનિમ્નં સ્ત્રીणां સૌભાગ્યમાવહતિ

॥ ૧૭૯ ॥

સ્વારહિતં વ્યક્તં સ્વસ્તિકસમલંકૃતં શુભં માલમ્ ॥

પ્રગુણં પટ્ટમિવ સ્મરનૃપસ્ય રાજ્યાભિષેકાય

॥ ૧૮૦ ॥

યસ્યાઃ પ્રલમ્બમલિકં સા તુ નારી દેવરં નિજં હંતિ ॥

તદપિ શિરાસોમયુતં સા ભવેત્પાંસુલા વાલા

॥ ૧૮૧ ॥

સીમન્તો લલનાનાં લલાટપટ્ટાશ્રિતઃ શુભઃ સરલઃ ॥

પ્રગુણિત ઇવાર્ધચંદ્રાકૃતિઃ કૃતઃ પુષ્પચાપેન

॥ ૧૮૨ ॥

લલાટઃ—ઈવાટાં રહિત, નસો વગરનું (નસો દેખાતી ન હોય તેવું) અર્ધચંદ્ર જેવું, તેમ જ ત્રણ આંગળ પહોળું લલાટ સ્ત્રીઓને સૌભાગ્યવતી બનાવે છે. દેખા વગરનું, સ્પષ્ટ અથવા સ્વસ્તિકની આકૃતિવાળું, વિશાળ કપાળ સાદું ગણાય છે જે સ્ત્રીનું લલાટ વ્યર્થ વધી ગએલું માલુમ પડતું હોય તે સ્ત્રી તેના દીયરનો નાશ કરે છે અને જો તેના કપાળ ઉપર વાળ કે નસો દેખાઈ આવતી હોય તો સમજવું કે તે સ્ત્રી બ્યલિઆરિણી છે. સ્ત્રીનો સેંથો લલાટથી લઈ લાંબો અર્ધચંદ્ર જેવો દેખાતો હોય તો તે શુભ છે ૧૭૯ થી ૧૮૨

કુંજરકુમ્ભનિમં સ્યાદૃત્તં શીર્ષં સમુન્નતં યસ્યાઃ ॥

સા ભવતિ ભૂપપત્ની સૌભાગ્યૈશ્વર્યસુખસહિતા

॥ ૧૮૩ ॥

સ્થૂલેન ભવતિ શિરસા વિધવા દીર્ઘેણ વંધકી યુવતિઃ ॥

વિપમેણ વિપમદુઃસ્વા દૌર્ભાગ્યવતી વિશાલેન

॥ ૧૮૪ ॥

માંથુ.—હાથીના કુલસ્થળ જેવું, ગોળ અને ઉંચું માથું હોય તે સ્ત્રી સૌભાગ્યવતી અને ઐશ્વર્યસંપન્ન રાજપત્ની થાય છે મોટા સ્થૂલ માથાવાળી વિધવા થાય છે. લાંબા માંથાવાળી વેશ્યા થાય છે વિષમ માથાવાળી વિષમ પ્રકારનાં દુઃખવાળી અને વિશાળ માથાવાળી સ્ત્રી દુર્ભાગિની થાય છે. ૧૮૩-૧૮૪

રોલમ્બસમચ્છાયાઃ સૂક્ષ્માઃ સમુન્નતાઃ સ્નિગ્ધાઃ ॥

કેશાઃ એકૈકભવા જાયન્તે ભૂપપત્નીનામ્

॥ ૧૮૫ ॥

આકુંચિતાગ્રમાઃ સ્નિગ્ધાંબુજકાલકાન્તયઃ સુભગાઃ ॥

ચિકુરા હરંતિ યમુનાતરંગમંગીં વરસ્ત્રીણામ્

॥ ૧૮૬ ॥

યસ્યાઃ પ્રસ્ફુટિતાગ્રાઃ સૂક્ષ્માઃ પરુષાઃ શિરોરુઢા લઘવઃ ॥

ઉચ્ચા વિરલા જટિલા વિષમા સા દુઃખિની યુવતિઃ ॥ ૧૮૭ ॥

અતિશયદીર્ઘસ્થૂલૈર્મર્તૃઘ્ની કામિની ભવતિ ॥

કેશઃ કપિલૈરમનસ્કારસ્કંધપ્રભવઃ પુનર્નિઘા ॥ ૧૮૮ ॥

વાળઃ—ભરના જેવા કાળા, પાતળા અને ચીકણા ચળકતા વાળ (સારી સ્ત્રીઓને) રાજપત્નીઓને હોય છે અથવાગમાં કંઈક વળેલા, ચળકતા, અને વાંકડીયા વાળ ઉત્તમ સ્ત્રીઓને હોય છે જે સ્ત્રીને અથવાગમાં ફાટેલા, ઘણા ઝીણા, ખરબચડા અને નાનાવાળ હોય છે, અથવા ઊભા, આછા, ઘણા જૂથવાળા કે ખરાબ વાળ હોય છે, તે સ્ત્રી દુઃખી થાય છે સ્ત્રીનો ચોટલો ઘણા લાંબા અને જડા વાળનો હોય તો જાણવું કે તે સ્ત્રી પતિનો નાશ કરનાર છે વળી બદામી, મનને અગ્રિય લાગે તેવા અને છેક ગરદન પર્યંત ઉગેલા વાળવાળી સ્ત્રી નિઘ છે ૧૮૫ થી ૧૮૮

પ્રકરણ ચોથું સંપૂર્ણ

અધિકાર પાંચમે

વ્યંજનમથ પ્રકૃતયો મિશ્રકમેતદપિ ભવતિ સંખ્યાનમ્ ॥

સંક્ષેપાલ્ક્ષણમથ હ્યનુક્રમેણૈવ વક્ષ્યામિ ॥ ૧ ॥

જન્માન્તરં વ્યંજનમિહ શુભાશુભં વ્યજ્યતે ધ્રુવં યેન ॥

તનુમયહત્ત્વગાદિ વ્યંજનમાख्याયતે સદ્ધિઃ ॥ ૨ ॥

રક્તઃ કૃષ્ણો ધૂમ્રો વિન્દુસમો મશક એવ વિજ્ઞેયઃ ॥

તિલકં તિલકાકારં તતોઽન્યદપિ લાંછનં સ્ત્રીણામ્ ॥ ૩ ॥

અન્તર્ભ્રૂયુગ્મે વા લલાટમધ્યે વિલોક્યતે યસ્યાઃ ॥

સુસ્નિગ્ધામો મશકઃ સા ભવતિ મહીપતેઃ પત્ની ॥ ૪ ॥

અન્તર્વામકપોલે સ્ફુટતા મશકેન લોહિતા ભવતિ ॥

મિષ્ટાન્નભોજનમાત્તિ પ્રાયેણ સા નિતમ્બિની લોકે ॥ ૫ ॥

તિલકં લાંછનમથવા હૃદિ રક્તામં વિલોક્યતે યસ્યાઃ ॥

સા ધનધાન્યોપેતા પતિપ્રિયા જાયતે પત્ની ॥ ૬ ॥

મક્તં તિલકં લાંછનમપસવ્યપયોધમે ભવતિ યસ્યાઃ ॥

પુત્રીચતુષ્ટયં સા સુતત્રયં ચાંગના સૂતે ॥ ૭ ॥

તિલકેઽશુભવામકુત્રે વિલાસવર્તા તદા સ્વનાલેન ॥

સ્ફુટમેકપુત્રજનની મા વિધવા દુઃખિની ભવતિ ॥ ૮ ॥

ગુહ્યસ્ય કુંકુમાભસ્તિલકઃ પ્રાન્તેઽથ દક્ષિણે ભાગે ॥

મા ભવતિ ભૂપત્ની નૃપજનની જાયતે વાપિ ॥ ૯ ॥

મશકો લોહિતવર્ણો નામાગ્રે દૃશ્યતે સ્ફુટો યસ્યાઃ ॥

મા ભૂપપદ્મગર્જા ગજાનં મૃયતે મૃનુમ્ ॥ ૧૦ ॥

વિસ્ફુગતિ નાસિકાગ્રે યસ્યાસ્તિલકઃ સકજ્જલચ્છાયઃ

મર્તૃવર્તા મા નાર્મ વિશેષતઃ પાંમુલા ભવતિ ॥ ૧૧ ॥

નાભેઽર્ધોવિભાગે મશકો વા તિલકલાંછને સ્યાતામ્ ॥

યસ્યા ભવતઃ સ્નિગ્ધે સા રમણી વહતિ કલ્યાણમ્ ॥ ૧૨ ॥

મ્યાતાં ગુલ્ફો યસ્યાઃ સ્ફુટલાંછનમશકતિલકસંયુક્તૌ ॥

મા ધનધાન્યવિદ્ધાના દુઃસ્વર્તા જીવતિ પ્રાયઃ ॥ ૧૩ ॥

વામે દસ્તે કંઠે વા કાયે જાયતે ધ્રુવં યસ્યાઃ ॥

મશકો યદિ વા તિલકઃ પ્રાગ્ગર્ભે મા સુતં સૂતે ॥ ૧૪ ॥

મશકં તિલકં લાંછનમુક્તમ્યાને કૃતાશુભં યાસામ્ ॥

અંગે પુનરપમવ્યે મુદ્દશાં કલ્પશાવહં વહુશઃ ॥ ૧૫ ॥

જનન અને પ્રવૃત્તિ આદિ વિવિધ ગુણોનું લક્ષણ એ પણ સુસ્થાન એટલે
દેહના કે. તેથી તેનનાં લક્ષણ પણ, સુસ્થાનના અનુક્રમે કહીશ જન્માન્તરના કર્મોદારા
આપણે શુભાશુભ જેવાં નવપ્રકારનાં તેનું નામ બદલતું છે અને તે શરીર ઉપરની
આમરોનો વિચાર હાથ દબાવવાય છે આટલે તે ચિન્તે (નવ મશક આદિ) ને
અનુક્રમે એક એક કરીને કહીશ પુનાડીઆ વગેરે જિંદુ નેર્યા હોય તેને
મશક કહે છે. અને જો તિલક (નાંકશ) ના આકારનું હોય તેને તિલક કહે છે. અને
આકારથી જુદાં પડેલાં જે કાય (હાથ મથક કે પુનાડીઆ રંગના) હોય તેને લાંછન

કહે છે. જેની બ્રમરો વચ્ચે કે કપાળ વચ્ચે સુસ્તિગ્ધ મશક હોય તે રાજપત્ની થાય છે. ડાળા કપોલની અંદર જેને મશકથી લાલાશ દેખાતી (અર્થાત્ લાલ રંગનો મશક) હોય તો તે સ્ત્રી પ્રાયઃ મિષ્ટાન્ લોજન કરનારી (અર્થાત્ સુખી) થાય સ્ત્રીઓના શરીર ઉપર હૃદયમા જે લાલ મશક કે તલ હોય તો તે સ્ત્રી ધનધાન્ય યુક્ત અને પતિને પ્રિય પત્ની થાય છે જે સ્ત્રીના જમણા સ્તન ઉપર લાલ તલ કે મશક હોય તે સ્ત્રી ચાર પુત્રી અને ત્રણ પુત્રનો જન્મ આપે છે. ડાળા સ્તન ઉપર ખરાબ તલ હોય તો તે સ્ત્રી એક જ પુત્રનો જન્મ આપે છે, અને પછી વિધવા તેમજ દુઃખી થાય છે ગુહ્યાંગના છેડે યા જમણી બાજુએ જે લાલ તલ હોય તો તે સ્ત્રી રાજપત્ની યા રાજમાતા થાય છે. જેની નાસિકાના અગ્રભાગમા લાલ રંગનો સ્પષ્ટ મશક હોય તે સ્ત્રી રાજપત્ની થાય છે અને રાજમાતા પણ થાય છે જેની નાસિકાના અગ્રભાગમાં કાળો તલ હોય તે સ્ત્રી પતિનો નાશ કરે છે અને ખામ કરીને વ્યભિચારિણી થાય છે નાભિની નીચે મશક, તલ યા લાછન હોય તો તે સ્ત્રી કલ્યાણિની થાય છે જેની પગની ઘુટીઓ મશક, તલ કે લાછનવાળી હોય, તે સ્ત્રી ધનધાન્ય રહિત તથા દુઃખી જીવન ગુજારે છે જેના ડાળા હાથે, કંઠની ડાબી બાજુએ, અથવા ડાળા અંગે (ગમે ત્યાં) મશક કે તલ હોય તે સ્ત્રી પહેલાં ગર્ભે પુત્રનો જન્મ આપે છે. મશક, તલ કે લાછન સ્ત્રીઓને જે સ્થાનમા હોવાથી અશુભ ફળ આપે છે તે જ જગ્યાએ જે જમણા અગમાં હોય તો તે ઘણો જ કલેશ આપનારા બને છે ૧ થી ૧૫

પ્રકૃતિર્દ્વિવિધા ગાદિતા સ્ત્રીणां શ્લેષ્માદિકા સ્વભાવાख्या ॥

પ્રથમા સાપિ ત્રેધા દ્વાદશધા ભવતિ પુનરન્યા ॥ ૧૬ ॥

નારીમતેઽસ્તિ પ્રકૃતિઃ સત્યપ્રિયમાષિણી સ્થિરસ્નેહા ॥

બહુપ્રસૂતિં લમતે નીલોત્પલદૂર્વાકુરશ્યામા ॥ ૧૭ ॥

સ્નિગ્ધનવરોમત્વંનારી સુવિલોચના ક્ષમાયુક્તા ॥

સુવિભક્તસમાવયવા બહુસત્યાપત્યવીર્યયુતા ॥ ૧૮ ॥

અસ્થૂલા સરસા ત્વક્પ્રસૂનતુલ્યાનુલેપના સુમગા ॥

ધર્માર્થિના કૃતજ્ઞા દયાન્વિતા કમલપદા સુમુખી ॥ ૧૯ ॥

પ્રચ્છન્ન ધૃતવેષા શુત્તૃષ્ણાક્ષમાત્રપોપેતા ॥

મિતવચના પાનભોજનસમયા ક્ષમાતલે પૃથુલનયના ॥ ૨૦ ॥

સાધારણસુરતેચ્છા નિદ્રાલુઃ શીતમાંસલશ્રોણિઃ ॥

જલદજલાશયજલજકૃતવાંછા યા ભવેત્સ્વપ્ને ॥ ૨૧ ॥

શ્રીની પ્રકૃતિ એ જાતની હોય છે, અને તેના કંઈ ઇત્યાદિથી વૈકારિક તથા સ્વભાવિક એમ એ ભેદ પડે છે વૈકારિકના ત્રણ પેટાભેદ છે, અને સ્વાભાવિકના બાર પેટાભેદ છે એ કંઈપ્રકૃતિ:—જે શ્રી સત્ય અને પ્રિય બોલનારી હોય, સ્નેહાળ હોય, અને નીલકમળ અથવા દુર્વાના જેવા સ્વામ વર્ણની હોય તે કંઈ પ્રકૃતિસંપન્ન ગણાય અને તેવી શ્રી ઘણા સંતાનોની માતા થાય છે જે શ્રીના નખ, રૂવાટાં એક જાતની શોભાને વ્યક્ત કરતા હોય, જેની આગેા મોટી અને કોંધરહિત હોય, તેમજ અંગ પ્રત્યગ પોતપોતાના પ્રમાણમા હોય, તે શ્રી સત્યવાદિની અને સતતિવાળી થાય છે મૃદુ અને ભીના વાનની (સ્નાન કર્યા પછી તરત જ જેવી લાગે છે તેવી) ચામડી હોય, અને પુષ્પની માફક સુંદર લાગતી હોય, તે શ્રી ધાર્મિક, કૃતજ્ઞ, દયાળુ તથા સૌભાગ્યશાલી થાય છે. જે શ્રી અંગ પ્રત્યંગને વસ્ત્રપરિધાન દ્વારા કુદરતી રીતે જ (સ્વભાવથી જ) છુપાવતી હોય, વળી જે ખૂણ, તરસ લગ્નગને ધારણ કરી શકતી હોય, ક્ષમાવાળી હોય, મિત્રભાષિણી, સમયે જ ખાનપાન કરનારી હોય, વિશાળનેત્રવાળી હોય, મૈથુનની સાધારણ (ઘણી લોકુપ અથવા તદ્દન વિરક્ત નહિ એવી) ઇન્દ્રિયાળી હોય, જેનો ચહેરો જોતાં નિદ્રા આવતી હોય તેમ મદવાળો દેખાતી હોય, જેની કમરની નીચેનો ભાગ માસલ અને શીતળ હોય, અને જે શ્રી મેઘ, જલાશય તથા કમળ સ્વપ્નમા જોતી હોય તેવી શ્રી કંઈ પ્રકૃતિની ગણાય છે ૧૬ થી ૨૧

યોપિત્તપ્રકૃતિઃ ગૌરી કૃષ્ણાઽથ વા હૃષ્ટા ॥

આતામ્રા નયનકરુહરસનાપાણિતલનાલુતલાઃ ॥ ૨૨ ॥

ક્ષણક્ષણવિકસન્નેષ્ટાઽભીષ્ટશીતમધુરસા પુનર્મૃદ્ધી ॥

વિરલકપિલમૂર્છજરોમા મેધાવતી પ્રાયઃ ॥ ૨૩ ॥

પ્રિયશુચિવસનમાલ્યા ઉપનાડયુષ્ણશિથિલમૃદુગુહ્યા ॥

અભિમાનિની શુચિરતાં વિશદસ્મિતવલ્લભા શૂરા ॥ ૨૪ ॥

ધૃતવલિપલિતતૃદ્ તનુવીર્યા મૃદુલમોહનક્રીડા ॥

કિંશુકદિગ્દાહતહિહનાદીન્પરયતિ સ્વપ્ને ॥ ૨૫ ॥

વ પિત્તપ્રકૃતિ.—જે શ્રીની પિત્તપ્રકૃતિ હોય છે, તે ગોરી અથવા કાળી હોય છે આનંદિત રહે છે અને તેની આંખ, હાથના નખ, ઇલા, હથેલી તથા તાળવુ એટલા ભાગ લાલ હોય છે તેની ચેષ્ટામા પ્રતિશ્ણુ ફેરફાર થયા કરે છે ઠંડા અને મીઠા રસ ઉપર તેની રુચિ હોય છે, અને તેના અંગ પ્રત્યગ મૃદુ લાગે છે આવી શ્રીઓના વાળ કપિલ વર્ણના અને આછા આછા હોય છે, અને તેઓ ઘણુંખરૂ બહુ

બુદ્ધિશાળી હોય છે. સફેદ રંગનાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો ઉપર પ્રેમ રાખે છે. શરીરની નસો ઉપર તરી આવતી માલુમ પડે છે શરીર ગરમ અને ગુહ્યાંગ શિથિલ તથા મૃદુ રહે છે, અભિમાન, પવિત્રતા, શૂરતા, વિશદ હાસ્ય અને વિશદ વાણીવાળી હોય છે. આવી પ્રકૃતિની સ્ત્રીઓના વાળ જલદી સફેદ થઈ જાય છે અદ્યવીર્યવાળી હોવા છતાં મૃદુતાવાળી હોય છે, અને મોહક ક્રીડા કરે છે તે સ્વપ્નમાં લાલ વસ્ત્ર, દિગ્દાહ (દિશાઓ બળતી હોય તેવો આભાસ) વીજળી, અને અગ્નિ ધત્યાદિને જુએ છે
૨૨ થી ૨૫

વનિતા વાતપ્રકૃતિઃ સ્ફુટિકચા ભગ્નપાદતલા ॥

રૂક્ષા વૈ નચ્ચદશનાશ્ચલવૃત્તા ચંચલપ્રકૃતિઃ

॥ ૨૬ ॥

અજિતેન્દ્રિયા સ્વરાંગી ગંધર્વવિલાસહાસકલહરતિઃ ॥

બહુભોજનાલ્પનિદ્રા બહુલાલાપભ્રમણશીલા

॥ ૨૭ ॥

ધૂસરશરીરવર્ણા છાયાવિદ્વેષમધુરસા શિશિરા ॥

કિંચિદ્વિવૃત્તાક્ષમુખી શેતે વિલપતિ નિશિ ત્રસતિ

॥ ૨૮ ॥

બહ્મલ્લવણતિક્તસ્નિગ્ધકષાયપ્રિયા સુરતિકઠિના ॥

ગોજિહ્વાકર્કશતનુરોમા સુશ્રોણિભિમ્બયુતા

॥ ૨૯ ॥

ઉદ્યાનવનક્રીડારતિરત્યુષ્ણપ્રિયા સ્થિરક્રોધા ॥

તરુપર્વતાધિરોહં સ્વપ્ને કુરુતે ન ભોગમના

॥ ૩૦ ॥

પ્રાયેણૈષા પ્રકૃતિઃ શુદ્ધૈવ વિલોક્યતે સ્ફુટં ક્વાપિ ॥

ભેદાઃ પુનરેતાસાં બહવોપિ ભવંતિ મનુજાનામ્

॥ ૩૧ ॥

ક વાતપ્રકૃતિ —વાયુપ્રકૃતિવાળી સ્ત્રી જાડા અને ઋક્ષ વાળવાળી, વાંકીચુંકી પગની પાનીવાળી, અને અંચળ સ્વભાવની હોય છે તેના નખ અને દાંત ઋક્ષ (હુખખા તેજહીન) લાગે છે ઇન્દ્રિયો ઉપર સંયમ રાખી શકતી નથી ગધેડીની માફક ખરછટ શરીરવાળી માલુમ પડે છે ગાયન, હાવભાવ, હાસ્ય તથા કલેશ કરવાની દેવ ધરાવે છે ઘણું ભોજન કરે છે અદ્ય નિદ્રા લે છે ઘણું બોલે છે અને ઘણું રખડે છે તેના શરીરનો રંગ ધૂળના જેવો હોય છે તેની કાન્તિ મોહ ઉત્પન્ન કરતી નથી મોહું અને આખો ફાટેલાં હોય તેમ લાગે છે અને તે ઉધમાં રહે છે, બળડે છે, તેમજ ડર અનુભવે છે તેને ખાટું, ખારું, તીખું, ચોપડું ભોજન પ્રિય હોય છે. ગાયની જીભની માફક તેનાં રૂંવાટાં કર્કશ લાગે છે તેના પેઢાનો ભાગ મનોહર લાગે

છે પરંતુ મુરત ક્રિયામાં ગાદુ જ શ્રમગ્રાધ્ય હોય છે ગળીઆઓમાં તેમજ જંગલમાં ફરવાનું પસંદ કરે છે, અદાય કોધી ગ્રે છે, અને સ્વપ્નમાં ગ્રાહ તથા પર્વત ઉપર ચઢતી હોય છે. આવી સ્ત્રીઓને ભોગ પ્રિય હોતો નથી આ પ્રમાણે કંક, પિત્ત તથા વાયુની પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીઓનું વર્ણન છે પરંતુ આવો શુદ્ધ ભેદ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે મોટે ભાગે એક બીજાથી મિશ્ર પ્રકૃતિ જ દેખાય છે. ૨૬ થી ૩૧

સુરવિદ્યાધરગંધર્વયક્ષરાક્ષસપિશાચવાનરકાપિભિઃ ॥

અહિસ્વરવિડાલસિંહૈસ્તુલ્યાન્યા પ્રકૃતિરત્રૈષા ॥ ૩૨ ॥

અલ્પાશિની સુગંધા સમુજ્જ્વલા ચારુમાનસા શુદ્ધા ॥

પ્રિયવસના તનુનિદ્રા નિર્દિષ્ટા સા સુરપ્રકૃતિઃ ॥ ૩૩ ॥

વિદ્યાધરસ્વભાવા ભવતિ કલાગુણવિચક્ષણા શાંતા ॥

ચન્દ્રાનના સુભોગા મનોહરસ્થાનવદ્ધરતિઃ ॥ ૩૪ ॥

ઉદ્યાનવનાસક્તા કલસ્વરા ગીતનૃત્યસ્કતમનાઃ ॥

પરિચિતસુગંધમાલ્યા ગંધર્વપ્રકૃતિસ્વલા સા ॥ ૩૫ ॥

આરામજલક્રીડારતા વિભૂષણપરાયણા કાન્તા ॥

પ્રાયો યક્ષપ્રકૃતિર્દ્વનરક્ષણકાંક્ષિણી રમણી ॥ ૩૬ ॥

વહ્નશના ક્રુદ્ધમના હન્તિ પતિં પ્રાણલગ્નમપ્યુગ્રા ॥

સા રાક્ષસસ્વભાવાકટુકાલાપા દુરાચારા ॥ ૩૭ ॥

શૌચાચારશ્રષ્ટા રૂપવિહીના ભયંકરા સતતમ્ ॥

પ્રસ્વેદમલોપેતા ભવતિ પિશાચકૃતિરશુભા ॥ ૩૮ ॥

દાનદયાનિયમરતિઃ પતિવ્રતા દેવગુરુકૃતાજ્ઞા ચ ॥

કાર્યાકાર્યવિવિક્તા નરસ્વભાવા ભવતિ નારી ॥ ૩૯ ॥

સ્યૈર્યં ક્વાપિ ન કુરુતે સમસ્તદિગ્વીક્ષણેક્ષણાસક્તા ॥

ઉત્કાલગતિર્લુપ્થા દુર્વેષા સા કપિપ્રકૃતિઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્યચ્છિદ્રાન્વેષણપરાયણા કુટિલગામિની રૌદ્રા ॥

ધૃતવૈરા ક્રોધરુચિરહિસ્વભાવા ચ વાનિતા સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

સહતે પરાં વિભૂતિં સ્વમૈથુનસૈવિની મુસલનાદા ॥

અન્નેન યેન કેનચિદુપચિતગાત્રા સ્વપ્રકૃતિઃ

॥ ૪૨ ॥

છઙ્ગં કુરુતે પાપં પરપીડાન્યસ્તમાનસા સતતમ્ ॥

સ્ત્રી સાપવાદરક્ષણપરા વિદાલસ્વભાવા ચ

॥ ૪૩ ॥

एकान्तस्थानरतिश्चिरेण मैथुननिषेવणस्था च ॥

निद्रालसा गतभया सिंहप्रकृतिर्भवति युवतिः

॥ ૪૪ ॥

અગાઉ પુરુષની પ્રકૃતિના ભેદ પાડતાં પ્રાચીનાચાર્યોએ દશ ભેદ પાડ્યા હતા પરંતુ સ્ત્રીની પ્રકૃતિના સર્વ પ્રથમ બે, અને બીજા વિભાગના પેટાવિભાગ તરીકે બાર ભેદ પાડ્યા છે અને તેને દેવ, વિદ્યાધર, ગંધર્વ, યક્ષ રાક્ષસ, પિશાચ, મનુષ્ય, માંકડાં, સર્પ, ગધેડાં બિલાડી અને સિંહ એમ સંજ્ઞા આપે છે જે સ્ત્રી અલ્પાહારી, મનોહર સુગંધવાળી, સરલ મનની, શુદ્ધ વર્તનવાળી, સુંદર વસ્ત્રો ધારણ કરનારી અને અલ્પ નિદ્રાવાળી હોય, તે દેવ પ્રકૃતિની જાણવી કલાપ્રિય, શાન્ત, મનોહર, સ્થાન ઉપર પ્રેમ રાખનારી, અને ચંદ્રમુખી હોય, તેમજ સુરતક્રિયામાં સુખસાધ્ય હોય તે વિદ્યાધર પ્રકૃતિની જાણવી બગીચા વગેરે આમોદ પ્રમોદનાં સ્થાનો પ્રત્યે રુચિવાળી, મીઠા અવાજવાળી, ગીત નૃત્ય ઇત્યાદિમાં ચતુર તેમજ પુષ્પોની માળા ઇત્યાદિ પ્રત્યે આકર્ષણ ધરાવનારી સ્ત્રી ગાંધર્વ પ્રકૃતિની જાણવી પાણીમાં વિહાર કરવાની રુચિવાળી આભૂષણોને ચાહનારી, મનોહર તથા ધનનો સંચય કરવાની વૃત્તિવાળી સ્ત્રી યક્ષ પ્રકૃતિની જાણવી ખુબ ખાનારી, ક્રોધી, કઠોર વાક્ય બોલનારી, દુરાચારી સ્ત્રી રાક્ષસ પ્રકૃતિની જાણવી અને તે પ્રેમાળ પતિનું પણ ખુન કરે છે પવિત્રતા તથા આચાર વિચારથી રહિત, રૂપહીન, ભયકર, તથા પરસેવાથી ગંધાતી અને મેલી સ્ત્રી પિશાચ પ્રકૃતિની જાણવી દાન, દયા તથા નિયમવાળી, પતિવ્રતા, દેવ શુરુની આજ્ઞા માનનાર, કાર્ય-અકાર્યને સમજનાર સ્ત્રી મનુષ્ય પ્રકૃતિની જાણવી. કોઈ જગ્યાએ ઠરીને નહિ બેસનારી, ચારે બાજુ નજર ઘુમાવનારી (ચકળ-વકળ આંખોવાળી), અને કુદકા ભારતી ગતિવાળી સ્ત્રી વાંદરાની પ્રકૃતિ ધરાવનાર સમજવી બીજાનાં છિદ્રો જોનારી, ચાલતાં ચાલતા વાંકીચુંકી ગતિકરનારી, ભયંકર, વેર રાખનારી, અને ક્રોધી સ્ત્રી સર્પ પ્રકૃતિની જાણવી બીજાની પ્રભુતાને પણ સહન નહિ કરનારી, મોટા ઘાંટાવાળી અને ગમે તે ખોરાકથી પણ પુષ્ટ થનારી સ્ત્રી ગધેડાની પ્રકૃતિવાળી સમજવી ગુપ્ત પાપાચાર કરનારી, બીજાને હિરાન કરવાની આદતવાળી, અને પોતાના દુષ્કર્મને છુપાવનારી સ્ત્રી બિલાડાની પ્રકૃતિની જાણવી એકાન્તને પસંદ કરનારી, કદાચિત્ જ સુરતને સેવનારી ઉંઘણુશી તથા નિંદર સ્ત્રી સિંહ પ્રકૃતિની જાણવી ૩૨ થી ૪૪

- या मंडूककुक्षिर्भवति न्यग्रोधमंडला युवतिः ॥
 सा सृते सुतमेकं सोपि पुनश्चक्रवर्ती स्यात् ॥ ४५ ॥
- भालस्थले त्रिशूलं विलोक्यते दैवनिर्मितं यस्याः ॥
 तस्याः स्वामित्वं स्याद्भुवने वनितासहस्राणाम् ॥ ४६ ॥
- या हरिणाक्षी हरिणग्रीवा हरिणोदरी हरिणजंघा ॥
 जातापि दासवंशे सा युवतिर्भवति नृपपत्नी ॥ ४७ ॥
- मधुपिंगाक्षी स्निग्धा श्यामांगीराजहंसगतिनादा ॥
 अष्टौ जनयति पुत्रान्धनधान्यविवर्धिनी तन्वी ॥ ४८ ॥
- पीवरनितम्बविम्बा पीवरवक्षोजमण्डला बाला ॥
 पीवरकपोलपाली सा सौभाग्यान्विता युवतिः ॥ ४९ ॥
- रक्तातालुनखरसना रक्तोष्ठी रक्तपाणिपादतला ॥
 रक्तनयनान्तगुह्या धनधान्यसमन्विता वनिता ॥ ५० ॥
- पृथुनयना पृथुजघना पृथुवक्षाः पृथुकटिः पृथुश्रोणिः ॥
 पृथुशीला च पुरंध्री सुपूजिता जायते जगति ॥ ५१ ॥
- मृदुरोमा मृदुगात्री मृदुकोपा मृदुशिरोरुहा रमणी ॥
 मृदुभाषिणी अगण्यैः पुण्यैरासाद्यते सद्यः ॥ ५२ ॥
- जानुयुगं जंघाद्वयमपि लगति परस्परेण यस्याः ॥
 उत्कृष्टकामिनी या सा सौभाग्यान्विता रमणी ॥ ५३ ॥
- दीर्घमुखी दीर्घाक्षी दीर्घभुजा दीर्घमूर्द्धजा तन्वी ॥
 दीर्घांगुलिका प्राप्नोत्यायुर्दीर्घं सुखोपेतम् ॥ ५४ ॥
- वृत्तमुखी वृत्तकुचा वृत्तप्रसूतोरुजानुगुल्फयुगा ॥
 वृत्तग्रीवानाभिर्वृत्तशिरा जायते धन्या ॥ ५५ ॥
- व्यक्ता भवंति रेखा मणिबंधे कंठदेशके नूनम् ॥
 पूर्णास्तिस्त्रो यस्या नृपस्य सा जायते जाया ॥ ५६ ॥

જે સ્ત્રીની કુક્ષી દેડકા જેવી હોય, અને વડના ઝાડની માફક ફેલાઈ ગએલા અંગવાળી એટલે કે ગભીર અને વિશાળ લાગતી હોય તો તે સ્ત્રી એક જ પુત્રનો જન્મ આપે છે પણ તે પુત્ર ઘણો મોટો યશસ્વી બને છે. જે સ્ત્રીના કપાળની અંદર કુદરતી ત્રિશુલનો આકાર માલુમ પડી આવતો હોય, તે સ્ત્રી ઘણી દાસીઓની માલિક થાય છે હરણુ જેવી આખ, ગ્રીવા, પેટ અને જાઘવાળી સ્ત્રી ગરોળ ઘરમાં જન્મી હોય છતાં પણ રાજરાણી થાય છે મધના જેવી પીળચટી આંખવાળી, ભીનાવાનવાળી અને શ્યામા તેમજ રાજહનના જેવી ગતિવાળી સ્ત્રી ધનધાન્યને વધારનારી તથા આઠ પુત્રોની માતા થાય છે પુષ્ટ નિતાંબ, સ્તન તથા કપોળવાળી સ્ત્રી સૌભાગ્યશાલિની થાય છે જે સ્ત્રીનાં તાળવુ, નખ, જીભ, ઝોઠ, હથેળી, પગનું તળીયું તથા આંખના ખુણા લાલ રંગના હોય તે સ્ત્રી ધનધાન્યથી પરિપૂર્ણ રહે છે જે સ્ત્રીની આખ, જાંઘ, સ્તન, કમર, અને પેદુ એ અવયવો પુષ્ટ (વિશાળ) હોય તે સ્ત્રી કુટુંબમાં શ્રેષ્ઠ થાય છે. જેનાં રૂવાટાં, ગાત્ર, તથા માથાના વાળ મૃદુલ હોય અને જેની વાણી પણ મૃદુ હોય, તેવી સ્ત્રી કોઈ ભાગ્યશાળી પુરુષને જ પુણ્યયોગે પ્રાપ્ત થાય છે જે સ્ત્રીના સાથમાં તથા પગની જાંઘો એકબીજાને ઘસાતી હોય તેવી શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી સૌભાગ્યને લોગવે છે મો, આખો, હાથ, માથાના વાળ, તથા આંગળીઓ જેને લાંબી હોય તે સ્ત્રી લાંબુ સુખી જીવન ગુજારે છે. મુખ, સ્તન, જાંઘ, સાથમાં, ઠીચણ, ગ્રીવા, નાભિ તથા મસ્તિષ્ક આટલા અંગ જેનાં ગોળ હોય તે ઉત્તમ સ્ત્રી હોય છે. જે સ્ત્રીના મણિખંધ અથવા તો કંઠ પર સ્પષ્ટ રેખા હોય તે સ્ત્રી રાણી થાય છે. ૪૫ થી ૫૧

उत्तमस्वर्णरुचिरा तनुत्वचा सकलकोमलावयवा ॥

लब्धसमुदायशोभा प्रायः श्रीमाजनं सुदृशी

॥ ૫૭ ॥

જેનો રંગ તપાવેલા સોના જેવો લાગતો હોય, જેની આમડી પાતળી અને મુલાયમ હોય, જેના દરેક અવયવ કોમળ માલુમ પડતા હોય તે સ્ત્રી લક્ષ્મીની લોગવનાર સમજવી. ૫૭

पद्मिन्यथ हस्तिन्यथ शंखिनी चित्रिणीं च भेदेन ॥

वनिता चतुष्प्रकारा क्रमेण तल्लक्षणं वयं ब्रूमः

॥ ૫૮ ॥

स्निग्धश्यामलकान्तिस्तिलकुसुमाकारसुभगनासिकायस्याः ॥

त्रिवलीतरंगमध्या वृत्तकुचा स्निग्धकृष्णकचा

॥ ૫૯ ॥

पद्ममुखी मधुगंधा पद्मायतलोचना प्रियालापा ॥

बिम्बोष्ठी हंसगतिर्द्धर्मरतिः पद्मिनी भवति

॥ ૬૦ ॥

સ્ત્રીઓના પશ્ચિની, હસ્તિની, શંખિની અને ચિત્રીણી એવા ચાર ભેદ પ્રાચીના-
ચાર્યોએ કહ્યા છે તે બતાવીએ છીએ જે સ્ત્રીની આકૃતિ સ્નેહાળ, ચીકણી, નિલકમળવત્
શ્યામ હોય, જેનું નાક તલના કુલના જેવું હોય, જેના ઉદર પર ત્રણ વલ્લી પડતી
હોય, સ્તન ગોળ હોય, ચીકણા કાળા વાળ હોય, કમળની માફક ખીલેલું મુખ હોય,
શરીરમાંથી મીઠી (માદક) સુગંધી આવતી હોય, કમળની પાંખડીની માફક લાંબી
આંખ હોય, અવાજ મધુર અને કર્ણપ્રિય, ગતિ હંમના જેવી અને ઓઠ લાલ રંગના
હોય તેવી સ્ત્રી પશ્ચિની કહેવાય છે, અને તેની ધર્મ ઉપર રુચિ હોય છે. ૫૮ થી ૬૦

સ્થૂલદશના સુમધ્યા ગદ્ગદનાદા મદોત્કટા ચપલા ॥

હસ્વોરુમુજગ્રીવાજંઘા વાદિત્રગીતરતિઃ ॥ ૬૧ ॥

સ્નિગ્ધતરંગકેશી પીનોન્નતવિપુલવૃત્તકુચકલશા ॥

મત્તમતંગજગમના મદગન્ધા હસ્તિની ભવતિ ॥ ૬૨ ॥

મોટા દાંતવાળી, કમરમાંથી પાતળી, ગદ્ગદ અવાજવાળી, મદોન્મત ગતિવાળી
અને ચપળ, સાથળ, હાથ, ગળું તથા નત ઘ એ ચારે અવયવ ટુંકા હોય, ગાયન
વાદનમાં અભિરુચિ ધરાવતી હોય, વાકડીયા કાળા વાળ હોય, પુષ્ટ અને દેખાઈ આવતા
ગોળ સ્તન હોય, તેમજ મદોન્મત લાગતી હોય, તે સ્ત્રી હસ્તિની ગણાય છે ૬૧-૬૨

વિપમકુચા વિપગંધા દીર્ઘપ્રસ્તોરુનાસિકાનયના ॥

તનુકેશી સ્વરચિત્તા શંસ્વરદા શંસિની યોપિત્ ॥ ૬૩ ॥

જે સ્ત્રીના સ્તન એક ખીન્ન સાથે સરખા પ્રમાણવાળા ન હોય, કમળના પુષ્પ
જેવી સુગંધી ધરાવતી હોય, લાંબા અને ફેલાઈ ગયેલા સાથળ, નાક તથા આંખો
હોય, વાળ ટુંકા હોય, ચિત્ત કઠોર હોય, અવાજ પણ કાનને કઠોર લાગે તેવો
(શખનાદ) જેવો હોય તે શંખિની સ્ત્રી કહેવાય છે ૬૩

તુઙ્ગપયોધરમારા વિચિત્રવસ્ત્રા પ્રિયાત્રલાલાપા ॥

સુક્ષ્માગન્ધાનિચિતા ચિત્રાક્ષી ચિત્રિણી ગદિતા ॥ ૬૪ ॥

જેના સ્તન ઉપસી આવેલા હોય, ચિત્ર વિચિત્ર વસ્ત્રોને ધારણ કરતી હોય,
વળી અસ્તવ્યસ્ત અસળદ્ધ વાર્તાલાપ કરતી હોય, જેના શરીરમાંથી સ્વાસ્થ્યશ્રિત સુગંધ
આવતો હોય, અને જેની આંખો અતિશય ચપળ હોય, તેવી સ્ત્રી ચિત્રીણી કહેવાય છે ૬૪

કપિલવિલોચનલલનાં કપિલકલાં કપિલરોમરાજિચિતામ્ ॥

કપિલાવયવાં ચાલાં સન્તઃ શંસંતિ ન પ્રાયઃ ॥ ૬૫ ॥

વિપુલમુખી વિપુલકચા વિપુલાક્ષી વિપુલકર્ણપદા ॥
 વિપુલાંગુલિકા પ્રાયો ભર્તૃઘ્ની જાયતે યોષિત્ ॥ ૬૬ ॥
 કૃષ્ણાક્ષી કૃષ્ણાઙ્ગી કૃષ્ણનર્મી કૃષ્ણરોમરાજિકચા ॥
 કૃષ્ણૌષ્ઠતાલુરસના સા નિયતં કૃષ્ણચારિત્રા ॥ ૬૭ ॥
 લમ્બલલાટી લમ્બગ્રીવા લમ્બૌષ્ઠનાસિકા ન શુભા ॥
 લમ્બપયોધરબાલા લંબસ્ફિગ્લમ્બરમણમણિઃ ॥ ૬૮ ॥
 નિઃસરતિ વદનકુહરાલ્લાલા યસ્યાઃ સદા શયાનાયાઃ ॥
 સ્મેરે કિચ્ચિન્નેત્રે સા બાલા કથ્યતે કુલટા ॥ ૬૯ ॥
 યદિ નાભ્યાવર્ત્તવલે રેલાહીનં પૃથૂદરં યસ્યાઃ ॥
 દુઃલાઘ્યાકુલચિત્તા સા યુવતિર્જાયતે સતતમ્ ॥ ૭૦ ॥

અંચળ અને ધૂમાડીયા રંગની આંખો, ધૂમાડીયા રંગના વાળ, રૂંવાટા તથા જેના અવયવો મેલા માલુમ પડતા હોય તેવી સ્ત્રી સારી ગણાતી નથી મોં, વાળ, આંખો, કાન તથા પગ અને આંગળીઓ જેને પહોળી રહેતી હોય તે સ્ત્રી પોતાના પતિનો ઘાત કરે છે જેનાં આંખ, અવયવ, નખ, વાળ, રૂંવાટાં, ઓઠ, તાળવું અને જીભ કાળા રંગનાં હોય છે, તે સ્ત્રી કૃષ્ણચરિત્રા એટલે ભયકર કૃત્ય કરનારી હોય છે લલાટ, ગળું, ઓઠ, નાક, સ્તન તથા પગના થાપા અને ગુહ્યાંગ જેને લાળા હોય તેવી સ્ત્રી સારી હોતી નથી જે સ્ત્રીને ઉઘટાં મોંઢામાંથી લાળ પડતી હોય, અને આંખો ઠંઠક ઉઘાડી રહી જતી હોય તે સ્ત્રી કુલટા હોય છે જે સ્ત્રીના પેટ ઉપર વલ્લી ન હોય અને નાભિ ભમરી દેતી જાંડી પેચી ગએલી હોય તે સ્ત્રી દુઃખથી વ્યાકુલ ચિત્તવાળી (હુર્લાગ્યવાળી) હોય છે ૬૫ થી ૭૦

પ્રસભં પ્રસરતિ બાષ્પં પ્રહસંત્યા નેત્રકોણયોર્યસ્યાઃ ॥
 લાલા ચ મુલાત્તસ્યાઃ કૌતસ્ત્યા શીલરક્ષા સ્યાત્ ॥ ૭૧ ॥
 યુગપદ્મવન્તિ યસ્યા દુર્ગન્ધાઃ શ્વાસમૂત્રવપુર્કતવઃ ॥
 સાક્ષાદેવ કુઠારી સા વંશવિકર્તિની વનિતા ॥ ૭૨ ॥
 યસ્યાઃ સ્ફુટં હસંત્યાઃ કપોલયોઃ કૂપકૌ સ્યાતામ્ ॥
 નયને નિતાંતચપલે સા ભર્તૃઘ્ની ભવત્યસતી ॥ ૭૩ ॥

યાન્ત્યા સ્વૈરં યસ્યા દૈવવશાત્પટપટાયતે વસનમ્ ॥
 સા સતતમેવ કલયતિ સ્મણી કલ્યાણવૈકલ્યમ્ ॥ ૭૪ ॥
 સર્વેઽસ્થિસંધિવંધા યસ્યા ગમનેન વિકટિકાયન્તે ॥
 સુતમપિ પતિં ચિકીર્ષતિ સા સંગતયૌવનં યુવતિઃ ॥ ૭૫ ॥
 અપરાઙ્ગં રોમયુતં પૂર્વાઙ્ગં રોમવિરહિતં યસ્યાઃ ॥
 ભવતિ વિપરીતમથવા ભયંકરા સા પિશાચી ચ ॥ ૭૬ ॥
 ફલ્ગુપ્રચારશીલા નિષ્કારણદ્વૈનિરીક્ષણપ્રગુણા ॥
 નિષ્ફલવહુલાલાપા સા નારી દૂરતસ્ત્યાજ્યા ॥ ૭૭ ॥
 અતિહ્રસ્વમુખા ધૂર્તા દીર્ઘમુખા દુઃખભાગિની વનિતા ॥
 શુષ્કમુખી વક્રમુખી સા સૌભાગ્યૈશ્વર્યસુખહીના ॥ ૭૮ ॥
 યસ્યાઃ કપિલા વૃત્તા નિરંતરા વપુષિ રોમરાજિઃ સ્યાત્ ॥
 જાતા પિતૃપતિગોત્રે સા ભુવિ ભજતે ભુજિષ્યાત્વમ્ ॥ ૭૯ ॥
 સતતં વિસ્પૃષ્ટમાનાશ્વરોચ્ચકટુકસ્વરા સ્ફુરદ્ભુકુટિઃ ॥
 સ્વચ્છંદાચારગતિઃ સા સ્યાદ્રહિતા નિરંતરં લક્ષ્મ્યા ॥ ૮૦ ॥

જેને હસતા નેત્રના ખુણામાંથી આંસુ ટપકતા હોય અને મોઢામાંથી લાળ નીકળતી હોય તે સ્ત્રી બ્યલિચારિણી હોય છે જે સ્ત્રીનાં શ્વાસ, મૂત્ર, શરીર અને ઋતુ (સ્રાવ) એ દરેક દુર્ગંધવાળાં હોય, તે સ્ત્રી વશનો ઉચ્છેદ કરે છે જે સ્ત્રીને હસંતાં ગંડસ્થળ ઉપર ખાડા પડતા હોય, અને આંખો ચંચળ રહેતી હોય તે સ્ત્રી દુરાચારિણી અને પતિનો ઘાત કરનારી હોય છે જે સ્ત્રીને ચાલતાં કપડાનો ફડકાટ થતો હોય તે સ્ત્રી શુભ ક્ષણ ભોગવી શકતી નથી જે સ્ત્રીને ચાલતાં અગ્રપ્રત્યંગ દરેકમાંથી અવાજ થતો હોય તે સ્ત્રી કામાતુર રહે છે અને પોતાના પુત્રથી પણ કામોપભોગની ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે જે સ્ત્રીના ઉપરના લાગમા ફંવાટા ન હોય અને નીચેના લાગમાં હોય તે સ્ત્રીને રાક્ષસી જેવી બાણુવી જે સ્ત્રી હેતુ વગર રખડવાની આદતવાળી હોય, અને કારણુ વગર અડી તડી નજર ફેરવ્યા કરતી હોય, વળી નિરર્થક બહુ બોલ્યા કરતી હોય તે તજવા યોગ્ય છે જેનું મોં એકદમ નાનું હોય છે, તે ધૂર્ત હોય છે અને એકદમ લાંબા મુખવાળો દુઃખી થાય છે. તેવી જ રીતે તદ્દન સુદ્ધા મોં વાળો અથવા વાકા મુખવાળો સ્ત્રી સૌભાગ્ય, ધન તથા સુખથી વર્ણીત રહે છે. જેના શરીર ઉપર

બધેજ બદામી રંગના વાળ હોય તે સ્ત્રી સારા કુટુંબમાં ઉત્તમ થએલી, અને સારા કુટુંબમાં પરણાવવામાં આવી હોય તો પણ દાસી થઈ પૃથ્વી ઉપર ભટકયા કરે છે. જે સ્ત્રીને બોલતાં ગધેડાની માફક ઘોંઘાટ થાય, તેમજ ભ્રમરો ઉંચી નીચી થતી હોય, તે સ્ત્રી સ્વચ્છંદી અને નિર્ધન થાય છે ૭૧ થી ૮૦

उत्कंटकं सांगुलिकं पाणितलपादतलद्वयं यस्याः ॥

राजान्वयजातापि स्याज्या दूरादपि प्रमदा ॥ ८१ ॥

अतिदृस्वा द्राघिष्ठाथ वा तनिष्ठांगनास्थविष्ठा वा ॥

रूपिण्यपि विश्वस्मिन्सा स्पष्टमनिष्टदा भवति ॥ ८२ ॥

पादौ यस्याः स्फुटितौ रोमशाचिपिटांगुली गूढनखौ ॥

वा कच्छपपृष्ठ नखौ सा नारी दुःखदरिद्रताहेतुः ॥ ८३ ॥

विकलांगी व्याधियुता शुष्कांगी वामना तथा कुब्जा ॥

नीचान्वयजा रमणी परिहरणीया सुरूपाऽपि ॥ ८४ ॥

निशि सुप्ता या सततं पिनष्टि दशनान्परस्परं नारी ॥

यत्किञ्चिदपि प्रलपति सा न च शस्ता सुलक्षणाऽपि ॥ ८५ ॥

काकमुखी काकाक्षी काकरवा काकजંघिका नारी ॥

काकगतिश्चेष्टा स्यान्नૂનं दारिद्र्यदुःखवती ॥ ८६ ॥

सततं कोपाविष्टा स्तब्धांगी चंचला महाबाहुः ॥

अतिकृशकरपादयुगा न कदाचन મંગલા પ્રમદા ॥ ૮૭ ॥

અંગુષ્ઠેન વિરહિતા યસ્યાઃ કરપાદાંગુલીમિલિતાઃ ॥

સા દારિદ્ર્યવતી સ્યાદ્યુવતિર્યદિ વા ન દીર્ઘાયુઃ ॥ ૮૮ ॥

કપિવક્ત્રા કપિનેત્રા કપિનાસા કપિકર્ટિયા ચ ॥

કપિકર્ણા રોમશાપિ પ્રતીપકૃજ્જાયતે પ્રાયઃ ॥ ૮૯ ॥

જે સ્ત્રીનો પોંચો, પગનું તળીયું અને આંગળીઓ ખરબચડાં હોય તે સ્ત્રી ઉત્તમ કુલમાં જન્મી હોય તો પણ તજવા યોગ્ય છે જે સ્ત્રી અતિશય દુંકી (ઠીંગણી) અથવા અતિશય લાંબી, અતિશય પાતળી અથવા જાડી હોય તે સ્ત્રી સ્વરૂપવતી હોય

છતાં પણ ખરાબ ફળ આપે છે જે સ્ત્રીના હાથપગ ફાટેલા રહેતા હોય, આંગળીઓ વાળવાળી તથા ચપટી રહેતી હોય, આંગળીઓના નખ દુંકા હોય અથવા કાચબાની પીઠ જેવા ઉપસેલા નખ હોય તે સ્ત્રી દુઃખ અને દારિદ્ર્યનું કારણ બનવાનું જે સ્ત્રીને ઉંઘમાં દાંત કચકચાવવાની ટેવ હોય અને ગકવાની આદત હોય, તે સ્ત્રી ખોળાં શુભ લક્ષણો હોય, છતાં પણ પસંદ કરવા લાયક નથી હોતી જેનાં મુખ, આંખ, અવાજ, બાંધ, ગતિ અને ચેષ્ટા કાગડાના જેવાં હોય તે સ્ત્રી દારિદ્ર્યવાળી અને દુઃખી થાય છે સદાકાળ ખીન્નએલી રહેતી, અકકડ અવયવોવાળી, ચંચળ તથા લાંબા અને એકદમ પાતળા હાથપગવાળી સ્ત્રી કદાપિ ભલું કરી શકતી નથી. જે સ્ત્રીને હાથપગની આંગળીઓમા કુદ્દત અગુઠો બુદ્ધો પડતો હોય, ધાત્રીની ચારે આંગળીઓ એક ખીન્ન સાથે ચોટેલી રહેતી હોય, તે સ્ત્રી દરિદ્ર થાય છે, અથવા અદવાયુ થાય છે જેનાં મુખ, નેત્ર, નાક, કમર, કાન અને રૂંવાટાં વાંદરાના જેવાં હોય તે સ્ત્રી ઉલટું જ કરનાર (અવળચંડી) હોય છે ૮૧ થી ૮૯

નગવિહગનદીનામ્ની વૃક્ષલતાગુલ્મનામિકા નારી ॥

નક્ષત્રગ્રહનામ્ની ન રંજ્યતે સ્વૈરિણી પત્યા ॥ ૯૦ ॥

શકસુરાસુરનામ્ની પુંનામ્ની ગગનનામિકા નિયતમ્ ॥

ભીષણનામ્ની રમણી સ્વચ્છન્દા જાયતે પ્રાયઃ ॥ ૯૧ ॥

જે સ્ત્રીનું નામ પર્વત, પંખી, નદી, વૃક્ષ, વેલી, કુંજ, નક્ષત્ર તથા ગ્રહના નામ ઉપરથી (જેમકે પાર્વતી, હંસા, ગંગા, માલતી, રેહિણી, ચદ્રા ઇત્યાદિ) નામ હોય તે સ્ત્રી સ્વૈરિણી હોય છે અને તે કામુક પણ વિશેષ હોઈ પતિથી સતુષ્ટ રહેતી નથી જે સ્ત્રી ઇન્દ્ર, દેવતાઓ, રાક્ષસો, પુરુષો અથવા આકાશના નામ જેવા નામવાળી હોય છે, તે અને ભયકર નામવાળી સ્ત્રી પ્રાયઃ સ્વચ્છન્દી નીકળે છે ૯૦-૯૧

ઇહ ભવતિ મૃગીવડવાકરિણીભેદેન કામિની ત્રેધા ॥

તાસાં લક્ષણમધુના દિઙ્માત્રમનૂદ્યતે ક્રમશઃ ॥ ૯૨ ॥

યસ્યાઃ પડ્મગુલં સ્યાદણ્ડગુલં વા સરોજમુકુલામમ્ ॥

નાર્યાં વરાઙ્ગમધ્યં નિગદ્યતે સા મૃગી યુવતિઃ ॥ ૯૩ ॥

મૃગી, વડવા (ઘોડી) તથા હસ્તિની એમ ત્રણ ભેદ સ્ત્રીઓના થાય છે તે ભેદોના લક્ષણ દિઙ્માત્ર કમપૂર્વક અહીં ઉતારીએ છીએ જે સ્ત્રીઓની યોનિની ઉડાઈ છ આગળકે આઠ આંગળ હોય, યોનિ કમળની કળી જેવી લાગતી હોય તે મૃગી ભવતિની સ્ત્રી કહેવાય છે, ૯૨-૯૩

યસ્યા નવદશકાઙ્ગુલમેકાદશાંગુલં સા વડવા ॥

દ્વાદશત્રિદશાઙ્ગુલકં યદિ કરિણી કથિતા ॥ ૯૪ ॥

જેની યોનિની ઉંડાઇનું પ્રમાણ નવ દશ કે અગિયાર આંગળનું હોય તે વડવા, અને બાર કે તેર આંગળની ઉંડાઈવાળી સ્ત્રી હસ્તિની જાતિની ગણાય છે ૯૪

પ્રાયેણ મૃગીવડવાકરિણીનાં જાયતે સહ મૃગાદ્યૈઃ ॥

પ્રીતિસ્સહજા મનુજૈર્યથાક્રમં સંપ્રયુક્તાનામ્ ॥ ૯૫ ॥

ઘણું ખરું મૃગી, વડવા અને હસ્તિની સ્ત્રીઓને અનુક્રમે શશ, વૃષ અને હય જાતિના પુરુષો સાથે યોગ થયો હોય તો તેમના વચ્ચે સહજ પ્રીતિ થાય છે. ૯૫

કામસ્ય સતતવસતિસ્તતો જગતિ કામિનીતિ વિદિતા સ્ત્રી ॥

દ્વાદશવર્ષાદૂર્ધ્વ કામો વિસ્ફુરતિ પુનરધિકઃ ॥ ૯૬ ॥

તત્કારણં તુ યૌવનમનન્તરં સુખુવો ભવન્ત્યેતે ॥

છેકોક્તિનયનલીલાનિતમ્બચિમ્બાસ્તનોદ્વેદાઃ ॥ ૯૭ ॥

કામદેવનું નિત્યનું નિવાસ સ્થાન હોવાથી જગતની અંદર સ્ત્રી કામિની નામે ઓળખાય છે સ્ત્રીઓમાં બાર વર્ષની ઉંમર પછી કામની વૃદ્ધિ ઝડપથી થવા માંડે છે. કામની વૃદ્ધિ થવાનું કારણ યૌવન છે અને યૌવન આવતાં જ વ્યંગોક્તિ, આંખના આંખા નિતંબ અને સ્તનની વૃદ્ધિ થવા માંડે છે ૯૬-૯૭

ગર્ભાધાને રજસઃ શુક્રાધિક્ષયેન યોષિતાં તનયા ॥

હીનેન પુનસ્તનયો ભવતિ સમત્વયોર્યુગલમ્ ॥ ૯૮ ॥

નારીણામપિ તદ્વત્સ્નેહઃ ક્ષેત્રાણિ સંહતિર્જ્ઞયા ॥

તેષાં યતો વિશેષો વિતર્કિતઃ કોપિ નાસ્માભિઃ ॥ ૯૯ ॥

શુભલક્ષણાધિરૂપાધિકાપિ વિખ્યાતગોત્રજાતાપિ ॥

સૌભાગ્યભાગ્યભાગપિ ન શુભા દુશ્ચારિણી રમણી ॥ ૧૦૦ ॥

વૃત્તં ચ લક્ષ્મ વૃત્તં રૂપં વૃત્તં સમગ્રસૌભાગ્યમ્ ॥

વૃત્તં ગુણાદિકં યત્તદ્વૃત્તં શસ્યતે સુદૃશામ્ ॥ ૧૦૧ ॥

અપિ દુર્લક્ષણલક્ષ્મા મહાર્થતા શીલસંયુતા જાતિઃ ॥

શીલેન વિના વનિતા ન શુભાશુભલક્ષણવૃત્તાપિ ॥ ૧૦૨ ॥

સંત્યપિ યત્રાકૃતયસ્તત્ર ગુણાઃ સતતમેવ નિવસંતિ ॥

રૂપાધિકા પુરંધ્રી વૃત્તાદિગુણાન્વિતા પ્રાયઃ

॥ ૧૦૩ ॥

ગર્ભાધાન થતાં સ્ત્રીઓના રજનું પ્રમાણ વધારે હોય તો છોકરીનો જન્મ થાય છે રજ ઓછું હોય (અને વીર્ય વધારે હોય) તો પુત્ર જન્મ થાય છે અને જાંને સરખાં હોય તો પુત્ર પુત્રીનું ભેડકું જન્મે છે અથવા નપુંમક જન્મે છે પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓને સ્નેહ ક્ષેત્ર આદિ સમુહ હોય છે પરંતુ સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે તે કારણોને લઈ ખાસ વિશેષ ફળ અમારી કલ્પનામાં આવ્યું નથી (તે કારણો દ્વારા જાંનેને સરખું ફળ મળે છે.) શુભલક્ષણો અને સૌંદર્ય ખુબ હોય, ગોત્ર (ફળ) પણ વિખ્યાત હોય, ભાગ્યશાળી હોય, પરંતુ જો સ્ત્રી દુરાચરણી હોય તો તે ખરાબ જાણવી લક્ષણ, રૂપ, અને સમગ્ર સૌભાગ્ય એ બધું જ જો ગુણ સારા હોય તો જ સ્ત્રીઓ માટે શુભ ગણાય શરીર ઉપર (હર્ભાગ્યદોષ) ખરાબ ચિન્હો હોય, પરંતુ સ્ત્રી જો શીલવતી હોય તો તે મહાભાગ્યવતી જાણવી કારણ શીલ વગરની સ્ત્રી સારાં લક્ષણોવાળી હોય તો પણ નકામી છે જો કે જ્યાં શુભ આકૃતિ હોય ત્યાં ગુણો પણ હોય છે જ એટલે કે રૂપાળી સ્ત્રી (કવચિત અપવાદ સાથે) ઘણું ખર્ચે ગુણવાળી પણ હોય છે ૬૮ થી ૧૦૩

શુભસંસ્થાનવૃતાદપિ સુદૃશાં પ્રાયઃ પ્રશસ્યતે વર્ણઃ ॥

યેનૈતા વર્ણિન્યસ્તસ્માત્તલ્લક્ષણં વક્ષ્યે

॥ ૧૦૪ ॥

પંકજકિન્નલ્કામઃ સ્ત્રીણાં નવતપ્ત કનકમંગાનિભઃ ॥

ચંપકકુસુમસમાનઃ સ્નિગ્ધો ગૌરઃ શુભો વર્ણઃ

॥ ૧૦૫ ॥

નવદૂર્વાકુરતુલ્યો સ્મેરશ્યામોર્જુનપ્રસૂનામઃ ॥

કાન્તઃ શ્યામો વર્ણઃ સૌભાગ્યં સુશ્રુવાં તનુતે

॥ ૧૦૬ ॥

શુદ્ધોઽપિ મધ્યમઃ સ્યાત્કૃષ્ણઃ સુસ્નિગ્ધગજજલચ્છાયઃ ॥

વાયસતુંડવિહંવી પુનર્જઘન્યો ઘનવિરૂક્ષઃ

॥ ૧૦૭ ॥

દ્યુતિમાન્ યો હરિવાલસ્તમિશ્વાનિમો નીલો ભવેદ્રિવર્ણઃ ॥

શ્યામાસંનિભવર્ણો લાવણ્યગુણાધિકં સ્ત્રીણામ્

॥ ૧૦૮ ॥

પ્રવ્રજિતાપિ પ્રાયો ન પાણ્ડુરાકા સ્યાચ્છુભાચારા ॥

કપિલાતિગૌરવર્ણાં ન શસ્યતે મિશ્રવર્ણાપિ

॥ ૧૦૯ ॥

શરીરનાં શુભ લક્ષણો કરતાં સ્ત્રીઓનો વર્ણુ વધારે ફળ આપે છે અને તેથી જ તે (સ્ત્રીઓ) વર્ણુની કહેવાય છે માટે વર્ણુનાં લક્ષણ કહીશ કમળના ગર્ભ જેવો અથવા તપાવેલા સુવર્ણ જેવો કે કેશરી ચંપાના ફૂલ જેવો સ્નિગ્ધ ગૌરવર્ણુ (રંગ) શુભ છે નવી ઉગેલી ફૂલ જેવો શ્યામ અથવા અર્બુન (સાદડ)ના ફૂલ જેવો ચમકીલો શ્યામવર્ણુ સ્ત્રીઓના સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ કરે છે. કાળો રંગ શુદ્ધ કાળો હોય તો તે મધ્યમ છે આ કાળો રંગ હાથી અથવા પાણીના સરોવરની છાયા જેવો હોવો ભેદ છે. ભે કાગડાના માથા જેવો કાળો રંગ હોય તો તે બહુ જ કદરૂપો લાગે છે, તેમજ અધમ છે. વાંદરાના બચ્ચા જેવો કે રાત્રીના અંધકાર જેવો અથવા દેવચકલી જેવો શ્યામ રંગ હોય તો તે લાવણ્ય અને ગુણની વૃદ્ધિ કરે છે પાંડુ રંગવાળી સ્ત્રી સંન્યાસિની થઈ હોય છતાં સત્ચારિત્ર નથી હોતી તેમજ કપિલ વર્ણુની યા એકદમ સફેદરંગની કે મિશ્રરંગની સ્ત્રી પણ સારી નથી હોતી ૧૦૪ થી ૧૦૯

વરવર્ણિન્યપિ ન શુભા ગતગંધા કર્ણિકારકલિકેવ ॥

તસ્યા ગંધાંસ્તદ્રત્તલ્લક્ષણં બ્રૂમહે તસ્માત્ ॥ ૧૧૦ ॥

જાતીચંપકવિચિકિલશતપત્રીબકુલકેતકીતુલ્યઃ ॥

સ્વેદઃ શ્વાસાદિભવઃ પ્રશસ્યતે યોષિતાં ગન્ધઃ ॥ ૧૧૧ ॥

ગન્ધઃ સર્વાંગીણો મૃગનાભીસન્નિમો ભવતિ યસ્યાઃ ॥

સા યોષિદગ્રમહિષી વિહીનરૂપાપિ ભૂમિપતેઃ ॥ ૧૧૨ ॥

ઋતુમત્યા અપિ યસ્યા વિલસતિ ગંધસ્તિલપ્રસૂનાભઃ ॥

સુરમિદ્રવ્યસમાનઃ સા સુભગત્વાન્વિતા વનિતા ॥ ૧૧૩ ॥

તુંબીકુસુમસુગન્ધા કદુગન્ધા યા રસોનગન્ધા યા ॥

સા ન કદાચન ગર્ભં સુદુર્ભગા કામિની ધત્તે ॥ ૧૧૪ ॥

યા હરિતાલીગન્ધા મિશ્રવસામાંસપૂતિસમગન્ધાઃ ॥

અત્યુગ્રદુષ્ટગન્ધાઃ સુભગા ન સુરૂપવત્યોઽપિ ॥ ૧૧૫ ॥

જે સ્ત્રી શુભ લક્ષણવાળી વરવર્ણુની હોય, તો પણ ગંધરહિત હોય તો તે વળ્ય છે માટે સ્ત્રીઓનો ગંધ અને તેનાં લક્ષણ કહીએ છીએ જે સ્ત્રી શિયાળામાં ઉબળ, ઉનાળામાં શિતળ અને પ્રતિક્ષણ પતિને અનુકૂળ રહેતી હોય, તેવી શ્યામા સ્ત્રી વરવર્ણુની કહેવાય છે ઘાસ, પરસેવો ઇત્યાદિ કારણોથી જે સ્ત્રીના શરીરમાંથી બુદ્ધ, અંધ, સેવંતી, બકુલ, કેવડાના જેવી સુગંધી નીકળતી હોય, તે સ્ત્રી ઉમદા

ગણાય છે જેના શરીરમાંથી કેતુરીના જેવો સુગંધ નીકળે તે વિકૃત હોય તો પણ પટરાણી થાય છે જે સ્ત્રી ઋતુકાળમાં પણ તલના ફૂલના જેવો સુગંધ ધરાવતી હોય અથવા ઘી જેવા સુગંધવાળી હોય, તે સ્ત્રી સૌભાગ્યશાલિની થાય છે જે સ્ત્રીના શરીરમાંથી તુંબડીના ફૂલ જેવો યા કડવો કે લસણ જેવો ગંધ નીકળતો હોય, તે સ્ત્રી કદાચિ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી સુદર સ્ત્રીનો પણ જે હરતાલ, માસ કે ચરબી જેવો યા અત્રિય ગંધ હોય, તો તે ખરાબ ફળ આપે છે અને જે અતિશય ઉચ્ચ દુર્ગંધ નીકળતો હોય તો તે એકદમ ખરાબ છે ૧૧૦ થી ૧૧૫

આવર્તો નારીणां प्रदक्षिणो पाणिपल्लवे व्यक्तः ॥

धर्मधनधान्यकारी न जातु शस्तः पुनर्वामः ॥ ११६ ॥

नाभ्यां श्रुतियुगले वा दक्षिणवलिताः शुभास्त्वगावर्ताः ॥

चूडावर्तोऽपि पुनः प्रशस्यते दक्षिणः शिरसि ॥ ११७ ॥

दक्षिणभागे स्त्रीणामावर्तो भवति पृष्ठवंशस्य ॥

सौभाग्यकरः सुव्यक्तो वामविभागे पुनर्न शुभः ॥ ११८ ॥

अन्तःપૃષ્ઠં यस्या नाभिसमो भवति दक्षिणावर्तः ॥

चिरजीविन्यास्तस्या बहून्यपत्यानि जायन्ते ॥ ११९ ॥

શકટામો મગમૂલે યસ્યાઃ સ્નિગ્ધઃ પ્રદક્ષિણાવર્તઃ ॥

सा भवति भूपत्नी पुत्रवती सुरभसौभाग्या ॥ १२० ॥

આવર્તઃ કટિમધ્યે યસ્યાઃ સંભવતિ ગુહ્યમધ્યે ચ ॥

पत्युरपत्यानामपि विपातनं वितनुते सापि ॥ १२१ ॥

પૃષ્ઠાવર્તદ્વિતયં યસ્યાઃ સુવ્યક્તમુદરવેધેન ॥

सा हत्वा भर्तारं दुःशीला जायते प्रायः ॥ १२२ ॥

દક્ષિણવલિતઃ સ્ત્રીણામાવર્તઃ કણ્ઠકન્દલે વ્યક્તઃ ॥

वैधव्यदुःखदौर्भाग्यदायको न हि प्रशस्यः स्यात् ॥ १२३ ॥

સીમન્તપથપ્રાન્તે લલાટમધ્યે ચ જાયતે યસ્યાઃ ॥

आवर्तः सुव्यक्तः सा दुःशीलाऽथ वा विधवा ॥ १२४ ॥

મધ્યે કૃકાટિકાયા વક્રાવર્તઃ પ્રદક્ષિણો યસ્યાઃ ॥

વર્ષેનૈકેન પતિં હત્વા સાન્યં સમાશ્રયતે ॥ ૧૨૫ ॥

एको द्वौ वा मस्तकमध्ये यस्याः प्रदक्षिणो नियतम् ॥

सा हन्ति पतिं पापा दशदिवसाभ्यन्तरेणैव ॥ ૧૨૬ ॥

कट्यावर्ता कुटिला नाभ्यावर्ता पतिव्रता सततम् ॥

पृष्ठावर्ता निन्द्या भर्तृघ्नी जायते योषित ॥ ૧૨૭ ॥

લમરીઓ:—જે સ્ત્રીના જમણા હાથ ઉપર પ્રદક્ષિણ માર્ગની લમરી હોય, તો તે સ્ત્રી ધનધાન્ય અને ધર્મને વધારનારી થાય છે ડાળા હાથમાં હોય તો તેનું ક્ષણ વિપરીત જાણવું નાલિ, જોને કાન તથા માથામાં જમણી લમરી શુભ ક્ષણ આપે છે કરોડની જમણી જાણુના લાગમા લમરી હોય તો સૌભાગ્યદાતા નીકળે છે અને ડાળી જાણુ હોય તો અશુભ ક્ષણ આપે છે જે કરોડની ઉપર જ ઊડી (નાલિની માફક) લમરી હોય તો તે સ્ત્રીને દીર્ઘાયુઃ તથા ઘણી સતતિની પ્રાપ્તિ થાય છે સ્ત્રીના શુદ્ધાંગના મૂળમાં ચોકડીના જેવી સ્તિગ્ધ લમરી હોય તો તે ભાગ્ય-શાળી પુત્રવતી તથા રાજપત્ની થાય સ્ત્રીના શુદ્ધાંગના મધ્યમાં, કમરમાં અને પેટના મધ્ય ભાગમાં લમરીઓ હોય તો તે સ્ત્રી કુલનો નાશ કરનારી અને વ્યભિચારિણી નીવડે છે જે સ્ત્રીને પીઠ ઉપર અને પેટ ઉપર એમ બે લમરીઓ હોય તે પતિનો નાશ કરી દુશ્વરિત્રા થાય છે કઠ પ્રદેશમાં પણ (જમણી) લમરી વૈધવ્ય અને દુઃખ આપનારી નીવડે છે કપાળમાં તથા ત્રાળની પાંચીના ભાગમાં લમરી હોય તો તે પણ વૈધવ્ય અને દુઃખ આપે છે જે સ્ત્રીની ગરદન ઉપર (જમણી) લમરી હોય તો તેના લગ્ન બાદ એક જ વર્ષમાં તે વિધવા થાય છે, અને પછી તરત જ પુનર્લગ્ન કરે છે. જે સ્ત્રીના માથામાં એક અથવા બે લમરી હોય તે પણ ખરાબ છે. અને તેવી સ્ત્રીઓ (વિવાહકાળમાં જ) વિવાહ પછી દશ દિવસમાં જ વિધવા બને છે જે સ્ત્રીની કમરમાં લમરી હોય તે પતિનો નાશ કરનારી અને નાલિમાં લમરી હોય તે પતિવ્રતા થાય છે ૧૧૬ થી ૧૨૭

आपद्यपि संपद्यपि मुक्तमना दुःखमनोत्सुकेयम् ॥

अपगतविषादहर्षा हतशोकोत्साहनिःसत्त्वा ॥ ૧૨૮ ॥

सत्त्वोपेता प्रायः सदया सत्या स्थिरा गभीरा च ॥

कौटिल्यशल्यरहिताहितकल्याणा भवति नारी ॥ ૧૨૯ ॥

આપત્તિમાં અને સપત્તિમાં જે સ્ત્રીનાં મન કળજે રહેતા નથી અથવા પ્રત્યેક

ક્ષણે દુઃખની ચિંતા કર્યા કરતી હોય જેનો હર્ષ અને શોક ટકી શકતા ન હોય, અને જે દરેક બાબતે નિરાશ રહેતી હોય તેને નિઃસત્ય બાણુવી સત્યવાળી સ્ત્રી પ્રાયઃ દયાવાળી, સત્યવાદી, સ્થિર પ્રકૃતિ, ગંભીર, કુટિલતા વગરની, હિતાહિત સમજનારી તથા કલ્યાણુની વાંછનાવાળી રહે છે ૧૨૮-૧૨૯

નારીણામનુનાદઃ શુભસ્વરઃ કામલાકલામન્દઃ ॥

શ્રુતિપથગતાપિ નિયતં જગતોપિ મનઃ સમાદત્તે ॥ ૧૩૦ ॥

વીણાવેણુનિનાદાઃ કોકિલહંસસ્વરા પયોદરવાઃ ॥

કેકિધ્વનયો ભુવને ભવંતિ લલના નૃપતિપત્ન્યઃ ॥ ૧૩૧ ॥

ગતકૌટિલ્યમદીનં સ્નિગ્ધં દાક્ષિણ્યપુણ્યમકઠોસ્મ્ ॥

સકલજનસાંત્વનકરં ભાપિતમિહ યોપિતાં શસ્ત્રમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

નારીવિભિન્નકાંસ્યક્રોઢૃક્ષ્વરોલ્લૂકકાકકંકરવા ॥

દુઃસ્વહુશોકશંકાવૈધવ્યવ્યાધિભાગ્ભવતિ ॥ ૧૩૩ ॥

વિસ્ફુટતશ્ચ શ્રોતુઃ સ્વસ્ત્યયનકરઃ શુભસ્વરો મધુરઃ ॥

સંક્રાંતાધરપલ્લવસુધારસચ્છદ ઇવ સ્ત્રીણામ્ ॥ ૧૩૪ ॥

સ્વરઃ—સ્ત્રીનો અવાજ જો કોકિલાના કૂજનની માફક હોય તો તેના કૃત્ત અવાજથી જ તે (આખોથી જોયા વગર જ) સાલજનારાના મનને વશ કરી લે છે વીણા, વેણુ (વાસળી), કોયલ, હંસ, મેઘ અથવા મોરના જેવા અવાજવાળી સ્ત્રીઓ રાજપત્નીઓ થાય છે જે સ્વરની અદર કાપટ્ય નથી, દીનતા નથી, ગ્રેમાળપણુ છે, ચતુરતા છે, અને જેને સાલજવા માત્રથી ચિત્તને સાન્તવન મળે છે, તે અવાજ વખાણવા લાયક છે કાસીજોડાના (ઝાઝ નામના વાદ્યના જેવો પણ કહી શકાય) જેવો, શિયાળ, ગધેડું, ઘુતડ, કાગડો અને કંકપક્ષીના જેવો જેનો અવાજ હોય, તે સ્ત્રી વિધવા થાય છે અને અનેક પ્રકારના દુઃખ તથા અપવાદને સહન કરે છે. સ્પષ્ટ અને સાંલજનારનું કલ્યાણ કરનાર, મધુર અને અધરોષના સ્પર્શથી બાણુ સુધાયુક્ત હોય તેવો અવાજ સારો ગણાય છે ૧૩૦ થી ૧૩૪

મત્તસંનિભેન પદા મદમત્તમતંગહંસગતિતુલ્યા ॥

સુભગા ગતિઃ સુલલિતા વિલસતિ વસુધેશપત્નીનામ્ ॥ ૧૩૫ ॥

ગોવૃષમનકુલમૃગપતિમયૂરમાર્જારગામિની નિયતમ્ ॥

સૌભાગ્યૈશ્વર્યયુતા મામ્યવતી મોગિની ભવતિ ॥ ૧૩૬ ॥

चित्रमिदं सा जगति माधुर्यं समधिकं दधते ॥ १४४ ॥

यदि सौभाग्यच्छायालंकरणा ध्रुवं विलसति बाला ॥

रूपेण लक्षणैर्वा प्रयोजनं जगति किं तस्याः ॥ १४५ ॥

છાયા:—સ્ત્રીના મનોભાવ જેનાથી ઢંકાઈ જાય, અને જેને કવિઓ લાવણ્ય અથવા સૌભાગ્ય કહે છે તેને જ સામુદ્રિકકારે છાયા કહે છે કવિઓની વાણી આ લાવણ્ય ઉપર જ સ્ફુરતી થાય છે, અને આ લાવણ્ય કે જે છાયા નામથી સામુદ્રિકજ્ઞોને વિવક્ષિત છે, તે જો સ્ત્રીમાં ન હોય તો સ્ત્રી કોઈ કામની નથી જેને જોતાં જ ચિત્તની અંદર એક જાતનો ચમકારો અનુભવાય, અને જેને જોવા માટે આંખ પોતાની મેળે જ ખેંચાયા કરે, તેવી છાયા (કાન્તિ) વખાણવા લાયક છે સ્ત્રીના અગ પ્રથમ-દરેકમાં આવી કાન્તિ હોય તો તેના માધુર્યની સ્ત્રીમા રહેતી નથી સામુદ્રિકજ્ઞો એટલે મુઘી આગળ વધીને કહે છે, કે જે સ્ત્રીને આવી માધુર્યતા સંપન્ન કાન્તિ હોય, તેમને લક્ષણોનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી ૧૪૦ થી ૧૪૫

रूपाकारविहीने शुभलक्षणविरहिते नियतमंगे ॥

सौभाग्यमस्ति यस्याः सा ललना दुर्लभा भुवने ॥ १४६ ॥

यदि लावण्यच्छायाछन्नं शुभलक्ष्मरूपमंगं स्यात् ॥

तद्वद्वયસંયોગેન શ્રુતદુગ્ધે શર્કરાક્ષેપઃ ॥ ૧૪૭ ॥

રૂપ અને આકાર (સારા) ન હોય, શરીર ઉપર શુભ લક્ષણો પણ ન હોય, અને જેને સૌભાગ્ય હોય, તેવી સ્ત્રી જગતમા દુર્લભ છે જો શરીર લાવણ્ય અને શુભ છાયાથી યુક્ત હોય, તેમજ શુભ લક્ષણો પણ હોય, તો આ બેનો સંયોગ દ્વયમાં સાર લગ્યા જેવો ગણાય ૧૪૬-૧૪૭

यत्रोक्तं पूर्वस्मिन्नौचित्यं तन्नरेपि तारावत् ॥

यद्यस्मिन्नपि पुनः सकलं तन्नखदभ्यूह्यम् ॥ १४८ ॥

પહેલાં પુરુષોનાં લક્ષણો કહેતાં જે કહેવાયું છે, તે અહીં પણ ઉચિત (ઘટી શકે તેવું) હોય તો તે બધું અહીં પણ ઘગવવું ૧૪૮

सामुद्रिकतिलकाख्यं पुरुषस्त्रीलिक्षणं प्रपंचमयात् ॥

दिङ्मात्रमत्र गदितं मापि समुद्रोक्तिरपि नान्या ॥ १४९ ॥

આ પ્રમાણે સામુદ્રિકતિલક નામથી પુરુષ સ્ત્રી લક્ષણોનું શાસ્ત્ર ગુણ પ્રપંચ ન વધી જાય, તેવા ભયથી દિ઼માત્ર કહ્યું છે, તેજ છે અને તે પણ સમુદ્રે કહ્યું છે, તેજ છે અર્થાત્ મસુદ્રને સંમત છે ૧૪૯

મતિ મહત્તમશ્રી નૃસિંહના પુત્ર દુર્લભરાજે ખનાવેલા સામુદ્રિકતિલક નામના નરસ્રી લક્ષણશાસ્ત્રનો પાંચમો અધિકાર સંપૂર્ણ

અથ કવિવૃત્તાન્ત કથનમ્ ।

- અત્રાસ્તિ કોપિ વંશઃ પ્રાગ્વાટાશ્ચસ્ત્રિલોકવિશ્વ્યાતઃ ॥
 નૃપસંપદિ વૃદ્ધૌ વા ચાલમ્બનયષ્ટિરભવદ્યઃ ॥ ૧ ॥
 આસીત્તત્ર વિચિત્રશ્રીમદ્વાહિલસંજ્ઞયા જ્ઞાતઃ ॥
 વ્યવકરણપદામાત્યો નૃપતેઃ શ્રીભીમિદેવસ્ય ॥ ૨ ॥
 સમજનિ તદંગજન્મા પ્રથિતઃ શ્રીરાજપાલ ઇતિ નામ્ના ॥
 પ્રતિપક્ષદ્વિપાસિંહઃ શ્રીનૃસિંહઃ સુતસ્તસ્ય ॥ ૩ ॥
 શ્રીમાન્ દુર્લભરાજસ્તદપત્યં બુદ્ધિધામ સુકવિરભૂત ॥
 યં શ્રીકુમારપાલો મહત્તમં ક્ષિતિપતિઃ કૃતવાન્ ॥ ૪ ॥
 પ્રક્ષાલયિતુમ્મલમિવ વાણી મજ્જતિ ચતુર્વિધામ્બુધિષુ ॥
 યસ્ય વિલાસવતી ગજતુરંગશકુનિપ્રબન્ધેષુ ॥ ૫ ॥
 તેનોપજ્ઞાતમિદં પુરુષસ્ત્રીલક્ષણં તદનુ કવિતા ॥
 તસ્યૈવ સુતેન જગદ્દેવેન સમર્થયાંચક્રે ॥ ૬ ॥
 અહમપિ પેરેપિ કેવયસ્તથાપિ મહદન્તરં પરિજ્ઞેયમ્ ॥
 એક્યં રલયોરિતિ યદિ તત્કિં કલભાયતે કરમઃ ॥ ૭ ॥
 સુલલિતપદા સુવર્ણાં સાલંકારા સુદુર્લભા સાર્થા ॥
 એકાપ્યર્થસુરમ્યાં કિં પુનરષ્ટૌ શતં ચૈતાઃ ॥ ૮ ॥
 પરહૃદયાભિપ્રાયં પરગદિતાર્થસ્ય વેત્તિ યઃ સત્ત્વમ્ ॥
 સત્ત્વં ભુવને દુર્લભસમ્ભૂતિઃ સુકવિરેવૈકઃ ॥ ૯ ॥
 નૃસ્ત્રીલક્ષણપુષ્પાં સ્વજમેતાં સુરભિવર્ણયુગગુમ્ફામ્ ॥
 મૃગરાજસમાશ્વ્યાતા અપિ સન્તઃ કુરુત કણ્ઠસ્થામ્ ॥ ૧૦ ॥

“રાજાની સલામાં તેમજ રાજાની વૃદ્ધિમા જે હાથની લાકડી બન્યો છે, એવો ત્રિલોક વિશ્વ્યાત પ્રાગ્વાટ (પોરવાલ) નામનો અહીં (ગુજરાતમાં) કેાઈ એક

વંશ છે જેમાં ચિત્રવિચિત્ર (અનેક પ્રકારની) લક્ષ્મીવાળો વાહિણી નામનો એક પુરુષ હતો, જેને શ્રી ભીમદેવ રાજાએ વ્યયકરણ (ખર્ચ ખાતાનો ઉપરી) મંત્રી તરીકે નીર્યો હતો. તે વાહિણીને રાજપાલ નામનો પ્રખ્યાત પુત્ર થયો. અને શત્રુઓ રૂપી હાથીઓને સિંહ જેવો નૃસિંહ નામનો એ રાજપાલને પુત્ર થયો તે નૃસિંહનો દુર્લભરાજ નામનો પુત્ર થયો, કે જે બુદ્ધિનું ધામ (સ્થાન) અને સુકવિ હતો. વળી જેને શ્રી કુમારપાલ રાજાએ મહત્તમ (મહેનો-પ્રધાન) બતાવ્યો હતો. દુર્લભરાજ કે જેની વાણી પોતાના મેલને ધોવા માટે ચાર પ્રકારના સુમુદ્રમા નહાતી લક્ષ્મીની માફક હસ્તિપરીક્ષા, શકુન શાસ્ત્ર અને પુરુષ-સ્ત્રી-લક્ષણપરીક્ષા એમ ચાર પ્રકારની વિદ્યાઓ રૂપી સમુદ્રમાં નહાય છે તેણે આ પુરુષસ્ત્રીલક્ષણ નામનો શાસ્ત્રગ્રંથ રચ્યો, જેને તેના પુત્ર કવિવર જગદેવે તેની સમતિથી પાછળથી કવિતામાં લખી દીધો. “હું” તેમજ બીજા પણ ઘણા કવિઓ છીએ, પરંતુ તેમાં બહુ અંતર છે અલંકારશાસ્ત્રમાં ૨ અને લ નું સામ્ય કહ્યું છે, પરંતુ તેથી કઈ કરભ (ભાંટનું ખચ્ચું) કલલ (હાથીનું ખચ્ચું) થઈ શકે કે ? સુલલિત પદવાળી, સારા વર્ણવાળી, અલંકાર સહિત, અને માર્થ એક પણ આર્યા (આર્યા અથવા શ્રેષ્ઠ કુલાંગના) દુર્લભ છે, તેા જ્યાં ૮૦૦ સામટી હોય ત્યાં શુ કહેવું ? પારકાના હૃદયનો અભિપ્રાય અને બીજાએ બોલેલા શબ્દોનો (વાસ્તવિક) અર્થ જે જાણે છે આવું સત્ત્વ (જ્ઞાન) દુર્લભ છે, ઉત્પત્તિ જેની એવો કોઈ એક સુકવિ છે. અર્થાત્ તે દુર્લભરાજથી છે ઉત્પત્તિ જેની એવો જગદેવજ સુકવિ છે. પુરુષ અને સ્ત્રીના લક્ષણરૂપ પુખ્તોની આ માળા જે સારા વર્ણુ (રંગો) અને ગુણ (દોરી અથવા ગુણ)થી ગુંથાયેલી છે, તેને મૃગરાજ (સિંહ આ રાજાધિરાજ)ની સભામાં વખણાતા સજ્જનો ગણામાં ધારણ કરે. અર્થાત્ મહા વિઠાન રાજમાન્ય પુરુષો આનો ઉપયોગ કરશે ૧ થી ૧૦

ઈતિ મહત્તમ શ્રી નૃસિંહના પુત્ર દુર્લભરાજે બતાવેલા સામુદ્રિક
તિલક નામના નરસ્ત્રીલક્ષણ શાસ્ત્રની પ્રશસ્તિ સંપૂર્ણ.

पूर्वाचार्य विरचित

॥ श्री सामुद्रिकशास्त्र ॥

- आदिदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम् ॥
सामुद्रिकं प्रवक्ष्यामि सुभगं पुरुषस्त्रियोः ॥ १ ॥
पूर्वमायुः परिलक्षेत्पश्चालक्षणमेव च ॥
आयुर्हीन नराणां च लक्षणैः किं प्रयोजनम् ॥ २ ॥
वाम भागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च ॥
निर्दिष्टं लक्षणं तेषां समुद्रवचनं यथा ॥ ३ ॥
पञ्च दीर्घं चतुर्द्विष्वं चतुः सूक्ष्मं षड्भुजतम् ॥
सप्त रक्तं त्रि विस्तीर्णं त्रि गंभीरं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
बाहु नेत्रान्तरं चैव जानू नासा तथैव च ॥
स्तनयोरन्तरं चैवं पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥ ५ ॥
ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं ह्रस्वे जङ्घे च पूज्यते ॥
ह्रस्वानि यस्य चत्वारि पूजामाप्नोति मानवः ॥ ६ ॥
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशास्थिदशनास्तथा ॥
सूक्ष्माणि यस्य चत्वारि ते नरा दीर्घजीविनः ॥ ७ ॥
कक्षा कुक्षिश्च वृक्षश्च घ्राणस्कंध ललाटिकाः ॥
सर्व भूतेषु निर्दिष्टं षड्भुजतं प्रशस्यते ॥ ८ ॥
पाणिपाद तलौ रक्तौ नेत्रान्तानि नखास्तथा ॥
तालु जिह्वाधरौष्ठं च सप्तस्तोऽर्थवान्भवेत् ॥ ९ ॥
उरः शिरो ललाटं च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥
स्वरं सत्वं च नाभिश्च त्रिगंभीरं सुखप्रदम् ॥ १० ॥

અતિમેધાતિ કીર્તિશ્ચ વિક્રાન્તોઽતિસુખી તથા ॥

અતિસ્નિગ્ધા ચ દૃષ્ટિઃ સ્યાત્તમલ્પાયુર્વિનિર્દિશેત્

॥ ૨૩ ॥

મહાકર્ણી મહાનાસા મહાપાદોદરાસ્તથા ॥

સુવાહુર્દઢનેત્રાશ્ચ તે નરા દીર્ઘજીવિનઃ

॥ ૨૪ ॥

॥ इति सामुद्रिके प्रथमाध्यायः ॥

કનિષ્ઠિકા આગળના મૂળમાંથી નીકળી તર્જની પર્યંત જેની આયુરેખા જતી હોય તેનું પુરેપુરા એ વર્ષનું આયુ. થાય છે કનિષ્ઠિકાના મૂળમાંથી નીકળેલી રેખા મધ્યમા પર્યંત જતી હોય તો પુરેપુરા એ શી વર્ષનું આયુઃ થાય છે કનિષ્ઠિકા આંગળીના મૂળમાંથી નીકળેલી રેખા જે અનામિકા પર્યંત જતી હોય તો સાઠ વર્ષનું આયુઃ થાય છે બહુ રેખાઓ હોય તો કલેશ, અને થોડી રેખાઓ હોય તો ધન-હીનપણું જાણવું આર રેખા હોય તો સુખ, અને બહુ રેખાઓ હોય તો દરિદ્રતા જાણવી જેની કનિષ્ઠિકા આગળી અનામિકાના ઉપલા પર્વની રેખા સુધી હોય તો એ વર્ષ જીવે, અને જે તે પર્વના અડધા ભાગ પર્યંત હોય તો સાઠ વર્ષ જીવે છે વચ્ચેના ભાગમા અનુમાનથી નેવું યા એ શી વર્ષનો કે સિત્તર વર્ષનો નિશ્ચય કરવો. અશુભના મધ્ય ભાગમા જેને યવ હોય તે ઉત્તર લક્ષ્યભોજી (જ્યાં જાય ત્યાં તૈયાર મળે) હોય છે અને સુખ ભોગવે છે જે માણસની અતિશય બુદ્ધિ હોય, અતિ કીર્તિ હોય, અતિશય પ્રભાવ હોય, અતિ સુખ-હોય તથા ઘણી જ સ્નેહાળ દૃષ્ટિ હોય તે માણસ અદ્વાયુ છે, એમ કહેવું મોટા જ્ઞાનવાળા, મોટા નાકવાળા, મોટા પગ-વાળા તથા મોટા પેટવાળા, આરા હાથ (લાંબા અને મજબુત) વાળા તથા દૃઢ આંખ (દૃષ્ટિ) વાળા પુરુષો દીર્ઘજીવી થાય છે ૧૭ થી ૨૪

इति सामुद्रिके प्रथमाध्यायः.

अथापरं प्रवक्ष्यामि देहावयवलक्षणम् ॥

तत्र पादतलं वक्ष्ये यथा सर्वज्ञमापितम्

॥ १ ॥

अस्वेदौ पाटलौ श्लिष्टांगुली कूर्मान्नितौ मृदू ॥

उष्णौ ताम्रनखौ गृद्धगुल्फौ पादौ नृणां शुभौ

॥ २ ॥

शूर्पाकारास्तथा भया वक्राः शीताः शिरायुताः

सम्वेदाः पाण्डुरा कृक्षाश्चरणास्त्वतिनिदिताः

॥ ३ ॥

નસૈઃ સુદીપ્તિસંયુક્તૈઃ સંહિતૈશ્ચરણૈસ્તથા ॥

કૂર્મોન્નતૈશ્ચ રક્તૈશ્ચ પુરુષાસ્યુર્નરાધિપાઃ

॥ ૪ ॥

અંગુષ્ઠૌ વિપુલૌ યેષાં તે નરા દુઃખભાજનઃ ॥

ક્લિષ્યન્તે વિપુલાંગુષ્ઠાસ્તથા ચાધ્વાન ગામિનઃ

॥ ૫ ॥

ઉન્નતૈશ્ચ સમૈઃ સ્નિગ્ધૈરસિતૈઃ સુખભાજિનઃ ॥

વૃત્તૈઃ રક્તૈસ્તથા તામ્રૈર્નસૈસ્તે સ્યુર્નરાધિપાઃ

॥ ૬ ॥

યસ્ય પ્રદેશિની દીર્ઘા અંગુષ્ઠં ચ વ્યતિક્રમેત્ ॥

સ્ત્રીભોગં લભ્યતે નિત્યં પુરુષો નાત્ર સંશયઃ

॥ ૭ ॥

મધ્યમાયાં તુ દીર્ઘાયાં માર્યાહ્વાની વિનિર્દિશેત્ ॥

અનામિકાયાં તુ દીર્ઘાયાં વિદ્યાભોગી ભવેન્નરઃ

॥ ૮ ॥

સા ચ હસ્વા ભવેદ્યસ્ય તં વિદ્યાત્પરદારકમ્ ॥

યસ્ય પ્રદેશિની સ્થૂલા માર્યા સ્યાત્પરગામિની

॥ ૯ ॥

હસ્વા વલેશાય ભોગાયાંગુષ્ઠાદીર્ઘા પ્રદેશિની ॥

સમા વા મધ્યમા શ્રેષ્ઠા શ્રિયે દીર્ઘા કનિષ્ઠિકા

॥ ૧૦ ॥

અસંહિતાભિ ર્હસ્વાભિ રંગુલ્યાભિસ્તુ માનવઃ ॥

દાસો વા દાસકર્મા વા સમુદ્રવચનં યથા

॥ ૧૧ ॥

અંગુલ્યોઽપિ સમા દીર્ઘાઃ સંહતાશ્ચ સમુન્નતાઃ ॥

યેષાં પ્રદક્ષિણાવર્તાઃ પાર્થિવાસ્તે ન સંશયઃ

॥ ૧૨ ॥

હવે પછી હું દેહના અવયવોનાં લક્ષણો કહીશ તેમા સર્વ પ્રથમ જેમ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે, તેમ પગના તળીઆનું વર્ણન કહીશ પરસેવા વગરના, લાલ, ચોટી જતી આંગળીઓવાળા, કાચળાની પીઠ જેવા ઉપસેલા, મૃદુ, ઉષ્ણ, તાંબા જેવા લાલ નખવાળા, અંદર પેચ્છી ગળેલી ઘુંટીવાળા મનુષ્યોના પગ શુભ હોય છે સૂપડા જેવા, લાગેલા, વાંકાચુકા, શીળા (ઠડા) નસો દેખાઈ આવે તેવા, પરસેવાવાળા, પીળચટા તથા ખરળચડા પગ નિર્દિત છે જે ચમકીલા નખવાળા, મળેલી આંગળીઓવાળા, કાચળાની પીઠ જેવા ઉન્નત અને લાલ તળીઆવાળા જેમના પગ હોય તેઓ રાજા

થાય છે જેમના અંગુઠા પહોળા હોય તે પુરુષો દુઃખી થાય છે પહોળા અંગુઠાવાળા મુસાફરી કરનારા અને દુઃખ ભોગવનારા થાય છે, જેઓ ઉપમેલા, સરખા, રંગના (ચિત્રણા ચળકાટવાળા) લાલ નખવાળા છે, તેઓ મુખી થાય છે ગોળ, લાલ તથા તાંબા જેવા રંગના નખવાળા મનુષ્યો રાજા થાય છે જેની પ્રદેશિની (અંગુઠા પાંચેની આંગળી) અંગુઠાને ઓળંગી આગળ વધી હોય (અંગુઠા કરતાં લાંબી હોય) તે પુરુષ નિત્ય સ્ત્રીમુખ ભોગવે છે એમાં સંદેહ નથી મધ્યમા આંગળી જે પ્રમાણ કરતાં લાંબી હોય તો સ્ત્રીની હાની થાય છે (સ્ત્રી મુખ મળતું નથી) અનામિકા જે લાંબી હોય તો મનુષ્ય વિદ્વાન થાય છે જેમને પગની અનામિકા ટુંટી હોય તેઓ પરદાર-ગામી થાય છે જેની પ્રદેશિની સ્પર્શ હોય તેની સ્ત્રી પરપુરુષમાં આત્મજિતવાળી થાય છે અંગુઠા કરતાં પ્રદેશિની ટુંટી હોય તો કલેશ અને લાંબી હોય તો ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે જે મધ્યમા અંગુઠા જેવડી હોય તો શ્રેષ્ઠ છે અને જે કનિષ્ઠિકા લાંબી હોય તો લક્ષ્મીપ્રદ છે જે મનુષ્યના પગની આંગળીઓ છુટી પડી ગએલી, અથવા ટુંટી હોય તે મનુષ્ય દાસ અથવા દાસકર્મ કરનાર થાય છે એમ સમુદ્રનું વચન છે. જેમની આંગળીઓ, સમાન, દીર્ઘ, એક બીજા સાથે મળી ગએલી ઉત્તત અને દક્ષિણ-વર્ત હોય તેઓ નિઃસંશય રાજા થાય છે ૧ થી ૧૨

ઈતિ સામુદ્રિકે પાદલક્ષણ નામનો ધીજો અધ્યાય

નસૈઃ શ્વેતૈશ્ચ વિક્રાન્તૈ સ્તે નરા. દુઃખમાજિનઃ ॥

દુઃશીલાઃ કુનસ્યા જ્ઞેયાઃ કામભોગવિવર્જિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

વિક્રાન્તૈઃ સ્ફુટિતૈઃ સ્થૂલૈઃ નસૈર્દારિદ્રમાજિનઃ ॥

મહાપાપાનિ કુર્વન્તિ પુરુષા હસ્તૈર્નસૈઃ ॥ ૧૪ ॥

ઇન્દ્રગોપકસંકારૈર્નસૈર્ભવતિ પાર્થિવઃ ॥

તામ્રૈર્નસૈ સ્તથૈશ્વર્ય પ્રાપ્નુવન્તિ નરોત્તમાઃ ॥ ૧૫ ॥

વર્તુલૈશ્ચ તથૈશ્વર્ય પુષ્ટિતૈઃ સુમગો ભવેત્ ॥

સુસ્નિગ્ધૈરુપસ્તિતામ્રૈર્નસૈર્ભવતિ ભૂપતિઃ ॥ ૧૬ ॥

જેઓના નખ ધોળા અને વધી ગએલા (અકુદરતી રીતે મોટા લાગતા) હોય તે મનુષ્યો દુઃખી થાય છે ખરાબ નખવાળા હુશ્ચરિત્ર હોય છે અને કામભોગથી રહિત થાય છે વધી પડેલા, ફાટેલા અને જાડા નખવાળા પુરુષો દરિદ્ર થાય છે અને જે લીલા રંગના નખ હોય તો તેવા પુરુષો મહાપાપ કરે છે ઇન્દ્રગોપ

(ચોમાસામાં રસ્તાઓ ઉપર નજરે પડતાં મખમલ જેવી ચામડીવાળાં લાલ રંગનાં જંતુ. ગામડીઆ લોકો જેને મોચી કહે છે તે) જેવા નખવાળા રાજા થાય છે. અને તાંબા જેવા લાલ રંગના નખવાળા શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો ળની ઐશ્વર્ય લોગવે છે ગોળ નખવાળો ઐશ્વર્યવાન, પુષ્ટ નખવાળો ભાગ્યશાળી, સ્તિગ્ધ અને તાંબા જેવા લાલ નખથી મનુષ્ય રાજા થાય છે. ૧૩ થી ૧૬

ધતિ નખાધિકાર નામનો ત્રીજો અધ્યાય

ધનિનસ્તુરગજઙ્ઘા રાજાનો મૃગજઙ્ઘકાઃ ॥

દીર્ઘાયુઃ સ્થૂલજઙ્ઘાભિર્જાયતેઽધ્વાનગામિનઃ

॥ ૧૭ ॥

સિંહજઙ્ઘા વ્યાઘ્રજઙ્ઘા ધનકીર્તિપ્રદાયકાઃ ॥

રોમયુક્તા ચ જઙ્ઘા ચ દારિદ્ર્યાત્સાપિ રક્ષતિ

॥ ૧૮ ॥

શૃગાલસમજઙ્ઘા યે લક્ષ્મીસ્તેષાં ન જાયતે ॥

મીનજઙ્ઘઃ સ્વયં લક્ષ્મી પ્રાપ્નોતીહ ન સંશયઃ

॥ ૧૯ ॥

સ્થૂલજઙ્ઘા ચ સૂક્ષ્મા ચ શ્રિયં ભુજ્ઞન્તિ માનવાઃ ॥

ઉષ્ટ્રજઙ્ઘા નરાસ્તે તુ નિત્યં ભાગ્યવિવર્જિતાઃ

॥ ૨૦ ॥

કાકજઙ્ઘા નરા યે ચ તે સામ્રાજ્યં વિનિર્દિશેત્ ॥

દુઃશ્વિતાઃ કાકજઙ્ઘા વા જઙ્ઘાલક્ષણમુદ્યુતમ્

॥ ૨૧ ॥

ઘોડાના જેવી જાંગવાળા ધનવાન, મૃગ જેવી જાંગવાળા રાજા અને જાડી જાંગવાળા મુસાફરો તેમજ દીર્ઘાયુઃ વાળા થાય છે સિંહના જેવી તેમજ વાઘના જેવી જંઘાઓ ધન આપે છે અને ફંવાટાંવાળી જાંઘ દારિદ્ર્યમાંથી રક્ષણ અપાવે છે. જે પુરુષોની જાંગ શિયાળ જેવી હોય તેમને લક્ષ્મી મળતી નથી પરંતુ માછલાં જેવી જાંગવાળા પોતાની મેળે લક્ષ્મી મેળવે છે. જાડી ચા પાતળી (ખાસ કરીને તરી આવે તેવી) જાંગવાળા મનુષ્યો લક્ષ્મી લોગવે છે ઊંટના જેવી જાંગવાળા મનુષ્યો સદાકાળ ભાગ્યહીન નિવડે છે જેઓની જાંગ ઠાંગડાની જાંગ જેવી હોય તેઓ કાંતો સામ્રાજ્ય લોગવે છે અથવા દુઃખી થાય છે આ પ્રમાણે જંઘાઓનું લક્ષણ ઉદ્યુત કર્યું છે. ૧૭ થી ૨૧

ધતિ જંઘાધિકાર નામનો ચોથો અધ્યાય

एकरोमो भवेद्राजा द्विरोमो धनवान्भवेत् ॥

त्रिरोमः पण्डितः प्रोक्तो बहुरोमैर्दारिद्र्यता

॥ २२ ॥

हंसहस्तिसमागत्या पुरुषाः स्युर्नराधिपाः ॥

वृषभचापशुकानां गतिर्भोगवतां भवेत्

॥ २३ ॥

जलोर्भिसदृशा यत्र काकोलूक समा गतिः ॥

द्रव्यक्षय करी ज्ञेया दुःखशोकभयङ्करी

॥ २४ ॥

श्वानोष्ट्रमहिषाणां च खरसूकरयोस्तथा ॥

गतिर्येषां समाख्यातास्ते नरा भाग्यवर्जिताः

॥ २५ ॥

दक्षिणावर्तलिङ्गे यः स नर पुत्रवान्भवेत् ॥

वामावर्तितलिङ्गेन नरः कन्यापिता भवेत्

॥ २६ ॥

स्थूलं कृष्णं भवेत्लिङ्गं स नरो दुःखवान्भवेत् ॥

प्रलम्बवक्रलिङ्गेन पुरुषाः सुखभोगिनः

॥ २७ ॥

एकैकधारिलिङ्गेन नरो भवति पार्थिवः ॥

द्विधारे धनवन्तश्च बहु धारा दारिद्र्यता

॥ २८ ॥

मीनगन्धेन शुक्रेण धनवान्पुत्रवान्भवेत् ॥

हविर्गन्धेन शुक्रेण गवाद्यो जायते नरः

॥ २९ ॥

मधुगन्धेन शुक्रेण नरः स्त्रीजनवल्लभः ॥

पद्मगन्धे भवेद्भूपो महीगन्धेन पार्थिवः

॥ ३० ॥

लाक्षागन्धे भवेन्निःस्वो मांसगन्धेन तस्करः ॥

व्यसनी चैव वसागन्धो मद्यगन्धेन दुःखितः

॥ ३१ ॥

कटुगन्धेन शुक्रेण पुरुषो दुर्मगो भवेत् ॥

क्षारगन्धेन शुक्रेण नरा दारिद्र्यभाजनः

॥ ३२ ॥

પયોવર્ણેન શુક્રેણ ભવેદ્રાજા ન સંશયઃ ॥

શ્યામવર્ણેન શુક્રેણ દેહ ભોગી ભવેન્નરઃ

॥ ૩૩ ॥

સમપાદોપવિષ્ટસ્ય મહીં સ્પૃશતિ મેહનમ્ ॥

સ ભવેદ્દુઃખિતો નિત્યં દારિદ્ર્યેણ ચ પીડિતઃ

॥ ૩૪ ॥

સમપાદોપવિષ્ટસ્ય ગુલ્ફૌ સ્પૃશતિ મેહનમ્ ॥

ઇશ્વરં તં વિજાનીયાત્ સુખિનં ભોગિનં નરમ્

॥ ૩૫ ॥

સિંહ વ્યાવ્રસમં યસ્ય હ્રસ્વં ભવતિ મેહનમ્ ॥

ભોગવાંસ્તુ સ વિજ્ઞેયો તથા તુરગમેહનમ્

॥ ૩૬ ॥

જેની ચામડી ઉપરનાં છિદ્રોમાં એક છિદ્રમાં એક જ વાળ હોય, તે રાજા થાય. જે વાળ હોય તે ધનવાન થાય ત્રણ વાળ હોય તે પંડિત થાય અને બહુ રોમ હોય તે દરિદ્ર થાય હંસ કે હાથી જેવી ગતિ (ચાલ) વાળા પુરુષો રાજાઓ થાય છે બળદ, ચાષ અને પોપટ જેવી ગતિ ભોગી પુરુષોની હોય છે જેમની ગતિ પાણીના તરંગો જેવી અથવા કાગડા કે ધૂવડ જેવી હોય તે દ્રવ્યનો નાશ કરનારી તથા દુઃખ, શોક અને લય આપનારી જાણવી. જે પુરુષોની ગતિ શ્વાન, ઊંટ, પાડા, ગધેડા તથા ભૂંડના જેવી હોય તેઓ ભાગ્યહીન હોય છે. જેનું લિંગ જમણી બાજુ ઝૂકેલું હોય તે પુરુષ પુત્રવાન્ થાય છે. જ્યારે જેનું લિંગ ડાબી બાજુ ઝૂકેલું હોય તે કન્યાઓનો પિતા થાય છે. સ્થૂલ અને કાણું લિંગ હોય તે પુરુષ દુઃખી થાય છે. લાંબા અને વાંકા લિંગવાળો પુરુષ સુખ ભોગવનાર થાય છે. જેને મૂત્ર કરતી વખતે એક જ ધાર પડતી હોય તે રાજા થાય છે. જે ધારા થાય તો ધનવાન થાય પરંતુ બહુ ધારા પડતી હોય તો દરિદ્રતા થાય. જે વીર્યની ગંધ માછલા જેવી હોય તો ધનવાન તથા પુત્રવાન્ થાય જે હવિષ્યાન્ન જેવી ગંધ હોય તો ગાય ભેસનો પાલક થાય, મધ જેવી સુગંધ હોય તો સ્ત્રીને પ્રિય થાય અને કમળ જેવી અથવા પૃથ્વી જેવી સુગંધ હોય તો રાજા થાય લાખના જેવી ગંધ હોય તો નિર્ધન થાય. માંસના જેવી ગંધ હોય તો ચોર થાય ચરખી જેવી ગંધ આવતી હોય તો વ્યસની થાય. દારૂ જેવી ગંધ હોય તો દુઃખી થાય કડવી ગંધ આવતી હોય તે દુર્ભાગી થાય ખારી ગંધવાળા વીર્યવાળો દરિદ્ર થાય. હ્રદયના જેવા રંગવાળા વીર્યથી નિઃસશય રાજા થાય છે કાળા રંગના વીર્યથી મનુષ્ય દેહસુખ ભોગવનાર થાય છે સરખી રીતે બેસતાં (પલાંડીવાળીને બેસતાં) જે લિંગ જમીનને સ્પર્શ કરે તો જાણવું કે તે મનુષ્ય દારિદ્ર્યથી પીડિત થઈ નિત્ય દુઃખી થાય છે સરખી રીતે બેસતાં જેનું લિંગ પગની ધુટીઓને અડે તે પુરુષને રાજા, સુખી અને ભોગી જાણવો સિંહ અને વાઘની માફક જેનું

લિંગ દુંડું હોય તેને લોગી સમજવો. તેમજ જેનું લિંગ ઘોડાની માફક મોટું હોવા છતાં દુંડું હોય તે પણ લોગી થાય છે. ૨૨ થી ૩૬

ઇતિ રોમગતિવીર્યલિંગાધિકાર નામનો પાંચમો અધ્યાય

અલક્તસદૃશં રક્તં જાયતે यस્ય શોણિતમ્ ॥

ધનવાન્મોગર્વાશ્ચૈવ સ નરઃ પરિકીર્તિઃ

॥ ૩૭ ॥

પ્રવાલસ્નિગ્ધરક્તં ચ શોણિતં यस્ય દેહિનઃ ॥

રાજાનં તં વિજાનીદેવતા સ મહાવલઃ

॥ ૩૮ ॥

પદ્મપત્રાનિભં यस્ય દેહે ભવતિ શોણિતમ્ ॥

જાયતે વહુધા કન્યા દુઃખિતશ્ચ સદાભવેત્

॥ ૩૯ ॥

ગોમાયુસદૃશં यस્ય શ્વાનોષ્ટ્રમહિપસ્ય ચ ॥

સ ભવેદ્દુઃખિતો નિત્યં ધનહીનો ન સંશયઃ

॥ ૪૦ ॥

અળતાના રંગ જેવા રંગનું જેનું રક્ત હોય, તેને ધનવાન તથા લોગી કહેવામાં આવેલો છે. ઘેરા પ્રવાલના જેવા રૂધિરવાળો મનુષ્ય રાત્ર સમજવો, તેમજ તે મંડાળળવાન અને દેવ જેવો હોય છે. કમળની પાંખડી જેવા રંગનું જેનું લોહી હોય તેને (ખુલતો શુભાળી) ઘણું કરીને કન્યાઓ થાય છે. અને તે સદા દુઃખી થાય છે. શિયાળ, શ્યામ, ભાંટ કે પાડાના લોહી જેવું જેનું લોહી હોય તે માણસ નિઃશય ધનહીન અને નિત્ય દુઃખ લોગવનાર થાય છે ૩૭ થી ૪૦

ઇતિ રૂધિરાધિકારનામનો છઠ્ઠો અધ્યાય

વિસ્તીર્ણાં ચ કટી સ્નિગ્ધા શુભા પુંસાં પ્રશસ્યતે ॥

નિર્માસાસ્થિ કટીવસ્તિસ્તે નરા દુઃખમાજિનઃ

॥ ૪૧ ॥

સિંહવ્યાઘ્રસમા યેષાં કટી તેઃ જનનાયકાઃ ॥

રક્ષવાનસ્તુલ્યા ચ કટી યેષાં ન શોભનાઃ

॥ ૪૨ ॥

પુરુષોની પહોળી અને સ્નિગ્ધ કટી હોય તો તે વખણાય છે. જે પુરુષોની કમર અને અસ્તિ માંસ હીન, હાડકા તરી આવતાં હોય તેવી હોય તે દુઃખ લોગવનાર થાય છે સિંહ કે વાઘના જેવી કમરવાળા હોય તે નેતાઓ થાય છે અને રીંછ કે વાનર જેવી કમરવાળા સારા હોતા નથી. ૪૧-૪૨

ઇતિ કટ્યાધિકારનામનો સાતમો અધ્યાય

મૃગોદરો નરો ધન્યો મયૂરોદરસન્નિભઃ ॥

મણ્ડુકઃ સદૃશો યસ્તુ સ નરઃ પાર્થિવો ભવેત્

॥ ૪૩ ॥

વ્યાઘ્રોદરો ગજવતિઃ શ્વશૃગાલોદરોઽધમઃ ॥

નરઃ સિંહોદરો યસ્તુ ધનધાન્ય સમૃદ્ધિવાન્

॥ ૪૪ ॥

વર્તુલા ચાતિગંભીરા નાભિઃ પુંસાં પ્રશસ્યતે ॥

ઉત્તાનવિરલા નાભિઃ સદા દુઃસ્વપ્રદાયિની

॥ ૪૫ ॥

મૃગના જેવા પેટવાળો ધન્ય પુરુષ હોય છે. તેમજ મોરના જેવા પેટવાળો પણ ધન્યાત્મા હોય છે જેનું પેટ દેડકાના જેવું હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે. વાઘના જેવા પેટવાળો હાથીઓનો માલિક થાય છે. અને કુતરા કે શિયાળના જેવા પેટવાળો અધમ થાય છે જે પુરુષ સિંહના જેવા પેટવાળો હોય તે ધનધાન્યવાળો અને સમૃદ્ધિવાળો થાય છે પુરુષોની નાભિ ગોળ અને અતિ ગંભીર હોય તે વખણાય છે. પરંતુ ઉપસી આવેલી અને વિરલ દેખાતી નાભિ સદા દુઃખ આપનારી હોય છે. ૪૩ થી ૪૫

ધતિ ઉદરાધિકારનામનોઆઠમો તથા નાભ્યાધિકારનામનો નવમો અધ્યાય

ઉન્નતોપચિતૌ યેષાં ઘનસ્નિગ્ધૌ પયોધરૌ ॥

તૈ નરા મૈથુને શૂરા ભોગવન્તઃ સ્વકર્મભિઃ

॥ ૪૬ ॥

અનુન્નતૌ નૈવ સ્નિગ્ધૌ શિથિલૌ ચ પયોધરૌ ॥

નિર્માસૌ ચ કુરૂપ્યૌ ચ તે નરા દુઃસ્વભોગિનઃ

॥ ૪૭ ॥

વિસ્તીર્ણં હૃદયં યસ્ય માંસલોપચિતં સમમ્ ॥

શતાયુસ્તં વિજાનીયાદ્બહુભોગં મહાધનમ્

॥ ૪૮ ॥

જાનુની માંસલસ્નિગ્ધે ઉરુ વિસ્તીર્ણવર્તુલે ॥

ઈષ્ટિકામા કટી યસ્ય મધ્યં તુ કુલિશોપમમ્

॥ ૪૯ ॥

સિંહપૃષ્ઠો નરો યસ્તુ ધનં તસ્ય વિનિર્દિશેત્ ॥

કૂર્મપૃષ્ઠો ભવેદ્રાજા ધનસૌભાગ્યસંયુતઃ

॥ ૫૦ ॥

જે પુરુષોના સ્તન ઉન્નત, ઉપસી આવેલા, ગાઢા અને સ્નિગ્ધ હોય તે પુરુષો મૈથુનમાં શૂરા અને પોતાના કર્મો વડે ભોગ ભોગવનારા (ભોગ માટે પુરુષાર્થ

કરનારા) હોય છે એસી ગએલા, એટાળ લાગતા શિથિલ માંસ રહિત અને કુદૃષ્ય સ્તન જેમના હોય તે પુરુષો દુ.ખ ભોગવનાર હોય છે જેનો દુદ્ધનો ભાગ વિસ્તીર્ણ, માસથી ભરાયેલ અને સમાન હોય, તે પુરુષને બહુ લોગી તેમજ મહાધની વાણીવો અને તે શતાયુઃ (સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવનાર) હોય છે જે પુરુષની વાનુષ્યો માસલ તથા સ્તિગ્ધ હોય, ઉર્ધ્વ વિસ્તૃત અને ગોળા હોય, કમર ઈટ જેવી સરખી હોય, અને દુદ્ધ હીરા જેવું હોય, તથા ખીઠ ચિહ્ન જેવી હોય તે મનુષ્યને ધન છે. એમ કહેવું (અર્થાત્ આવો પુરુષ શ્રેષ્ઠ લક્ષણ યુક્ત છે) વળી જેની ખીઠ કાચબાની પીઠની માફક દંખાતી હોય તે ધનધાન્યથી યુક્ત બાગ્યશાળી હોય છે. ૪૧ થી ૫૦

ઇતિ સામુદ્રિકે સ્તનલક્ષણાધિકારનામનો દશમો અધ્યાય

પ્રલંબવાહુ સ્વામી સ્યાન્નરઃ સર્વગુણાન્વિતઃ ॥

હસ્તવાહુ ભવેદ્રેક્ષાઃ પરકર્મકરઃ સ્મૃતઃ

॥ ૫૧ ॥

યસ્ય મત્સ્ય સમા રેખા કર્મસિદ્ધિઃ પ્રજાયતે ॥

ધનાદ્યસ્તુ સ વિજેયો વહુપુત્રો ન મંશયઃ

॥ ૫૨ ॥

આતપત્રં કરે યસ્ય દણ્ડેન સહિતં પુનઃ ॥

ચામરદ્વિતીયં ચાપિ ચક્રવર્તી સ જાયતે

॥ ૫૩ ॥

સ્વસ્તિકે જનસૌભાગ્યં મીને સર્વત્ર પૂજિતઃ ॥

શ્રીવત્સે વાઙ્મિતા લક્ષ્મી ગવાદ્યં દામકેન તુ

॥ ૫૪ ॥

ધ્વજવજ્રાડ્કુશચ્છત્રં શંખપદ્માદયસ્તલે ॥

પાણિપાદેષુ દૃશ્યન્તે યસ્યાસૌ શ્રીપતિઃ પુમાન્

॥ ૫૫ ॥

શક્તિતોમર દણ્ડાસિ ધનુશ્ચક્રગદોપમાઃ ॥

યસ્ય હસ્તે ભવેદ્રેક્ષા રાજાનં તં વિનિર્દિશેત્

॥ ૫૬ ॥

દ્વાભ્યાં ચ યવમાલાભ્યાં રાજા મંત્રી ધનીવૃધઃ ॥

એકયા યવપદ્મત્યા ચ શ્રેણ્યે વહુ ધનોચિતઃ

॥ ૫૭ ॥

મણિવન્ધ્યે યવશ્રેણ્યસ્તિસ્રશ્રેત્સ નૃપો ભવેત્ ॥

યદિ તાઃ પાણિપૃષ્ઠેઽપિ તતોધિકતરં ફલમ્

॥ ૫૮ ॥

લાંબા હાથવાળો પુરુષ સર્વશુભસંપન્ન હોઈ શેઠ બને છે. અને ટુંકા હાથવાળો પારકાનું કામ કરનાર નોકર થાય છે. જેના હાથમાં મત્સ્યના જેવી રેખા હોય તેને કાર્યસિદ્ધિ મળે છે. અને નિઃસંશય તેને ઘણા પુત્રોવાળો તેમજ ધનાઢ્ય બાળુવો. જેના હાથમાં દાંડી સહિત કમળ અથવા બે આમરનું ચિન્હ હોય તે ચક્રવર્તી થાય છે. જે હાથમાં સ્વસ્તિક હોય તો મનુષ્યને યોગ્ય સંપૂર્ણ સુખ મળે છે. મીન (માછલી) જેવું ચિન્હ હોય તો સર્વત્ર પૂજાય છે શ્રીવત્સ હોય તો ઈચ્છિત લક્ષ્મી અને દામ (રજ્જુ) હોય તો ચતુષ્પાદ પ્રાણીઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધ્વજ, વજ્ર, અંકુશ, છત્ર તથા શંખ, કમળ એ ચિન્હો જેના હાથ કે પગમાં હોય તે પુરુષો લક્ષ્મીપતિ બને છે. શક્તિ, તોમર, દંડ, તલવાર, ધનુષ્ય, ચક્ર તથા ગદાના આકારનાં ચિન્હો જેના હાથમાં હોય તેને રાજા અમજવો. જેના મણિખંધમાં ચવપંક્તિવાળાં બે વલય હોય તે રાજા, પ્રધાન, ધનવાન કે પંડિત બને છે. ચવપંક્તિવાળું એક વલય હોય તો ઘણો ધનવાન અને શ્રેષ્ઠ પુરુષ હોય છે. જે મણિખંધમાં ચવપંક્તિવાળાં ત્રણ વલય હોય તો રાજા થાય છે અને જે તે વલયો હાથની પીઠ ઉપર પણ હોય તો તેનાથી પણ અધિક થાય છે. ૫૧ થી ૫૮

ત્યાગાય શોણા ગંભીરાઃ સુલાય મધુપિઙ્ગલા ॥

સૂક્ષ્માઃ શ્રિયે ભવેયુસ્તાઃ સૌભાગ્યાય સમૂલકાઃ ॥ ૫૯ ॥

છિન્નાઃ સપલ્લવાઃ ક્ષા વિષમા સ્થાનકચૂતાઃ ॥

વિવર્ણાઃ સ્ફુટિતાઃ કૃષ્ણા નીલાસ્તન્વ્યશ્ચ નોત્તમાઃ ॥ ૬૦ ॥

ક્લેશં સપલ્લવા રેલા છિન્ના વિત્તસ્ય સંશયમ્ ॥

કદન્નં પરુષા દ્રવ્યવિનાશં વિષમાર્પયેત્ ॥ ૬૧ ॥

મધ્યમાપ્રાન્તરેલાયાઃ પ્રદેશિના સ્યાદ્વદાધિકા ॥

પ્રચુરસ્તત્પિતુઃ પક્ષઃ શ્રિયો વિપદોઽન્યથા ॥ ૬૨ ॥

અનામિકાન્તરેલાયાઃ કનિષ્ઠાસ્યાદ્વદાધિકા ॥

ધનવૃદ્ધિકરી પુંસાં માતૃપક્ષો બહુસ્તદા ॥ ૬૩ ॥

ઉર્ધ્વરેલા મણેર્બન્ધાદૂર્ધ્વગા સાતુ પઞ્ચધા ॥

અંગુષ્ઠાશ્રયિણી સૌખ્યરાજ્યલાભાય જાયતે ॥ ૬૪ ॥

- राजा राजसदृशो वा तर्जनीगतयानया ॥
 मध्यायां गतयाचार्यः ख्यातो राजाय सैन्यपः ॥ ६५ ॥
 अनामिकाप्रयान्त्यां तु सार्धवाहो महाधनी ॥
 कनिष्ठां गतया सत्या तया श्रेष्ठो भवेद्बुधः ॥ ६६ ॥
 श्लाघ्यश्चोष्णोऽरुणोऽस्वेदोऽच्छिद्रः स्निग्धश्च मांसलः ॥
 श्लक्ष्णस्ताम्रनखो दीर्घाङ्गुलिको विपुलः करः ॥ ६७ ॥
 पाणेस्तलेन शोणेन धनी नीलेन मद्यपः ॥
 पीतेनागम्यनारीकः कृष्णेन च धनादङ्गितः ॥ ६८ ॥
 मणिवन्धात्पितुर्लेखा करभाद्विभवायुपोः ॥
 रेख्ये द्वे यान्ति तिस्रोऽपि तर्जन्यङ्गुलकान्तरम् ॥ ६९ ॥
 येषां रेखा इमास्तिष्ठः संपूर्णा दोषवर्जिताः ॥
 तेषां गोत्रधनायुषि संपूर्णान्यन्यथा न तु ॥ ७० ॥
 गत्वा मिलितयोः प्रान्ते द्रव्यपित्रोश्च रेखयोः ॥
 गृहवन्धो विनिर्देश्यो गृहभङ्गोऽन्यथा पुनः ॥ ७१ ॥
 आयुर्लेखा कनिष्ठान्तर्लेखाः स्युर्गृहिणीप्रदा ॥
 समाभिः शुभ शीलास्ता विषमाभिः कुशीलकाः ॥ ७२ ॥
 आयुर्लेखावसानाभिर्लेखाभिर्मणिवन्धतः ॥
 स्पष्टाभिर्भ्रातरोऽस्पष्टतराभिर्जामयः पुनः ॥ ७३ ॥
 मणिवन्धोन्मुखाश्चायुर्लेखायां यत्र पल्लवाः ॥
 संपदस्तैर्वहिर्यान्तैर्विषदोऽङ्गुलि सम्मुखैः ॥ ७४ ॥
 यवैरङ्गुलमध्यस्थैर्विद्याख्यातिविभूतयः ॥
 शुक्ले पक्षे तथा जन्म दक्षिणाङ्गुलैश्च तैः ॥ ७५ ॥

કૃષ્ણપક્ષે નૃણાં જન્મ વામાઙ્ગુષ્ઠગૈર્યૈઃ ॥

યવૈરઙ્ગુષ્ઠમૂલાત્યૈસ્તત્સંख्याઃ સૂનવો નૃણામ્ ॥ ૭૬ ॥

અનામિકાન્તર્વસ્થાઃ પ્રતિરેલાઃ પ્રભુત્વકૃત્ ॥

ઉર્ધ્વા પુનસ્તલે તસ્યાઃ ધર્મરેખેયમુચ્યતે ॥ ૭૭ ॥

શ્લિષ્ઠાન્યઙ્ગુલિ મધ્યાનિ દ્રવ્યસન્નયહેતવે ॥

તાનિ ચેચ્છિદ્રયુક્તાનિ ત્યાગશીલસ્તતો નરઃ ॥ ૭૮ ॥

एकोऽप्यभिमुखस्तस्य मत्स्यः श्रीवृद्धिकारणम् ॥

સંપૂર્ણોં કિં પુનઢ્વોસ્તઃ પાણિમૂલસ્થિતૌ નૃણામ્ ॥ ૭૯ ॥

તુલાગ્રામમથો વજ્રં કરમધ્યે તુ દ્રશ્યતે ॥

વાણિજ્યં સિદ્ધયતે તસ્ય પુરુપસ્ય ન સંશયઃ ॥ ૮૦ ॥

ઉર્ધ્વરેલા કરે યસ્ય રેલાઃ સ્યુરઙ્ગુલિત્રયે ॥

નાના ભોગ સુખાનિ ચ સમુદ્ર વચનં યથા ॥ ૮૧ ॥

આવર્તાઃ દક્ષિણાઃ શસ્તા સાંગુષ્ઠાઙ્ગુલિપર્વસુ ॥

તામ્રાઃ સ્નિગ્ધોત્થિતોત્તુઙ્ગપર્વાર્ધોત્થા નલાઃ શુભાઃ ॥ ૮૨ ॥

નરેષુ વિન્દવઃ શ્વેતાઃ પાણ્યોશ્વરણયોરપિ ॥

આગંતવઃ પ્રશસ્તાઃ સ્યુરિતિ ભોજનૃપોઽભ્યધાત્ ॥ ૮૩ ॥

ત્રિકોણરેલયા સીર મૂસલોલ્લૂલ્લાદિના ॥

વસ્તુના હસ્તજાતેન પુરુપઃ સ્યાત્કૃપિવલઃ ॥ ૮૪ ॥

હાથની રેખાઓ લાલાશ ઉપર અને ઉડી હોય તો ત્યાગી કરનાર, મધના જેવા પીળાશ ઉપરના રંગની હોય તો સુખી કરનાર બહુ પાતળી હોય તો લક્ષ્મી આપનાર અને શરૂઆતમાં મૂળવાળી હોય તો (આરંભસ્થળમાં શાખાઓવાળી) સૌભાગ્યશાળી કરનાર થાય છે જે રેખાઓ છિન્નભિન્ન થએલી, શાખાઓવાળી, બેડોળ વિષમ, પોતાના સ્થાનથી રહિત, રંગ વગરની, ફાટેલી, કાળી વાદળી અને આછી હોય તો તે સારી નથી પદ્મવો (શાખાઓ) વાળી રેખા કલ્પેશ આપે છે તૂટેલી રેખા

દ્રવ્ય હોવામા અંશય ઉપદા કહે છે (ધનના નાશ કહે છે) અંગીત રેખા (એકાગ્ર લાગતી હોય તેવી રેખા) કદાચનોંડ કરનાર (નેત્ર, ધી વગરનું, ટાવું, કનરી જાણેલું, હલકા ધાન્યનાથી ગનાવેલું બોજન વદન કહેવાય છે) અને વિષમ રેખાએ દ્રવ્યનો વિનાશ કરનારી છે મન્યમાના ઉપદા પર્વની રેખા કરનાં તે પ્રદેશની લાંબી હોય તો તેના પિતાનાં પક્ષ (પિતાનાં કુટુંબ) મોટા મોટા હોય છે અને પિતાની મિલકત પાત્ર મળી રાય છે તે તે પર્વની ઉવડી રેખા કરનાં પ્રદેશની કુટુંબી હોય તો ઉપદેશ કવ ઉત્કર્ષ હોય છે અર્થાત્ પિતાનું કુટુંબ તથા લગ્નીયકુટુંબોમાં હોય છે અનામિદાના ઉપદા પર્વની નાના કરનાં તે કનિષ્ઠિદા માત્રી હાય તો તે મનુષ્યને ધનની વૃદ્ધિ કરનાર છે તેમજ તેના મોનામનું કુટુંબ મોટું હોય છે ઉર્ધ્વરેખા મણિખધથી નીકળી ઉર્ધ્વ દિશામા ન્દય છે આ રેખા પાંચ પ્રકારની હોય છે આ રેખા જે અશુભ ભાગી જતારી હોય તો યુજ, અન્ય તથા લાભ આપનારી થાય છે જે આ રેખા તર્જની ભાગી જતી હોય તો મન્ત અરથા મન્ત જેવો થાય મધ્યમા ભાગી ગઈ હોય તો આચાર્ય, અધ્યપ પ્રખ્યાત પુરુષ થાય અથવા મન્ત કે સેનાપતિ થાય જે ઉર્ધ્વરેખા અનામિદા પર્વ ત ગઈ હોય તો મોટા રેખારી તેમજ ધનવાન થાય છે અને જે કનિષ્ઠિદા ભાગી ગઈ હોય તો તે રેખાથી મોટા શ્રેષ્ઠ પંડિત થાય છે ઉષ્ણ, લાઘ, પરમેવા વગરનો, છિદ્ર ચિદિત, દિનચ્છ, આનંદ, તાંબા જેવા નખવાળો, લાંબી આંગળીઓવાળો અને વિશાળ હાથ વખાણવા કાયક છે હાથનું તળીયું લાલ હોય તો ધનવાન, લાલની હોય તો મરુદીરેસ, પીયું હોય તો અગમ્યાગમન કરનાર અને કાક હોય તો નિર્ધન થાય છે મણિખધ થી પિતૃરેખા, કરભથી વૈભવ અને આયુષ્યની એમ જે રેખાઓ આન ત્રણ રેખાઓ તર્જની અને અશુભ વચ્ચે ન્દય છે તેમને આ ત્રણ રેખાઓ મંપૂર્ણ અને દોષ રહિત હોય તેમને ગોત્ર ધન તથા આયુષ્યનું મંપૂર્ણ સુખ હોય છે અન્યથા નથી હોતું તેમને કવ્ય અને પિતાની રેખાઓ અત બાગમાં (તર્જની અને અંશુકાના વચ્ચેના ભાગમાં) મળેલી હોય છે તેઓ ઘર બંધાવે છે જે કુટુંબી હોય તો તેમને ઘરભગ થાય છે આયુરેખા અને કનિષ્ઠિદાના મળ વચ્ચેના ભાગમાં આવેલી રેખાઓ ત્રો લાભની રેખાઓ છે આ રેખાઓ જે મન્ત હોય તો ત્રોણ સચ્ચન્ત્રિ હોય છે વિપન હોય તો દુશ્વરિત્ર હોય છે મણિખધથી લઈ આયુરેખામુધી (કરભ ઉપર) આવેલી રેખાઓ જે સ્પષ્ટ હોય તો તેટલા ભાઈ, અને અસ્પષ્ટ હોય તો ખેડોની ચોનક છે આયુરેખામાથી મણિખધ ભાગી જતાગ વદલવાં (શાખાઓ) હોય તે સંપત્તિસૂચક છે અને જે તે વદલવાં આંગળીઓ લાણી જતા હોય તો વિપનિઆપનારા છે અશુભાના મધ્ય (પર્વ) મા ચવ હોય તો વિદ્યા, ખ્યાતિ અને વૈભવના સૂચક છે જે જમણા અશુભા હોય તો શુભપક્ષમાં જન્મ લક્ષણો ડાબા અશુભામાં ચવ હોય તો કૃષ્ણ પક્ષમાં જન્મ લક્ષણો અશુભાના મૂળમાં ચવ હોય તો જેટલા ચવ તેટલા છેકરા થશે એમ સમજવું અનામિદાના મૂળમાથી નીકળી છેક ઉપરનાં પર્વ સુધી ઉર્ધ્વરેખા

હોય તો તે પ્રભુત્વ આપનારી છે અને જો અનામિકાના મૂળના નીચેના ભાગમાં હસ્તતલ (હથેલી)માં ઉર્ધ્વરેખા હોય તો તે ધર્મરેખા કહેવાય છે હાથની આગળોએ એકખીન્ત સાથે મળી ગએલી જણાતી હોય તો તે ધનસંચયકારનું લક્ષણ છે અને જો આંગળીઓ વચ્ચે છિદ્ર (જગ્યા) હોય તો તે (ઉદારતાનું લક્ષણ છે) માણસ ત્યાગી વૃત્તિનો થાય છે હાથના મૂળ ભાગ (મણિખ ધની ઉપલી સધિ)માં એક પાણુ ઉર્ધ્વમુખનો મત્સ્ય હોય તો તે લક્ષ્મીવૃદ્ધિનું કારણ છે તો પછી જો પુરેપુરા ખે મત્સ્ય હોય તો કહેવાનું જ શું રહે ? તુલા (ત્રાજવું) ગામ, વજ્ર આ ચિન્હો જેના હાથમાં હોય તેને વ્યાપારમાં સફળતા મળે છે તેમાં સશય નથી જેના હાથમાં ઉર્ધ્વરેખા હોય, અને ત્રણે આંગળીના મૂળમાં ઊભી રેખાઓ હોય તેને અનેક પ્રકારનો ભોગ તથા સુખ મળે છે એમ સમુદ્રનું વચન છે અગુઠો તેમજ દરેક આંગળીના (ઉર્ધ્વ) પર્વમાં જમણા આવર્ત (ભમરીઓ) હોય તો તે શ્રેષ્ઠ લક્ષણ છે તેમજ પર્વના અર્ધ જેવડા, તાંબા જેવા લાલ રંગના, સ્નિગ્ધ, ઉન્નત નખ શુભકર્ણ આપનારા છે પગ તથા હાથના નખોની અદર ધોળા રંગનાં ખિંદુઓ જો આગંતુક હોય (અકસ્માત થયાં હોય) તો તે શુભ છે, એમ ભોજરાજ કહે છે ત્રિકોણરેખા, હળ, મૂશલ ખાંડણીઓ એ ચિન્હો જો હાથમાં હોય તો પુરુષ ખેડુત થાય છે.

૫૯ થી ૮૪

ધતિ સામુદ્રિકે કરરેખાલક્ષણાધિકાર નામનો અગિયારમો અધ્યાય

ગ્રીવાતિવર્તુલા यस્ય પૂર્ણકુમ્ભસમા ભવેત્ ॥

પાર્થિવઃ સ તુ વિજ્ઞેયો ધનધાન્યસમાન્વિતઃ

॥ ૮૫ ॥

શંખગ્રીવા પ્રશંસંતિ શુકોદ્રૂગ્રીવકા નતુ ॥

દીર્ઘગ્રીવા વક્રગ્રીવા શિખિગ્રીવા વિવર્જિતા

॥ ૮૬ ॥

વૃપસ્કંધગજસ્કન્ધકદલીસ્કન્ધમેવ ચ ॥

મહાભોગા મહાધનાસ્તે સર્વે પાર્થિવોપમાઃ

॥ ૮૭ ॥

ચન્દ્રબિમ્વોપમે વક્રત્રે ધર્મશીલઃ સદા ભવેત્ ॥

મૃગમૂષકવક્રત્રાશ્ચ તે નરા ભાગ્યવર્જિતાઃ

॥ ૮૮ ॥

કરાલવક્રત્રપુરુષા ધનહીનાઃ પ્રકીર્તિતા ॥

હયવક્રત્રા નરા યેતુ દુઃસ્વદારિદ્ર્યભોગિનઃ

॥ ૮૯ ॥

જેની ગરદન એકદમ ગોળ ભરેલા ઇડાની માફક હોય તેને ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ રાજા બાણેવો શંખ જેવી ગરદનને વળાણે છે પોપટ તથા ઊડના જેવી ગરદન વળણાતી નથી લાળી ગરદન, ગમલા જેવી ગરદન તેમજ મોર જેવી ગરદન સારી નથી ગણાતી જેઓની ગરદન બળદ કે હાથીની ગરદન જેવી હોય અથવા કેળના સ્તંભ જેવી ગરદન હોય તે બધા રાજા જેવા મહાભોગી અને મહાધની હોય છે અદ્રખિખ જેવા ગોળ મુખવાળો સદા ધર્મપરાયણ હોય છે મૃગ કે ઉદર જેવા મોં વાળા (ગરીબડા મોં વાળા) લાગ્યહીન હોય છે ભયકર મુખમુદ્રાવાળા ધનહીન ગણાય છે અને ઘોડાના જેવા મુખવાળા જે પુરુષા હોય તેઓ દુઃખ અને દારિદ્ર્ય ભોગવનારા હોય છે ૮૫ થી ૮૬

ઇતિ સુખાધિકારનામનો ખારમો અધ્યાય

यस्य गण्डौ हि संपूर्णौ पद्मपत्र समप्रभौ ॥

भोगवान् स्त्रीप्रियश्चैव सर्वविद्याधरः स्मृतः

॥ ૯૦ ॥

सिंह व्याघ्रगजेन्द्राणां कपोलौ सदृशौ यदि ।

कृपिभोगी भवेन्नित्यं बहुपुत्रश्च जायते

॥ ૯૧ ॥

જેના ગણ્ડ (લમણા) કમળપત્રના જેવા શોભાયમાન હોય તે ભોગી, સ્ત્રીજન-વલ્લભ, અને સર્વ વિદ્યાધર (બધી વિદ્યાઓ બાણનાર) થાય છે જો સિંહ વાઘ થા હાથીના જેવા લમણા હોય તો પુરુષ જોડુત અને બહુ પુત્રે વાળો થાય છે ૯૦ થી ૯૧

ઇતિ ગહાધિકારનામનો તેરમો અધ્યાય

रक्ताधरौ नृपतिः स्यात् वक्रोष्ठौ स च दुःखितः ॥

स्थूलाभ्यां मधुराभ्यां च नरा अत्यन्त दुःखिताः

॥ ૯૨ ॥

લાલ ઓઠવાળો નૃપતિ થાય વાકા ઓઠવાળો દુઃખી થાય બડા અને શ્યામ ઓઠવાળા પુરુષો અત્યન્ત દુઃખી થાય ૯૨

ઇતિ ઔષ્ઠાધિકારનામનો ચોદમો અધ્યાય

कुंदपुष्प प्रतिकर्षैर्दन्तैर्भूपतयः स्मृताः ॥

रक्षो वानरदन्ताश्च नित्यं क्षुधा तृपार्तिर्ताः

॥ ૯૩ ॥

सस्नेहैरुद्वलैर्દન્તૈર્દાંડિમીઃ વીજસન્નિભૈઃ ॥

सुखिनः सरलाः ज्ञेया स्त्रीणां च वश्यकारकाः

॥ ૯૪ ॥

દુઃખિતો વિકૃતૈરુદ્ધૈર્દન્તૈર્મૂપક સન્નિભૈઃ ॥

સમાગ્યં મિલિતૈર્દન્તૈર્વિદ્યાવાન્દન્તુરૈઃ પુનઃ

॥ ૯૫ ॥

દ્વાત્રિંશદ્શનો રાજા ભોગી સ્યાદેકહીનકઃ ॥

ત્રિંશદ્દન્તાસ્તુ સુખિન એકહીનાસ્તુ દુઃખિતાઃ

॥ ૯૬ ॥

કુંદના કૂલ જેવા શોભાયમાન દાંતોથી મનુષ્ય રાજા થાય છે અને રાક્ષસ કે વાનરના જેવા દાંતવાળા પ્રતિદિન ભૂખ અને તરસથી આકુલ બ્યાકુલ રહે છે જેઓના સ્નેહયુક્ત, મજબુત દાડમના ખીજ જેવા દાંત હોય તેમને સુખી અને સરલ જાણુવા આવા પુરુષો સ્ત્રીઓને વશ કરે છે વિકૃત, લુપ્પા અને ઉદરડાની ગ્રાંથ જેવા દાંત હોય તે દુઃખી જાણુવો દાંત એક ખીજ સાથે મળેલા હોય તે ભાગ્યવાન અને જો મોટા દાંત હોય તે વિદ્વાન જાણુવો બત્રીસ દાંતવાળો રાજા, એકત્રીસ દાંતવાળો ભોગી, ત્રીસ દાંતવાળો સુખી અને એકાદશી દાંતવાળો દુઃખી સમજવો ૯૩ થી ૯૬

ઈતિ દન્તાધિકાર

કૃષ્ણજિહ્વાં ભવેદ્દાસઃ ન નરો દુઃસ્વસાધનઃ ॥

સમલાયાં તુ જિહ્વાયાં સ ભવેત્પાપકારકઃ

॥ ૯૭ ॥

સ્થૂલ જિહ્વાસ્તથા ક્રૂરા નરા અનૃતભાષિણઃ ॥

શ્વેતજિહ્વા નરા યેતુ શૌચાચાર વિવર્જિતાઃ

॥ ૯૮ ॥

પદ્મપત્રસમા જિહ્વા ભોગવાન્ મિષ્ટભોજનઃ ॥

સ્કતજિહ્વા ભવેદ્યસ્તુ વિદ્યાલક્ષ્મીમવાપ્નુયાત્

॥ ૯૯ ॥

કાળી જીભવાળો દાસ થાય છે અને તે મનુષ્ય દુઃખકારક પણ હોય છે. મેલી જીભવાળો પાપ કરનાર થાય છે જાડી જીભવાળા કૂર અને બુદ્ધિ ગોલનાર હોય છે અને જેઓની જીભ ઘોળી હોય તેઓ પવિત્રતા રહિત હોય છે કમળની પાંખડી જેવી જીભ હોય તે ભોગવિદાસ તથા મિષ્ટ ભોજન કરનાર થાય છે અને જેમને લાલ જીભ હોય તેઓ વિદ્યા અને લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે ૯૭ થી ૯૯

ઈતિ જિહ્વાધિકાર

કૃષ્ણતાલુ નરા યે તુ ભવન્તિ કુલનાશકાઃ ॥

પદ્મપત્રસમં તાલુઃ સ નરો ભૂપતિર્ભવેત્

॥ ૧૦૦ ॥

શ્વેતતાલુર્નરા યેતુ ધનવન્તો ભવન્તિ તે ॥

સ્કતતાલુર્નરા યે તુ ધનમોક્તા ન સંશયઃ

॥ ૧૦૧ ॥

જેમતુ તાળવુ કાળા રંગતુ હોય તેવા પુરુષો કુલનો નાશ કરનાર નિવડે છે. અને કમળની પાખડી જેવા તાળવાવાળો પુરુષ રાજા થાય છે ધોળા તાળવાવાળા પુરુષો ધનવાન થાય છે રાતા તાળવાવાળા હોય તે નિઃસશય ધનના લોપ્તા થાય છે ૧૦૦-૧૦૧

ઈતિ તાલ્વાધિકાર

હંસસ્વરો નરો ધન્યો મેઘવત્સ્વરતો નૃપઃ ॥

મૃદ્ધોપમસ્વરા યે તુ ભોગવન્તો નરેશ્વરાઃ

॥ ૧૦૨ ॥

કૌંચસ્વરા નરા યે ચ ભાગ્યવન્તો ભવન્તિ તે ॥

સ્વરકાકસ્વરા યે ચ નિર્ધના પાપકારિણઃ

॥ ૧૦૩ ॥

હંસના જેવા સ્વરવાળો ધન્ય પુરુષ છે. અને મેઘ જેવા ગંભીર સ્વરવાળો રાજા થાય છે લમરના જેવા સ્વરવાળા લોગી અને રાજરાજેશ્વર થાય છે કૌંચ પક્ષી જેવા સ્વરવાળા લાગ્યશાળી થાય છે તેમજ ગધેડા અને કાગડાના જેવા અવાજ વાળા નિર્ધન અને પાપી થાય છે ૧૦૨-૧૦૩

ઈતિ સ્વરાધિકાર

પાર્થિવાઃ શૂકનાસાઃ સ્યુર્દીર્વનાશાશ્ચ ભોગિનઃ ॥

હસ્વનાશા નરા યે તુ ધર્મશીલાશ્ચ તે વિદુઃ

॥ ૧૦૪ ॥

હસ્તિનાશા સમાનાસા પીતનાશાશ્ચ યે નરાઃ

પીતરક્તાશ્ચ યે મર્ત્યાઃ સર્વે તે જનવલ્લભાઃ

॥ ૧૦૫ ॥

સ્થૂલનાશા વક્રનાસા નાસિકામુખમધ્યગાઃ

તે સર્વે દુઃખિતા જ્ઞેયા ધનશીલ વિવર્જિતાઃ

॥ ૧૦૬ ॥

પોપટની આંચ જેવી નાસિકાવાળા રાજા થાય છે લાંબા નાકવાળા લોગી થાય છે ટુકડા નાકવાળા હોય તેઓને ધર્મશીલ કહ્યા છે હાથીની સૂઠ જેવી નાસિકાવાળા, પીળા રંગની કે પીળા અને લાલ રંગના મિશ્રણ (નારંગી) જેવા રંગની નાસિકાવાળા જનવલ્લભ થાય છે જાડા નાકવાળા, વાંકા નાકવાળા તથા મોઝા પેસી જતી નાસિકાવાળા હોય તે બધા ધન તેમજ આરિચ્ચથી રહિત અને દુઃખી સમજવા ૧૦૪ થી ૧૦૬

ઈતિ નાસિકાધિકાર

રક્તાક્ષા ધનવન્તઃ સ્યુ વ્યાઘ્રાક્ષાશ્ચાતકોપમાઃ ॥

કુવકુટાક્ષાઃ સદા દક્ષા મૃગાક્ષાઃ શુભલોચનાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

વિટાલહંસનેત્રાસ્તે ભવન્તિ પુરુષાધમાઃ ॥

મયૂરનકુલાક્ષાશ્ચ સર્વે તે મધ્યમાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦૮ ॥

શ્વાનતુલ્યેક્ષણાશ્ચૌરા પિઙ્ગાક્ષાઃ કૂરકર્મગાઃ ॥

ગવાક્ષાઃ સુભગા નિત્યં કેકરાક્ષા દુરાશયાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

લાલ આંખવાળા ધનવાન થાય છે વાઘના જેવી આંખોવાળા, ચાતકના જેવી આંખોવાળા, અને કુકડાના જેવી આંખોવાળા ચતુર હોય છે મૃગ જેવી આંખો સારી ગણાય છે ઊંઘાડી, અને હંસના જેવી આંખોવાળા અધમ પુરુષો છે અને મોર કે નોળીઆ જેવી આંખોવાળા હોય તે ળધા મધ્યમ પુરુષો છે કુતરા જેવી આંખોવાળા ચોર હોય છે પીળી આંખોવાળા કૂર કર્મ કરનાર હોય છે ગાયના જેવી આંખોવાળા ભાગ્યશાળી હોય છે. અને ખરાબ આંખોવાળા નીચ આશયના હોય છે ૧૦૭ થી ૧૦૯

હ્રસ્વકર્ણો મહાભોગી દીર્ઘકર્ણાશ્ચ મધ્યમાઃ ॥

રોમકર્ણા મનુષ્યા યે સર્વે તે સુખભોગિનઃ ॥ ૧૧૦ ॥

છત્રાકારં નરેન્દ્રાણાં શિરો દીર્ઘં તુ દુઃખિનામ્ ॥

અધમાનાં ઘટાકારં પાપિનાં સંપુટં પુનઃ ॥ ૧૧૧ ॥

વિશેષઃ પુનરેકોઽત્ર મુવો મધ્યે યદીક્ષતે ॥

ઉર્ણાશ્ચ રોમ નેનાસ્યં રાજ્યં નૈવ વિસર્જયેત્ ॥ ૧૧૨ ॥

હુંકા કાનવાળા મહાભોગી, લાળા કાનવાળા મધ્યમ, અને વાળચુકત કાનવાળા જે મનુષ્ય હોય તે ળધા સુખી માણસો હોય છે રાજાઓનાં મસ્તિકા છત્રીના જેવાં હોય છે મોટાં માથા હુંખી માણસોનાં હોય છે અધમ પુરુષોનાં માથાં ઘડા જેવાં હોય છે અને પાપી પુરુષોનાં માથાં સંપુટ જેવાં હોય છે જે ભ્રમરોની વચ્ચે (નાકના ઉપરના ભાગમાં) ઝીણી (ઉનના જેવી) રૂંવાટી હોય અને આંખનાં પોપચાં તથા મોં ઉપર પણ તેવી રૂંવાટી હોય તો તેવી રૂંવાટીવાળા પુરુષને રાજ્ય છોડતું નથી. અર્થાત્ તેને રાજ્ય લાભ રહે છે આ એક વિશેષ લક્ષણ છે ૧૧૦ થી ૧૧૨

લલાટેચાર્ધચન્દ્રામે ભવતિ પૃથિવીશ્વરઃ ॥

વિપુલેન લલાટેન સ્વલ્પાયુર્જાયતે નરઃ ॥ ૧૧૩ ॥

અલ્પેન ચ લલાટેન સ્વલ્પાયુર્જાયતે નરઃ ॥

ઉન્નતેન લલાટેન ધનાદયો ભવતિ નરઃ ॥ ૧૧૪ ॥

વિપમ્ને લલાટેન દુઃખિતા જર્જરા નરાઃ ॥

પરકર્મરતા નિત્યં પ્રાપ્યન્તે વધ વન્ધનમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

ત્રિશૂલં કુલિશં ચાપિ લલાટે यस્ય દૃશ્યતે ॥

ઇશ્વરં તં વિજાનીયાત્પ્રમદાજનવલ્લભઃ ॥ ૧૧૬ ॥

પન્ચભિઃ શતમાદિષ્ટં ચતુર્ભિરશીતિસ્તથા ॥

ભવન્તિ તિસ્ટ્વભિઃ પ્રષ્ટિદ્વાભ્યાં ચ વિંશતિદ્વયમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

રેસૈકેન લલાટેન વિંશતિઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥

એસૈવેન લલાટેન વિજ્ઞેયા પન્ચવિંશતિઃ ॥ ૧૧૮ ॥

રેસાઃ પન્ચ લલાટસ્થાઃ સમાઃ કર્ણાન્તગોચરાઃ ॥

ભણિતં यस્ય ગમ્भीરં તં વિદ્યાત્સકલાયુષમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

લલાટે यस્ય દૃશ્યન્તે રેસાદ્વયસમાગમમ્ ॥

પ્રષ્ટિવર્પં વિનિર્દિષ્ટં નારદસ્ય વચો યથા ॥ ૧૨૦ ॥

લલાટે यस્ય દૃશ્યન્તે રેસાત્રયમનાગમમ્ ॥

વર્પં વિંશતિર્નિર્દિષ્ટં નારદસ્ય વચો યથા ॥ ૧૨૧ ॥

લલાટે यस્ય દૃશ્યન્તે રેસૈકા ચ સમાયુતા ॥

શતાયુસ્તં વિજાનીયાન્નારદસ્ય વચો યથા ॥ ૧૨૨ ॥

લલાટ ને અર્ધચંદ્રાકાર હોય તો મનુષ્ય રાજા થાય છે ને બહુ વિશાળ લલાટ હોય તો સ્વલ્પાયુઃ થાય છે હુકા કપાળવાળો પણ અલ્પાયુઃ હોય છે. ઉન્નત લલાટ-વાળો ધનાદય થાય છે વિપમ લલાટ હોય તો મનુષ્યો હુ ખી અને જર્જરિત રહે છે. તેમજ પરકર્મમાં રત રહેનાર હોય છે આવા પુરુષો ઘાત તથા બંધન (ક્રાંતી તથા

કેદને) પામે છે જેના કપાળમાં ત્રિશૂલ અથવા વજ્રનું ચિન્હ માલુમ પડતું હોય તેઓ રાજા (માલિક શેઠ) બને છે અને તે સ્ત્રી વર્ગમાં પ્રિય થાય છે જે કપાળમાં પાંચ રેખાઓ હોય તો સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય ચાર હોય તો એંશી વર્ષનું, ત્રણ હોય તો સાઠ વર્ષનું અને બે હોય તો ચાલીસ વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. જે કપાળમાં એક જ રેખા હોય તો વીસ વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે અને જે કપાળમાં રેખા જ ન હોય તો પચીસ વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે જેના કપાળમાં સીધી છેક કાન સુધી પહોંચી ગઈ હોય તેમ લાગતી પાંચ રેખાઓ હોય તેમજ જેનો અવાજ ગંભીર હોય તેનું પુરૂષ આયુષ્ય બાણુવું જેના લલાટમાં બે રેખાઓનું જોડાણ માલુમ પડતું હોય તેનું સાઠ વર્ષનું આયુષ્ય નારદના મત મુજબ બાણુવું જેના કપાળમાં ત્રણ રેખાઓનું જોડાણ બાણુવું હોય તેનું નારદના મત મુજબ વીસ વર્ષનું આયુષ્ય બાણુવું. જેના કપાળમાં એક જ રેખા સુંદર રીતે રહેલી હોય તેનું આયુષ્ય નારદના મત મુજબ સો વર્ષનું બાણુવું ૧૧૩ થી ૧૨૨

ઇતિ લલાટાધિકાર

કુટિલૈઃ સ્પાટિતૈરુક્ષૈઃ સ્થૂલૈસ્તુ તસ્કરો ભવેત્ ॥

દુઃખિતાઃ પુરુષા જ્ઞેયા ક્ષુધયા પરિપીડિતાઃ

॥ ૧૨૩ ॥

વિરલા મધુરાઃ કેશાઃ સ્નિગ્ધા ભ્રમરસન્નિભાઃ ॥

મધુવર્ણાશ્ચ યે કેશાસ્તે નરા સુખમાજિનઃ

॥ ૧૨૪ ॥

વાકા, ફાટેલા, લુખખા, અને જાડા વાળવાળો ચોર થાય છે અને તેવા પુરુષો દુઃખી અને ક્ષુધાથી પીડિત (અન્નના સાંસા પડે તેવા) રહે છે આછા, સારા લાગતા (નયન મનોહર) સ્નિગ્ધ અને ભમરાના જેવા શ્યામ, અથવા મધના જેવા પીળાશ મારતા રંગના વાળવાળા માણસો સુખ ભોગવનારા થાય છે ૧૨૩-૧૨૪

નાસિકાનેત્રદન્તૌષ્ઠં કરકર્ણાધિના નરાઃ ॥

સમાઃ સમેન વિજ્ઞેયા વિપમા વિષમેન તુ

॥ ૧૨૫ ॥

ગતિસ્વરાસ્થિત્વર્માસનેત્રશ્રોત્રાઙ્ગકે નૃણામ્ ॥

યાનમાજ્ઞાધનં ભોગો યોપિત્સુખં ક્રમાદ્ભવેત્

॥ ૧૨૬ ॥

આવર્તો દક્ષિણે પુંસાં સ્ત્રીણાં વામે શુભપ્રદઃ ॥

સ્પર્શનં સ્ફુરણં લક્ષ્મતિલકો મશકો વ્રણઃ

॥ ૧૨૭ ॥

॥ ઇતિ સામુદ્રિકે પુરુષલક્ષણાધ્યાયઃ દ્વિતીયઃ

જો પુરુષના નાક, નેત્ર, દાંત, જોઠ, હાથ, કાન અને પગ સગલ હોય તો સરલ અને વિપમ હોય તો વિપમ સ્વભાવનો જાણવો ગતિ, સ્વર, હાડકાં ચામડી, માંસ, નેત્ર, કાન તથા અગોના લક્ષણો સારાં હોય તો માણસને વાહન, નોકર ચાકર, ધન, ભોજ, સ્ત્રી, વગેરે બાબતનું સુખ ઉત્તરોત્તર મળતું જાય છે ભમરી, સ્પર્શન, સ્કુરણ, લાખુ, તલ, મશક, વ્રણ વગેરે પુરુષને જમણા ભાગમાં અને સ્ત્રીને ડાબા ભાગમાં હોય તો શુભ ફળ આપનાર છે ૧૨૫ થી ૧૨૭

ઇતિ પુરુષલક્ષણાધ્યાય

અથ સ્ત્રી લક્ષણાધિકાર

કીદૃશીં વસ્યેત્કન્યાં કીદૃશીં ચ વિવર્જયેત્ ॥

કીદૃશી કુલવાલા ચ ત્વમિદં વક્તુમર્હસિ ॥ ૧ ॥

તથા વિજ્ઞાય યત્નેન શુભાશુભમિતિ સ્થિતમ્ ॥

વદન્તિ ચ પ્રશસ્તં ચ સ્ત્રીણાં લક્ષણમ્ વક્ષ્યામિ ॥ ૨ ॥

વંધુલક્ષણલાવણ્યકુલજાત્યાદ્યલङ્કૃતામ્ ॥

કન્યકાં વૃણુયાદ્રૂપવતમિવ્યાંગવિગ્રહામ્ ॥ ૩ ॥

અષ્ટમાદર્પતો યાવદ્દર્પમેકાદશં ભવેત્ ॥

તાવત્કુમારિકા લોકે નાપ્યમુદ્રાહમર્હતિ ॥ ૪ ॥

પૂર્ણચન્દ્રમુખી કન્યા બાલસૂર્યસમપ્રભા ॥

વિશાલનેત્રસ્ત્રી સા કન્યા લભતે સુખમ્ ॥ ૫ ॥

કેવી કન્યા સાથે લગ્ન કરવું, અને કેવી કન્યાનો લગ્ન ન કરતાં ત્યાગ કરવો. તેમજ કુલવતી બાળા કેને કહી શકાય, તે કહેવા માટે તું યોગ્ય છે. (શિષ્યનો શુરુ પ્રત્યે પ્રશ્ન છે) હું હવે યત્નપૂર્વક શુભાશુભ લક્ષણોને જાણીને જેને વખાણવા લાયક લક્ષણ કહે છે, તેવું સ્ત્રીઓનું શુભ લક્ષણ કહું છું ભાઈ ભાંડુ, શુભલક્ષણ, લાવણ્ય, કુલ તથા શ્રેષ્ઠ નતિથી સુકૃત હોય તેવી રૂપાળી અને જોઠ વગરની કન્યા સાથે લગ્ન કરવું આઠમા વર્ષથી લઈ અગિયારમું વર્ષ થાય ત્યાં સુધી સમાજમાં કુમારિકા કહેવાય છે અને તે લગ્નને યોગ્ય ઉમર છે જે કન્યા પૂર્ણચન્દ્રના જેવા સુખવાળી, ઉગતા સૂર્યના જેવી લાલ રંગના મનોહર તેજવાળી, વિશાળ નેત્ર તથા લાલ જોઠવાળી હોય તે સુખ મેળવે છે. ૧ થી ૫

હસ્તપાદૌ પરીક્ષેત અંગુલ્યશ્ચ નરવાસ્તથા ॥

પાણિરેખા ચ જહ્વા ચ કટિર્નાભિસ્તથૈવ ચ

॥ ૬ ॥

ઊરુચોદર પૃથં ચ સ્તનૌ કર્ણૌ ભૂજૌ તથા ॥

વક્ષઃસ્થલલલાટે ચ શિરઃકેશાસ્તથૈવ ચ

॥ ૭ ॥

રોમરાજીંસ્વરં વર્ણં ગ્રીવાનાશાદયસ્તથા ॥

એતત્સર્વં પરીક્ષેત કન્યાશાસ્ત્રવિશારદઃ

॥ ૮ ॥

કન્યાનાં હાથ, પગ, આંગળીઓ, નખ, હાથની રેખાઓ, જંઘા, કટી, નાભિ, ઉર, પેટ, પીઠ, સ્તન, કાન, હાથ, છાતી, લલાટ, માથું, વાળ, રોમરાજી, સ્વર, રંગ, ગરદન, નાક ઇત્યાદિ બધા જ અંગઉપાંગોની કન્યા શાસ્ત્રમાં (કન્યા પરીક્ષાનું શાસ્ત્ર તેમાં) વિશારદ પુરુષે પરીક્ષા કરવી ૬-૭-૮

પાદૌ સમાઙ્ગુલૌ સ્નિગ્ધૌ ભૂમ્યાં યદિ પ્રતિષ્ઠિતૌ ॥

યસ્યાઃ સુકોમલૌ રક્તો સા કન્યા ગૃહમણ્ડિની

॥ ૯ ॥

અંગુષ્ઠેનાતિરક્તેન ભર્તારં નાવમન્યતે ॥

અલ્પવૃત્તૌ પતિં હન્યાદ્બહુવૃત્તૈઃ પતિવૃતા

॥ ૧૦ ॥

ઉન્નતૈશ્ચ બહુસૌખ્યં મસૃજૈશ્ચ તથૈવ ચ ॥

સુચિતૈઃ પદ્મવર્ણૈશ્ચ પુત્રવન્તઃ સ્ત્રિયઃ સ્મૃતાઃ

॥ ૧૧ ॥

સરખી આંગળીઓવાળા (સરખો સંખ્યાવાળી આંગળીઓવાળા) સ્નિગ્ધ, અને જમીન ઉપર ખરાબર પડનારા, સુકોમળ તથા લાલ રંગના જેવા પગ હોય તે કન્યા ગૃહમંડન (ઘરની શેભારૂપ) છે અંગુઠો જે ઘણી જ લાલાશ ઉપર હોય તો તે પોતાના પતિને સારી રીતે માને છે. (પતિસેવા પરાયણ રહે છે) અંગુઠો જે સાધારણ ગોળાકાર ઉપર હોય તો પતિનો નાશ કરે છે. અને ઘણો ગોળ હોય તો પતિવૃત્તા થાય છે આંગળીઓના નખ જે ઉન્નત હોય તો બહુ સુખી થાય અક્યકતા હોય તો પણ સુખી થાય સારા અને પદ્મના જેવા રંગના નખ હોય તો સ્ત્રીઓ પુત્રવતી થાય છે. ૯ થી ૧૧

ચક્રં પદ્મં ધ્વજં છત્રં સ્વાસ્તિકં વર્ધમાનકઃ ॥

યસ્યા પાદેષુ દૃશ્યન્તે જ્ઞેયાસ્તા રાજયોષિતઃ

॥ ૧૨ ॥

યસ્યાઃ પાદતલે રેંઘા તર્જનીં યાતિ ઉર્ધ્વગા ॥

ભર્તારં ગમ્યતે શીઘ્રં પ્રિયા ભર્તુશ્ચ યોપિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

પાદે પ્રદેશિની યસ્યા અંગુષ્ઠાગ્રં વ્યતિક્રમેત્ ॥

ન સા ભતૃગૃહે તિષ્ઠેત્સ્વચ્છંદા કામચારિણી ॥ ૧૪ ॥

પાદે મધ્યમિકા ચૈવમંગ્લીયમતિક્રમેત્ ॥

દુઃશીલા દુર્ભગા ચૈવ તસ્માત્તાં પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૫ ॥

યસ્યાસ્ત્વનામિકા દ્વસ્વા તાં વિદુઃ કલહપ્રિયામ્ ॥

ભૂમિં ન સ્પૃશતે યસ્યાઃ સ્વાદતે સા પતિદ્વયમ્ ॥ ૧૬ ॥

પાદે કનિષ્ઠિકા ચૈવં ભૂમિં ન સ્પૃશતે યદિ ॥

ભર્તારં પ્રથમં હત્વા દ્વિતીયે સુપ્રતિષ્ઠતે ॥ ૧૭ ॥

સમતાભૂમૌ સુલગ્નં યસ્યાશ્ચરણયોસ્તલમ્ ॥

અષ્ઠૌ પુત્રાન્ પ્રસૂતે સા પત્યુઃ સન્તાનવર્ધની ॥ ૧૮ ॥

જે સ્ત્રીઓના પગમાં ચક્ર, કમલ, ધન, છત્ર, સ્વસ્તિક, નંદ્યાવર્ત એ ચિન્હો દેખાતા હોય તે સ્ત્રીઓ રાજપત્નીઓ થાય છે જે સ્ત્રીના પગમાં તર્જની લાણી જનારી ઉર્ધ્વરેખા હોય તેને જલદી પતિ મળે છે અને તે પતિને પ્રિય થઈ પડે છે. જેના પગની પ્રદેશિની અંગુઠાથી મોટી હોય તે સ્ત્રી પતિના ઘેર રહેતી નથી અને સ્વચ્છંદ થઈ ફર્યા કરે છે પગની મધ્યમા જે પ્રદેશિનીની માફક અંગુઠાથી મોટી હોઈ તેનું અતિક્રમણ કરતી હોય તો પાણુ સ્ત્રી દુશ્વરિત્ર અને લાગ્યહીન થાય છે. માટે તે વર્જવા યોગ્ય છે જેના પગની અનામિકા ટુંકી હોય તેને કુલ્યાષોર જાણવી જે સ્ત્રીની અનામિકાનો (જમીન ઉપર સરખી રીતે પગ મૂકતાં) જમીનને સ્પર્શ ન થતો હોય તે સ્ત્રી જે પતિની ભાર્યા તરીકે ભોગ ભોગવે છે જેના પગની કનિષ્ઠિકા જમીનને ન અડકતી હોય તે સ્ત્રી પહેલા પતિને મારી નાખી બીજાની સાથે રહે છે જે સ્ત્રીના પગ જમીન ઉપર સરખી રીતે રહેતા હોય (પગલું શુદ્ધ રૂપથી પડતું હોય) તે આઠ પુત્રોની માતા થાય છે અને પતિના કુટુંબની સત્તાનોથી વૃદ્ધિ કરે છે. ૧૨ થી ૧૮

ઉન્નત પાર્શ્વિર્દુઃશીલા મહાપાર્શ્વિર્દરિદ્રતા ॥

દીર્ઘપાણ્યાં પરિક્લિષ્ઠા સમપાર્શ્વિઃ સુશોભના ॥ ૧૯ ॥

વિષમૈરુન્નતૈર્ગુલ્ફૈર્નાર્યઃ રયુઃ કલહપ્રિયાઃ ॥

નિર્ગૂલ્ફા યા નારી સા નિત્યં સુખમેધતે

॥ ૨૦ ॥

કાકજઙ્ઘા સ્થૂલજઙ્ઘા યા ચ રોમશગ્રન્થિકા ॥

અચિરેણ પરિજ્ઞેયં વૈધવ્યમુભયોસ્તયોઃ

॥ ૨૧ ॥

જેના પગની પાણિયું (પગના તળીઆનો મધ્ય ભાગ) ઉંચી રહેતી હોય તે દુશ્વરિત્ર, મોટી હોય તે દરિદ્ર, પહોળા હોય તે કલેશ ભોગવનારી અને સરખી (માપસરની) હોય તે સારી સ્ત્રી હોય છે જે પગની ઘુટીઓ ઉંચી હોય તો સ્ત્રીઓ કલહ કરનારી હોય છે જે અંદર ડુબી જતી ઘુટીઓ હોય તો સ્ત્રી સદાકાળ સુખ ભોગવે છે. જે સ્ત્રી કાગડાના જેવી જાંઘવાળી અથવા જાડી જાંઘવાળી હોય તે તેમજ જેની ઘુટી ઉપર વાળ હોય તે સ્ત્રી ઉપરોક્ત યને લક્ષણોના કારણે લગ્ન પછી જલદી વિધવા થઈ જાય છે ૧૯ થી ૨૧

યસ્યાઃ સ્તનૌ સમૌ શસ્તૌ ઊરૂ રોમવિવર્જિતમ્ ॥

ગ્રીવા ત્રિરેખયોપેતા વિંવાકારધરાધરા

॥ ૨૨ ॥

કૂર્મપૃષ્ઠં ભગં યસ્યાઃ કૃષ્ણં સ્નિગ્ધં સુશોભનમ્ ॥

ધનધાન્યવતી સા સ્યાત્તથા પુત્રવતી ભવેત્

॥ ૨૩ ॥

નિર્માસં ચાતિદીર્ઘં ચ ભગં શુષ્કં શિરાયુતમ્ ॥

દારિદ્ર્યદુઃખમાપ્નોતિ દૌર્ભાગ્યં ચ વિનિર્દિશેત્

॥ ૨૪ ॥

ઉન્નતે દક્ષિણે પાર્શ્વે સ્ત્રિયઃ પુત્રપ્રદાયિકાઃ ॥

વામોન્નતા ભગા યા ચ સા ચ કન્યાં પ્રસૂયતે

॥ ૨૫ ॥

અશ્વસ્થદલસંકાશં ગુહ્યં ગૂઢમણિસ્થિતમ્ ॥

યસ્યાઃ સા સુભગા કન્યા વહુપુણ્યેન સ્વાપ્યતે

॥ ૨૬ ॥

આવર્તાસ્તુ ભવેદ્યસ્યા ભગસ્યોપરિ મસ્તકે ॥

તસ્યા વિવર્ધતે પુત્રો ધનધાન્યસમન્વિતઃ

॥ ૨૭ ॥

કૂર્મપૃષ્ઠા ગજપૃષ્ઠા સમરોમાલ્યનાસિકા ॥

વિસ્તીર્ણા પદ્મપત્રાભા પડેતે સુભગા ભગાઃ

॥ ૨૮ ॥

....સ્વરોમા ચ શુષ્કા દીર્ઘા ચ નામિકા ॥

સંકટા વિરલા ચેતિ પડેતે મધ્યમા મગાઃ

॥ ૨૯ ॥

ગુહ્યાન્તે તિલકો યસ્યા રક્તકુંકુમસન્નિમઃ ॥

અથવા દક્ષિણે ભાગે પ્રશસ્તાં સા નિગદ્યતે

॥ ૩૦ ॥

જે સ્ત્રીના સ્તન સરખા અને સુદર હોય, ઉર્ (આથળ) વાળ વગરની હોય, ગરદનમાં ત્રણ વલય પડતાં હોય, પાકા ગીલોડા જેવા અધંગણ હોય, યોનિ કાચળાની પીઠની માફક ઉત્તર અને શ્યામ તથા સ્નિગ્ધ હોય તે સ્ત્રી ધનધાન્યવાળી તથા પુત્રવતી થાય છે માંસ વગરની, ઘણી પહોળી, સુક્રી અને તમ્બો દેખાય તેવી યોનિ હોય તો સ્ત્રી દારિદ્ર્યથી દુઃખી થાય છે અને તેથી તે ભાગ્યહીન છે, એમ કહેવું જેમનાં જમણાં પડખાં ઉત્તર હોય તે સ્ત્રીઓ પુત્રોનો જન્મ આપનારી હોય છે અને જેમની યોનિનો ડાબો ભાગ ઉત્તર હોય તે સ્ત્રી કન્યાઓનો જન્મ આપે છે પીંપળાના પાદડાના જેવા આકારનું અને જેનો મથિ અદર સમાઈ ગયેલો હોય એવા શુદ્ધાંગ-વાળી સ્ત્રી ભાગ્યવતી હોય છે અને બહુ પુણ્યવાળા પુરુષોને પ્રાપ્ત થાય છે. શુદ્ધાંગની ઉપરના ભાગમાં જેને ભમરીઓ હોય તેને ભાગ્યશાળી અને ધનધાન્યાદિ સંપત્તિથી સુક્રત એવો પુત્ર થાય છે જે સ્ત્રીઓને કાચળાની કે હાથીની પીઠ જેવી, ઝીણી સરખી રૂવાટીવાળી અને નાની ભગનાસિકાવાળી પહોળી અને કમળના પાંદડા જેવી યોનિ હોય તે સ્ત્રીઓ શ્રેષ્ઠ યોનિવાળી ગણાય છે ખરબચડાવાળવાળી, સુક્રી, લાંબી ભગનાસિકાવાળી, સાકડી તેમજ આછી આ છ પ્રકારની યોનિ મધ્યમ ગણાય છે જેના શુદ્ધાંગ ઉપર લાલ કંકુના જેવા રંગનો તલ ઉપરના ભાગમાં અથવા જમણી બાજુએ હોય તે સ્ત્રી ઉત્તમ છે ૨૨ થી ૩૦

ધાન્યગંધા ચ યા નારી નિંવગન્ધા તથૈવ ચ ॥

વર્જનિયા પ્રયત્નેન યદીચ્છેચ્છુભમાત્મનઃ

॥ ૩૧ ॥

ક્ષીરગંધાં ત્યજેત્કન્યાં તથૈવ કટુગંધિની ॥

રક્તગંધાં ત્યજેત્કન્યાં સા કન્યા દુઃસ્વદાયિની

॥ ૩૨ ॥

ગોમૂત્રહરિતકીમ્બ્યાં ગંધો યસ્યાઃ પ્રવર્તતે ॥

દુષ્ટગંધા તુ યા નારી તાં નારીં પરિવર્જયેત્

॥ ૩૩ ॥

તુમ્બીપુષ્પસમાગંધા લાક્ષાગંધાનુગંધિકા ॥

તસ્યા નૈવ ભવેદ્ધર્તા દુઃસિતા ચૈવ જાયતે

॥ ૩૪ ॥

चम्पकादिक पुष्पाणां यदि गंधो भवेत्स्त्रियः ॥

सुभगा सा भजेन्नित्यं भर्तारं वशवर्तिनम्

॥ ૩૫ ॥

या वनसूकरीगंधा मत्स्यगंधा च या भवेत् ॥

उग्रगंधा च या नारी तां नारीं पस्विर्जयेत्

॥ ૩૬ ॥

જે પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છતા હોઈએ તો ધાન્યના જેવા સુગંધવાળી અથવા લીમડાના જેવા સુગંધવાળી સ્ત્રીનો ચતનપૂર્વક ત્યાગ કરવો ફૂલના જેવા ગંધવાળી, તેમજ કડવા ગંધવાળી અને લોહીના જેવા ગંધવાળી કન્યાનો ત્યાગ કરવો, કારણ કે તે દુઃખ આપનારી છે. ગોમૂત્ર યા હરડે જેવો જેનો ગંધ હોય અથવા, જેના શરીરમાંથી ખરાબ ગંધ આવતી હોય તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. જેના શરીરમાંથી તુંળડીના ફૂલ જેવી યા લાખના જેવી ગંધ આવતી હોય તે સ્ત્રીને પતિ મળતો નથી અને તે દુઃખી થાય છે. ચંપા ઇત્યાદિ પુષ્પોની સુગંધી જે સ્ત્રીમાંથી આવતી હોય તે સ્ત્રી પતિને વશ કરનારી (પુશ કરનારી) અને ભાગ્યશાળી હોય છે. જે સ્ત્રી જંગલની ભૂંડણ, કે માછલીના જેવી ગંધવાળી ઉગ્રવાસવાળી હોય તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. ૩૫ થી ૩૬

नितंबविंवमुचुङ्गं विस्तीर्णं शस्यते स्त्रियः ॥

मध्यं वलीत्रयोपेतं कृशं च शुभरोमशम्

॥ ૩૭ ॥

गंभीरनाभी या नारी दक्षिणावर्तका शुभा ॥

समांसला च स्निग्धा च सा नारी सुखमेधते

॥ ૩૮ ॥

नाभेरधो भवेद्यस्याः लाच्छनं मशकोपमम् ॥

कुंकुमोद्रव संकाशं प्रशस्ता सा निगद्यते

॥ ૩૯ ॥

मण्डुककुक्षी या नारी न्यग्रोधपरिमंडला ॥

एकं जनयते पुत्रं स च राजा भविष्यति

॥ ૪૦ ॥

સ્ત્રીના નિતંબ ઉંચા અને પહોળા હોય તો વખાણવા લાયક છે. પેટ ત્રણ વલ્લી પડતી હોય તેવું, કૃશ અને સુંદર રોમરાજીવાળું હોય તે વખાણવા લાયક છે. જે સ્ત્રી ગંભીર, દક્ષિણાવર્ત, માસલ તથા સ્નિગ્ધ નાભિવાળી હોય તે સુખ ભોગવે છે. જે સ્ત્રીના નાભિના નીચેના ભાગમાં કંકુના ણિંદુ જેવું મશકની માફક લાંછન હોય તે સ્ત્રી વખાણવા લાયક છે. દેડકાના પેટ જેવા અથવા વડની ઘટા જેવા દેખાતા પેટ વાળી સ્ત્રી એક જ પુત્રનો જન્મ આપે છે અને તે પુત્ર રાજા થાય છે. ૩૭ થી ૪૦

સ્તનૌ ચ સદૃશૌ યસ્યા પીનોન્નતયુગૌ તથા ॥
 સમાંસલૌ ચ સ્નિગ્ધૌ ચ સા સૌભાગ્યવતી ભવેત્ ॥ ૪૧ ॥
 યસ્યાઃ સ્તનૌ થનૌ સ્નિગ્ધૌ રોમવિવર્જિતૌ ॥
 હસ્તિનાશૌ ચ જઙ્ઘે ચ સા પત્ની લભતે સુખમ્ ॥ ૪૨ ॥
 યસ્યાઃ પયોધરે વામે હ્યસિતં તિલકં ભવેત્ ॥
 કર્ણે કળ્પે સુપુત્રાશ્ચ સા કન્યા સુસદાયિની ॥ ૪૩ ॥
 યસ્યાઃ સ્તનાચસુભગૌ લઘુ ચ વિરલૌ પુનઃ ॥
 નિર્માસૌ ચ નિસ્તેજૌ સા પ્રિયા ચ ન શોભના ॥ ૪૪ ॥

જેના સ્તન સરખા, પુષ્ટ, ઉંચા અથવાળા, માંસલ તથા સ્નિગ્ધ હોય તે સ્ત્રી સૌભાગ્યવતી થાય છે. જે સ્ત્રીના સ્તન બેડા ભરાવદાર, સ્નિગ્ધ અને રૂંવાટા વગરના હોય તેમજ હાથીની સૂંઠ જેવી બાંજ હોય તે સ્ત્રી સુખ ભોગવે છે. જેના ડાળા સ્તન ઉપર, કાન તેમજ કંઠમાં કાળો તલ હોય તે સ્ત્રી સારા પુત્રોની માતા બને છે, અને સુખ આપનારી છે જે સ્ત્રીના સ્તન ઘરાળર ન હોય, નાના કે આછા હોય, માંસ રહિત હોય, નિસ્તેજ હોય તે સ્ત્રી સારી નથી ૪૧ થી ૪૪

ગ્રીવાયાં લંબયા ચણ્ડી દારિદ્રી દ્રશ્વયા-તથા ॥
 કુલસ્ય નાશિની નારી દીર્ઘયા ભવતિ પુનઃ ॥ ૪૫ ॥
 યસ્યાઃ ગ્રીવા સુવૃત્તા સ્યાદ્રેણાત્રયસમાન્વિતા ॥
 દક્ષિણાવર્તસંકાશા સા સૌભાગ્યેનાધિકા ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥
 રક્તજિહ્વા તુ યા નારી સા ભવેત્સુખમાજિની ॥
 નિત્યં વર્ધયતે પુત્રૈઃ સુકુમારાનુમોહિની ॥ ૪૭ ॥
 શ્વેતાયાં જનયેન્મૃત્યું મલિનાયાં ધનક્ષયઃ ॥
 શ્યામાયાં કલહો નિત્યં વંશચ્છેદો વિનિર્દિશેત્ ॥ ૪૮ ॥

જે સ્ત્રીની ગરદન લાંબી હોય તો તે ઉચ પ્રકૃતિની હોય છે બહુ ટુંકી ગરદન હોય તો દરિદ્ર થાય છે ઘણી લાંબી ગરદનવાળી સ્ત્રી કુલનો નાશ કરનારી થાય છે જેની ગરદન ગોળ અને ત્રણ રેખાઓથી અકિત હોય અને શેલામાં દક્ષિણાવર્ત રાખ જેવી લાગતી હોય તે સ્ત્રી ઘણી સૌભાગ્યશાલિની થાય છે જે સ્ત્રી લાલ છલ-

વાળી હોય તે સુખ લોગવનારી, પુત્રોની વૃદ્ધિવાળી, સુકુમાર અને મોહક હોય છે
જો જીભ ઘોળી હોય તો મૃત્યુ થાય, મેલી હોય તો ધનક્ષય થાય, કાળી હોય તો
નિત્ય કલ્લહ થાય, અને વંશનો ઉચ્છેદ થાય ૪૫ થી ૪૮

શ્વેતેન તાલુના દાસી દુઃખિતા કૃષ્ણતાલુના ॥

હરિતેન ચ રુક્ષેણ રક્તતાલુઃ સુશોભના ॥ ૪૯ ॥

વિષમા દશના યસ્યા વિરલાઃ સ્થૌલ્ય ભાજિનઃ ॥

સા તુ ક્લેશમવાપ્નોતિ લઘુશ્વેતાઃ સમાઃ શુભાઃ ॥ ૫૦ ॥

રોમશો યાતિલંબૌ ચ યસ્યા ઓષ્ઠપુટૌ પુનઃ ॥

વિષમૌ યાતિસ્થૂલૌ ચ પતિઘ્ની વનિતા ભવેત્ ॥ ૫૧ ॥

યસ્યા ઔષ્ઠદ્વયં રક્તં શ્યામરક્તં સમં પુનઃ

સરસં સદલં શુષ્કં સા મર્તુઃ સુખદાયિની ॥ ૫૨ ॥

શ્વેત તાળવાથી દાસી થાય, કાળા તાળવાથી દુઃખી થાય લીલા તાળવાવાળી
કઠોર થાય છે અને લાલ તાળવાવાળી સારી સ્ત્રી હોય છે જેના દાંત વિષમ, આછા,
અને જડા હોય તે સ્ત્રી કલેશ લોગવે છે. નાના, ઘોળા, અને સરખા દાંત હોય તો
તે શુભ છે. જેના ઓઠ ફૂટવાળા ઘણા લાગ્યા, વિષમ અને જડા હોય તે સ્ત્રી
પતિનો નાશ કરનારી થાય છે જેના ઝને ઓઠ રાતા અથવા ઘેરા લાલ, સરખા,
સરસ દેખાતા, બે ભાગ પડી જતા દેખાય તેવા, અને સુકા હોય તે સ્ત્રી પતિને
સુખ આપનારી છે ૪૯ થી ૫૨

દીર્ઘેણ નાસિકાગ્રેણ નારી ભવતિ ક્રોધિની ॥

હ્રસ્વેન ચ ભવેદ્દાસી પરકર્મકરી સ્મૃતા ॥ ૫૩ ॥

ચિપટા નાસિકા યસ્યા વૈધવ્યં સા ચ ગચ્છતિ ॥

નાતિદીર્ઘા ન ત્રિસ્તીર્ણા સરલા સુખકારિણી ॥ ૫૪ ॥

લાંબા નાસિકાગ્રથી સ્ત્રી ક્રોધી થાય છે ટુકા નાકવાળી દાસી અને પારકાનું
કામ કરનારી થાય છે જે સ્ત્રીની નાસિકા ચપટી હોય તે સ્ત્રી વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કરે છે
જો નાસિકા બહુ લાંબી નહિ તેમજ બહુ ટુંકી નહિ, પરંતુ માપકરની હોય અને
સીધી હોય તો સુખ આપનારી છે ૫૩-૫૪

પિંગનેત્રા ભવેન્નારી અપ્રિયા સા ચ ભામિની ॥

દુઃશીલા સા ચ વિજ્ઞેયા વૈધવ્યં ભજનેઽચિરમ્ ॥ ૫૫ ॥

નયને કેકરે યસ્યા દ્રશ્યતે ચાતિ ચન્નલે ॥

કુલટા સાપિ વિશ્યાતા નારી લક્ષણવેદિભિઃ

॥ ૫૬ ॥

યસ્યાસ્તુ હસમાનાયા ગણે ભવતિ કૂપિકા ॥

ન સા ભર્તૃર્ગૃહે તિષ્ઠેત્સ્વચ્છન્દા કામચારિણી

॥ ૫૭ ॥

દ્વિતીયાચન્દ્રસંકાશા ભૂયુગા સમનામિકા ॥

વલૃષ્ઠાંગુલીપ્રીતિકરી પત્યુઃ સંપત્કરી તથા

॥ ૫૮ ॥

જે સ્ત્રીની આંખો પીળચટી હોય તે સ્ત્રી અગ્રિય થઈ પડે છે તેમજ હુશ્વરિત્ર હોઈ જલદી વિધવા થાય છે. જે સ્ત્રીની આંખો ખરાબ તથા બહુ ચંચળ દેખાતી હોય તેને સ્ત્રી સામુદ્રિકના જાણનારાઓએ કુલટા કહી છે જે સ્ત્રીને હસતાં લમણાઓમાં ખાડા પડતા હોય તે સ્ત્રી સ્વચ્છંદી, મનસ્વી હોય છે. અને પતિના ઘેર ટકીને રહેતી નથી. જેની બ્રમરો બીજના ચંદ્રના જેવી વાંકી હોય અને નાકના ઉપલા ભાગે સરખા અંતરે આવેલી હોય તેમજ જેની આંગળીઓ એક બીજા સાથે જાળેલી હોય તે સ્ત્રી પતિની સંપત્તિને વધારનાર તથા પ્રીતિની વૃદ્ધિ કરનાર હોય છે. ૫૫ થી ૫૮

પૂર્ણિમા ચન્દ્રસંકાશં સુપુષ્ટં પરિમણ્ડલમ્ ॥

યસ્યા મુખં સુદીપ્તં ચ સા ચ લક્ષ્મીરિવા પરા

॥ ૫૯ ॥

યથા મુખં તથા ગુહ્યં યથા વક્ષસ્તથા ભગઃ ॥

યથા હસ્તો તથા પાદૌ વાહૂ જઙ્ઘે તથૈવ ચ

॥ ૬૦ ॥

જે સ્ત્રીનું મુખ ચંદ્ર જેવું સારી રીતે ખીલેલું ગોળ અને તેજસ્વી હોય તે સ્ત્રી બીજી લક્ષ્મી જેવી છે જેવું મુખ હોય તેવું ગુહ્યાંગ હોય છે, જેવું વક્ષસ્થલ હોય તેવી થોનિ હોય છે, જેવા હાથ હોય તેવા પગ હોય છે જેવા બાહુ હોય છે તેવી જંઘાઓ હોય છે અર્થાત્ આ અવયવોનાં લક્ષણોમાં સામ્ય હોય છે. ૫૯-૬૦

લલાટં ત્ર્યંગુલં યસ્યાઃ શરીરં રોમવર્જિતમ્ ॥

નિર્મલં મૃદુલં દેહમાયુઃ સૌખ્યધનપ્રદમ્

॥ ૬૧ ॥

યસ્યાસ્ત્રિણિ પ્રલમ્બાનિ લલાટમુદરં ભગઃ ॥

ત્રીણિ સા હન્યતે નારી દેવરંશ્વશુરં પતિમ્

॥ ૬૨ ॥

લલાટે શ્વશુરં હન્તિ ઉદરે દેવરં તથા ॥

ભર્તારં ચ ભગે હન્યાત્સા કન્યા પરિવર્જયેત્

॥ ૬૩ ॥

સ્થૂલકેશા પતિધ્ની સ્યાદ્દીર્ઘકેશા ધનપ્રદા ॥

પરુષૈઃ કપિલૈઃ ક્રૂરા સ્કંધકેશા ચ શેભના

॥ ૬૪ ॥

જે સ્ત્રીનું કપાળ ત્રણ આગળનું હોય અને શરીર ઉપર વાળ ખીલકુલ નહિ હોવાથી જે નિર્મલ અને કોમળ હોય તે સ્ત્રી સુખ તથા ધન આપનારી છે જે સ્ત્રીનું કપાળ, પેટ અને ચોનિ એ ત્રણ મોટાં હોય તે સ્ત્રી અનુક્રમે દીયેર, સસરો તથા પતિનો નાશ કરનારી જાણવી અર્થાત્ મોટા કપાળવાળી સસરાનો નાશ કરનાર, મોટા પેટવાળી દીયેરનો નાશ કરનાર તથા મોટી ચોનિવાળી પતિનો નાશ કરનારી જાણવી જાડાં વાળવાળી સ્ત્રી પતિને દુઃખ આપનારી, લાંબા વાળવાળી ધનની વૃદ્ધિ કરનારી, છૂટાછવાયા વાળવાળો કૂર સ્વભાવવાળી તથા ખલા પર વાળવાળી સ્ત્રી શોભાની વૃદ્ધિ કરનારી જાણવી. ૬૧ થી ૬૪

હંસસ્વરા ક્રૌંચસ્વરા નારી મધુપકોકિલા ॥

ચક્રવાકસ્વરા યા સા હેમ ધાન્યાવિવાર્ધિની

॥ ૬૫ ॥

તીક્ષ્ણસ્વરાતિગંભીરસ્વરાતિમધુરસ્વરા ॥

અષ્ટૌ સા જનયેત્પુત્રાન્ધનધાન્યસમન્વિતા

॥ ૬૬ ॥

આયતૌ શ્રવણો યસ્યા સમૌ ચ સુકુમારકૌ ॥

ભ્રુવૌ ચન્દ્રાયુધાકારૌ સા કન્યા સુખમોગિની

॥ ૬૭ ॥

કટ્યાવર્તે વરા નારી નાભ્યાવર્તે મૃતાત્મજા ॥

પૃષ્ઠાવર્તે પતિધ્ની સ્યાત્તસ્માદેતાં વિવર્જયેત્

॥ ૬૮ ॥

હંસ, કૌંચ (સારસ) બ્રમર, કોયલ તથા ચક્રવાકના જેવા સ્વરવાળી સ્ત્રી સુવર્ણ તથા ધાન્યની વૃદ્ધિ કરનારી છે તીક્ષ્ણ સ્વરવાળી, અતિગંભીર સ્વરવાળી અથવા અતિમધુર સ્વરવાળી સ્ત્રી આઠ પુત્રોની માતા થાય છે અને ધનધાન્યથી યુક્ત રહે છે. લાંબા, સરખા, સુકોમળ કાન, હોય અને ચંદ્રના જેવી બ્રમરો હોય તે કન્યા સુખ ભોગવનારી હોય છે જેની કમરમાં ભમરી હોય તે સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ છે. નાભિમાં ભમરી હોય તે મૃત પ્રજા હોય છે અને જેની પીઠ ઉપર ભમરી હોય તે પતિનો નાશ કરનારી છે. માટે તેનો ત્યાગ કરવો ૬૫ થી ૬૮

વૃત્તા યૃષ્ટિસ્તથાવર્તો યસ્યા ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ॥

બહુત્રમતે પુરુષાન્ દુઃખિતાન્ કુરુતે પુનઃ

॥ ૬૯ ॥

યસ્યા રોમાણિ જઙ્ઘાયાં મુખં ચ વિકૃતં ભવેત્ ॥

રોમભિસ્ત્રિરાવર્તે શીઘ્રં મક્ષયતે પતિમ્

॥ ૭૦ ॥

ઉદ્યાત્પિણ્ડિકા યા તુ વારાહસ્વરોમકા ॥

અપિ રાજકુલે જાતા દાસીત્વમુપગચ્છતિ

॥ ૭૧ ॥

જેની પીઠ ગોળ તથા લમગવાળી હોય તે સ્ત્રી ઘણા પુરુષો સાથે સંગાંધ રાખે છે, અને તે દરેકને નિરાશ કરે છે જેની જાંઘ ઉપર વાળ હોય, મોં વિકૃત હોય અને શરીર ઉપર ત્રણ રંગવાળી બનેલી લમગેઓ હોય તે સ્ત્રી જલદી પતિને ખાઈ જાય છે અર્થાત્ દુકે મુદતમા વિધવા બની જાય છે જેની પોંડીઓ ઉપસેલી હોય તે સ્ત્રી રાજકુલમા જન્મી હોય તો પણ દાસી થાય છે ૬૯ થી ૭૧

યસ્યાસ્તુ હૃદયે નાર્યાં રક્તં તુ તિલકં ભવેત્ ॥

લાચ્છનં ભવતિ રક્તભં સા નારી શોભના ભવેત્

॥ ૭૨ ॥

લભતે વિત્તસંપન્નં પતિં ચ વશવર્તિનમ્ ॥

પુત્રત્રયં પ્રસૂતે સા તથા કન્યા ચતુષ્ટયમ્

॥ ૭૩ ॥

સ્તને વામે ચ કૃષ્ણામં લાચ્છનં મશકોપમમ્ ॥

ક્ષિપ્રં વૈધવ્યમાપ્નોતિ જાયતે સાતિદુઃખિતા

॥ ૭૪ ॥

યસ્યા ગમાગમે વૈ ભૂમિકંઘઃ પ્રજાયતે ॥

સર્વાતિવૈરજનની સમુદ્રવચનં યથા

॥ ૭૫ ॥

જે સ્ત્રીના વક્ત્રઃસ્થલમા રાતા રંગનો તલ હોય અથવા લાલ લાલુ હોય તો તે સ્ત્રી ઘણી સારી હોય છે અને તે ધનવાન અને વશમા રહેનાર પતિને પ્રાપ્ત કરે છે ત્રણ પુત્રો તેમજ ચાર પુત્રીઓની માતા બને છે જેના ડાળા સ્તન ઉપર કાળું મશકના જેવું લાછન હોય તે સ્ત્રી જલદી વિધવા થાય છે અને ઘણું દુઃખ લોગવે છે. જેના હાલતા ચાલતા પૃથ્વી ટપે છે તે ગધા સાથે ઘાળું વેર કરનારી છે, એમ સમુદ્રતું કથન છે ૭૨ થી ૭૫

મૃદ્વઙ્ગી મૃગજઙ્ઘાચ મૃગા ક્ષી ચ મૃગોદરી ॥

હંસગત્યા સમા નારી રાજપત્ની ભવિષ્યતિ

॥ ૭૬ ॥

કૃષ્ણા શ્યામા ચ યા નારી ગૌરી ચમ્પક સુપ્રમા ॥

સ્નિગ્ધાંગી સ્નિગ્ધવદના સા નારી લભતે સુખમ્

॥ ૭૭ ॥

લલાટે यस્ય દશ્યન્તે કૃષ્ણં તિલકમુત્તમમ્ ॥

પંચ સા જનયતે પુત્રાન્ ધનધાન્યસમાકુલાન્

॥ ૭૮ ॥

યસ્યાશ્ચ હસમાનાયા લલાટે સ્વસ્તિકો ભવેત્ ॥

વાહનાનાં સહસ્રસ્ય ચાધિપત્યં વિનિર્દિશેત્

॥ ૭૯ ॥

કોમળ અંગ, મૃગ જેવી નાંધ, મૃગ જેવી આખ અને મૃગ જેવું પેટ તથા હસના જેવી ગતિવાળી સ્ત્રી રાજપત્ની થાય છે કાળી, શ્યામ અથવા ચપાના જેવા ગૌર રંગવાળી, સ્નિગ્ધ અવયવો અને સ્નિગ્ધ મુખવાળી સ્ત્રી સુખ લોગવે છે જેના લલાટમાં કાળો તલ દેખાય છે, તે પાંચ પુત્રોનો જન્મ આપે છે અને તે પાંચે પુત્રો ધનધાન્યથી ભરપુર રહે છે જેને હસનાં કપાળમાં સ્વસ્તિકના જેવું ચિન્હ થતુ હોય તે સ્ત્રી હજાર વાહનોની માલિક થાય છે ૭૮ થી ૭૯

પીનોરુઃ પીનગણ્ડા સમસિતદશના પદ્મપત્રાયતાક્ષી ।

વિમ્બોષ્ટી તુઙ્ગનાશા ગજગતિગમના દક્ષિણાવર્તનામ્બી ॥

સ્નિગ્ધાઙ્ગી ચારુવેષા મૃદુપૃથુજઘના સુસ્વરા ચારુકેશા ।

ભર્તા તસ્યાઃ ક્ષિતીશો ભવતિ ચ સુભગા પુત્રયુક્તા ચ નારી ॥૮૦॥

ઉરુસ્તનૌ કરિકરપ્રતિમાવરોપાવશ્વત્થપત્રસદૃશં વિપુલં ચ ગુહ્યમ્ ॥

શ્રોણિલલાટમુરુકૂર્મસમુન્નતં ચ ગૂઢોમણિશ્ચ વિપુલાં શ્રિયમાતનોતિ ॥૮૧॥

પિઙ્ગાક્ષી કૂપગણ્ડા સ્વરપરુપસ્વા સ્થૂલજઙ્ઘોર્ધ્વકેશી ॥

રુક્ષાક્ષીવક્રનાસા પ્રવિરલદશના કૃષ્ણવાલોષ્ઠજિહ્વા ॥

શુષ્કાઙ્ગી સંગતભ્રૂઃ કુચયુગવિષમા વામનાચાતિદીર્ઘા

કન્યૈષા વર્જનીયા સુખધનરહિતા દુષ્ટશીલા ચ નિત્યમ્ ॥ ૮૨ ॥

નડા સાથળ, નડાં (ભરાવદાર) લમણા, સરખા અને ઘોળા દાંત, કમળની પાંખડી જેવી અને લાંબી આંખો, ખીળણ જેવા લાલ ઓઠ, ઉન્નત નાસિકા, ગજ-ગતિ, દક્ષિણાવર્ત નાભિ, સ્નિગ્ધ અવયવો, સુંદર વેશભૂષા, કોમળ અને પુષ્ટ સાથળ, મધુર સ્વર, સુંદર વાળ આવાં લક્ષણોવાળી સ્ત્રીનો પતિ રાજા થાય છે. અને તે સ્ત્રી લાગ્યશાળી તેમજ પુત્રવતી થાય છે. સાથળ અને સ્તન હાથીની સૂંઠ અને ગંડસ્થળ જેવા, તેમજ વાળ રહિત હોય, પોંપળાના પાંદડા જેવું પહોળું શુદ્ધાંગ હોય, પેદુ, કપાળ, સાથળ કાચાણની પોઠની માફક ઉચાં હોય તેમજ શુદ્ધાંગનો મણિ ગૂઢ

(અદર સમાઈ જતો) હોય તે સ્ત્રી ઘણી લક્ષ્મી મેળવે છે પીળી આંખ, ખાડા પડતા કપોલ, ગંધેડાના જેવો ઋક્ષ અવાજ, જડી જાંઘ, ઊભા વાળ, હુખખી આંખો, વાકુ નાક, આછા આછા દાંત, કાળા તેમજ રૂવાટીવાળા ઓઠ અને કાળી જીભ, સુકકુ અગ, મળી ગએલી લમરો, વિષમ સ્તન (એક પીળા સાથે સરખા નહિ તેવા) (ઠીંગણી) લાળી આવા કુલક્ષણોવાળી કન્યા સુખ અને ધન રહિત તેમજ દુશ્વરિત્ર હોય છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો ૮૦ થી ૮૨

यस्याः पाणितले रेखा प्राकारस्तोरणं तथा ॥

अपि दासकुले जाता नरेन्द्रं लभते पतिम्

॥ ૮૩ ॥

यस्याः करतले रेखा मयूरछत्रमिष्यते ॥

राजपत्नीत्वमाप्नोति ऐश्वर्यमपि वर्धयेत्

॥ ૮૪ ॥

मण्डलं चक्रपद्मे च पूर्णकुम्भं च तोरणम् ॥

यस्याः करतले छत्रं राजपत्नीत्वमाप्नुयात्

॥ ૮૫ ॥

वृत्ता च मेखला यस्याः नाभिदेशोऽपि वर्तुलः ॥

सा स्त्री भवति कल्याणी पतिं नृपतिमाप्नुयात्

॥ ૮૬ ॥

अन्तर्ध्रुवो ललाटे च मशकेन समन्विता ॥

રાજ્ઞી વાપિ કપોલે ચ રામા મિથાનધીર્ભવેત્

॥ ૮૭ ॥

જેના હાથમાં દુર્ગ અથવા તોરણના આકારની રેખાઓ હોય તે દાસકુલમાં જન્મી હોય છતાં રાજપત્ની થાય છે જેના હાથમાં મોર અથવા છત્રનો આકાર બતાવતી રેખાઓ હોય તે સ્ત્રી રાજપત્ની બને છે અને ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરે છે વર્તુલ, ચોરસ, પદ્મ, પૂર્ણકુંડલ, તોરણ અને છત્રના ચિહ્નવાળી સ્ત્રી રાજપત્ની થાય છે જેની કમરની મેખલા ગોળ હોય, અને નાભિ પથુ ગોળાકાર હોય તે સ્ત્રી કલ્યાણ કરનારી તેમજ રાજપત્ની થાય છે ભ્રમરોના મધ્યમા કે લલાટમાં આ કપોલ (ગુંડ સ્થલ) માં જેને મશક હોય તે સ્ત્રી રાણી થાય છે. અને મિષ્ટ લોબન કરનારી તથા બુદ્ધિમતી હોય છે. ૮૩ થી ૮૭

रैमैः कनकवर्णैश्च नामौ च त्रिवालिर्वृता ॥

नरेन्द्रस्य च सा भार्या भवतीह न संशयः

॥ ૮૮ ॥

હ્રોમનસ્વકેશેષુ દન્તેષુ નયનેષુ ચ ॥

સ્નેહોઽત્ર વિદ્યતે યાસાં તાસાં તચ્છુભકારણમ્

॥ ૮૯ ॥

અલ્પસ્વેદા ચાલ્પરોમા નિદ્રાભોજનદુર્વલા ॥

ગાત્રેભ્યો ન ચ રોમાણિ નારીणां લક્ષણં શુભમ્

॥ ૯૦ ॥

સ્ત્તજિહ્વા મૃગાક્ષી ચ યા નારી દીર્ઘલોચના ॥

કૃશોદરી ગજગતી સ્ત્રીणां લક્ષણમુત્તમમ્

॥ ૯૧ ॥

જેનાં રૂંવાટાં સોનેરી હોય, નાસિ ઉપર ત્રિવલ્લી પડતી હોય તે રાજપત્ની થાય છે, એમાં સંદેહ નથી સ્ત્રીઓને હૃદય, રોમ, નખ, વાળ, દાંત તથા નયનમાં સ્નેહ હોય તો તે તેમના માટે શુભ લક્ષણ છે થોડો પરસેવો, થોડાં રોમ, થોડી નિદ્રા, થોડું લોજન અને ગાત્રો ઉપર વાળ ન હોય આ લક્ષણો સ્ત્રીઓ માટે શુભ રૂપ આપનારાં છે લાલ જીભ, મૃગ જેવી આંખ, દીર્ઘ લોચન, કૃશ ઉદર અને હાથીના જેવી ગતિ એ શુભ લક્ષણો છે. ૮૮ થી ૯૧

પરાનુકૂલાં પરપાકપાકિનીં વિવાદશીલાં સ્વયમર્થ ચોરિણીમ્ ॥

આક્રંદિનીસપ્તગૃહ પ્રવેશિની ત્યજેચ્ચ માર્યાં દશપુત્રપુત્રિણીમ્

॥ ૯૨ ॥

અતિદીર્ઘા ચ હસ્વા ચ અતિસ્થૂલા કૃશા તથા ॥

અતિકૃષ્ણા ચ રૌદ્રા ચ તાદૃશી વૈરકારિણી

॥ ૯૩ ॥

વિકટાંગુલિર્યાં નારી છિદ્રપાદા ચ યા ભવેત્ ॥

સા સ્ત્રી વૈરકારીણિ સમુદ્રસ્ય વચો યથા

॥ ૯૪ ॥

કૃષ્ણજિહ્વા વિલંબોષ્ટી પિઙ્ગાક્ષી ઘર્ઘરસ્વરા ॥

દશમાસૈ પતિં હન્તિ સા કન્યા પરિવર્જયેત્

॥ ૯૫ ॥

યસ્યાશ્ચ રોમશૌ જઙ્ઘૌ રોમશૌ ચ પયોધરૌ ॥

ઓષ્ટ્રોપરિચરોમાણિ શીઘ્રનૈઘવ્યમાપ્નુયાત્

॥ ૯૬ ॥

માતુલિઙ્ગસમૌ હસ્તૌ લમ્બમાનં સ્તનદ્વયમ્ ॥

યદા તદા ન સંદેહો દ્વિતીયં કુરુતે પતિમ્

॥ ૯૭ ॥

મહાંગુલી મહાનાશા મહામુલ્લી મહાસ્તની ॥

મહાનલ્લી તુ યા નારી સદૈવ દુઃખિની ભવેત્

॥ ૯૮ ॥

આવર્તાસ્ત્રયો દૃશ્યન્તે લલાટે ઉદરે ભગે ॥

મક્ષયેત્તક્ષણાન્નૂનં દેવરં શ્વસુરં પતિમ્

॥ ૯૯ ॥

લમ્બોદરી સ્થૂલશિશ રક્તાક્ષી પિંક્કલોચના ॥

પતિનોપાર્જિતં દ્રવ્યમન્યેન મહ મક્ષયેત્

॥ ૧૦૦ ॥

જે સ્ત્રી પારકાને અનુકૂલ રહેતી, પારકાની રચોઈ કરનારી, વિવાદ કરનારી, પોતે જ પૈસા ચોગ્નારી આકદ (આત્મકલેશ રૂદ્ધ પ્રત્યાદિ) કરનારી, સાત ઘરમાં પ્રવેશ કરનારી (બહુ ઘર બાધનારી, વાગવાર પતિ બદલનારી) તથા જેને પુત્રપુત્રી મહી દશ અંતાન થયાં હોય તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો ઘણી ઉંચી યા ઘણી નીચી, ઘણી જાડી યા ઘણી પાતળી, તેમજ ઘણી કાળી ઉચ સ્વભાવવાળી સ્ત્રી વેર કરનારી હોય છે જે સ્ત્રીની આંગળીઓ ખરાબ હોય તેમજ પગલું જમીન ઉપર ખરાબ ન પડતું હોય તે સ્ત્રી વેર કરનારી હોય છે, એમ સમુદ્રનું વચન છે. કાળી છલ, લાખા ઓઠ, પીળી આંખ તથા ઘર્ધર અવાજવાળી સ્ત્રી દશ મહીનામાં પતિનો નાશ કરે છે, માટે તેવી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો જેની જાંઘ રૂંવાટાવાળી હોય, તેમજ સ્તન પશુ રૂંવાટાવાળો હોય અને ઓઠ પશુ રૂંવાટાવાળો હોય તે જલદી વૈધવ્યને પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે સ્ત્રીના હાથ બોલેગના જેટલા લાખા (અર્થાત્ ટુંકા) હોય, સ્તન યુગલ લગડતુ હોય, ત્યારે સમજવું કે તે નિઃસંગય તેવી સ્ત્રી પુનર્વિવાહ કરશે મોટી આંગળીઓવાળી, મોટી નાગિધવાથી, મોટા મુખવાળી મોટા નખવાળી જે સ્ત્રી હોય તે સદૈવ દુઃખી થાય છે જે સ્ત્રીના લલાટ, ઉદર તથા યોનિ ઉપર એમ ત્રણ લક્ષણો હોય તો તે પોતાના દીયર, દ્વિસુર તથા પતિને ખાઈ જાય છે, અર્થાત્ એ ત્રણેનો નાશ થઈ જાય છે લાખા પેટવાળી, જાડી નસોવાળી અને લાલ કે પીળચટ્ટી આંખોવાળી સ્ત્રી પોતાના પતિનું પેદા કરેલું ધન જાર પુરુષ આથે ભોગવે છે. ૯૨ થી ૧૦૦

અતિદીર્ઘા મૃશં હસ્વા અતિસ્થૂલા મૃશં કૃશા ॥

અતિકૃણ્ણા મૃશં ગૌરી પટેતા દુર્ભગા મતાઃ

॥ ૧૦૧ ॥

યસ્યા ન સ્પૃશતે ભૂમિં કનિષ્ઠા ચ ચતુર્થિકા ॥

કુમારી રમતે જારં યૌવનેષ્પિ ન સંશયઃ

॥ ૧૦૨ ॥

નદીનામા ચ યા નારી યા નારી ફલનામિકા ॥

દેવીનામા ચ યા નારી સ્વયં ભક્ષયતે પતિમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

તીર્થનામા ચ યા કન્યા સા કન્યા મૃત્યવર્જિતા ॥

વૃક્ષનામા ચ યા કન્યા તન્મુખં નાવલોકયેત્ ॥ ૧૦૪ ॥

અદત્તા વર્ણજ્યેષ્ઠાય લક્ષ્ણૈઃ પરિવર્જિતા ॥

ન પરિણયેત્સા નારી સમુદ્રવચનં યથા ॥ ૧૦૫ ॥

માતરં પિતરં વાપિ ભ્રાતરં દેવરં પતિમ્ ॥

હન્યાત્કુલક્ષ્ણૈરેભિસ્તસ્માલક્ષણમીક્ષતે ॥ ૧૦૬ ॥

ઘણી ઉંચી યા ઘણી નીચી, ઘણી જડી યા ઘણી પાતાળી, ઘણી કાલી યા ઘણી ગોરી આ છએ પ્રકારની સ્ત્રીઓ ખરાબ મનાય છે. જે સ્ત્રીને ચાલતાં પગની ચોથી (અંગુઠા સહિત ગણુતાં) આંગળી અને ટચલી આંગળી જમીનને ન અડકતી હોય તો તે કુમારાવસ્થામાં તેમજ યૌવનાવસ્થામાં નિઃસંશય વ્યભિચાર કરે છે. નદીના, ફલના કે દેવીના નામવાળી સ્ત્રી પતિનું લક્ષણ કરી જાય છે, અર્થાત્ વિધવા અને છે તીર્થના નામવાળી નોકરચાકર પરિવારથી રહિત હોય છે. વૃક્ષના નામવાળી કન્યાનું મુખ પણ ન જોવું અર્થાત્ તે ઘણી દુર્ભાગિણી હોય છે ઉત્તમ કુળમાં ન અપાતી હોય અને શુભ લક્ષણોથી રહિત હોય તેવી કન્યા સાથે લગ્ન ન કરવું, એમ સમુદ્રનું કથન છે કુલક્ષણો (ઉપર ગણાવ્યાં છે તેવાં)થી કન્યા પોતાનાં માતા, પિતા, ભાઈ, દીયર, તથા પતિનો નાશ કરે છે માટે લક્ષણો જોવાં જોઈએ. ૧૦૧ થી ૧૦૬

દક્ષા તુષ્ટા પ્રિયાલાપા પતિચિત્તાનુગામિની ॥

કાલૌચિત્યાદ્યકરી યા સા લક્ષ્મીરિવાપરા ॥ ૧૦૭ ॥

બાલા સ્વેલનકૈઃ કાલે દત્તૈઃ દિવ્યફલાશનૈઃ ॥

મોદતે યૌવનસ્થા તુ વસ્ત્રાલંકરણાદિભિઃ ॥ ૧૦૮ ॥

હૃષ્યેન્ મધ્યવયા પ્રૌઢરતિક્રીડાસુ કૌશલૈઃ ॥

વૃદ્ધા તુ મધુરાલાપૈર્ગૌરવેણ ચ રજ્યતે ॥ ૧૦૯ ॥

ષોડશાબ્દા ભવેદ્બાલા ત્રિંશતાદુભૂતયૌવના ॥

પચ્ચપચ્ચાશતા પ્રૌઢા વૃદ્ધા સ્ત્રી તદનન્તરા ॥ ૧૧૦ ॥

જે સ્ત્રી ચતુર, પ્રસન્ન, પ્રિય લાગે તેવી વાતચિત કરનારી, પતિની ઇચ્છા મુજબ કરનારી, તેમજ અમય જોઈ ઉચિત વ્યય કરનારી હોય તે સ્ત્રી ખીણ લક્ષ્મી જેવી છે ખાલા સમય ઉપર આપેલાં રમકડાં, તેમજ ઉત્તમ મેવા મીઠાઈઓથી પ્રસન્ન થાય છે ન્યારે યુવા સ્ત્રી વસ્ત્ર અને અલંકારથી પ્રસન્ન થાય છે. મધ્યમા (પ્રોઠ નાચિકા) ભવ્ય તથા કૌશલ્ય ભરેલી સુરત ક્રોડાથી પ્રસન્ન થાય છે. તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રી આદર સન્માન અને મધુર વાર્તાલાપથી પ્રસન્ન થાય છે સોળ વર્ષની ઉંમર સુધી સ્ત્રી ખાલા કહેવાય છે સોળથી ત્રીસ સુધીની યુવા, ત્રીસથી પચાવન વર્ષ સુધીની પ્રોઠા (મધ્યા) અને ત્યાર પછીની વૃદ્ધ કહેવાય છે ૧૦૭ થી ૧૧૦

પદ્મિની ચિત્રિણી ચૈવ શંખિની હસ્તિની તથા ॥

તત્તદિષ્ટ વિધાનેનાનુકૂલ્યા સ્ત્રી વિચક્ષણૈઃ ॥ ૧૧૧ ॥

પદ્મિની વહુકેશા ચ સ્વલ્પકેશા ચ હસ્તિની ॥

શંખિની દીર્ઘકેશા ચ વક્રકેશા ચ ચિત્રિણી ॥ ૧૧૨ ॥

ચક્રસ્તનૌ ચ પદ્મિન્યા વક્રસ્તની ચ હસ્તિની ॥

દીર્ઘસ્તનૌ ચ શંખિન્યાશ્ચિત્રિણી ચ સમસ્તની ॥ ૧૧૩ ॥

પદ્મિની દન્તશોભા ચ દન્તોન્નતા ચ હસ્તિની ॥

શંખિની દીર્ઘદન્તા ચ સમદન્તા ચ ચિત્રિણી ॥ ૧૧૪ ॥

પદ્મિની પદ્મગંધા ચ મધુગંધા ચ હસ્તિની ॥

શંખિની ક્ષારગંધા ચ મત્સ્યગંધા ચ ચિત્રિણી ॥ ૧૧૫ ॥

હંસસ્વરશ્ચ પદ્મિન્યા ગૂઢશબ્દા ચ હસ્તિની ॥

રુક્ષઃ શબ્દશ્ચ શંખિન્યાઃ કાકશબ્દા ચ ચિત્રિણી ॥ ૧૧૬ ॥

પટ્ટજાસનલયેન પદ્મિની વેણુ દારિતપદેન શંખિની ॥

સ્કંધપાદયુગલેન હસ્તિની નાગરેણ સ્મરંતિ ચિત્રિણી ॥ ૧૧૭ ॥

પદ્મિન્યા મુખસૌરમ્યં ઊરઃ સૌરમ્યહસ્તિની ॥

ચિત્રિણી કટિસૌભાગ્યા પદસૌભાગ્યશંખિની ॥ ૧૧૮ ॥

પદ્મિની સરલાકેશા ઉર્ધ્વકેશા ચ હસ્તિની ॥

ચિત્રિણી લમ્બકેશા ચ સ્થૂલકેશા ચ શંખિની ॥ ૧૧૯ ॥

પક્ષિની પ્રેમ વાઙ્છન્તિ દ્રવ્યં વાઙ્છન્તિ હસ્તિની ॥

ચિત્રિણી માનમિચ્છન્તી કલહમિચ્છેચ શંખિની ॥ ૧૨૦ ॥

જ્ઞાતવ્યં વિવૃથૈઃ સ્ત્રીણાં લક્ષણં વાપ્યલક્ષણમ્ ॥

કુલવૃદ્ધિર્યશોવૃદ્ધિર્લક્ષ્મીવૃદ્ધિર્મવેદ્યતઃ ॥ ૧૨૧ ॥

॥ इति समाप्तं सामुद्रिकशास्त्रम् ॥

સ્ત્રીઓના પક્ષિની, ચિત્રિણી, હસ્તિની અને શંખિની એમ ચાર લેદ હોય છે. સ્ત્રીઓને તેમના લેદ મુજબનાં વિધાનો વડે ચતુર પુરુષોએ પોતાને અનુકૂળ કરી દેવી જેને ઘણા વાળ હોય તે પક્ષિની, ઓછા વાળવાળી હસ્તિની, લાખા વાળવાળી શંખિની અને વાકડીઆ વાળવાળી ચિત્રિણી કહેવાય. પક્ષિનીના સ્તન ગોળ હોય છે. હસ્તિનીના સ્તન વાકા હોય છે. શંખિનીના સ્તન મોટા હોય છે અને ચિત્રિણીના સ્તન સરળા (માપસરના) હોય છે. પક્ષિનીના દાંતની શોભા મનોહર હોય છે. હસ્તિનીના દાંત ઉઘા થએલા માલુમ પડે તેવા હોય છે. શંખિનીના દાંત મોટા હોય છે. અને ચિત્રિણીના દાંત સરળી રીતના હોય છે. પક્ષિનીના શરીરમાંથી કમળના ફૂલ જેવી સુગંધી આવે છે. હસ્તિનીના શરીરમાંથી મધ જેવી સુગંધ આવે છે. શંખિનીના શરીરમાંથી ખારના જેવી સુગંધી આવે છે. અને ચિત્રિણીના શરીરમાંથી માછલા જેવી સુગંધી આવે છે. પક્ષિની હસના જેવા સ્વરવાળી હોય છે. હસ્તિનીનો સ્વર ગંભીર હોય છે. શંખિનીનો સ્વર ઋક્ષ લાગે છે. જ્યારે ચિત્રિણી કાગડાના જેવા સ્વરવાળી હોય છે. પક્ષિની પંખાસનથી ખુબીથી સુરત કરે છે. ફાટેલા વાસની માફક પગ રાખી શંખિની કીડા કરે છે. સ્કંધ પાદાસનથી (નાયકના પગ પોતાના સ્કંધ ઉપર અને પોતાના પગ નાયકના સ્કંધ ઉપર રાખી) હસ્તિની કીડા કરે છે. જ્યારે ચિત્રિણી સુખાસનથી સુરત કરે છે. પક્ષિનીમાં સુખમાં સૌરભ હોય છે. હસ્તિનીનું ઉરઃસ્થલ સુંદર (સુગંધીવાળું અર્થાત્ મનોહર) હોય છે. ચિત્રિણીની કમર સારી હોય છે. જ્યારે શંખિનીના પગ સારા હોય છે. પક્ષિનીના વાળ સરલ હોય છે. હસ્તિનીના ઊભાવાળ હોય છે. ચિત્રિણીના વાળ લાંબા હોય છે અને શંખિનીના વાળ જાડા હોય છે. પક્ષિની પ્રેમની ઈચ્છા રાખે છે. હસ્તિની દ્રવ્યની આકાંક્ષાવાળી હોય છે. ચિત્રિણી માન ચાહે છે. જ્યારે શંખિની કલહ પ્રિય હોય છે. આ પ્રમાણે પંડિત પુરુષોએ સ્ત્રીઓના સુલક્ષણ અને કુલક્ષણને જાણવાં જોઈએ, કારણ કે લક્ષણોદ્ધારા જ કુલ, યશ અને લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ લક્ષણુરૂપ પુરુષ સુલક્ષિણી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી કુલ યશ તથા લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ કરે છે. ૧૧૧ થી ૧૨૧

ઈતિ સ્ત્રી-સામુદ્રિક સમાપ્ત

અથ હસ્તકાण्डः

વર્ધમાનં જિનં નત્વા જ્ઞાનં કેવલિભાપિતમ્ ॥

સુવોધં સર્વજન્તૂનાં સઘઃ પ્રત્યયકારકમ્

॥ ૧ ॥

પૂર્વાચાર્યૈર્યથા ચોક્તમનુભૂતં યથા સ્વયમ્ ॥

સંસ્મૃત્યૈ સાંપ્રતં વક્ષ્યેઽન્યસ્મૈ વાદ્યમક્તયે

॥ ૨ ॥

હસ્તકાण्ड

શ્રી વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કરીને કેવળી ભગવાને કહેલું જ્ઞાન કે જે સર્વ પ્રાણીઓને સારી રીતે સમજમાં આવે તેમ છે, તથા જલદી વિશ્વાસ પમાડનારું છે, અને જેને પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે, તેમજ મેં પોતે અનુભવ્યું છે તે જીવનઓને નસીબ ઉપર શ્રદ્ધા બેસે તેથી તેમજ સ્મૃતિ રહે એટલા માટે કહું છું ૧-૨

લાભાલાભં સુખં દુઃખં જીવિતં મરણં તથા ॥

જયં પરાજયં ચૈવ ભૂમજ્ઞમથ ચિન્તિતમ્

॥ ૩ ॥

વર્ણધર્મદશાભેદા દિનાદિકાલનિર્ણયમ્ ॥

અર્ધક્રાણ્ડં તથા સ્ત્રીणां ગર્ભાપત્યસ્ય લક્ષણમ્

॥ ૪ ॥

ગમનાગમનં વૃષ્ટિં શલ્યોદ્ધારં તથૈવ ચ ॥

પ્રશ્ના વયોઽન્તે મધ્યસ્થાઃ સ્વાનુભૂતાશ્ચ નાન્યથા

॥ ૫ ॥

લાલ-હાનિ, સુખદુઃખ, ભવિત અને મરણ, જય-પરાજય, જમીન (રાજ્ય) નું પતન, મનોગત વિચાર, વર્ણ ધર્મ તથા દશાભેદ, દિવસ આદિ સમયાદિકનો નિર્ણય, અર્ધક્રાંડ, સ્ત્રીઓના ગર્ભમાં રહેલા બાળકનો (પુત્ર કે પુત્રી તે સંબંધી) નિર્ણય, ગમાગમ, વૃષ્ટિ તથા શલ્યનો ઉદ્ધાર વગેરે પ્રશ્નો કે જે મેં મારી પાછલી ઉંમર સુધીમાં સારી રીતે અનુભવ્યા છે, અને જે સત્ય માલુમ પડ્યા છે, (તે જ્ઞાન હું કહું છું) ૩-૪-૫

અચતયા ઉત્તરા વર્ગાઃ કટપશા અધરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

દ્વાદશાનાં સ્વરાણાં તુ હસ્વા ઉત્તરસંજ્ઞકાઃ

॥ ૬ ॥

દીર્ઘાઃ સ્યુરધ્વરાઃ સર્વે વ્યઙ્ગનેસ્વપિ કક્ષ્યતે ॥

આદિમાસ્તૃતીય વર્ગા ઉત્તરાશ્ચોત્તરોત્તરાઃ

॥ ૭ ॥

अखिणी

Shankh1

ઉત્તરા ઉત્તરે વર્ગે દ્વિતુર્યાવિધરાધરૈઃ ॥

આલિંગિતાસ્તૃતીયાદ્યા અ ઇ એ ઓ સ્વરાસ્તથા ॥ ૮ ॥

આ ઈ એ ઔ સ્વરૈર્યુક્તા દ્વિતીયાશ્ચાભિધૂમિતાઃ ॥

ઉ ઝ અં અઃ સ્વરૈર્યુક્તાશ્ચતુર્થા દગ્ધસંજ્ઞકાઃ ॥ ૯ ॥

અવર્ગ, ચવર્ગ, તવર્ગ તથા યવર્ગ એ ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ગો છે. કવર્ગ, ટવર્ગ, પવર્ગ તથા શવર્ગ એ અધર સંજ્ઞક વર્ગો છે અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ, એ બાર સ્વરો પૈકી જેટલા ધ્રુવ સ્વરો છે, તે ઉત્તરસંજ્ઞક છે દીર્ઘસ્વરો અધરસંજ્ઞક છે, વ્યંજનોની અંદર પાણુ વર્ગોના પહેલા અને ત્રીજા વર્ણો ઉત્તરસંજ્ઞક છે ઉત્તર વર્ગોની અંદર ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો ઉત્તરોત્તર સંજ્ઞક બને છે બીજા અને ચોથા વર્ણો અધરસંજ્ઞક છે (અધરસંજ્ઞક વર્ગની અંદર અધરસંજ્ઞક વર્ણો અધરાધર ગણાય) વર્ગો માંડેના પહેલા અને ત્રીજા અક્ષરો તથા અ, ઇ, ઉ, એ અને ઓ આલિંગિત કહેવાય છે આ, ઈ, ઐ અને ઔ એ સ્વરો તથા વર્ગોના બીજા નંબરના વર્ણો અભિધુમિત કહેવાય છે તથા ઉ, ઊ, અં, અઃ એ સ્વરો તથા વર્ગોના ચોથા વર્ણો દગ્ધસંજ્ઞક છે ૬ થી ૯

પચ્ચમા મધ્યમાઃ પ્રોક્તા ઉત્તરાલિંગિતાદિષુ ॥

વ્યજ્ઞનસ્વરસંયુક્તાન્ પ્રશ્ને દેયા સ્વરાત્ફલમ્ ॥ ૧૦ ॥

અકારાત્કેવલાદીયં તદ્યુક્ત વ્યજ્ઞનાદપિ ॥

॥ इति उत्तराध्वरपरिभाषा प्रकरणम् ॥

વર્ગોના પાંચમા વર્ણો મધ્યમ કહેવાય છે પ્રશ્નમાં ઉત્તર આલિંગિત ઇત્યાદિ સંજ્ઞાની અંદર સ્વર યુક્ત વ્યંજન હોય તો સ્વર પ્રમાણે સંજ્ઞા આપી દેલ કહેવું. પરંતુ અકાર જ્યાં એકલો જ હોય ત્યારે તેની સ્વર પ્રમાણે સંજ્ઞા આપવી, અન્યથા વ્યંજન સાથે હોય ત્યારે વ્યંજનની જે થતી હોય તે સંજ્ઞા આપવી. (કારણ અકાર દરેક વ્યંજનમાં યુક્ત થાય તે જ તે વ્યંજન સંપૂર્ણ બની ઉચ્ચારને લાયક બને છે. એટલે અકાર વગર કોઈ વ્યંજન હોતો નથી). ૧૦

इति परिभाषा प्रकरणम्

निरन्तर्योत्तराः प्रश्ना मनोवाञ्छित लाभदाः ॥

अधरैर्मिश्रितास्तेऽपि स्तोकलाभाः प्रकीर्तिताः ॥ ११ ॥

ઉત્તર આદિમધ્યાન્તે ચારુમધ્યાત્પલામદાઃ ॥

આદિસ્થે ઉત્તરે શીઘ્રં મધ્યસ્થે સ્યાદ્વિલંબતઃ

॥ ૧૨ ॥

અન્તસ્થે ચિસ્કાલેન કાલોઽપ્યેવં નિયુજ્યતે ॥

અચ ત યેષુ વર્ગેષુ તથા કટપશેષુ ચ

॥ ૧૩ ॥

સ્થાનેઽન્યત્ર વિજ્ઞેયા યથાસંખ્યક્રમાત્તથા ॥

અત વર્ગે ગૃહે સ્વીયે ચય વર્ગેઽન્યતસ્તથા

॥ ૧૪ ॥

કપ વર્ગે ચ દેશે તુ ટ શ વર્ગેઽન્યદશતઃ ॥

સ્વરોત્તરો વિશિષ્ઠઃ સ્યાન્મધ્યમો મિશ્રકે તથા

॥ ૧૫ ॥

પ્રશ્નાઃ સૂક્ષ્માક્ષેર્ગ્રાહ્યાઃ સર્વમાત્રા સમન્વિતાઃ ॥

ધ્રુવકં પ્રક્ષિપેદ્રાશૌ ચત્વારિંશદ્વિરુત્તરમ્

॥ ૧૬ ॥

ત્રિભિર્વિહૃત્ય વૈ ભાજ્યં શેપાંકેન ફલં દિશેત્ ॥

એકેન વિવ્રતે વસ્તુ દ્વાભ્યાં લભ્યં ન શૂન્યતઃ

॥ ૧૭ ॥

॥ ક્ષતિ લાભાભાવપ્રકરણમ્ ॥

ને પ્રશ્નો ઉત્તર સંજ્ઞક વર્ણોમાં થએલા હોય છે, તે નિરતર મનોવાંચિત ફલનો લાભ કરે છે. અધરસંજ્ઞક ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણોથી યુક્ત હોય તો પણ થોડું ઘણું લાભ આપે છે ન પ્રશ્નના આદિ, મધ્ય કે અતભાગમાં ને ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો ઉત્તમ, મધ્યમ અને અદ્ય ક્ષણ આપનારા બને છે ને પ્રશ્નના આદિ ભાગમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો શીઘ્ર કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. મધ્યમાં હોય તો વિલંબથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. અને અતમાં હોય તો ઘણું લાગા કાળે કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે કાળ નિર્ણય થઈ શકે છે અ, ચ, ત, ય એ વર્ગો તથા ક, ટ, પ, શ એ વર્ગો ઉપરથી પોતાના સ્થાનમાં યા બીજે કાર્યસિદ્ધિ થશે તેનો નિર્ણય બાબતો. ને અવર્ગ કે તવર્ગ હોય તો પોતાના સ્થાનમાં, ચવર્ગ અને યવર્ગ હોય તો બીજા જગ્યાએ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે કવર્ગ અને પવર્ગ હોય તો દેશમાં અને ટવર્ગ તથા શવર્ગ હોય તો પરદેશમાં કાર્યસિદ્ધિ થશે ઉત્તરસંજ્ઞક સ્વર વિશિષ્ટ ક્ષણ આપનાર છે છતાં મિશ્ર વર્ણોમાં તે મધ્યમ ક્ષણ આપે છે. પ્રશ્નના દરેક અક્ષરોની સૂક્ષ્મ રીતે માત્રાઓ સાથે ગણના કરવી. પછી તે અક સંખ્યામાં ૪૨ નો આંક ધ્રુવક તરીકે

ઉમેરવો. અને ત્રણથી ભાગ આપવો. તથા શેષ પ્રમાણે ફળ કહેવું. એક શેષ વધે તો વસ્તુ વિદ્યમાન છે, જે વધે તો મળશે, અને શૂન્ય વધે તો નહિ મળે એમ જાણવું
૧૧ થી ૧૭

ઇતિ લાભાલાભપ્રકરણ

સુખદુઃખમતો વાચ્યમુત્તરૈઃ પૃચ્છતઃ સુખમ્ ॥

અધરૈર્દુઃખમાપ્નોતિ ગણિત્વા નિર્ણયેત્પુનઃ

॥ ૧૮ ॥

પ્રશ્નાઃ સૂક્ષ્માક્ષરૈર્ગ્રાહ્યા શ્રત્વારિંશન્સમન્વિતાઃ ॥

ત્રિભિર્ભાગેન પ્રશ્નસ્ય શેષાંકેન ફલં દિશેત્

॥ ૧૯ ॥

એકેન સ્યાન્મહાસૌખ્યં દ્વાભ્યાં ચૈવ તુ મધ્યમમ્ ॥

શૂન્યે શૂન્યં વિજાનીયાદિનસંખ્યા તુ વર્ગતઃ

॥ ૨૦ ॥

॥ ઇતિ સુખદુઃખપ્રકરણમ્ ॥

સુખદુઃખના પ્રશ્નમાં જે ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણોવાળો પ્રશ્ન હોય તો સુખ, અને અધરસંજ્ઞક વર્ણોવાળો પ્રશ્ન હોય તો દુઃખ પામશે એમ નિર્ણય કરવો. પ્રશ્નના અક્ષરોની સંખ્યાનો યોગ કરવો. અને તેમાં ૪૦ ઉમેરવા પછી ત્રણથી ભાગ આપવો. એક શેષ વધે તો મહાસુખ કહેવું જે શેષ વધે તો મધ્યમ સુખ કહેવું અને શૂન્ય વધે તો શૂન્ય સમજવું અને વર્ગની સંખ્યા પ્રમાણે દિવસની સંખ્યા સમજવી.
૧૮ થી ૨૦

ઇતિ સુખદુઃખપ્રકરણ

નિરન્તરોત્તરાઃ પ્રશ્નાઃ ઐં અઃ સ્વરવિવર્જિતાઃ ॥

ઇ વર્ણેન યુતાઃ સર્વે પञ્ચમા મૃત્યુકારકાઃ

॥ ૨૧ ॥

કટપશા ઇ મિશ્રાસ્તુ ઉત્તરૈશ્ચ યુતા મૃતાઃ ॥

ઉત્તરૈર્વ્યજનાદ્યૈઃ સ્યુર્મિશ્રિતા ઉત્તરાઃ સ્વરાઃ

॥ ૨૨ ॥

વિશેષેણ શુભાઃ જ્ઞેયાઃ કાલસંખ્યા ચ કથ્યતે ॥

દિનાન્યાલિંગિતે પ્રશ્ને માસાઃ સ્યુરમિધૂમિતે ॥

વદેદ્દર્ષાણિ દગ્ધે તુ કાલસ્યાઽપ્યેષ નિર્ણયઃ

॥ ૨૩ ॥

પ્રશ્નાઃ સૂક્ષ્માક્ષરૈર્ગ્રાહ્યાઃ મર્વ માત્રાસમન્વિતાઃ ॥

ધ્રુવકં પ્રક્ષિપેદ્રાશૌ પડક્ષઃ સ ચ મધ્યગઃ

॥ ૨૪ ॥

દત્તે ભાગે ભવેત્કાલો નૈક શેષપ્રતિમૃતમ્ ॥

દ્વિ શૂન્યે તથા શેષે રોગિણોઽશુભમાદિશેત્

॥ ૨૫ ॥

ઉત્તરૈઃ ઉર્ધ્વગામી સ્યાદ્દગ્ધૈર્યાત્યધરં મૃતઃ ॥

મર્ત્યલોકે તયોરન્યૈરેવં જનનમાદિશેત્

॥ ૨૬ ॥

॥ इति जीवितमृत्युप्रकरणम् ॥

અં અને આઃ એ બે સ્વરથી રહિત ઉત્તરસંજક વર્ણો નિરંતર રોગને કરનારા છે પરંતુ ઈ સ્વરથી યુક્ત પાંચમા વર્ણો (વર્ણોના પાંચમા વર્ણો) મૃત્યુ કરનારા છે ઈવર્ગ, ઇવર્ગ, પવર્ગ, શવર્ગ તથા ઈશ્વરનુ મિશ્ર કૃણ છે ઉત્તરસંજક સ્વરથી યુક્ત થએલા મૃતસંજક (દગ્ધ) વર્ણોનું કૃણ મિશ્ર છે ઉત્તરસંજક અર્ધનોથી યુક્ત ઉત્તરસંજક સ્વરો વિશેષ કરીને શુભ કૃણ આપનારા છે. પ્રશ્નમાં આદિગિતથી દિવસો, અભિધૂમિતથી માસ અને દગ્ધથી વર્ષ એમ કાળની ગણતરી કહેવાય છે. અને રોગ પ્રશ્નમાં પેષ કાળનિર્ણય માટે એજ વિધિ છે. પ્રશ્નના દરેક સૂક્ષ્માક્ષરો અને માત્રાઓનો યોગ કરવો તેમાં પદ નો ધ્રુવાંક ઉમેરવો ત્રણથી ભાગ આપવો જે એક શેષ રહે તો જીવિત છે, એમ જાણવું પરંતુ જે બે કે શૂન્ય શેષ વધતા હોય તો રોગીનું શુભ થતું નથી, અર્થાત્ મૃત્યુ થાય છે પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજક વર્ણો હોય તો પ્રાણીની ઉર્ધ્વગતિ થાય છે જે દગ્ધસંજક વર્ણો હોય તો અધોગતિ થાય છે અને જે અભિધૂમિત વર્ણો હોય તો મૃત્યુલોકમાંજ જીવેના પુનર્જન્મ થાય છે. જેવી રીતે મૃત્યુની ગતિનો નિર્ણય કર્યો તેવીજ રીતે જીવ કયા લોકમાંથી આવ્યો છે, તેનો નિર્ણય કરવો ૨૧ થી ૨૬

इति जीवितमृत्युप्रकरणम्.

जयं पराजयं वक्ष्ये भूपानां सुखकारकम् ॥

सर्वोत्तरैर्जयो नित्यं विशिष्टश्चोत्तरोत्तरैः

॥ २७ ॥

आदिमध्यावसानेषूत्तरेषु क्रमतो जयः ॥

उवर्णं मिश्रितेषु स्यात्पञ्चमेषु तथैव च

॥ २८ ॥

पराजयोऽध्वरैर्નूनं उ ऊ अं अः स्वरैस्तथा ॥

तश वर्गे तथा ज्ञेया गणित्वा निर्णयेत्पुनः

॥ २९ ॥

પ્રશ્નાઃ સૂક્ષ્માક્ષરૈર્ગ્રાહ્યાઃ સર્વમાત્રાસમાન્વિતાઃ ॥

॥ ૩૦ ॥

ધ્રુવકં પ્રક્ષિપેદ્રાશૌ ત્રિવિંશતિસમસંખ્યકઃ

ગુણૈર્ભાગઃ પ્રદાતવ્યઃ એકેન જયમાદિશેત્ ॥

॥ ૩૧ ॥

દ્વાભ્યાં સામ્યં દ્વયોર્જ્ઞેયં શૂન્યે શૂન્યં પરાજયઃ

॥ ઇતિ જયપરાજયપ્રકરણમ્ ॥

હવે રાજાઓને સુખ આપનાર જય-પરાજય વિષે કહું છું પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંશ્ક વર્ણો હોય તો હંમેશ જય થાય છે. જો ઉત્તરોત્તરવર્ણો હોય તો ખાસ કરીને જય મળે છે. ઉત્તરસંશ્ક વર્ણો આદિ, મધ્ય કે અંત્યમાં રહ્યા હોય તો અનુક્રમે આદિ, મધ્ય અને અંત્યમાં જય મળે છે. ઉવર્ણથી મિશ્રિત પંચમવર્ણથી પણ તેવીજ રીતે જય (સાધારણ) મળે છે. અધરવર્ણથી તેમજ ઉ ઓ અં અને અઃ એ સ્વરોથી, ત અને શ વર્ગથી નક્કી પરાજય મળે છે. આ બધું સમજીને નિર્ણય-કરવો પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોની માત્રા સહિત ગણના કરવી. અને તેમાં ૬૦નો ધ્રુવક ઉમેરવો. ત્રણથી ભાગ આપવો એક વધે તો જય, બે વધે તો સંધિ અને શૂન્ય વધે તો પરાજય સમજવો. ૨૭થી ૩૧

ઇતિ જયપરાજયપ્રકરણ

ભૂચ્છત્રયોસ્તથા વક્ષ્યે મહ્નામહ્નં સમાસતઃ ॥

॥ ૩૨ ॥

અધરૈર્મહ્ન એવ સ્યાદમહ્નશ્ચોત્તરૈઃ સદા

॥ ૩૩ ॥

મિશ્રકૈઃ સન્ધિરેવ સ્યાદ્દિનસંખ્યા ચ વર્ગતઃ

॥ ઇતિ ભૂચ્છત્રમહ્નપ્રકરણમ્ ॥

ભૂ (જમીન) તથા છત્રના ભંગાભંગ સંબંધી હવે સંક્ષેપમાં કહું છું. જો પ્રશ્નમાં અધરસંશ્ક વર્ણો હોય તો નક્કી ભંગ થાય છે. ઉત્તરસંશ્કવર્ણોથી ભંગ થતો નથી. અને મિશ્રવર્ણોથી સંધિ થાય છે. ક્ષણ ક્યારે મળે તે વર્ગની સંખ્યા ઉપરથી જાણવું. ૩૨-૩૩

ઇતિ ભૂચ્છત્રભંગાભંગપ્રકરણ

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ ચિન્તાપ્રકરણં શુભમ્ ॥

॥ ૩૪ ॥

ઉર્ધ્વદૃષ્ટિર્મહેજ્જીવો અધોદૃષ્ટિશ્ચમૂલકે

॥ ૩૫ ॥

સમમાલોકનં ધાતૌ પ્રશ્નમેદસ્તતઃ પરમ્

અકારૌર્દ્વાવિકારશ્ચ ए उ अः स्वरसंयुताः ॥

કચટાદિચતુષ્કંચ यशं हा जीवसंज्ञकाः

॥ ૩૬ ॥

उऊ अं स्वरसंयुक्तास्तपा आदिचतुष्ककम् ॥

वसाभ्यां सहिता वर्गा धातोरुक्ता त्रयोदश

॥ ૩૭ ॥

ई ऐ औ स्वरसंयुक्ता वर्गाणां पञ्चमाक्षराः ॥

यस्याधिवयं भवेत्प्रश्ने स योनिः संशयं विना

॥ ૩૮ ॥

जीवाक्षरैर्भवेज्जीवो धातुर्धात्वक्षरैः संदा ॥

मूलं मूलाक्षरैर्ज्ञेयं मिश्रकैर्मिश्रकं भवेत्

॥ ૩૯ ॥

स्वरोत्तरैर्भवेज्जीवो धातुः स्यादधरैः स्वरेः ॥

स्वरोत्तराधरौ योगे मूलमेव न संशयः

॥ ૪૦ ॥

આના પછી હું શુભ એવા ચિંતા પ્રકરણને ઠહું છું, ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણનો પ્રશ્ન હોય તો છવ. અધરસંજ્ઞક વર્ણ હોય તો મૂલ અને મિશ્રસંજ્ઞકવર્ણ હોય તો ધાતુ એમ પ્રશ્નનો ભેદ સમજવો. અ, આ, ઈ, એ, ઉ અને ઑઃ એ સ્વરો તથા ઠ, ડ તથા ટ વર્ગના પહેલા ચારવર્ણો, ય, શ તેમજ હુ એ છવસંજ્ઞક છે. ઉ, ઊ, અને અં એ સ્વર, ત વર્ગ તથા પવર્ગના પહેલા ચાર વર્ણો, વકાર અને સકાર એ પ્રમાણે તેર અક્ષરો ધાતુસંજ્ઞક છે. ઈ, ઐ, ઔ એ સ્વર તથા વર્ગોના પાંચમાં અક્ષરો રકાર તથા વકાર એમ દસ વર્ણો મૂલસંજ્ઞક છે. પ્રશ્નમાં જેતુ આધિક્ય હોય તેની જાતિ (ધાતુ, મૂળ કે છવ) નિઃસંશય હોય છે. છવસંજ્ઞક અક્ષરો હોય તો છવ, ધાતુ સંજ્ઞક અક્ષરો હોય તો ધાતુ અને મૂલસંજ્ઞક અક્ષરો હોય તો મૂળ તથા મિશ્રવર્ણો હોય તો મિશ્રજાતિ થાય છે. ઉત્તરસંજ્ઞક સ્વર છવસંજ્ઞક છે. અધરસંજ્ઞક સ્વર ધાતુ છે, અને ઉત્તર તથા અધરસ્વરના મિશ્રણમાં નિઃસંશય મૂલ થાય છે. ૩૪થી૪૦

प्रश्नं सूक्ष्माक्षरैर्ग्राह्यं सर्वमात्रासमन्वितम् ॥

त्रिभिर्भागे प्रदत्ते स्याद्यच्चेपं तत्तु चिन्तयेत्

॥ ૪૧ ॥

एकद्विशून्यशेषाः स्युर्जीवं मूलं च धातवः ॥

जीवमूलकधातूनां व्यक्तिर्ज्ञेयोपदेशतः

॥ ૪૨ ॥

उत्तरैरक्षरैरेषामुत्तमं चिन्तितं विदुः ॥

उत्तमे च परिज्ञाते व्यक्तिः स्यादभिधानतः

॥ ૪૩ ॥

દ્વસ્વેનરોજ્વલા દીર્ઘદ્વયોર્યોગે નપુસંકઃ ॥

પ્રશ્નઃ સૂક્ષ્માક્ષરૈર્ગ્રાહ્યઃ સર્વમાત્રાસમન્વિતઃ

॥ ૪૪ ॥

ત્રિભિર્ભાગઃ પ્રદાતવ્ય એકશેષે ભવેન્નરઃ ॥

દ્વાભ્યાં નારી તથા શૂન્યે નિશ્ચિતં સ્યાન્નપુસંકમ્

॥ ૪૫ ॥

બાલો યુવા તથા વૃદ્ધા એકદ્વિશૂન્ય શેષતઃ ॥

એવં વર્ણસ્તથા જ્ઞેયો ગૌરઃ શ્યામશ્ચ મિશ્રિતઃ

॥ ૪૬ ॥

પ્રશ્નોના સૂક્ષ્માક્ષરો માત્રાસહિત ગણવા અને ત્રણથી ભાગ આપવો. જે શેષ રહે તેના ઉપરથી વિચાર કરવો. એક શેષ રહે તો જીવ, બે રહે તો મૂળ અને શૂન્ય રહે તો ધાતુ સમજવી. આ પ્રમાણે જીવ, મૂળ અને ધાતુનું સ્પષ્ટિકરણ જાણવું. જે ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો તેમની ઉત્તમ પ્રકારની સ્થિતિ જાણવી. જે ઉત્તમ છે, એમ સિદ્ધ થાય તો તેના નામ ઉપરથી તેનું સ્પષ્ટિકરણ સમજી લેવું. જે હ્રસ્વવર્ણો હોય તો પુરુષ, દીર્ઘ હોય તો સ્ત્રી અને હ્રસ્વ તથા દીર્ઘનો યોગ હોય તો નપુસંક જાણવો. પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોના માત્રા સાથે યોગ કરવો પછી તેમાં ત્રણથી ભાગ આપવો, જે એક શેષ રહે તો પુરુષ, બે રહે તો સ્ત્રી તથા શૂન્ય રહે તો નપુસંક સમજવો. એક, બે અને શૂન્ય વડે અનુક્રમે જાલ, યુવા તથા વૃદ્ધ એમ સમજવું, અને તેવીજ રીતે અનુક્રમે ગૌર, શ્યામ તથા મિશ્ર રંગ સમજવો. ૪૧થી૪૬

પ્રશ્નાક્ષરસમં નામ પ્રાયેણ સર્વવસ્તુનઃ ॥

ઉત્તરૈર્ક્ષરૈઃ પ્રશ્ને નામ સ્યાદધરાક્ષરમ્

॥ ૪૭ ॥

અધરૈરુત્તરં નામ મિશ્રકૈર્મિશ્રકં વિદુઃ ॥

પ્રશ્નમેકાક્ષરં દ્વૌ વા ચિન્તિતે પતિતં ધ્રુવમ્

॥ ૪૮ ॥

અકારાદ્યક્ષરૈર્ગ્રાહ્યઃ સંકટો વિકટોઽપરઃ ॥

સંયુક્તં સ્યાદસંયુક્તમાદ્યદ્વિતીયમક્ષરમ્

॥ ૪૯ ॥

સંકટૈઃ પ્રવરં વસ્તુ દીર્ઘાકારં વિનિર્દિશેત્ ॥

અછિદ્રં વિકટૈર્વસ્તુ દ્વયોર્યોગેઽસ્તિ વર્તુલમ્

॥ ૫૦ ॥

દશભિર્મિશ્રિતં રાશિં ગુણયેદ્દ્વાદશૈસ્તતઃ ॥

સપ્તભિર્દત્તમાગેસ્યાલ્લઙ્ગ્યાઢ્ઢે વર્ગનિશ્ચયઃ

॥ ૫૧ ॥

તન્નિશ્ચયે યથાસંખ્યમક્ષરસ્યાપિ નિશ્ચયઃ ॥

મૂલરાશેશ્ચ શેષેણ વર્ગઃ સ્યાદંકસંખ્યયા

॥ ૫૨ ॥

સંયુક્તાક્ષર પ્રશ્ને ચ તદર્ગવ્યજનદ્વયમ્ ॥

સંબુધ્યાન્વેષ્ય યત્નેન ચિન્તિતં લક્ષયેત્પુનઃ

॥ ૫૩ ॥

પૃચ્છકો દિશિ યસ્ય સ્યાદ્દિગ્ પૃચ્છકસ્ય ચિન્તને ॥

યન્ન જીવાદિકં પર્યેચિન્તા તસ્ય વિનિર્દિશેત્

॥ ૫૪ ॥

અંકાદિકં સ્પર્શયેદ્યત્પમાણં તત્ર વસ્તુનઃ

॥ ૫૫ ॥

इति चिन्ताप्रकरणम्

પ્રશ્નના અક્ષરો પ્રમાણે પ્રાયઃ દરેક વસ્તુનું નામ હોય છે. ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો અધરાક્ષરનું નામ હોય છે. અને અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણોવાળું નામ હોય છે, મિશ્રવર્ણોથી મિશ્ર નામ હોય છે એકાક્ષર યા બે અક્ષરવાળા ગમે તેટલા અક્ષરોવાળો પ્રશ્ન હોય તો પણ તેને અકારાદિ અક્ષરોના ક્રમથી આશ્રિ-ગિંતાદિ રીતે નિશ્ચિત કરવો. જે પ્રશ્નમાં પ્રથમ અથવા દ્વિતીયાક્ષર બેઠાક્ષર હોય તો સંકટ, અને બેઠાક્ષર ન હોય તો વિકટ નામની સંજ્ઞા સમજવી. સંકટ પ્રશ્ન હોય તો મોટી તેમજ હીઘોકાર વસ્તુ સમજવી. વિકટસંજ્ઞક પ્રશ્ન હોય તો છિદ્ર વગરની વસ્તુ સમજવી. જે સંકટ અને વિકટનું એકીકરણ થયું હોય તો ગોળ વસ્તુ સમજવી. પ્રશ્નાક્ષરોના માત્રા સહિતના યોગને દશથી ગુપ્ત કરી, ધારથી ગુપ્તવા, અને સાતથી ભાગ આપવો. જે શેષ રહે તે વર્ગ સમજવો. વર્ગની સંખ્યા પ્રમાણે, તેમજ પ્રશ્નાક્ષરની સંખ્યા પ્રમાણે, તેમજ પ્રશ્નાક્ષરની સંખ્યા પ્રમાણે વસ્તુની સંખ્યાનો નિર્ણય કરવો. મૂલરાશિ (સંખ્યા) ની શેષ પ્રમાણે વર્ગના અંકની સંખ્યા સમજવી સંયુક્તાક્ષર પ્રશ્નમાં તે વર્ગના બે વ્યંજન ગણવા આ પ્રમાણે બુદ્ધિપૂર્વક મૂક પ્રશ્નનો (ચિંતા કર્ષ વસ્તુ સંબંધી છે ? થાનો પ્રશ્ન છે, તેનો) નિર્ણય કરવો. કઈ દિશાનો પ્રશ્ન છે ? તેના નિર્ણય માટે પૂછનાર જે દિશામાં હોય તે દિશાનો પ્રશ્ન સમજવો તેમજ જે છવાદિ વસ્તુને જુઓ તે સંબંધી પ્રશ્ન છે, એમ સમજવું વળો જે અકાદિને સ્પર્શ કરે તે અંક સુજાણની વસ્તુઓની સંખ્યા સમજવી. ૪૭ થી ૫૫

इति चिन्ताप्रकरणम्

वर्णिधर्मो भवेद्दर्शो उत्तरो विघ्नवर्जितः ॥

विघ्नं स्याદધરैर्वर्गैर्मिश्रैર્કर्मव्यमो भवेत्

॥ ૫૬ ॥

કટનજસ્વજ્ઞા વર્ણાઃ ઉ ઝં અં અ સ્વરૈર્યુતાઃ ॥

અભિઃ સ્વરૈસ્તથા મિશ્રાઃ પચ્ચમા વર્ણિભોગદાઃ

॥ ૫૭ ॥

વટધફરતા વર્ણા સશૌ ચ પ્રશ્નમધ્યતઃ ॥

ઇવર્ણ મિશ્રિતાશ્ચેત્સ્યુસ્તપોમજ્જસ્તદાદિશેત્

॥ ૫૮ ॥

વર્ગૈર્મોક્ષાદિકં સૌખ્યં વર્ચસ્વમુત્તરોત્તરૈઃ

॥ ૫૯ ॥

॥ इति वर्णिधर्मप्रकरणम् ॥

જો પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો સંન્યાસીનો ધર્મ વિધન રહિત રહે છે. અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો વિધન યુક્ત રહે છે. અને જો મિશ્રવર્ણો હોય તો મધ્યમ પ્રકારથી (સાધારણ વિધન યુક્ત) રહે છે. ક, ટ, ન, જ, ખ અને ઝ એ વ્યંજનો ઉ ઊ અં અને અઃ એ સ્વરોથી યુક્ત હોય અથવા ઉ ઊ અં અને અઃ એ સ્વરોથી યુક્ત મિશ્ર સંજ્ઞકવ્યંજનો તથા વર્ગોના પાંચમાં વ્યંજનો વર્ણિ—(સંન્યાસી, બ્રહ્મચારી)ને ભોગ આપનાર છે. ણ, ટ, ધ, ક, ર ત તથા સ અને શ જો ઇથી યુક્ત થઈ પ્રશ્નમાં રહ્યા હોય તો તે વર્ણિના તપનો ભંગ કરનાર થાય છે. વર્ગની ઉત્તરાધર સંજ્ઞા પ્રમાણે મોક્ષાદિક સમજવી. અને ઉત્તરોત્તર સંજ્ઞક જો પ્રશ્ન હોય તો વર્ણિને વર્ચસ્વ તથા સુખ મળે છે તેમ જાણવું ૫૬ થી ૫૯

इति वर्णिधर्मप्रकरणम्

अकारादिषु वर्गेषु पूर्वतटः दिशः क्रमात् ॥

अमीषामपि वर्गाणामधरस्वरविवर्जिताः

॥ ૬૦ ॥

वर्णाङ्कसहिताः स्युश्चेत्तदा पूर्वादिशं वदेत् ॥

तथैकामेकवर्गस्य स्वराधरविवर्जिताः

॥ ૬૧ ॥

वर्णाः स्युश्चेत्तदा नूनं पश्चिमाशां विनिर्दिशेत् ॥

स्वरव्यंजनविदग्धे स्यात्संहर्तेर्દક્ષિणा સદા

॥ ૬૨ ॥

अधरैरेव वर्णैश्च निश्चितैरुत्तरा भवेत् ॥

પ્રશ્નાઃ સૂક્ષ્માક્ષરૈર્ગ્રાહ્યાઃ સર્વમાત્રાસમન્વિતાઃ

॥ ૬૩ ॥

ध्रुवकं प्रक्षिपेद्राशौ त्रिर्दशैर्मिश्रितं ततः ॥

भागोदेयोऽष्टभिः पश्चाच्छेषांकेन दिशं वदेत्

॥ ૬૪ ॥

લઘ્યાંકેન પ્રમાણં સ્યાચ્છૂન્યશેષં યદામવેત્ ॥
તદોર્ધ્વાદિગ્વિનિર્દેશ્યા વાધો ભાગં વિનિર્દેશેત્ ॥ ૬૫ ॥

॥ इति दिग्प्रकरणम् ॥

અક્ષરાદિ આઠ વર્ગોની અનુક્રમે પૂર્વાદિ દિશાઓ છે. આ વર્ગો પૈકી પશુ અધરસંજક સ્વરોથી રહિત વ્યંજનો હોય તો પૂર્વદિશા કહેવી. તેમજ અવર્ગોના અધરસંજકથી રહિત સ્વરમાત્ર હોય તો પશ્ચિમદિશા કહેવી. સ્વર અને વ્યંજનો ભેગા હોય તો દક્ષિણ દિશા કહેવી. અધરસંજક સ્વરોથી નક્કી ઉત્તર દિશાજ નાણુવી પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોનો માત્રાઓ સહિત યોગ કરવો અને તેમાં તેર ધ્રુવાંક તરીકે ઉમેરવા. પછી આઠથી ભાગ આપવો. અને શેષ રહે તે પ્રમાણે પૂર્વાદિ દિશાઓ નાણુવી શૂન્ય શેષ વધે ત્યારે ઉર્ધ્વ કે અધોભાગ પણ કહેવો. ૧૦ થી ૬૫

इति दिग्प्रकरणम्

यादृक्दिनादि कालोऽयं पृच्छतो वदति ततः ॥

वक्ष्ये कालप्रमाणं तत् संख्याकालक्रमेण च ॥ ૬૬ ॥

पक्षो मासो दिनं वर्षं पक्षआद्ये वदेत्तथा ॥

दिनान्यादि तृतीये च, वर्णे ज्ञेया द्वितीयके ॥ ૬૭ ॥

मासा वर्षाणि तूर्ये तु वर्षमासौ च पञ्चमे ॥

मिश्रके मिश्रकं वाच्यं गणित्वा निर्णयेत्पुनः ॥ ૬૮ ॥

प्रश्नं सूक्ष्माक्षरैर्ગ્રાહ્યં दशपञ्चयुतं ततः ॥

कालैर्भागः प्रदातव्यस्त्रिशेषे स्युश्च वासराः ॥ ૬૯ ॥

समशेषे तथा मासा वर्षाणि शून्यशेषतः ॥ ૭૦ ॥

॥ इति कालप्रकरणम् ॥

જેવી રીતે પ્રશ્ન ઉપર સમય નિર્ણય થાય છે, તેવીજ રીતે સંખ્યાના ક્રમથી હું પણ કાલનું પ્રમાણ કહું છું. પક્ષ, માસ, દિવસો અને વર્ષ એ પ્રમાણે કાળવેદ છે. જે પ્રશ્નમાં આઘવર્ણો હોય તો પક્ષ, તૃતીયવર્ણો હોય તો દિન, બીજાવર્ણો હોય તો માસ, ચોથા વર્ણો હોય તો વર્ષ અને પાંચમા વર્ણો હોય તો વર્ષ તથા માસનું સમિશ્રણ કહેવું. જે મિશ્રસંજક વર્ણો હોય તો મિશ્રકાળ કહેવો. પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોનો યોગ કરી તેમાં ધ્રુવક તરીકે પંદર ઉમેરવા. અને ચારથી ભાગ આપવો. જે ત્રણ શેષ

રહે તો દિવસ, જો શેષ રહે તો માસ (જોક શેષ રહે તો પક્ષ) અને શૂન્ય શેષ
રહે તો વર્ષ સમજવાં. ૧૧ થી ૭૦

ધતિ કાલપ્રકરણ

અર્ધકાણ્ડમતો વક્ષ્યે વણિજાં હિતકામ્યયા ॥

સમર્ધમુત્તરેર્ધાન્યં મહર્ધમધૈર્મવેત્

॥ ૭૧ ॥

પૃચ્છકઃ સ્યાત્સ્વયં શ્રેષ્ઠિઃ માનઃ ક્રયાણકં તથા ॥

તયોર્નામાક્ષરપ્રશ્ને ગણ્યન્તે વ્યંજનં સ્વરાઃ

॥ ૭૨ ॥

ગણિત્વા પૃચ્છકસ્થાને તત્સંખ્યાકં લિખેત્તતઃ ॥

દ્વયોઃ રાશ્યોર્હેરેન્દ્રાગં પ્રશ્નસંખ્યૈઃ સ્વૈસ્તદા

॥ ૭૩ ॥

વ્યંજનનાં ભવેદ્રાશૌ શેષાધિક્યે સમર્ધતા ॥

દ્વયો રાશ્યોઃ સમે શંષે સામ્યં શૂન્યે મહર્ધતા

॥ ૭૪ ॥

॥ હૃત્યર્ધપ્રકરણમ્ ॥

હવે હું વેપારીઓના હિતની ધૃષ્ટાથી અર્ધકાંડે કહું છું. પ્રશ્નમાં જો ઉત્તર
સંજ્ઞકવર્ણો હોય તો સમર્ધ અને અધરસંજ્ઞક હોય તો મહર્ધ થાય છે. પૂછનાર
શેષ છે. અને પ્રશ્ન વેચવાની વસ્તુ છે. આ બંનેના નામના સ્વર અને વ્યંજનોની
જુદી જુદી ગણના કરવી પછી પ્રશ્નોની સંખ્યા સુજળના અંકથી સ્વર તથા વ્યંજનોની
સંખ્યામાં લાગુ આપવો જો સ્વર કરતાં વ્યંજનોની સંખ્યાની વધારે શેષ વધે તો
સમર્ધ થશે. જો સ્વર અને વ્યંજન બંનેની સંખ્યા શેષ વધે તો લાભ સરખા રહેશે.
અને બંનેની શેષ શૂન્ય રહે તો મહર્ધતા થશે (એમ કહેવું) ૭૧ થી ૭૪.

ધતિ અર્ધપ્રકરણ

વર્ગોત્તરે ભવેદ્ગર્ભો વંધ્યા ગર્ભાધૈરઃ સદા ॥

આદિ મધ્યાવસાનસ્થો ગર્ભઃ સ્યાદુત્તરૈઃ ક્રમાત્

॥ ૭૫ ॥

ઉત્તરૈઃ પુત્ર એવ સ્યાત્સ્ત્રીણાં ગર્ભે સુતાધૈરઃ ॥

૩૧

ષણ્ઢં સ્યાત્પન્નમે વર્ણે ઉત્તરૈશ્ચોત્તરોત્તરૈઃ

॥ ૭૬ ॥

પ્રશ્નં સૂક્ષ્માક્ષરૈર્ગ્રાહ્યં એકાદશયુતં તતઃ ॥

દ્વાભ્યાં ભાગે પ્રદત્તે સ્યાચ્છેપાદ્ધે ગર્ભસમ્ભવઃ

॥ ૭૭ ॥

શૂન્યે શૂન્યં વિજાનીયાત્ સ્ત્રીણાં નામાક્ષરાણિ ચ ॥

દ્વિગુણાનિ પ્રકુર્વીત તિથિવારાક્ષૈર્મૃતઃ

॥ ૭૮ ॥

દ્વાભ્યાં ભાગે પ્રદત્તે સ્યાદેકશેપે વદેન્નરઃ ॥

શૂન્યે નારી સદા જ્ઞેયા શેપમણ્યુપદેશતઃ

॥ ૭૯ ॥

॥ ઇતિ ગર્ભપ્રકરણમ્ ॥

જો પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજક વર્ણો હોય તો તો ગર્ભ છે, એમ સમજવું. અધર-સંજક વર્ણો હોય તો વંધ્યગર્ભા (વાંઝણી) છે, એમ જાણવું. ઉત્તરસંજકવર્ણો આદિ, મધ્ય કે અંતમાં રહેલા હોય તો પહેલો વચ્ચેનો કે છેડેનો ગર્ભ કેમ મુજબ સમજી લેવો. સ્ત્રીઓના ગર્ભ પ્રશ્નમાં જો ઉત્તરસંજક વર્ણો હોય તો પુત્રજ હોય, અને અધરસંજક વર્ણો હોય તો પુત્રી હોય, અને જો ઉત્તરોત્તરસંજક વર્ણો પ્રશ્નના અંતમાં હોય, અને પ્રશ્નમાં વર્ણોના પંચમવર્ણો હોય તો નપુંસક હોય. એમ સમજવું. પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોની ગણના કરી સરવાળામાં ધ્રુવાંક તરીકે અગિયાર ઉમેરી બેઠી ભાગ આપવો જો શેષ વધે તો ગર્ભ છે. એમ સમજવું. અને શેષ નવધે તો શૂન્ય છે (ગર્ભ નથી) એમ સમજવું. સ્ત્રીના નામાક્ષરોના યોગને દ્વિગુણિત કરવો. તેમાં તિથિ વારના અક્ષરો ભેડી દેવા. પછી બેઠી ભાગ આપવો એક શેષ વધે તો પુત્ર અને શૂન્ય વધે તો પુત્રી સમજવી. આમ શુદ્ધપદેશથી ગર્ભ પ્રશ્ન ચંચળી સમજવા ચોગ્ય શેષ બીનાઓ પણ જાણી લેવી ૭૫ થી ૭૬

ઇતિ ગર્ભપ્રકરણ

ઉત્તરૈરાગમો વર્ગૈરધરૈઃ સ્યાદનાગમઃ ॥

અધરઃ સ્વરસંયુક્તે પ્રથમ તૃતીયે સદા

॥ ૮૦ ॥

શીઘ્રમાગમનં વ્રૂયાદ્યશવર્ગ વિવર્જિતૈઃ ॥

ઉત્તરસ્વરસંયુક્તૈર્વિલમ્બો નાગમોઽધરૈઃ

॥ ૮૧ ॥

પ્રશ્નં સૂક્ષ્માક્ષરં ગ્રાહ્યં ત્રિદશોત્તરશતં તતઃ ॥

દત્તે ભાગેઽષ્ટમિઃ શેપે વિપમાદ્ધે શીઘ્રમાગમઃ

॥ ૮૨ ॥

સમાઙ્કેન વિલમ્બેન શૂન્યે નૈવાગમો ભવેત્ ॥

દિનૈઃ અચત વર્ગેષુ પક્ષેણ કપ વર્ગયો

॥ ૮૩ ॥

ચટ વર્ગેણ માસૈસ્તુ શવર્ગેણૈતિ વર્ષતઃ ॥

ઇદમાગમને પ્રોક્તં ગમને તુ તથા વદેત્

॥ ૮૪ ॥

॥ ઇતિ ગમાગમનપ્રકરણમ્ ॥

પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ગો હોય તો (પરદેશ ગએલા માણસનું) આગમન થશે અને અધરસંજ્ઞક વર્ગો હોય તો આગમન નહિ થાય. અધરસંજ્ઞક સ્વરોથી યુક્ત વર્ગોના પ્રથમ અને તૃતીય વર્ણ હોય તો શીઘ્રાગમન થશે, એમ કહેવું. અને ઉત્તર સંજ્ઞક સ્વરોથી યુક્ત ચવર્ગ અને શવર્ગ રહિત વર્ગોના શેષ વર્ણો હોય તો વિલંબથી આગમન થશે એમ જાણવું. જો અધરસંજ્ઞક સ્વરથી અધરસંજ્ઞક વર્ણો યુક્ત હોય તો આગમન નહિ થાય એમ સમજવું. પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોનો યોગ કરવો અને તેમાં ૧૧૩ ઉમેરવા, આઠથી લાગ આપવો જો વિસમાંક શેષ રહે તો જલદી આગમન થશે, અને સમશેષ રહે તો વિલંબ થશે એમ જાણવું. જો શૂન્ય વધે તો આગમન નહિ થાય પ્રશ્નમાં જો અવર્ગ, ચવર્ગ તથા તવર્ગના વર્ણો હોય તો દિવસોમાં, કવર્ગ અને પવર્ગ હોય તો પક્ષમાં, ચવર્ગ અને ટવર્ગ હોય તો મહિનાઓમાં અને શવર્ગ હોય તો વર્ષમાં (પરદેશ ગએલા માણસ) આવશે આ જો આગમન સંબંધી કહ્યું તેમ ગમન (જવામાં) પણ સમજવું ૮૦ થી ૮૪

ઇતિ ગમાગમનપ્રકરણ

પ્રથમે તૃતીયે વર્ગે પ્રભૂતાં વૃષ્ટિમાદિશેત્ ॥

પञ્ચમેત્વાતિ વૃષ્ટિઃ સ્યાદનાવૃષ્ટિશ્ચ મધ્યમાઃ

॥ ૮૫ ॥

મિશ્રકે દ્વિચતુર્થેતુ સ્વલ્પાવૃષ્ટિશ્ચ કથ્યતે

॥ ૮૬ ॥

॥ ઇતિ વર્ષાપ્રકરણમ્ ॥

જો પ્રશ્નમાં પહેલો અને ત્રીજો વર્ગ હોય તો સારી વર્ષા આવશે. એમ કહેવું. પાંચમો વર્ગ હોય તો અતિવૃષ્ટિ થશે, અથવા અનાવૃષ્ટિ થશે. જો મિશ્રવર્ગ હોય તો મધ્યમવૃષ્ટિ સમજવી. અને જો બીજો કે ચોથો વર્ગ હોય તો અલ્પવૃષ્ટિ કહેવી. ૮૫-૮૬

ઇતિ વર્ષાપ્રકરણ

ઉત્તરૈર્નૈવ શલ્યં સ્યાદધરૈઃ શલ્યમાદિશેત્ ॥

અધરૈશ્ચતુ શિલાં શલ્યં ગણિત્વા વર્ણયોઃ પુનઃ

॥ ૮૭ ॥

પ્રશ્નં સૂક્ષ્માક્ષરૈર્ગ્રાહ્યં દશસંખ્યાપિ મિશ્રિતા ॥

દ્વાદશૈર્ગુણિતૈર્વર્ણેઃ સપ્તભિર્ભાગમાહરેત્

॥ ૮૮ ॥

સમશેષે ભવેદુદ્ગ્રવ્યં વિપમે શલ્યમાદિશેત્

॥ ૮૯ ॥

॥ ઇતિ શલ્યોદ્ધાર પ્રકરણમ્ ॥

ને પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો શલ્ય નથી હોતું. અધરસંજ્ઞક હોય તો હોય છે અધરસંજ્ઞક વર્ણોથી શિલાન્ન (પત્થરતું) શલ્ય હોય છે પ્રશ્નના સૂક્ષ્માક્ષરોનો યોગ કરી બારથી ગુણી તેમાં દસનો ધ્રુવાક ઉમેરવો પછી સાતથી ભાગ આપવો. ને સમશેષ રહે તો દ્રવ્ય છે, એમ બાણુનું અને વિપમ શેષ રહે તો શલ્ય છે, એમ બાણુનું ૮૭ થી ૮૯

ઇતિ શલ્યોદ્ધાર પ્રકરણ

છ સસિત્વયં ગુણભૂયં ભૂયદુગ્મં સોજિપવણ ચક્રો ॥

પવિઙ્ સસી ઇયં ગાણં ણા પળ્હવાગરણો

॥ ૯૦ ॥

દો તિન્નિ પંચ અઠઙ્ પંચ અઠાઙ્ દો તિન્નિ ॥

ચઝરિકા સત્તચ્ચા સત્તય છકાય ચઝરિકા

॥ ૯૧ ॥

॥ ઇતિ ચૌરચિન્તાગાથાપ્રકરણમ્ ॥

૯૦ અને ૯૧ મી ગાથા ચોર પ્રશ્નની છે. પણ તે બરાબર ન સમજી શકવાના કારણે ભાષાન્તર કર્યું નથી

ઇતિ ચૌરચિન્તાગાથાપ્રકરણ

સ્વસ્થઃ સુખસમાસીનો દૈવજ્ઞઃ પૃચ્છકેન તુ ॥

શુભદિને મુહૂર્તે ચ શકુનોત્સાહસંયુતે

॥ ૯૨ ॥

મધ્યાહ્નં ચાર્ધરાત્રે ચ સંધ્યા કુદિનં ત્યજેત્ ॥

વાલ્સ્ત્રીમૂર્સ્વતો ગ્રાહ્યાઃ ગત્વાપ્યન્યપ્રદેશતઃ

॥ ૯૩ ॥

પૃચ્છકાદપિ ગૃહ્ણિયાદન્યપ્રશ્નવિવર્જિતઃ ॥

વાક્યાદ્યતો વિરત્યન્તં સુસ્પષ્ટપ્રશ્નમાદિશેત્

॥ ૯૪ ॥

હડાપ્રવાહઃ શૂન્યઃ સ્યાત્તથા શાન્તા દિશઃ શુભાઃ ॥

યાવચ્ચ વહતે નાસા વામિકા વાથ દક્ષિણા ॥ ૯૫ ॥

તામેવ દિશમાશ્રિત્ય પૃચ્છતઃ શુભમાદિશેત્ ॥

નાશાપ્રવાહદિગ્ભાગે ગર્ભાદ્યા યદિ પૃચ્છતિ ॥ ૯૬ ॥

તદિશ્યાઃપુત્ર એવચ્ચ શૂન્યભાગે વરાંગના ॥

યસ્યાઃ નાડ્યા પ્રવાહે તુ સપાદોત્ક્ષિપ્ય ગચ્છતિ ॥ ૯૭ ॥

શોધયેદવનીં સર્વાં કિં પુનઃ સ્વલ્પમીપ્સિતમ્ ॥

મ્લેચ્છસ્ત્રીબાલવાતોત્કં શ્રુત્વા વાચોહ્યકસ્મિકામ્ ॥ ૯૮ ॥

તત્સ્વરૂપેણ વિજ્ઞેયં પ્રશ્નવર્જ્યં સ્ફુટન્તિવદમ્ ॥ ૯૯ ॥

શ્રીચન્દ્રાચાર્યશિષ્યેણ પાર્શ્વચન્દ્રેણ ધીમતા ॥

ઉદ્ઘૃત્યાનેકશાસ્ત્રાણિ હસ્તકાણ્ડં વિનિર્મિતમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

॥ ઇતિ હસ્તકાણ્ડઃ સમાપ્તઃ ॥

સ્વસ્થ અને સુખપૂર્વક બેઠેલા દેવજે પૃચ્છક (પ્રશ્ન કરનાર) પાસેથી શુભ શકુન અને ઉત્સાહવાળા સુદ્ધિનમાં સુસુદ્ધર્તે પ્રશ્ન ગ્રહણ કરવો. મધ્યાહ્ન, મધ્યરાત્રી, સધ્યા તથા કુવેળા (કાળ ચોઘડીયાદિ ખરાબ સમય)માં પ્રશ્ન લેવો નહિ. પ્રશ્ન બાલક, સ્ત્રી અથવા મૂર્ખ માણસદ્વારા કહેવરાવવા (હેતુપૂર્વક છલ કરવા માટેનો પ્રશ્ન નહોવો જોઈ એ સ્ત્રી, બાળક અને મૂર્ખદ્વારા પ્રશ્ન એટલા માટે લેવાનો છે, કે જે નિર્દોષ રીતે પ્રશ્ન કરે) અથવા પૂછનાર માણસના પોતાના સુખથી બીજી ત્રીજી વાતોનો ત્યાગ કરાવી પ્રશ્ન લેવો વાક્યનો આરંભ થાય, ત્યાંથી જ્યાં પ્રશ્ન કરનાર અટકે ત્યાં સુધીનો પ્રશ્ન સમજવો અને તેનું ક્ષણ કહેવું જ્યારે ઇંડા (જમણી) નાસિકાનો સ્વર બંધ હોય ત્યારે અને દિશાઓ શાંત હોય ત્યારે પ્રશ્ન ગ્રહણ કરવો. અને જ્યાં સુધી ડાબી નાસિકાનો સ્વર ચાલતો રહે ત્યાં સુધીમાં પ્રશ્ન લેવો અથવા જો જમણી નાસિકાનો સ્વર ચાલતો હોય અને પ્રશ્ન લેવો પડે તો પૂછનારથી દક્ષિણ દિશામાં બેસી પ્રશ્ન લેવો. જે નાસાનો સ્વર ચાલતો હોય તે દિશામાં પૂછનાર બેસીને પ્રશ્ન કરતો હોય તો ગર્ભમાં પુત્ર છે, એમ સમજવું. અને જો બીજી દિશામાં બેસી પૂછે તો પુત્રી છે, એમ સમજવું જે નાસિકાનો સ્વર ચાલતો હોય તે બાજુનો પગ પછાડી જો પૂછનાર જતો હોય તો તે જગ્યા બધી જ ખોલી શોધી લેવી (તેમાંથી

ધન મળશે એમ જુના વખતનું વાક્ય છે) તો પછી જે નાસિકાનો સ્વર ચાલતો હોય તે દિશામાં બેસી પૂછનાર પૂછે, તો તેની ધારણાઓ કેમ સફળ ન થાય ? થાય જ મ્લેચ્છ, સ્ત્રી અને બાલકોની વાર્તા (જે નિર્દોષપણે કહેવાએલી હોય) સાંભળીને, અથવા પ્રશ્નકાલે આકસ્મિક કોઈ બોલી જાય તેની વાણી સાંભળીને, તેના સ્વરૂપ ઉપરથી પણ પ્રશ્ન સિવાય પણ પૂછનારને શુભાશુભ કહી શકાય છે. શ્રી ચંદ્રાચાર્યના બુદ્ધિમાન શિષ્ય શ્રી પાર્શ્વચંદ્રજીએ અનેક શાસ્ત્રોમાંથી શોધન કરી આ હસ્તકાંડ નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. ૯૨ થી ૧૦૦

ઇતિ હસ્તકાંડ સમાપ્ત

શ્રી મદ્રવાહુસ્વામિ વિરચિતઃ

॥ શ્રી અર્હચ્છૂડામણિ સારઃ ॥

નમિઝ્ઞ જિણં સુરગણ ચૂડામણિકિરણસોહિ પયજુગલં ॥

ઇય ચૂડામણિસારં કહિય મહ્ય જાણદીવક્ષં ॥ ૧ ॥

પઢમં તર્કય સત્તમ રથસર પઢમ તર્કયવગ્ગવણ્ણાં ॥

આલિંગિયાહિં સુહયા ઉત્તરસંકટઅ ણામાઈ ॥ ૨ ॥

કુચુજુગવસુદિસસરઆ વીય ચઉત્થાઈં વગ્ગવણ્ણાં ॥

અહિધૂમિઆઈં મજ્ઞા તે ઉણ અહરાઈં વિયડાહં ॥ ૩ ॥

સર રિઉ રુદ્ધિવાઅર સરાઈ વગ્ગાણ પંચમા વણ્ણા ॥

ઉદ્ધા વિયડ સંકટ અહરાહર અસુહ ણામાઈ ॥ ૪ ॥

દેવગણોના મુકૂટનાં કિરણોથી જેમનાં ચરણકમલ શોભી રહેલાં છે, એવા જિન ભગવાનને નમસ્કાર કરીને જ્ઞાનદિપ નામનો ચૂડામણિશાસ્ત્રનો સાર મારાથી કહેવાય છે. પહેલો, ત્રીજો, સાતમો, નવમો એ ચાર સ્વર તથા વર્ગો પૈકી દરેક વર્ગના પહેલા અને ત્રીજા વર્ણો આલિંગિત, સુભગ, ઉત્તર તથા સંકટ એ નામના છે. બીજો, ચોથો, આઠમો તથા દશમો એ ચાર સ્વર, અને વર્ગો પૈકી બીજા ચોથા એ વર્ણો અભિધૂમિત, મધ્ય, અધરા તથા વિકટ કહેવાય છે. પાંચમો, છઠ્ઠો, અગિયારમો તથા બારમો એ સ્વર અને વર્ગો પૈકી પાંચમો વર્ણ, એ દગ્ધ વિકટ, સંકટ, અધરાધર તથા અશુભ નામના છે.

સમજાવતી—અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ એ ઐ ઓ ઔ અં અઃ એ બાર સ્વરો તથા કપ્પગધઠ, ચછજઞ, ટઠડઢણ, તૈથદ્ધન, પફ્ણભમ, યરલવ, શષસહ એ વ્યંજનોની આલિંગિત, અભિધૂમિત અને દગ્ધ એવી સંજ્ઞાઓ કરી તે ઉપરથી પ્રજ્ઞાક્ષર જે સંજ્ઞાના હોય તે મુજબનું ફલ કહેવાનું છે અહીં સ્વરો પૈકી ક્રઃ ઋ ઌ ડ્ર એ સ્વરોની ગણના કરવામાં આવી નથી. કયા સ્વરો તથા વર્ણો આલિંગિત અભિધૂમિત તથા દગ્ધ છે, તે નીચેના કાષ્ટકો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે. ૧ થી ૪

આલિંગિત

અભિધૂમિત

દગ્ધ

અ	ઇ	એ	ઓ
ક		ગ	
ચ		જ	
ટ		ડ	
ત		દ	
પ		બ	
ય		લ	
શ		સ	

આ	ઈ	ૈ	ઔ
	ખ	ઘ	
	છ	ઝ	
	ઠ	ઢ	
	થ	ધ	
	ફ	ભ	
	ર	વ	
	પ	ભ	

ઉ	ઊ	અં	અઃ
			૬
			૭
			૮
			૯
			૧૦
			૧૧
			૧૨

સવ્વાણ હોઈ સિદ્ધિ પન્હે આલિંગિણહિ સવેહિં ॥

અહિ ધૂમિણહિં સવ્મા ણાસઈ ડહૂહિં સયલેહિં

॥ ૫ ॥

ઉત્તરસરસંજુત્તા ઉત્તરઆ ઉત્તરુત્તરાહુંતિ ॥

અહેરેહિં ઉત્તરતમા અહરા અહેરેહિં ણાયવા

॥ ૬ ॥

અહરસરેહિં જુત્તા ડહૂા હુંતિ અહરઅહરતમા ॥

કજ્જાઈં સા હંતિ સુઅરં અધમા અધમાઈં કિં વહુના

॥ ૭ ॥

ડહૂસરેહિં જુત્તા દહૂતમા હુંતિ દહૂયા વણ્ણા ॥

તે નાશયંતિ કજ્જં વલાવલં મીસિય સયલેષુ

॥ ૮ ॥

આલિંગિતથી સર્વ સિદ્ધિ થાય છે અભિધૂમિતથી મિશ્રફલ (થાય આ ન પણ થાય) મળે છે જ્યારે દગ્ધ કાર્યસિદ્ધિનો નાશ કરે છે ઉત્તરસંજ્ઞક સ્વરોથી યુક્ત થએલા ઉત્તરસંજ્ઞક વ્યંજનો ઉત્તરતમ બને છે. અધરસંજ્ઞક સ્વરોથી ઉત્તર સંજ્ઞક વ્યંજનો યુક્ત થાય તો તે અધરસંજ્ઞક રહે છે. અધરસંજ્ઞક સ્વરોથી યુક્ત

દગ્ધસંજક વ્યંજનો અધરાધરતમ અને છે અને તે અધઆધમ કાર્યોને લાંબે કાળે સિદ્ધ કરે છે દગ્ધસ્વરોથી યુક્ત દગ્ધવર્ણો દગ્ધતમ થાય છે અને તે કાર્યનો નાશ કરે છે. ૫ થી ૮

આલિંગિણિહિં પુરિસેહિં મહિલા અહિધૂમિણિહિં સવેહિં ॥

ડહૈહિં હોઈ સંહો જાણિજ્જહ પન્હ વલિણિહિં ॥ ૯ ॥

જહ વગ્ગાણય વણ્ણા પઢમ વીય તીય ચઉથ પંચમયા ॥

તહ વિપ્પરાયવીસા સુહો વિય સંકરાઈ સયલાઈ ॥ ૧૦ ॥

ણિહિ વણ્ણે હિ કમેણ વાલો કુમાર ઉ ત્તરુણો ॥

મજ્ઞિમવયો વિ થવિરો જાણિજ્જહ પન્હ પહિણિહિં ॥ ૧૧ ॥

આલિંગિણિહિં વિહી મજ્ઞા અહિધૂમિણિહિં સા હોઈ ॥

ડહૈહિ ણત્થિ વિહી જિણવયણં સચ્ચયં જાણ ॥ ૧૨ ॥

પ્રજ્ઞાક્ષરો જે આલિંગિત હોય તો પુરુષ, અભિધૂમિત હોય તો સ્ત્રી અને દગ્ધ હોય તો પંઠ એટલે નપુંસક જાણવો કચ્છટતપચશ એ વર્ગોના પહેલા, બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા વર્ણો અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને વર્ણસંકર સંજક છે. એજ કેમ મુજબ તે વર્ણો બાલ, કુમાર તરુણ (યુવા) મધ્યમ-વય તથા વૃદ્ધ સંજક છે આલિંગિત હોય તો વૃદ્ધિ, અભિધૂમિતથી મધ્યમ વૃદ્ધિ તથા દગ્ધથી વૃદ્ધિ નથી એમ જે જિનવચન છે, તે સત્ય જાણુ. ૯ થી ૧૨

અહ ઉપ્પજ્જહ સસ્સં પન્હે આલિંગિણિહિં વણ્ણેહિં ॥

અહિધૂમિણિહિં કિંચિણ ણાસહ ડહૈહિં ણો ચિત્તં ॥ ૧૩ ॥

સંપદિ આલં પન્હે વણ્ણો આલિંગિતં પયાસેહ ॥

અહિધૂમિઓવિ ભૂઅં ડહૈહો ઉણ ભાવિયં ણૂણં ॥ ૧૪ ॥

તહ પઢમ વીય તર્હઆ વણ્ણા વુચ્છંતિ તિણ્ણિકાલાઈ ॥

મા ઇત્થકરહ મંતી જહ સંચં સયલવગ્ગાણં ॥ ૧૫ ॥

આલિંગિણિહિં મુક્કહ વાહિં અહિધૂમિણિહિં ણહુસ્સાઈ ॥

અહવા ચિરેણ કટ્ઠં ડહૈહો મરણં પયાસેહ ॥ ૧૬ ॥

વિષમા દાહિણપાસે વામે વયણં સમાય પયડંતિ ॥

વળ્ળા પન્હે પડિયા પંચમ આ વવિપાસંમિ

॥ ૧૭ ॥

પ્રશ્નમાં આલિંગિત વર્ણો હોય તો અનાજની ઘણી સારી ઉત્પત્તિ થાય છે. અભિધૂમિત હોય તો ચોરા અનાજની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને દગ્ધ હોય તો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે પ્રશ્નમાં જો આલિંગિત વર્ણ હોય તો વર્તમાનકાળ જાણવો અભિધૂમિત હોય તો ભૂતકાળ અને દગ્ધ હોય તો ભવિષ્યકાળ જાણવો. પ્રથમવર્ણ, દ્વિતીયવર્ણ અને તૃતીયવર્ણ અનુક્રમે વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યકાળ કહે છે આ સંબંધમાં ભ્રાંતિ કરવી નહિ આલિંગિતથી વ્યાધિ મૂકાય છે (રોગ મટે છે) અભિધૂમિતથી નથી મટતો, અથવા લાંબા કાળે કદથી મટે છે પરંતુ દગ્ધથી મરણ જ થાય છે વગેરે પૈકી પહેલા અને ત્રીજા (આલિંગિત સંજ્ઞક વ્યંજનો) જમણા પડળે, ધીજા અને ચોથા (અભિધૂમિત વર્ણ) ડાબી બાજુ તથા પાંચમા (દગ્ધસંજ્ઞક વ્યંજનો) ઉત્તર બાજુ ઉપરની બાજુમાં વળુ કરે છે ૧૩ થી ૧૭

અદ્વવગ્ગા સિરો ણિવઅણે હિયયેકડિ ઝરુજાણુ ચ ચરણજૂયલેહિં ॥

પન્હવિલદ્ધાવગ્ગા વળ્ળાઈં દરિસંતિ જહાસંસં

॥ ૧૮ ॥

અણિલય પિત્તય સેફઅ સંસગ્ગયહા હિઘાયયં રોગં ॥

પયડંતિ પંચવગ્ગા જહસંસં પદમ ઉદિટ્ઠા

॥ ૧૯ ॥

અઈમંદમજ્ઝદારુણ પીડાઈં દિંતિ પન્હપસિઆઈં ॥

આલિંગિયાહિંધૂમિય ઢઢાવળ્ળા જહાસંસં

॥ ૨૦ ॥

આલિંગિઈં સંધીણ હુ સંધીવિગ્ગહેણ અહેરેહિ ॥

અહરાહેરેહિં કહિઓ સમરો સુહહાણ ણાસયરા

॥ ૨૧ ॥

વિજયં ઉત્તરવળ્ળો ણ જયં ણ પરાજયં અહરો ॥

અહરાહરા પયાસઈ પરાજયં ણત્થિ સંદેહો

॥ ૨૨ ॥

પ્રશ્નમાં રહેલા આઠ વર્ણો અનુક્રમે શિર, લલાટ, વદન, હૃદય, કટી, ગિરુ, જાનુ તથા પગ એ સ્થળોમાં વર્ણનું નિદર્શન કરે છે કકાદિવર્ણો માંહેના પાંચ અક્ષરો અનુક્રમે, વાયુ, પિત્ત, કફ, સર્ગ તથા અભિચાર જન્ય રોગનું સૂચન કરે છે પ્રશ્નમાં આલિંગિત, અભિધૂમિત તથા દગ્ધવર્ણો અનુક્રમે અતિમંદ (અત્યલ્પ) મધ્યમ તથા દારુણ પીડાનું સૂચન કરે છે આલિંગિતથી સંધિ થાય છે અભિધૂમિતથી સંધિ કે વિગ્રહ કશું થતું નથી, જ્યારે દગ્ધવર્ણથી સંગ્રામ થાય છે અને ચોદ્ધા-

ઓનો નાશ થાય છે. ઉત્તર વર્ણોથી વિનય થાય છે. અધર વર્ણોથી જયપરાજય કંઈ થતું નથી. પરંતુ અધરાધર વર્ણોથી પરાજય થાય છે, તેમાં સંદેહ નથી.
૧૮ થી ૨૨

જહ પઢમવર્ણમહરં અવસાણે ઉત્તરવર્ણં પળ્હા ॥

તા ઉત્તરો સુવલિયં વિવરીયં તાળ વિવરીયં ॥ ૨૩ ॥

પઢમ સરેણયયુત્તા પન્હે મત્તા વિવર્જિયા વળ્ણા ॥

અળભિહદિળ્ણામ આદે પઅડંતિય જીવચિંતાઈ ॥ ૨૪ ॥

સસિતિઅ પંચમ સત્તમ નવમસરા રુદ્ધસંઘસરસહિયા ॥

કચટા પંચમહીળા સહિયા યસુહેહિં જીવક્ષા ॥ ૨૫ ॥

વીયં છટ્ટો સરડં સવિસગ્ગા તહવિ વસસ્વરોપેયં ॥

તહ ઊળ પંચમહીળા તપવગ્ગા ધાડુળામાડ ॥ ૨૬ ॥

ઈએઔસરજુત્તા યરલવશપસા ડઞ્જળનમાઈ ॥

એઆરહમૂલસ્વા પયાસિયા જિળવરિદેળ ॥ ૨૭ ॥

ન્યારે પ્રશ્નમાં પડેલો અક્ષર અધરસંજક હોય, અને છેલ્લો અક્ષર ઉત્તર-સંજક હોય ત્યારે ઉત્તર અક્ષર ળળવાન બને છે આનાથી ઉલટું હોય તો ઉલટું થાય છે અર્થાત્ પાછલોવર્ણ ળળવાન છે. કેવલ પ્રથમ સ્વર અક્ષરથી યુક્ત થએલા વર્ણો જ પ્રશ્નમાં હોય. બીજા કેઈ સ્વરથી યુક્ત નહોય, તે વર્ણો અનભિહિત નામના થાય છે. અને તે જીવચિંતાનું પ્રકાશન કરે છે. અ, ઇ, ઉ, એ, ઓ અને અં એ સ્વરો તથા કખગઘ, ચછજઝ, ટઠડઢ, યસહ એ વર્ણો જીવસંજક છે. આ, ઊ, આઃ, વ, સ, તથદધ, પફળલ એટલા વર્ણો ધાતુ નામક છે ઈ, ઐ, ઔ, એ સ્વર તથા યરલવશપહ, ડ, ઝળુતમ એ અગિયાર અક્ષરો મૂલસંજક છે, એમ જિનવરોએ પ્રકાશ્યું છે. ૨૩ થી ૨૭

મુઢો જીવક્ષરણ મૂલં જીવંપિ મૂલવક્ષરણ ધાડં ॥

ઊળ જાળિજ્જહ ધાડકક્ષરણ કિં ચોજ્જં ॥ ૨૮ ॥

બહુ પઢમવગ્ગવળ્ણા અહ બહુવિંદુ વિસજ્જ સંજુત્તા ॥

બહુ અવબાહુવન્ના તહ પન્હે તા સુન્ને મુઢિચિંતાઈ ॥ ૨૯ ॥

મુદિ પ્રશ્નમાં નો જવાબર હોય તો મૂલ, મૂલાક્ષર હોય તો જીવ અને ધાત્વક્ષર હોય તો ધાતુ છે, એમ કહેવું ન્ત્યારે મુદિ પ્રશ્નમાં ઘણા વર્ણો પ્રથમ વર્ગના હોય, અથવા ગિદ્ધ વિસર્ગ યુક્ત હોય કે પછી એકી સાથે ઘણા પ્રશ્નો હોય ત્યારે મુદિમાં કંઈ નથી એમ જાણવું ૨૮-૨૯

વિપમાસરા ઝઝારા વગ્ગાણં પદ્મતર્કય વણ્ણાઈ ॥

દુપ્પઅ ણરાણ એસાણ આહારણ દુ ન હોઈ ॥ ૩૦ ॥

બીઝ દસમો સરઓ વગ્ગાણં વીયવણ્ણયા સયલા ॥

દિસંતિ જઈઅ પન્હે તામુણહ ચઉપ્પયં જીવં ॥ ૩૧ ॥

જઈ વગ્ગાણય વણ્ણા પંચમયા હુંતિ પન્હ પડિયાઈ ॥

તામુણહ ણિરઅ વાસિઆ મૂઅ પિસાચાઈ સઘાઈ ॥ ૩૨ ॥

મત્તા તપચવગ્ગેહિં યશવગ્ગેહિં હુંતિ સઝનાઓ ॥

સિદ્ધા સરેહિં મણિયા દેવા ઝણ કચટવગ્ગેહિ ॥ ૩૩ ॥

ચવડકવગ્ગો પન્હે લહ્હોથલચારિયં વિહંગમયં ॥

ચિઅ અઙ્ગપહાણં તવગ્ગાઝ ણત્થિસંદેહો ॥ ૩૪ ॥

જઈઅ ચવગ્ગો લહ્હો તહ પવ્વહી હોઈ જલયરો ણૂણં ॥

તંપિ ટવગ્ગો સિદ્ધં વચ્છઈ પવગ્ગો સ અધમં ॥ ૩૫ ॥

પન્હે કવગ્ગવણ્ણા કાલોરયસિગિણો પયાસંતિ ॥

રાજીવ સપ્પજાઈં ચ વગ્ગા તાહં દંતત્થં ॥ ૩૬ ॥

ગોણાસસપ્પજાઈં તવગ્ગવણ્ણા ફુડં પયાસંતિ ॥

લહુઅ વિસાણ જાઈં દિઢી હોસઈ તવગ્ગ વણ્ણેહિં ॥ ૩૭ ॥

વિસમ છદાહિં દુંદુહિકીડ વિસેસાઈં કિં ચુજ્જં ॥

જયવિલહ્હો પન્હે પવગ્ગં તુ પન્હ ચઝેણ ॥ ૩૮ ॥

સસિજલવાણમુનિગ્ગહ રુદ્ધસરાવજ્જ આણ દુતીયવણ્ણાઈં ॥

વુચ્ચંતિ ધમ્મધાઝ અધમંતિયસે સસવગ્ગાણ ॥ ૩૯ ॥

તર્પેય (પશુપક્ષિ) છે. સ્વર સિ હ છે. કર્ગ, ચર્ગ અને ટર્ગ દેવજાતિના

છે પ્રશ્નમાં ૬ વર્ગ આવે તો સ્થલચારી, (જમીન ઉપર ફરનારાં પક્ષી) નું સૂચન કરે છે. અને કેવલ તવર્ગ મયૂરાદિ સ્થલચારી મુખ્ય પક્ષીઓનું સૂચન કરે છે. જ્યારે ચવર્ગની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જલચર પક્ષી હોય છે જે ટવર્ગ હોય તો જલચર પક્ષીઓ પૈકી ઉત્તમ કોટિનાં હંસાદિ પક્ષીનું સૂચન કરે છે. પવર્ગ અધમ જાતિનાં પક્ષી (ધ્રુવક ઇત્યાદિ) નું સૂચન કરે છે. પ્રશ્નમાં રહેલા કવર્ગના વર્ણો કાળા સર્પો તથા શિંગડાંવાળાં પ્રાણીઓનું સૂચન કરે છે જ્યારે ચવર્ગના વર્ણો રાજીવ ઇત્યાદિ સર્પ જાતિનું અને દાંતવાળાં પ્રાણી (હાથી ઇત્યાદિ) નું સૂચન કરે છે. તવર્ગના વર્ણો ગોનસ નામની સાપની જાતનું પ્રકાશન કરે છે (સ્પષ્ટ કથન કરે છે.) તેમજ તે તવર્ગના વર્ણો નાનાં નાનાં ઝેરી પ્રાણીઓનું પણ સૂચન કરે છે એકી સાથે ચાર પ્રશ્ન હોય, અથવા તો પવર્ગના વર્ણો હોય, ત્યારે વિષમ પદ (ઘણા પગવાળાં જંતુ) પ્રાણીઓ, મગરમચ્છ આદિનું સૂચન કરે છે. પહેલો, ત્રીજો, પાંચમો, સાતમો, નવમો અને અગિયારમો એ સ્વર તથા વર્ગોના બીજા વર્ણો એ ધામ્ય (ભટ્ટીમાં તપાવેલી) ધાતુનું સૂચન કરે છે. બીજો, અગિયારમો તથા બારમો એ સ્વર અને પાંચમા અક્ષર વગરના કવર્ગના અક્ષરો સુવર્ણનું સૂચન કરે છે સાતમો તથા પહેલો સ્વર અને સાતમો વર્ગ રૂપાનું સૂચન કરે છે ત્રીજો સ્વર તથા પાંચમા અક્ષર વગરનો ચોથો વર્ગ (તવર્ગ) તાંબાનું સૂચન કરે છે દશમો સ્વર આઠમો વર્ગ અને મકાર લોઢાનું સૂચન કરે છે. પાંચમા અક્ષર વગરનો ત્રીજો વર્ગ અને કવર્ગનો પાંચમો અક્ષર, આઠમો તથા પાંચમો સ્વર એ જે પ્રશ્નમાં આવતા હોય તો કલાઈનું સૂચન કરે છે. એકલો છઠ્ઠો સ્વર તથા ત્રીજા વર્ગનો પાંચમો અક્ષર જે પ્રશ્નમાં આવ્યા હોય તો નક્કી સીસુ છે, એમ કહે છે ન, પ, ફ, ભ તથા ઉ એ જે પ્રશ્નમાં હોય તો પિત્તળનું સૂચન કરે છે જી, ત, ય, દ, ધ અને ઈ એ કાંસાનું સૂચન કરે છે, એમાં સંદેહ નથી સુવર્ણઘોતકવર્ણ મરકત, માણેક વગેરે રત્નોનું સૂચન કરે છે, તેમજ રૌપ્ય વાચક વર્ણ મોતી, હીરા વગેરે રત્નોનું ઘોતન કરે છે. તામ્રઘોતક વર્ણ પ્રવાલ ઇત્યાદિ રત્નોનું સૂચન કરે છે જ્યારે લોહ ઘોતક વર્ણથી ઇન્દ્રનીલમણિ વગેરે રત્નો સમજવાં કાંસાનો ઘોતક વર્ણ કાચ ઇત્યાદિ રત્નો (ળનાવટી રત્ન) નું સૂચન કરે છે પિત્તળ અને સીસાના વર્ણો ઉત્તમ પ્રકારનાં કાચના રત્નોનું સૂચન કરે છે પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજક વર્ણો હોય તો ધાતુઘોતક પ્રશ્નમાં ઘડેલી ધાતુ કહેવી અને જે અધરસંજક વર્ણો હોય તો વગર ઘડેલી ધાતુ છે, એમ જાણવું પ્રશ્નમાં ઘડેલાં આભૂષણોની પ્રાપ્તિ થતી હોય, અને જે આલિંગિત વર્ણો હોય તો કંકણ, કેયૂર ઇત્યાદિ આભૂષણો જાણવા. જે અધરસંજક વર્ણો હોય, તો કચોલાં ઇત્યાદિ વાસણો સમજવાં ૩૦ થી ૪૯

ઉત્તરવર્ણપહાણં પન્હે દરિસેઈ અહિણવાહરણં ॥

અહરક્ષર અપહાણં અહુમુત્તં નાતિય સંદેહો

॥ ૫૦ ॥

સંઘો ઉત્તરવર્ણો ભવંતિ સુરલોઅ લોઅણાહરણં ॥

અહરક્ષરાઈ પૂળં માનવલોકસ્સ જંતૂણં ॥ ૫૧ ॥

દુપ્પયવણ્ણા પપ્પહે દુપ્પઅં જંતૂણં બુવઈ આહરણં ॥

સોધિણરાણણધાણ વિહગાણં વિહગવણ્ણોયં ॥ ૫૨ ॥

જઈ ચતુપ્પઅવણ્ણા પપ્પહે લહ્હાઈં હંતિ પઝાઈં ॥

મા કરહ્મ ઇત્થ મંતિ જાણિજ્જહ તા ચતુપ્પઆહરણં ॥ ૫૩ ॥

દિસકુચવેઅઅઠ્ઠમઆ સરઆ દરસંતિ અહ્હેઆહરણં ॥

સસિનીઅગહસત્તમઆ મજ્જિઅગ મત્તાધરાહરણં ॥ ૫૪ ॥

આહરણાણતવણ્ણા સંસિઢ્ઢા હંતિ જઈઅ તે પઝા ॥

તાતયણાણિવિહ્હં ભાયણ અત્તાણ વણ્ણા હિં ॥ ૫૫ ॥

આભૂષણ છે, એમ નહીં થયા પછી કેવાં આભૂષણ છે ? એ પ્રશ્નમાં ને ઉત્તર સંજ્ઞક વર્ણો હોય તો નવાં ઘરેણાં છે, એમ કહેવું અને ને અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો વાપરેલાં ઘરેણાં છે, એમ કહેવું. આમાં જરા પણ સંદેહ નથી. ને ઉત્તરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો દેવતાના નામવાળાં અને, અધરસંજ્ઞક વર્ણો હોય તો મનુષ્યોનાં નામવાળાં, તેમજ ચતુષ્પદ જંતુ આદિ નામવાળાં આભૂષણ છે, એમ કહેવું ને બેવડા અક્ષરો હોય તો બે પગવાળાં જંતુઓનાં નામવાળાં આભૂષણ સમજવાં અને પક્ષી સંજ્ઞક વર્ણો હોય તો પક્ષીઓનાં નામવાળાં આભૂષણ સમજવાં. ને પ્રશ્નમાં ચતુષ્પદ વર્ણો વધારે હોય તો ચતુષ્પદ સંજ્ઞક આભૂષણ છે, તેમાં કોઈ જાતની બ્રાન્તિ કરવી નહિ. ને પ્રશ્નમાં દશમો, ણીને, ચોથો કે આઠમો એ સ્વરો હોય તો શરીરના ઉપરના ભાગનાં આભૂષણો છે, એમ સમજવું અને ને પહેલો, ત્રીજો, સાતમો અને નવમો એ સ્વર હોય તો નીચેના ભાગનાં આભૂષણ છે, એમ સમજવું. ને આભૂષણ પ્રશ્નમાં વધારે પડતા તવર્ગો નેડાએલા હોય તો રત્નજડિત આભૂષણ છે, એમ કહેવું. અને ને વાસણ છે એમ નહીં થયું હોય અને તેમાં તવર્ગનું વિશેષ પ્રમાણ હોય તો તે વાસણ રત્નજડિત છે, એમ જાણવું. ૫૦ થી ૫૫

इयउ रउरद्धं तारयणं सुद्ध जाइयं मुणह ॥

तं अहक्खरवद्धं किंत्तिमअं मीसिएसिस्सं ॥ ५६ ॥

उत्तममज्झिम अधमाइं हंति अणाणाइं ॥

तहजहासंखं आलिगियाहिधूमियडडूपत्तेहिं पण्णेहिं ॥ ५७ ॥

જો પ્રથમા ઉત્તર અને અધરસંજક વર્ણો પૈકી ઉત્તરસંજક વધારે હોય તો શુદ્ધ આલરણ્ય નાણુવું અને અધરસંજક વધારે હોય તો વાસ્તવિક શું છે, તે સમજવું કઠિન છે જો નાણા સળંધી પ્રથમ હોય તો આલિંગિત વર્ણો ઉત્તમ પ્રકારના, અલિધૂમિત મધ્યમ પ્રકારનાં અને દગ્ધ અધમ પ્રકારના નાણાંનું સૂચન કરે છે. ૫૬-૫૭

પદમં તરુણા વળ્ણા તહસસિગહસંમિત સરચેવા ॥

કચટા દુઆણવળ્ણા દસમ ઉજ્જો સરોવેવિ ॥ ૫૮ ॥

રિડવાણરુઅ સરત પંચમવળાઈં તિળ્ણાઈં ॥

જંપતિ સે સદુડ્જ્જા વળ્ણાવલિં વગ્ગાણ ચત્તારી ॥ ૫૯ ॥

અઠ્ઠમ ચરઅં તિસરા ચતુત્થ વળ્ણેણ ટાઢ આતિણિ ॥

જંપતિ સ્વલ્લજાઈં વિસેસાઈં ગુમ્માઈં ॥ ૬૦ ॥

ગજડે હિં હોતિ અલઆ સાલાદિ સત્તમ સરેહિં ગહિળહં ॥

દવલાસહિવળ્ણા પહુદીની જાણેહા ॥ ૬૧ ॥

જલસાહારણં જંગલદેસપમૂઅં ચવંતિ મૂરુહઅં ॥

આલિંગિઆહિધૂમિઅદડવળ્ણા જહાસંવં ॥ ૬૨ ॥

તરવો હુંતિ અસોયા સાણિહિ આતુત્તરહિ વળ્ણેહિ ॥

અધસ્સ્વરે હિ અધમા પહાય્ય ડહેહિ દૂરડા ॥ ૬૩ ॥

સંજુત્તા અસંજુત્તા જહાકમં લઙ્ગ વળ્ણેહિ ॥

ફલિયા ફલિયા તરુણો કેવલી જળેણ માસંતિ ॥ ૬૪ ॥

કકારાદિ સાત વર્ણો પૈકી દરેકના પ્રથમ વર્ણ તથા પહેલો અને નવમો સ્વર એ તરુવરેનું સૂચન કરે છે. કવર્ગ, ચવર્ગ તથા ટવર્ગના બીજા અક્ષરો અને બીજો તથા દશમો સ્વર એ વેલીઓનું સૂચન કરે છે છટ્ટો, પાચમો અને અગિયારમો એ સ્વર અને કકારાદિ સાતે વર્ણોના પાંચમા અક્ષરો વૃથા (ઘાસ) નું સૂચન કરે છે. વર્ણોના ચોથા અક્ષરો નાની વેલીઓ (ઘાસની બાતની) નું સૂચન કરે છે આઠમા ચોથા, અને ત્રીજા સ્વરો તથા કકારાદિ વર્ણોના ચોથા અક્ષરો તેમજ બે છ અને ડ એ અક્ષરો કૂલોના ગુચ્છાવાળી વેલીઓનું સૂચન કરે છે. ગ, જ અને ડ એ અક્ષરો

શાલ (દેવદાર) ઇત્યાદિ વૃક્ષોનું સૂચન કરે છે સાતમો સ્વર પણ તેનું સૂચવે છે. આલિંગિત, અભિધૂમિત તથા દગ્ધ વર્ણો અનુક્રમે સાધારણ જલના આધારે થનારાં, પાણીકીનારાનાં તથા જલમાં થનારાં વૃક્ષોનું સૂચન કરે છે ઉત્તરસંજક વર્ણો અશોક ઇત્યાદિ ઉત્તમકોટીનાં વૃક્ષોનું, અધરસંજક વર્ણો હલકી કોટીનાં વૃક્ષોનું, અને દગ્ધ વર્ણો દૂર પ્રદેશના વૃક્ષોનું સૂચન કરે છે. પ્રશ્નમાં રહેલા સંયુક્ત વર્ણો ફળેલા વૃક્ષનું અને અસંયુક્ત વર્ણો ફળ વગરના વૃક્ષનું સૂચન કરે છે એમ કેવલી પુરુષોએ કહ્યું છે. ૫૮ થી ૬૪

તહદિય મહસા સપક્ષ અપુળો વિમાસસ વિત્તહયવત્સરણ ॥

જહસંસ્વં લહમુહં એસુ અસલેસુ વગ્ગેસુ ॥ ૬૫ ॥

ઉત્તર વર્ણ પહાળે ઉત્તરમઅળં પયાસણ પન્હે ॥

અધરાક્ષર પહાળં દવિસ્વળ મઅળં ન સંદેહો ॥ ૬૬ ॥

પદમવક્ષરેણ સસિરો મહુડ તહા વીઅણ વગ્ગેણ ॥

તીઅવક્ષરેણ ગમ્હે ચઉથેણય પાડસા હોઈ ॥ ૬૭ ॥

સપ્તમ સ્વરેહિ સરઓ કહિઓ અણુણાસિ હેમંતો ॥

અંઅડતુતુ અક્ષર પયાસિયં જિણવરિદેણ ॥ ૬૮ ॥

પ્રશ્નમાં રહેલા કકારાદિ વર્ગોના પાંચે વર્ણો અનુક્રમે તરત જ, (તે દિવસે જ) એક મહીને, દોઢ મહીને, બે મહીને અને એક વર્ષે કાર્યની સિદ્ધિ થાય, એમ સૂચવે છે. જો પ્રશ્નમાં ઉત્તરસંજક વર્ણ હોય તો ઉત્તરાયણ અને અધરસંજક વર્ણ હોય તો દક્ષિણાયનનું સૂચન કરે છે, એમાં સદેહ નથી કકારાદિ વર્ગોના પ્રથમ વર્ણથી શિશિર, બીજાથી વસંત, ત્રીજાથી ગ્રીષ્મ અને ચોથાથી વર્ષા ઋતુનું સૂચન થાય છે સાતમો સ્વર શરદ્ ઋતુ કહે છે અનુનાસિક (કકારાદિ વર્ગોના પાંચમા અક્ષર) હેમંત ઋતુનું સૂચન કરે છે, એમ જિનવરે પ્રકાશિત કર્યું છે ૬૫ થી ૬૮

હોઈ ચેટેહિં ચિત્તો વૈસાહો હોઈ ગુજડે હિ વર્ણેહિ ॥

જિઠે વિદવલસેહિ રૂઝઢંથગ્ગદેહિ આસાઢો ॥ ૬૯ ॥

ળહુહોઈદ મવહેહિ સરિરિડ સરડ્ઝણેહિ મજવડણ ॥

વિંદુવિસગ્ગા અસેસય પંચમવર્ણેહિં આસિણ તુ ॥ ૭૦ ॥

તહતપકત્તિકમાસો કહિતુ પદમેહિં દોહિ વર્ણેહિં ॥

યશવર્ણે હિં વિ દોહિ મિઅસરણામોઅ માસોઅ ॥ ૭૧ ॥

આર્દ્રસ્વચ્છદે હિંસોઽય ફરપવળ્ણેહિ હોઙ તહા માહો ॥

ફગ્ગુણમાસો સસિસુણિ સરણ્હિં તહ્કવોરેણ

॥ ૭૨ ॥

અ અને ટ થી ચૈત્ર, ગ, જ, ડ થી વૈશાખ, દ, વ, લ અને સ થી જ્યેષ્ઠ, ઈ, ઉ, ધ, ઝ, અને ઢ એ અક્ષરોથી આષાઢ માસ સમજવો. ધ, ભ, વ, હ એ અક્ષરોથી શ્રાવણ, ઉ, ઊ થી તેમજ કે, ઝ, અને છ એ વર્ણોથી ભાદરવો, તેમજ અં અને અઃ થી આશ્વિન માસ જાણવો. ત અને પ વર્ણના પહેલા એ અક્ષરોથી કાર્તિક કહેવો. તેમજ ય અને શ વર્ણના પહેલા એ વર્ણોથી માગશર માસ કહેવો. આ અને ઈ એ એ સ્વરો તથા ઠ વર્ગ, ડ વર્ગ અને ટ વર્ગના ગીજ વર્ણોથી પોષ માસ થાય છે તવર્ગ, પવર્ગ, યવર્ગ અને શવર્ગના ગીજ અક્ષરોથી માઘ માસ તથા પહેલા અને સાતમા સ્વરથી અને ઠ થી કાગણ માસ સમજવો ૬૬ થી ૭૨

દો તિણિ પંચ અઢા પંચઙઅઢા તહવદો તિન્નિ ॥

ચતુરેકાસ્યત્તઙ છકા સત્તવિઙ્છકાઙ તહ વિચતુરિંગઙ

॥ ૭૩ ॥

એ, ત્રણ, પાંચ, આઠ, પાંચ, આઠ, ત્રણ, એ, ચાર, એક, સાત, છ, છ, સાત, ચાર અને એક એમ સોળ ખાનાવાળા કોષ્ટકમાં લખી તે ઉપરથી જાણ પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવવા. ૭૩

॥ इति अर्द्धचन्द्रामणिसारः समाप्तः

અ ઉ ઐ ૨	આ ઊ ઔ ૩	ઈ એ અં ૫	ઈ ઈ અઃ ૮
ક ડ મ ૫	ધ ઢ પ ૮	ગ છ ર ૨	ઘ ઙ લ ૩
દ થ લ ૪	ઢ દ શ ૬	છ ધ શ ૭	જ ઝ સ ૬
ઝ ય હ ૧૧	ત ક લ ૧	ટ પ ક્ષ ૪	ફ ભ ય ૧

પાછલી ગાથા આ ચક્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે
ઇતિ અર્ધચંદ્રામણિસારની ટીકા સમાપ્ત

